Roth Endre

NACIONALIZMUS vagy DEMOKRATIZMUS?

PRO EUROPA

NACIONALIZMUS VAGY DEMOKRATIZMUS?

ROTH ENDRE

NACIONALIZMUS VAGY DEMOKRATIZMUS?

PRO EUROPA Kiadó
2000

Az eredeti kiadás címe: *Naţionalism sau democratism?*

Fordította: Balázs Sándor
A fordítást az eredetivel egybevetette a szerző

© Pro Europa Kiadó, Marosvásárhely, 2000
Megjelent a Charles Stuart Mott Alapítvány (USA) támogatásával
ISBN: 973-97231-7-9

Feleségem fájdalmasan-szép emlékére

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ 11

ELSŐ RÉSZ: A NACIONALIZMUS 13

I. NEMZETI TÖBBSÉG ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK:
URALOM VAGY DEMOKRÁCIA? 15
1. A nemzet és a nemzeti kérdés a modern társadalomban 15
2. Többség és kisebbségek Romániában: szocio-demográfiai adatok és társadalmi problémák 19
3. A nacionalizmus: antidemokratizmus, antimodernizmus, nyugat-ellenesség 25
4. A nacionalista paradigma 32
5. Nacionalizmus és antidemokratizmus: bal, jobb, bal... 34

II. ETNIKAI ELŐÍTÉLET ÉS NEMZETI SAJÁTOSSÁG 40
1. Az etnikai előítélet gyökerei 42
2. Xenofóbia és uralom/alávetettség 46
3. Etnocentrizmus és nemzeti lelkület 51
4. Román viták, tegnap és ma 59
5. Van-e az etnikai előítéletnek ellenszere? 70

III. „JÓ" ÉS „ROSSZ" NACIONALIZMUS?
TERMINOLÓGIAI ÉS FOGALMI ELHATÁROLÁSOK 74
1. Önazonosság és etnicitás 74
2. A „jó" és a „rossz" nacionalizmus 77
3. Az etnikai identitás tudata és a nacionalizmus 79
4. A nacionalizmus – kísérlet egy fogalmi meghatározásra 81
5. Etnokrácia és nemzeti állam 82

IV. ETNONACIONALIZMUS – A ROMÁN VÁLTOZAT 89
1. Bevezető gondolatok 89
2. A múlt terhe 91
3. Etnicitás és nacionalizmus 100
4. A jelenkori nacionalizmus hordozói 108
5. Zárógondolatok 111

MÁSODIK RÉSZ: A KISEBBSÉGEK 115

V. IDENTITÁS ÉS ASSZIMILÁCIÓ
(A ROMÁNIAI MAGYAROK) 117
1. A történelem, röviden 117
2. Identitás 119
3. Asszimiláció 124
4. Zárógondolatok 131

VI. NÉMET IDENTITÁS, NÉMET SZENVEDÉS,
NÉMET NACIONALIZMUS 135
1. Történelmi keret 135
2. A szászok deportálása 137
3. Post scriptum 148
Esettanulmány: a dicstelen múlt tudata 151

VII. EMANCIPÁCIÓ, ASSZIMILÁCIÓ, ZSIDÓ IDENTITÁS 157
1. Emancipáció 158
2. Asszimiláció 161
3. Identitás 165
Esettanulmány: Egy család-krónika 174

VIII. KI „HOZTA BE" A KOMMUNIZMUST ROMÁNIÁBA? 183
1. A zsidók túlreprezentáltsága a különböző területeken 184
2. Zsidók a kommunista pártban 186
3. A zsidók túlreprezentáltsága a pártállami vezetésben 189
4. Egyes zsidók kommunista opciójának motivációja 195

IX. AZ ANTISZEMITIZMUSRÓL 200
1. Bevezető észrevételek 201
2. A népi antiszemitizmus 204
3. Az állami antiszemitizmus 208
4. A retorikus antiszemitizmus 226
5. Zárógondolatok 237

X. INTERKULTURALITÁS ÉS MULTIKULTURALITÁS 241
1. Interkulturalitás 242

2. Multikulturalitás 248
Esettanulmány: a Bánság – interkulturalitás, és/vagy etnikai polarizáció 254
Esettanulmány: a multikulturális egyetem 259

XI. EGY MARGINÁLIS KISEBBSÉG: A ROMÁNIAI ROMÁK 273
1. Hány roma él Romániában? 275
2. A diszkrimináció rövid története 282
3. A romák a jelenben 291
4. Következtetésképpen 302

HARMADIK RÉSZ: KÖVETKEZMÉNYEK 307

XII. MENNI VAGY MARADNI? EMIGRÁCIÓ ROMÁNIÁBÓL 309
1. Bevezető megjegyzések 309
2. Románok kivándorlása 312
3. Kisebbségiek kivándorlása 315
4. A kivándorlás motivációja és körülményei 324

XIII. INTEGRÁCIÓ, MODERNIZÁCIÓ, DEMOKRATIZÁCIÓ 330
1. Az integráció szükségessége 331
2. A Nyugat érdeke 332
3. Halasztás – miért? 333
4. A fejlődés stratégiája: modernizáció, demokratizáció 337

CONTENTS 350
INHALT 352
TABLE DES MATIERES 354
CUPRINS 356

MEGJEGYZÉSEK

E kötet egyes fejezetei eredetileg önálló tanulmányként jelentek meg a következő folyóiratokban, illetve tanulmánykötetekben:

II. – *Altera*, 1998. 7. sz. 75–105. o.

III – *Polis*, 1994/2, 137–152. o.; francia nyelven *Ethnocratie ou démocratie en Europe* de *l'Est?* címmel, In: *La réinvention de la démocratie*, L'Harmattan, Párizs, 1994, 134–144. o.

IV – angol nyelven *Ethno-nationalism: The Romanian version*, In: *Antropological Journal* on European Cultures (1995) 4. sz. 7–36. o.

VIII – Altera, 1995, 2, sz. 136–146. o.

a X.-ből – *Esettanulmány: a Bánság...* In: *Sfera politicii* 1998, 58. sz.

XIII – német nyelven *Gehen oder bleiben? Dilemmata der Asuswanderung aus Rumäniein* címmel, In: *Nation, Ethnie, Minderheit,* Böhlau Verlag Köln/Veimar/Wien, 1997, 427–448, o.

ELŐSZÓ

Az olvasó figyelmébe ajánlott könyv címe, kis eltéréssel, szándékosan hasonlít a nemzetre, a nemzeti államra, az etnikumközi viszonyokra, valamint a modern társadalmi és politikai szerkezetek értelmére és értékére vonatkozó, a román eszmetörténetben egyik viszonyítási pontként használható, 1910-ben megjelent (majd 1997-ben újra kiadott) munkáéra, jelesül A.C. Popovici *Naţionalism sau democraţie* című és *O critică a civilizaţiunii moderne* alcímű könyvére. Szerintem, A.C. Popovici véleményével egybecsengően, a főcímben szereplő két fogalom, tartalmának lényege szerint, kölcsönösen kizárja egymást: nacionalizmus *vagy* demokratizmus. Egyazon ideológiai és politikai gyakorlat keretén belül e kettő nem létezhetik együtt. Az említett könyv szerzője tisztánlátón elismerte ezt az igazságot, de a nacionalizmus mellett és a gondolkodás demokratizmusa, valamint a modern társadalom politikai szerkezetében a demokrácia ellen foglalt állást. Ebben az opciójában nem maradt egyedül; ellenkezőleg, ez az álláspont hosszú és fényes karriert futott be a román gondolkodásban és közéletben az első világháború előttől kezdve egészen napjainkig, megjárva a viharos huszadik század minden felfele ívelését és mélységét. E századvégen azonban újból az előtt a feladat előtt állunk, hogy le kell tennünk a garast a szellemi és társadalmi-gazdasági-politikai modernitás (vagy posztmodernitás) jelenkori formája mellett. A nacionalizmus és demokratizmus összeegyeztethetetlenségének ilyen elfogadásából kiindulva, de ellentétben A. C. Popovici-csal és az általa jelképesen képviselt eszmei vonalvezetéssel, a magam opciója világos és egyértelmű: kiállás a nacionalizmus ellen, a gondolkodás következetes demokratizmusa, a közéleti demokrácia gyakorlati megvalósítása mellett. A szerző e kötetben vállalja e két fogalom antagonizmusának saját opciója szerinti elemzését, valamint ennek részletekbe menő indoklását.

Meg vagyok győződve afelől, hogy egy ilyen álláspont visszautasításra talál azok részéről, akik szerint a nacionalizmus vitathatatlan, érinthetetlen paradigmát jelent. Nem ringatom magam illúziókban a tekintetben, mintha azokat, akik nem akarnak ésszerűen gondolkodni és megszabadulni az előítéletektől, meg tudnám győzni. Azokhoz szólok, akik hajlandók a diskurzusra a tudományos racionalitás szabályainak keretein belül, ezeknek megfelelően. Az ő figyelmükbe ajánlom a tapasztalati tényeket és elméleti érveket, felkérve: mérlegeljék és ennek megfelelően ítélkezzenek. A diskurzust nem kívánom szubjektív síkra terelni. Bármelyik logikai tankönyvben szó van arról, milyen alapvető vétek az ésszerűség ellen, ha az *argumentum ad hominem*-et használják. A tudományos, racionális vitában nem az a fontos, ki állított valamit, hanem csak az, mit jelentett ki, milyen *ad rem* – a tárgyra vonatkozó – érveket használt, alátámasztva a szóban forgó állítást. Szerzőként – gondolom helyénvaló – ha e könyvben szereplő kijelentésekkel, levezetésekkel kapcsolatban *ad rem* véleménycserét várok el.

E munka jórészt önállóan elkészített tanulmányok gyűjteménye, amelyek nem egységes könyv fejezeteiként íródtak. Ennek ellenére – remélem – koherens egésszé áll össze, amely szintetikusan megjeleníti a címben megjelölt problematikával kapcsolatos alternatívát. Valamennyi tanulmány – egyetlen kivétellel – 1990-1999 között készült, különböző dátummal (ezt mindenik végén feltüntetem), de nem abban a sorrendben, amelyben a kötetben közlöm. Közülük több nyomdafestéket látott, egyesek nálunk, mások külföldön, az erre vonatkozó adatok megtalálhatók a *Jegyzetben,* a tartalomjegyzék után. Ezek célja kiegészíteni és kölcsönösen támogatni egymást: az ilyen felépítés következtében azonban bizonyos – talán elkerülhetetlen – ismétlések is vannak, főleg az első részben, ami miatt az olvasó elnézését kérem. Amint az könnyen kiderül, e tanulmányok nem támaszkodnak saját empirikus kutatásra, hanem a különböző statisztikai adatok, kutatási eredmények másodlagos feldolgozására, egyes szövegek és főleg bizonyos ismert eszmei anyag kritikai elemzésére, elméleti újragondolására épülnek. Az egész konstrukció megítélését – tisztelettel – az olvasóra, annak jóindulatára bízom.

Akárcsak más alkalommal, ezúttal is személyes köszönetemet fejezem ki családomnak, s főleg életemet végigkísérő feleségemnek, akinek a hozzájárulása nélkül semmit sem tudtam volna írni, s aki – legnagyobb szomorúságomra – már nem örülhet e könyv megjelenésének.

A szerző

(1999)

Első rész

A nacionalizmus

I. NEMZETI TÖBBSÉG ÉS ETNIKAI KISEBBSÉG: URALOM VAGY DEMOKRÁCIA. TÖRTÉNELMI ÉS ELMÉLETI BEVEZETÉS

Ebben a fejezetben megpróbálom felvázolni azt, milyen történelmi és elméleti keretek közé helyezhetők el a könyvbeli fejtegetések. Egy ilyen bevezetés, a dolgok természeténél fogva, nem merítheti ki a témát, csak utat nyit az elmélyítés felé. A most sorjázott főbb gondolatok a többi fejezetben visszatérnek szélesebb körű érvrendszerrel.

1. A nemzet és a nemzeti kérdés a modern társadalomban

A nemzet az etnicitás sajátos *modern* formája, amely a jelenkori, modern társadalmat jellemzi, s amelynek fő vonása az iparosodás, a piacgazdaság, az állampolgári egyenlőség és a tudományos racionalitás uralta szellemiség. A modern társadalom már nem ismeri a rendiséget, az egyenlőtlen politikai-jogi státussal rendelkező nagycsoportok és a törvények által szentesített személyi függés makrostrukturális viszonyait. Ennek a társadalomnak bonyolultabb a makroszerkezete, sokféle osztály és réteg található benne, itt az egyed egyidőben számos, egymástól eltérő, más és más társadalmi státussal és szereppel rendelkező társadalmi csoporthoz tartozik. A modern társadalom e sajátos körülményei között jelenik meg bizonyos közösségek nemzeti azonosságtudata mint a szolidaritás fő kötőanyaga, amikor a hagyományos kis és közepes nagyságú közösségek integráló ereje eltűnt vagy legalábbis jelentősen csökkent. A nemzeti tudat az etnikum közös történelme, nyelve, kultúrája révén integrálja az egyedeket, a modern és jelenkori történelemben a stabilitás és haladás tényezője lesz. E tudat összefogja a nemzet tagjait, akik egyenlő részesei ugyanannak a történelmi-kulturális örökségnek. A modern társadalomban az adott nemzethez (egyenlőként) tartozás tudata átveszi a premodern társadalmakban létezett rendi, eredet és hovatartozás szerinti tudatnak a helyét, és igazolja az emberek politikai-jogi egyenlőségét (annak ellenére, hogy társadalmi-gazdasági és kulturális egyenlőtlenség létezik közöttük). A nacionalizmus – ezt kívánom bizonyítani végig e kötetben – a nemzeti tudat túlnövesztett és elferdített megmutatkozása, antidemokratikus irányultságú, ellenséges más nemzetekkel (nemzetiségekkel, etnikumokkal) szemben. Az egymással szemben ellenséges nacionalizmusok versengő, gyakran erőszakos megnyilvánulásokat termelnek ki, akadályozzák az etnikumok közötti viszonyok békés és demokratikus alakulását az egyes államokon belül vagy az országok között.

A társadalmi modernitást, a nemzetek és nacionalizmusok kialakulását számos szerző egymástól különböző terminusokkal, hangsúllyal és árnyalással világította meg. A probléma iránt érdeklődők számára az újabb irodalomból a John Hutchinson és Antony D. Smith (1994) szerkesztette antológiára, Ernest Geller *Naţiuni şi naţionalism* (1997), valamint Guy Hermet *Istoria naţiunilor şi a naţionalismului în Europa* (1997) című könyvére hivatkozok. A teljes könyvészet, akárcsak a művek címének felsorolása, egy nagy kötetet tenne ki. Valamennyi szerző a saját tipológiáját, a maga magyarázatait javasolja a nemzetek és nacionalizmusok létrejöttének megvilágítására a különböző országokban. Mivel nincs szándékomban átfogó értekezést írni erről a problémáról, itt nem térek ki a részletekre, a kérdés majd terítékre kerül a könyv többi fejezeteiben.

Van azonban egy sajátos probléma, amelyet itt röviden tárgyalnom kell: miként alakult át a fent említett nemzeti tudat nacionalizmussá, vagyis saját maga túlfeszített, elferdített megnyilvánulásává. Ernest Gellner az eddig említettnél újabb keletű könyvében bebizonyította, hogy „*A liberalizmusnak és nacionalizmusnak kezdetben ugyanaz volt az ellensége, a barokk abszolutista állam, amely a társadalomban rangokat birtoklóknak ajánlotta fel önmagát, őket használta fel, rájuk támaszkodott*"; „*az egyéni szabadságjogoknak, az egyházak közötti egyenlőségnek, a modulált emberi* (a „modulált ember" kifejezés nála a modern társadalom egyedeit jelenti, megj. tőlem R.E.) *jogok érvényesítésének követelését együttesen jelenítették meg és az emberi beteljesedés számára egymással maguk választotta rokonságban levő közös tevékenységnek tartották. 1848-ban a liberalizmus és a nacionalizmus szövetséget köthetett, sőt testvériesülhetett. Az egyén és a kultúrák jogai kéz a kézben haladtak*" (E. Gellner, 1998, 110.o. o.). A liberalizmus és a nacionalizmus kezdeti szövetsége annak a kornak a sajátossága, amikor szükségessé vált a harc a premodern társadalomról a modern társadalomra való átmenetért, az állampolgári, politikai-jogi egyenlőség megvalósításáért, a rendi társadalmi szerkezet felszámolásáért, de ez a szövetség szertefoszlott a modernitás megvalósításának, a politikai-jogi egyenlőség érvényesülésének szakaszában. A nacionalizmus külön úton kezdett járni, meghirdette a nemzetek közötti (feltételezett és) elvárt egyenlőtlenséget, s ez az orientáció ellentmondott a demokratizmus irányvételének. Nyugaton a demokratizmus és nacionalizmus közötti elkülönülés a nacionalizmust átalakította a modernitás elleni, a múltat visszakívánó tendencia kifejeződésévé (anélkül, hogy ez uralkodóvá vált volna a társadalomban), társult az irracionális gondolkodás áramlataival (anélkül, hogy meggátolta volna a tudományos racionalitás uralmát a szellemiség egészében).

Erőteljesen közrejátszott azonban itt a nyugati és kelet-európai országok fejlődése közötti különbség, különösképpen – miként Gellner mondja – az „időzónában" jelentkező eltérés Európa egyes részein. A nyugati időzóna sajátossága abból ered, hogy *„a középkorban, ha csak nem régebben, ebben a térségben erőteljes dinasztikus államok léteztek, s ez általában fedte a különböző művelődési zónákat. A nacionalizmus kikényszerítette a házasságot a kultúra és az állam között, ebben a közegben azonban e «házastársak» együtt éltek jóval azelőtt, hogy a nacionalizmus fatálisan megkövetelte volna egybekelésüket"* (E. Gellner, 1998, 113. o.). Egyszerűbben: Nyugaton a központosított államok a modernitás korszaka előtt kialakultak, ezekben – néhány jelentős kivételtől eltekintve, ahol nem tudták elkerülni a heves vagy éppenséggel véres nacionalista konfrontációt egészen napjainkig – a kultúra egységes, vagyis nincsenek jelentős etnikai kisebbségek. Ezekben az államokban az állampolgárság és a nemzetiségi hovatartozás nagy vonalakban fedte egymást. Keleten viszont a társadalom korszerűsítése egyes soknemzetiségű nagy birodalmakban kezdődött, ezekben a nemzeti öntudatra ébredt különböző etnikumok alárendeltségben éltek, hiányzott a saját állami alakulatuk vagy határok választották el őket attól az országtól, amelyben saját etnikumuk többségben élt. Az „egy kultúra, egy állam" elvet (E. Gellner, 1998, 119. o.) az egymással szembenálló nacionalizmusok harca s ugyanakkor a politikai és kulturális szupremáciáért folytatott küzdelem révén érvényesítették. Ez már nem folyhatott a kultúrák egyenlőségét hirdető liberális-demokrata princípium keretei között, ugyanis a liberális individualizmussal egy *sui generis* nemzeti kollektivizmust helyezett szembe, mely szerint az egyén helyét a társadalomban nagyobb mértékben az etnikai hovatartozása, mint személyes teljesítménye határozza meg.Továbbá, miként az említett szerző megjegyzi, Keleten *„az új, magasabbrendű kultúrákat a népi kultúra alapján kellett kieszelni"* (uo. 11. p.), amely falusi volt, gyökerei visszanyúltak a premodern hagyományos és hagyományőrző társadalmakba, olyanokba, amelyek Nyugaton mint ilyenek már nem léteztek. Következésképpen e térségben a nacionalizmus, az antidemokratikus irányulással egy időben, tradicionalista hangsúlyt is kapott, a társadalmi premodernitást óhajtott állapotnak kiáltották ki, sőt olyannak, amely egyedüli megfelelője a „nemzeti szellem"-nek.

Más szóval: Közép- és Kelet-Európában erőteljesen nyilvánult meg az, amit a *nacionalizmus paradoxonjának* nevezhetünk. E jelenség egyfelől kifejezi azt, hogy a nacionalizmus a társadalmi modernitás terméke, másfelől, hogy fokozódása, agresszivitása a *megkésett* modernizálási folyamatnak, illetve az ebből keletkezett különböző frusztrációknak a tükröződése. Nemcsak Romániában, hanem számos más közép- és kelet-európai országban az

iparosodás, a kapitalista piacgazdaság általánossá válása, a demokratikus modern állam kialakulása jelentős mértékben – egy-másfél századdal vagy még többel – megkésett a földrész nyugati részéhez viszonyítva. Ezek az országok társadalmi-gazdasági szerkezetük tekintetében hosszú ideig gyengén fejlettek maradtak (gazdaságuk túlsúlyban mezőgazdasági jellegű, s ez sem modern, a nagy latifundiumok uralják, az iparosodás és városiasodás szintje, az általános életszínvonal alacsony, a burzsoázia és a középosztály gyengén fejlett). A 19. századtól kezdődően és részben az első világháború végéig az egész közép- és kelet-európai régiót három nagyhatalom – a török, a Habsburg és az orosz – uralta, a nemzeti államok későn alakultak ki a függetlenségért és egyesülésért folytatott hosszú és ádáz harc eredményeként.

A kelet-európai nacionalizmusnak ezt a paradoxonját a fent leírtakhoz nagymértékben hasonló módon ragadja meg Balla Bálint berlini professzor egy, az eszközök elégtelenségére *(scarcity)* vonatkozó szociológiai elmélet keretében: *„Egyes, etnikailag magas fokon heterogén (Habsburg, orosz, török) imperialista államok hosszan tartó hatalma késleltető hatást fejtett ki a szuverén és homogenizált nemzeti államok kialakulására. A hagyományos társadalmi-gazdasági modernizálás lassú és megkésett folyamata jelentős különbségeket eredményezett a jólét kiteljesítésére, illetve ennek a belátható időn belüli megvalósítása lehetetlenségére vonatkozó korszakalkotó eszmék között. Az ínséges létezés, főleg a nyugati modellhez viszonyítva – az államépítkezés és az etnikai homogenizálás említett nehézségeivel együtt – az etno-nemzeti konfliktusok felerősítésének újabb tényezőjévé vált. Ezen túlmenően a politikai demokrácia, a jogállam és a társadalmilag ellenőrzött piacgazdaság hiánya illetve elégtelen működése azt eredményezte, hogy ne jelenjenek meg, illetve elégtelenül működjenek a nemzeti (és általános) expanziót visszafogó tényezők"* (Balla B. 1998, 97. o.). Ugyanezek a tényezők eredményezték – és eredményezik – azt, hogy e régió népei ki legyenek téve a totalitarizmus vonzásának, *„hiszen a totalitarizmus uralma alatt a nemzeti problémák erőszakkal és elnyomással »oldódnak meg«"* (uo. 98. o.).

Románia a két világháború között jelentős lépéseket tett az ország társadalmi-gazdasági és kulturális szerkezetének modernizálása felé, e struktúrák korszerűségi foka azonban messze elmaradt Nyugat-Európa mögött. A városi és falusi lakosság aránya még 1930-ban is 20,1 és 78,9 százalék; ennek megfelelően az ország aktív lakosságának háromnegyede a mezőgazdaságban dolgozott, míg számos nyugati országban ez az arány, ugyanebben az időben, éppen a fordítottja volt; a hét éven felüli lakosság egészének csak 57 százaléka tudott írni-olvasni, míg a nyugati államokban ez elérte a 90 százalékot; a kötelező elemi oktatásban való részvétel aránya Romániában 59,8 százalék, míg

Csehszlovákiában, Lengyelországban, Magyarországon és Bulgáriában elérte a 90-et, végül a gyermekhalandóság (az egy év alatti újszülöttek elhalálozásának aránya) 17,4 százalékot tesz ki, Nyugaton pedig ez ennek valamivel kevesebb, mint a fele volt (valamennyi adat az *Enciclopedia României*, első kötetéből, 1938, 136, 147, 159, 476. o.).

A modernizálás általános lemaradásának körülményei között kiformálódott a nemzeti tudat mint a nemzeti állam felépítésének mozgatója, s az általános versenyhelyzet légkörében megszilárdult. A saját érdekek érvényesítése összekapcsolódott más nemzetek ezzel szimmetrikusan ellentétes érdekei elleni harccal, s mintegy önmagától a nemzeti ellenségeskedés, a nacionalizmus talajára csúszott. Az új nemzeti államok átvettek egyes elemeket a Nyugaton rég és sikeresen kikísérletezett demokratikus alkotmányos struktúrákból, de demokratizmusuk, a nyugati modellhez viszonyítva, az esetek többségében hiányos, következetlen, tehát ingatag volt. Ez a labilitás a huszadik század negyedik évtizedében, a fasizmus nemzetközi előretörésekor szemmel láthatóvá vált, amikor is ez az ideológia nemcsak teret nyert, hanem az illető országok egész politikai orientációja egyre inkább azonosult a Róma–Berlin tengellyel, mind jobban eltávolodva a párizsi és londoni modelltől. Romániában, 1938-ban, a második világháború előestéjén a demokratizmus ingatagsága diktatúrához vezetett (II. Károly királyi diktatúrája), mindenféle külső kényszer nélkül. Ezt követte a vasgárdista, az Antonescu-féle és – a háború után – a kommunista diktatúra. A nacionalista ideológia és gondolkodásmód kedvező talajra talált a nem demokratikus politikai struktúrákban. A modernizálás-demokratizálás általános lemaradása, a korszerűsítés sikertelen kommunista kísérletének összeomlása után, a közép- és kelet-európai nacionalista ellenségeskedés kirobbanásában nyilvánult meg.

2.Többség és kisebbség Romániában: szoció-demográfiai adatok és társadalmi problémák

2.1. Az 1918 előtti Romániában a nemzeti kérdésnek nem volt különösebb társadalmi súlya, mivel az Ókirályságban a nem román lakosság aránya viszonylag alacsony volt; 1899-ben a román többség elérte a 92,1 százalékot. A legnagyobb és számaránya szerint legjelentősebb etnikai kisebbség, amely ellen a nacionalizmus legtöbb nyílát kilőtték a zsidóság volt, amely akkor az összlakosság 4,5 százalékát tette ki. Számuk a két történelmi tartományban egyenlőtlenül oszlott meg, Moldvában többen voltak, mint Havasalföldön. 1912-ben a zsidók száma Romániában 3,3 százalékra csökkent, időközben ugyanis sokan kivándoroltak, kb. 52 000 személy, akik főleg az Amerikai Egyesült Államok felé vették útjukat. (Lásd a IX. fejezetben a román zsidók bevándorlásának, a román antiszemitizmus eredetének és kibontakozásának elemzését.)

Léteztek azonban – igaz, kis lélekszámban – más kisebbségi csoportok is, így a görögök, törökök, bulgárok, örmények és mások. 1899-ben összesen a lakosság kevesebb mint 5 százalékát tették ki. Ezek jelenléte a román területeken legnagyobbrészt nem a személyek kései bevándorlásának tudható be, hanem a történelem viharainak: nem azok jöttek ide, akik a 19. század végén és a 20. század elején Romániában éltek, hanem távoli őseik. A „mások" közt külön helyet foglaltak el a romák, az ő helyzetükkel és sorsukkal külön fejezetben (XI.) foglalkozom.

Ezek közül az etnikai csoportok közül egyesek – így a görögök, bulgárok – a nacionalista támadások ismételt célpontjai voltak. A görög kisebbség legnagyobb része az idehozott fanarióta lakosságból verbuválódott, abból az időből – 1711 (Moldva) illetve 1716 (Havasalföld) és 1821 között –, amikor a két fejedelemség élén idegen uralkodók álltak. Érdekes, hogy ennek az etnikumnak a legnagyobb része asszimilálódott. Sok kiváló román értelmiséginek volt és van görög eredetű neve, nagyszerű művekkel fémjelzik a román kultúrát. A román nacionalisták gyakran csúfolták és megvetették Ion Luca Caragialét, a román irodalom egyik legnagyobb alakját, görög származásának tudták be a korabeli román társadalom visszásságainak éles bírálatát. Igen hosszú lenne felsorolni a román kultúra görög eredetű művelőinek, politikusainak, kereskedőknek és nagyiparosoknak a nevét. A történelmi-filológiai névelemzés természetesen nem releváns: az asszimiláltak és azok leszármazottai románoknak tartották és tartják magukat, Romániában élnek, románul alkotják műveiket és gazdagítják a román művelődést, ami persze nem akadályozta meg a román nacionalistákat abban, hogy még nem is olyan rég – etnikai eredetük alapján – nem kívánatos nem-románoknak tartsák őket.

2. 2. A világháború után Nagyrománia létrejöttével alapvetően megváltozott a helyzet, hirtelen megnövekedett a kisebbségek számaránya a lakosság egészén belül, mivel az új tartományokban jelentős számú kisebbség élt. Ekképpen az 1930-as népszámlálás adatai szerint Románia összlakossága 18 053 000 főre emelkedett, ennek 71,9 százaléka román, 7,9 százaléka magyar, 4,1 százaléka német, 4.0 százaléka zsidó és 12,1 százaléka más nemzetiségű volt. (*Enciclopedia României*, I. köt. 148. o.). A kisebbség tehát az ország összlakosságának közel egyharmadát, 28,1 százalékát tette ki. A fent említett „mások" nem kevesebb mint 16 különböző etnikai csoportot jelentettek, ezek közül a romáké volt a legnépesebb (számuk pontos meghatározásának nehézségeiről lásd a XI. fejezetet), ide tartoztak továbbá az ukránok, örmények, tatárok, szerbek, szlovének, horvátok, lengyelek, görögök, albánok, gagauzok.

Ismét ki kell hangsúlyoznunk, hogy a két világháború közötti Romániában (akárcsak a második világháború utániban) a kisebbségek nem szabad akaratukból vannak jelen: nem voltak bevándorlók és most sem azok. Egyszerűen továbbéltek azon a földön, ahol addig is éltek és ahol őseik és azok elődei is éltek és meghaltak.

Számos etnikai kisebbség (a fentebb felsoroltak közül) továbbra is kis lélekszámú volt (legtöbbjük 1 százalékos, vagy éppenséggel 0,2–0,3 százalékos szinten), nem alkottak többséget az ország valamelyik részén. Az összesített 12,1 százalékot elosztva 16-tal, kiderül, hogy valamennyi etnikum (a romákat kivéve) tízezres nagyságrendű volt. Ennek függvényében tehát társadalmi problémáik is különböztek a nagyobb lélekszámú etnikumokétól, akik az ország bizonyos területein nagyobb számban éltek. Persze egy demokratikus államban akár népesebb, akár kevésbé népes kisebbségnek, elvileg, ugyanolyan jogokat kell biztosítani; saját identitásuk megóvására és kibontakoztatására irányuló törekvéseik egyformán jogosak. Technikai szempontból azonban különféleképpen vetődnek fel a kérdések: például mások a fiatalság anyanyelvű iskoláztatásának elvárásai – és lehetőségei! – a néhány százezres közösségben, s mások a néhány tízezerben mérhető vagy párezres nagyságrendűben.

A két világháború közötti Romániában a nagy etnikai csoportok egyenlőtlenül szóródtak szét az ország területén, a történelmi tartományokban. Így Olténia és Havasalföld a „legtisztább" román tartomány volt, a román lakosság lélekszáma elérte a 97,5, illetve 93,4 százalékot. Moldva lakosságának 89,8 százaléka volt román, 6,5 százaléka zsidó. Erdélyben a románok 57,6, a magyarok 29,1, a németek 7,9, a zsidók 2,4 százalékban laktak. Bánságban a románok aránya 54,3, a magyaroké 10,4, a németeké 23,8, a zsidóké 1,2 százalékot mutatott. A Körös–Máramaros vidékén a románok számaránya 60,7, a magyaroké 23,1, a németeké 4,8, a zsidóké 6,4 százalék. Látható, hogy az ország nyugati harmadában sokkal jelentősebb mértékben éltek kisebbségek, mint Óromániában. Besszarábiában a román lakosság aránya elérte az 56, 2 százalékot, Bukovinában pedig a 44,5-öt; az előbbiben a legnépesebb kisebbség az orosz volt – 12,3 százalék –, őt követte a rutén és az ukrán népcsoport – ezek együtt 11 százalékot tettek ki –, majd a zsidók 7,2 százalékkal. Bukovina lakosságának 44,5 százaléka volt román, a ruténok, ukránok 27,7, a zsidók 10,8, a németek 8,9 százalékot értek el. Végül Dobrudzsában volt a legkisebb a románság számaránya – 44,2 százalék –, itt a bolgárok 22,8, a törökök 18,5, az oroszok 3,4, a tatárok pedig 2,7 százalékban laktak. (*Enciclopedia României*, I. köt.148. o.)

E történelmi demográfiai adatok alapján Irina Livezeanu, a *Cultură şi naţionalism în România Mare 1919–1930* című művében megalapozottan állítja Nagyromániáról, hogy *„soknemzetiségű és tartományokra oszlik"* az

ország (1998, 347. o.). Ez ellentmond a román ideológusok többségének, akik a maguk korában vagy egészen napjainkig menően Romániát nemzeti államnak tartják, ahol a kisebbségek, nagy számuk ellenére, csak akadályozzák az előrehaladást a homogenizálásra irányuló törekvés útján.

Nem árt megjegyeznünk, hogy az első világháború után még Nagyromániá sem ölelt fel minden románt határain belül. Többé vagy kevésbé népes román etnikai csoportok maradtak Bulgáriában, Görögországban, Jugoszláviában (a szerb Bánságban és Macedóniában), Magyarországon, egyesek a román határok közelében, mások jelentős távolságra tőlük. A *minden* román egyesítését egyetlen államban eszménye megvalósíthatatlannak bizonyult, mivel ez azt jelentette volna, hogy jelentős, többségében nem román etnikumú területet kellett volna Romániához csatolni, ami ellentmondásban lett volna a más nemzetek hasonló ideáljaival.

A két világháború közötti Romániában, amint a fenti adatokból is kitűnik, gyökeresen új problémák merültek fel a nagyszámú – főleg magyar, továbbá a német és zsidó – etnikai kisebbség jelenléte miatt. A magyar és német kisebbség esetében nemcsak ittlétük jelentett külön problémát, hanem az is, hogy az ország bizonyos területein (főleg Erdélyben, Bánságban, Körös-vidéken és Máramarosban) tömbben éltek, sőt falvakon, de még városokban is többséget alkottak. A magyar, a német és zsidó kisebbség esetében nem csupán nagy számuk gerjesztett problémát, de az is, hogy ezek a népcsoportok a társadalmi modernizálás folyamatában magasabb szinten álltak, ami a városon élők számarányában, az ország gazdasági és kulturális struktúráiban betöltött fontos pozícióikban konkretizálódott.

Így Erdélyben, 1930-ban a városi lakosság körében a románok aránya 35,0, a magyaroké 37,9, a németeké 13,2 és a „másoké" 13,9 százalékot ért el (*Enciclopedia României*, I. köt. 149. o.). A nagyvárosokban (municípiumokban) még kedvezőbb volt az arány a kisebbségek javára (uo. 150. o.).

A művelődési értékek tekintetében a különbségek az iskolai végzettség szintjén kezdődnek, akár egyszerűen az írástudás vonatkozásában. 1930-ban az ország 7 éven felüli összlakosságának – miként jeleztük – 57 százaléka tudott írni-olvasni. Az Ókirályság tartományaiban ugyanebben az időben ez az arány 55,8 százalék volt, tehát valamivel alacsonyabb, mint az országos átlag. Jelentősen az átlag alatt maradt a Kvadrilater a maga 45,3 százalékával, de még inkább Besszarábia 38,1 százalékkal; ezzel szemben Bukovinában ez az arány elérte a 65,7, Erdélyben pedig a 67,0 százalékot (uo. 142. o.). A legtöbb írástudóval rendelkező megye Brassó volt, 86,9, továbbá Szeben 85,2, Udvarhely 85,0, Háromszék 84,2, Nagy-Küküllő 83,7 százalékkal. (uo. 144. o.). Anélkül, hogy tovább sorjáznók az adatokat, megjegyezzük, hogy ott, ahol, az írástudók

száma nagyobb volt, magasabb az írni-olvasni tudó nők aránya is, és fordítva: ahol ez az arány alacsonyabb, ott az írástudás tekintetében nagyobb a különbség a nők és férfiak között az előbbiek rovására (uo. 144. o.). Ez újabb jele a modernizálásban megmutatkozó különbségeknek a tartományok között.

Sajnos, az 1930-as adatok között nem bukkantam olyanokra, amelyek jeleznék a többség és kisebbség közötti különbséget a közép- és felsőfokú iskolázottságukra vonatkozóan. Az *Enciclopedia României*-ban egyetlen kivételt találtam, ahol közli a román és zsidó egyetemi hallgatók számarányát egy 11 éves időszakban (1912–1932) *„a nemzet elemi iskolai populációjához viszonyítva"*: a 218.281 román hallgató, a 14.559.480 elemi iskolába beiratkozott tanulót alapul véve 1,5 százalékot jelentett, míg a zsidók 46.381-en voltak, vagyis az elemi iskolába beiratkozott 608.095 zsidó tanulóhoz mérten 7,6 százalékot tettek ki; ebből kiderül, hogy *„a lakosság számarányához viszonyítva a zsidók ötször nagyobb számban vesznek részt a felsőfokú oktatásban, mint a románok"* (uo. 479–480. o.).

A kultúrtőke mellett a tulajdonképpeni, tehát a gazdasági tőke témája is a politikai-ideológiai diskurzusok homlokterébe került. Az iparban, kereskedelemben és pénzügyben a kisebbségiek kétségtelenül jelentős helyet foglaltak el a két világháború közötti Romániában. Ezen felül ugyanezeken a területeken fontos külföldi tőkeérdekeltségek is voltak. Egyetlen számadatot idézek ugyanabból a forrásból: 1935-ben az ipari tőkét *„több mint 80 százalékban az idegenek és a román állampolgárságú kisebbségiek"* birtokolták (Enciclopedia României, III. köt. 824. o.). Megfigyelhetjük, hogy a „román állampolgárságú kisebbségieket" és az „idegeneket" egy kalap alá veszik, megkülönböztetik és szembeállítják a „románnal". Igen sok korabeli írás az országban élő, román állampolgárságú kisebbségieket és más országok állampolgárait egyaránt „idegeneknek" nevezte. A belső „idegenek", akikről itt szó van, nem voltak kizárólag zsidók, akadtak köztük magyarok és németek is.

A felvázolt helyzet a megelőző történelmi fejlődés eredménye, az első világháború után kiegészült román állam öröksége, ugyanakkor annak a következménye, hogy a román társadalom, ugyancsak történelmi okokból, lemaradt a modernizálás folyamatában. A román nacionalizmus azonban mindezt a román nemzettel szembeni *szándékos* provokációnak, érdekei tudatos csorbításának tartotta; olyan próbálkozásnak tekintette, amely megkísérli aláaknázni a románok vezető szerepét, uralkodó helyzetét az államban. A nacionalista ideológia és politika éppen ezért a gazdasági és kulturális szerkezetek szükségképpeni *románosításának* eszméjét karolta fel, e célból az államhatalom legitimizálta a rendelkezésére álló valamennyi eszközt; a kisebbségieket *el kellett távolítani* a betöltött pozícióikból, hogy így biztosítsák a román elem hegemóniáját,

végső soron teljes uralmát, az *etnokratikus állam* eszméjének megfelelően. Ugyanaz az *Enciclopedia României* ebben a gondolatkörben egy sokatmondó tanulmányt közölt Mihail Manoilescu tollából, amely megérdemli, hogy foglalkozzunk vele. A szerző munkájának külön fejezetét szenteli az *„etnikai politika a munka területén"* gondolatának, és szembeállítja egymással minden állampolgár egyenlőségének elvét „a románok többségi és államalkotó jellegének" ugyancsak alkotmányos princípiumával, mely szerint „Romániában csak a román a cél-nemzet"; *„a következtetés az, hogy az állampolgárok egymás között, egyedként – származásukra való tekintet nélkül – a kisebbségi szerződések betűje szerint, egyenlőek, de az egyes etnikai csoportok az ország területén mint kollektív egységek már nem egyenlőek a román nemzettel"*. (A kisebbségek védelméről szóló egyezményt – erre hivatkozik a szerző – 1919-ben Párizsban a szövetséges hatalmak és Románia kötötte, ez kiegészítése és egyenesen feltétele volt a békeszerződésnek, amely nemzetközileg elismerte az egyesítést, s amelyet Románia *contre coeur* elfogadott.) Elismerjük a kisebbségek egyéni jogait, folytatja Manoilescu, *„de nem (...) a román nemzetével azonos jellegű kollektív jogait"*. A többségi nemzetnek tehát a minden állampolgárt megillető egyéni jogokon túl kijárnak a *kollektív jogok*, mivel többségi és az államhatalom birtokosa. „Ez *azt jelenti, hogy a román nemzetnek*" meg kell adni *„az uralkodó jelleget az ipari vállalatok hierarchiájának minden funkciójában és fokozatán"*, az államnak kell a maga kényszerítő eszközeivel elérnie a szakmai rangsorolásban a románosítást, biztosítva ezzel a maga arányaiban a többségi nemzet uralmát; *„míg az állam a maga felső szféráiban román, míg a parasztság nagy többségében ugyancsak román, addig a középosztályok olyannyira idegenek, hogy beékelődésük a román nemzet struktúráiba megszakítja a szükséges kontaktust és a nemzet természetes vertikális mozgását"*. Tehát az állam részéről diszkriminatív intézkedésekre, erőszakra van szükség a többség oltalmára. (Valamennyi kiemelés az idézett szerzőtől, Mihai Manoilescutól, 1938, 119–130. o.). Következésképpen az etnocentrizmus, elvileg, korlátozza a kisebbségek társadalmi felemelkedésének lehetőségét. Ez a vezérelv érvényesült a két világháború közötti periódusban és a Ceauşescu-rendszerben, maradványai máig fellelhetők.

A románosítás effajta eszméje kirekeszti a más etnikumú konkurenciát, nyilván idegen volt és ma is az a piacgazdaságra jellemző szabadverseny elvétől. Az ilyen felfogásból ihletődő politika ahelyett, hogy támogatna mindenféle munkahelyet teremtő kezdeményezést, a kompetitív termelést a belső és külső piacon a gazdaságot és a társadalmat modernizáló következményeivel, csakis fékezheti az ország általános korszerűsítésének folyamatát. Ennek a politikának

az alkalmazása a zsidó lakossággal szemben, a negyedik évtizedtől kezdődően, elvezetett a tulajdonjog korlátozásához, egyes szakmák folytatásának betiltásához és a kisajátításokra vonatkozó intézkedések meghozatalához: az ideológia tehát áttevődött a gyakorlatba. Egy másik intézkedés 1938-ban a *numerus clausus* bevezetése az oktatásba, holott a Kisebbségek védelmére kötött egyezmény tiltotta ezt (Irina Livezeanu, 1998, 349. o.). És természetesen a *numerus nullus* 1940-ben. A modernizálás ezáltal nem haladt előre, ellenkezőleg, az így értelmezett és betájolt nacionalizmus kizárt mindenféle *kooperációs* modellt a nemzeti többség és az etnikai kisebbség között, a *versengés* modelljét érvényesítette, olyan modellt, melynek értelmében a többség, saját érdekeinek érvényesítésére, felhasználhatta a túlerejét. Ekképpen a versengés-modell nemcsak ízig-vérig *antidemokratikusnak*, de ugyanakkor *antimodernnek* bizonyult.

2. 3. A második világháború után Románia nemzetiségi összetétele lényegesen megváltozott. A többségi lakosság aránya az 1992-es népszámlálás szerint az 1930-as 71,9 százalékról 80,47 százalékra emelkedett. A kisebbség részaránya csökkent, mivel Románia újból elvesztette Besszarábiát, de főleg a háború utáni tömeges kivándorlás miatt. A jelentősége szerint valamikor második nagyságrendű német és zsidó kisebbségből az 1930-as létszámnak 10, illetve egy százaléka maradt (az emigárció folyamatáról hosszabban szólok a VI. VII. IX. és XI. fejezetben). Két, számbelileg jelentősebb kisebbség maradt, a magyar 7,1 százalékkal – több mint 1,6 millió lélek – és a romák, nehezen megállapítható számban és arányban. Maradt azonban most is, akárcsak 1930-ban, 16, összesen 1,65 százaléknyi, több tízezres, egyes esetekben csak több ezres csoportokban élő „más nemzetiségű". Az összkép összetett és változatos, a múlt ránehezedik a jelenre. A többség és a nemzeti kisebbség közötti viszony egyáltalán nem problémamentes. Ezek a kérdések ma új társadalmi keretben merülnek fel, meghatározza őket Románia átmenete a demokráciára, az európai és euro-atlanti integrációs törekvés. A problémák egyaránt érintik valamennyi érdekelt fél kollektív mentalitását, az államhatalom intézkedéseit és akcióit, az (elméleti, propagandisztikus, publicisztikai) diskurzust a többség és kisebbség viszonyáról.

3. Nacionalizmus: antidemokratizmus, antimodernizmus, Nyugat-ellenesség

3. 1. A nacionalizmus és antidemokratizmus között belső, lényegi kapcsolat van. A román nacionalizmus fő képviselői ezt észrevették és hirdették, nem restellték végigvezetni ezt az elgondolást, nem ijedtek meg ennek távoli implikációitól, következményeitől, ellenkezőleg, büszkék voltak követ-

kezetességükre. Klasszikus példa e tekintetben A. C. Popovici, aki 1910-ben a híres könyve címében – *Naţionalism sau democraţie* – ellentételezi, lényegi tartalma szerint összeegyeztethetetlennek tartja e két fogalmat.

A szerző egyértelműen kifejti ellenszenvét a demokratizmussal szemben, vállalva ennek minden következményét: *„az igazi nacionalizmus és a demokratizmus között organikus ellentételezés van, s ez katasztrofális a nacionalizmusra nézve"* (A. C. Popovici, 1997, 23. o.). Feltétlen híve a nacionalizmusnak, határozottan elutasítja az államszervezés demokratikus elveit: *„valamennyi demokráciának végzetes hibája a többség szuverenitására vonatkozó elv"* (uo. 16. o.); az általános választás maga után vonja valamennyi állam öngyilkosságának rizikóját (152. o.), mivel a népnek (*„plebea"*) nincs ítélőképessége, nem tud mérlegelni, hibásan dönt; *„valamely nép csupán az egyenlőtlenség alapján képes felemelkedni a nemzet szintjére* (a szerző kiemelése, uo.) Itt a törvények előtti és a politikai döntésekhez való hozzájárulásban megmutatkozó, jogilag leszögezett egyenlőtlenségről van szó. A. C. Popovici érvelése tovább halad valamennyi demokrácia tökéletlenségének, belső nehézségeinek feltárása felé, *de plano* visszaveri azt a gondolatot, mely szerint a demokrácia, minden elégtelensége ellenére, mégis csak az állami élet megszervezésének legmegfelelőbb, természeténél fogva tökéletesíthető formája. A közélet *premodern* szervezési modellje alapján az elitista, jelesül arisztokratikus állami vezetést részesíti előnyben, az örökletes arisztokráciát *előjogokkal* akarja felruházni (uo.381. o.); ez vezetné az országot a hagyományoknak megfelelően, őrködne a felett, hogy a társadalmi struktúrák ne változzanak, ne korszerűsödjenek. Végül az elitizmus – az ő felfogásában – így mutatkozik meg: *„a nemzetiség nem más, mint nemesi rang más törzsek és nemzetek kulturális skáláján"* (uo. 375–376. o.). Az ő értelmezésében – s ezt világosan és ismételten megfogalmazta – a nacionalizmus magába foglalja a más népekkel szembeni *felsőbbrendűség* tudatát, valamint e magasabbrendűség *érvényesítéséért* folytatott harcot. Következésképpen, a nacionalizmus elfogadja a nemzetközi viszonyok versengési modelljét, amely végül is a XX. században a legerőszakosabb összeütközésekhez vezetett.

Az 1997-ben újra megjelentetett könyv kiadója és a hozzá írt bevezető tanulmány szerzője szerint A. C. Popovicinak *„a demokráciára szórt átka"* *„részben igazolható magatartás, figyelembe véve az Ókirályság határain kívül élő románok helyzetét"* 1910-ben (Constantin Schifirneţ, 1997, XIX o.). S valóban, Popovici számos esetben azzal támasztja alá antidemokratikus opcióját, hogy az osztrák-magyar monarchiában (különösképpen a magyar királyságban) a többségi demokrácia a román kisebbség ellen működik, az erdélyi románok – írja ő – semmiképpen sem szabadulhatnak fel az uralkodó nemzet

uralma alól a többségi szavazás feltételei között. A többségi demokrácia paradoxonjáról van itt szó, erre még visszatérek. Az „alátámasztás" azonban elfogadhatatlan. Emlékeztessünk arra, hogy Erdély egyesülése Romániával mégiscsak a többségi elv alapján történt, mégpedig annak a ténynek a következtében, hogy e tartományban román többség létezett. E történelmi változás után a román nacionalizmus a kisebbség feletti *uralomnak* ugyanazt az eszközét, a nemzeti többség elvét alkalmazta. Végül gondoljunk a román állam határain kívül élő román kisebbség sorsára. Az ő helyzetüket akkor is, ma is *csakis* a demokrácia princípiumaira hivatkozva lehet megjavítani. Az antidemokratizmus, a nemzeti *szupremácia* meghirdetése az országon belül ugyanezeknek az elveknek az érvényesítését váltja ki *másoknál,* az *ottani* románok rovására. Az antidemokratikus nacionalizmusok csakis versenghetnek egymással, kibontakozásuk logikájához tartozik, hogy kölcsönösen táplálják egymást, szítják az ellenségeskedést.

A. C. Popovici felfogásában – akárcsak mindazokéban, akik az ő nacionalista orientációját követik– a demokráciát el kell vetni, mivel az elismeri a nemzeti kisebbségek egyenjogúságát, állampolgári, politikai-jogi egyenlőségét. Az, hogy *mindenki* egyenlő a törvény előtt, a többség és kisebbség jogai és kötelességei ugyanazok, szembeszökően ellentmond a többség kisebbség feletti uralmára irányuló igénynek. A nacionalizmus Nae Ionescunál, Nichifor Crainicnál és másoknál egyértelműen feltételezi az *etnokratizmust*, a többségi etnikum törvény által intézményesített, nyílt uralmát az államon belül, mely ekképpen nem lehet más, mint a többség diktatórikus hatalma. E szerzők műveiben – egyébként nem véletlenül, hanem állandó jelleggel és tudatosan – az „etnokratikus állam" kifejezés társult a „totalitárius állam" szókapcsolattal, ennek valamennyi, e kapcsolatteremtésből fakadó, nyilvánvaló antidemokratikus implikációjával. Íme ennek a gondolatnak világos és egyértelmű megfogalmazása Nichifor Crainic az *Ortodoxie şi democraţie* című munkájában (1937, 276. o.): *„A nacionalista tan szerint tehát a nemzeti államban nem a démosz, hanem az etnosz, vagyis a nemzetség („neam") vagy a nemzet termeli ki saját politikai megnyilvánulását. Az etnoszt vagy nemzetséget a történelmi azonosság, a biológiai, pszichológiai homogenitás, a szellemi, akarati egység és a saját erő határozza meg. A nemzetség, a maga biológiai és pszichológiai természetének egysége által meghatározottan, a maga politikai megnyilvánulásaiban nem lehet demokratikus, csakis etnokratikus".* Megfigyelhető e szövegben elsősorban a nemzet biológiai és pszichológiai „tisztaságának" (homogenitásának) divatjamúlt eszméje; másodsorban a nyílt és teljes antidemokratizmus. N. Crainic a továbbiakban szorgalmazza a választások kizárását a társadalom életéből és a diktatúra bevezetését. Csakhogy

ha a nemzetnek az etnikai kisebbség feletti uralma céljából be kell vezetnie a diktatúrát, akkor ez szükségképpen megfosztja őt magát is a demokrácia előnyeitől. Diktatúra csakis a nemzeti többségen belüli *kisebbségnek*, az elitnek, illetve a karizmatikus vezetőinek az uralma lehet *magának a többségnek az egésze felett.* Éppen ilyen diktatúrát hirdettek és támogattak a román etnokratikus nacionalizmus képviselői, a szélsőjobboldali ideológia belső következetességével. Ez az eszme burkoltan vagy nyíltan szakadatlanul hatott és megnyilvánult a román politika és ideológia egész spektrumában egészen mostanig, beleértve napjainkban annak demokratikus, antikommunista szárnyát is. Nichifor Crainic igen következetes volt önmagához, a megálmodott szélsőjobboldali diktatórikus rendszerben javasolta *„Románia természeti kincseinek nacionalizálását"*, annak a gondolatnak a jegyében, hogy *„a demokratikus állam csakis rossz gazda lehet, idegen a nemzettől és ellenséges vele szemben. Az etnokratikus állam a nemzet dinamikus megszervezése, a legjobb gazda"* (uo. 300. o.). Az etnokratikus állam megszünteti a *„kapitalisták diktatúráját"* – állítja ugyanebben a szövegben. Ezt a gondolatot kikerekíti: a tőkések – idegenek, *ergo* maga a kapitalizmus idegen a román nemzettől; az etnokratizmus tehát antidemokratikus, egyben kapitalizmus- és nyugatellenes.

A felvázolt orientáció azonban magába foglal egy – már említett – paradoxont, erre később visszatérek. A többség kisebbség feletti *etnokratikus* uralmának az igénye (legalábbis lehetőségszerűen) magába foglalja a bármilyen demokratizmus *általános* elvére történő hivatkozást. Tehát pontosan tisztázni kell: a demokrácia tényleg azt jelenti, hogy a (politikai, de nem etnikai) kisebbség aláveti magát a többségnek, ez esetben a közügyekben szabad és egyenlő szavazással hozott intézményesített döntéseknek. A demokráciában azonban nem megengedett a kisebbség teljes alárendelése, a megszüntetésére irányuló törekvés. Itt van a lényeges különbség a politikai demokrácia és a diktatúra között: a kisebbség felszámolása kizárja a pluralizmust; mihelyt a többség bevezeti a maga diktatúráját, nem lesz többé lehetséges a különböző politikai erők alternatív hatalomra jutása, megakadályozzák, hogy az egyszer kisebbségnek bizonyult erők később választási próbálkozásuk révén meg- illetve visszaszerezzék a hatalmat. Ne feledjük el: Hitler Adolf 1933-ban a német nép demokratikus szavazata révén került hatalomra, de teljes egészében felszámolta a demokratikus kormányzás minden formáját, a későbbiekben, egész uralma alatt, lehetetlenné tette a nép akaratának kifejezését. Antonescu marsall népszavazást rendezett, ezt nagy fölénnyel megnyerte, de érvénytelenítette a román nép minden demokratikus jogát, bevezette a maga korlátlan személyi diktatúráját. Ha kizárják a hatalom feletti közellenőrzést, akkor a többség akaratára való hivatkozás a demokrácia ellentétébe csap át. Visszatérve most

már a nemzeti többség és etnikai kisebbség viszonyára: a demokrácia, magától értetődően, nem tűri meg, hogy többségi szavazattal felszámolják a kisebbség jogait, ellenkezőleg, szavatolja ezeket pontosan körülhatárolt intézményesített formában.

Ehhez még hozzáteszem, hogy a nacionalizmusnak van *kizáró* és *befogadó* formája. A maga módján mindkettő vonatkoztatható a többségi elvre. E két változat egyetért abban, hogy a nemzeti állam *eszményi* állapota a lakosság etnikai *homogenizálása*. Az első variáns általában nyíltan antidemokratikusnak vallja magát, igyekszik eltávolítani az etnikai kisebbségeket a politikai testből; szélsőséges formában (a jobboldali totalitaritárius rendszerek ehhez folyamodnak) a nemkívánatosak elűzésével vagy megsemmisítésével. A második forma a bekebelezéssel, az *asszimilációval* igyekszik homogenizálni. Hajlamos egyenlő jogokat biztosítani a kisebbségeknek, *hogyha* ezek lemondanak azonosságukról, elfogadják az azonosulást, a felszívódást a többségbe. Ezt az ajánlatot a többség rendszerint nagylelkűnek, demokratikusnak tünteti fel. A baloldali totalitárius, természetüknél fogva áldemokratikus rendszerek általában ezt az utóbbi módozatot választották; a Ceauşescu-féle asszimiláló politika mintapéldája ennek. Ez folytatódik a mostani asszimiláló tendenciában, amelyet a román demokrácia sajátosságával vagy „eredetiségével" álcáznak.

A nacionalista diskurzus gyakran azt veti a kisebbségiek szemére, hogy nem lojálisak azon nemzeti állam iránt, amelynek állampolgárai. Mivel azonban szakadatlanul hangsúlyozzák az *etnicitást* mint a nemzeti állam alapzatát és kötőszövetét, ez az okfejtés csakis azt az ellenérzést válthatja ki a kisebbségekben, hogy az ő vénájukban nem a többség tiszta vére folyik, ki vannak zárva a többség dicsőséges történelméből. Ilyen alapon nem lehet elvárni tőlük a lojalitást. A kisebbség lojalitása, az *állampolgári* hazafiság egyetlen ésszerű alapzata az állam demokratikus jellege lehet, amikor is az állam önazonosságukkal, másságukkal együtt fogadja el a kisebbségeket és sem kizárni, sem asszimilálni nem akarja őket.

Következésképpen: a demokrácia a valóságban nem egyeztethető össze a nacionalizmussal, jelesül annak etnokratikus összetevőjével illetve következményeivel; egyedül az önmagával szemben következetes, teljes, nem pedig az ál- vagy deklaratív demokrácia az, amelyik a többségi elvet nem használja fel a kisebbségek élethez való (politikai, nemzeti, vallási, művelődési stb.) jogainak tagadására, identitásuk megőrzésének és művelésének akadályoztatására.

3. 2. A román nacionalista ideológiában ugyanakkor nyilvánvaló kapcsolat létezik egyfelől az antidemokratizmus, másfelől az antimodernizmus és a nyugatellenesség között.

A román nacionalista etnocentrizmus a román nemzet szellemét jellemző hagyományos, állandó, minden változásnak ellenálló specifikuma felmagasztalására összpontosít, amelyet mint ilyent – magasabb rendű értékei miatt – mindenképpen konzerválni kell, meg kell óvni mindenféle átalakulástól. E szellemiség letéteményese a parasztság, a maga hagyományos falusi életmódjával, univerzumával és premodern népi kultúrájával. Számos jeles román értelmiségi *dicsőítette* műveiben a román parasztot és a román falut, annak a gondolatnak a jegyében, mely szerint az *öröklét falun született* és – következésképpen – a románság örökkévalóságának ezt a székhelyét nem csak tisztelni, hanem mindörökre meg kell őrizni a maga hagyományos formájában. A felmagasztalásban nem kapott helyet az a gondolat, hogy vessük össze a nyugat-európai modern életmóddal az „örökkévalóság székhelyét", ahol tömeges az írástudatlanság, a krónikus nélkülözés, a társadalmi betegségek, anakronisztikus az életmód nemcsak a múlt század végén, hanem még inkább a 20. században. A parasztság, a hagyományos paraszti léthelyzet idealizálása a román irodalomban, filozófiában különböző színezetű áramlatokban öltött testet, egyébként egymástól eltérő formában („junimism", „poporanism", „semănătorism", „țărănism", „gîndirism"). Adva volt egy erkölcsi és szellemi (kulturális) etnocentrista modell eszméje, amelyet a nyugati korszerű modellhez mérten felsőbbrendűnek tartottak; ez összeolvadt azzal a gondolattal, mely szerint a nyugati minta organikusan és lényegileg nem felel meg a román nép szellemi sajátosságának, tehát el kell utasítani. Az iparosítást, a városi életmódot, a piacgazdaságot, valamennyi egyéni és társadalmi tevékenység költségének és hasznának szigorú felmérése szellemét úgy tekintették, hogy összeegyeztethetetlen a román nép szellemiségével, így a „românizmus" képviselői elutasították. Ezzel együtt a nyugati típusú demokráciát mint a modernizmus velejáróját ugyancsak visszautasították. Ennek az álláspontnak megfelelően Nae Ionescu 1929-ben kérte Románia *„lecsatolását Európáról"*, míg Mircea Eliade egy 1935-ben Emil Ciorannak írt levelében beismerte: *„megcsömöröltem Európától"*, s hozzátette: *„remélem, hogy Románia nem tartozik ehhez a földrészhez, amely feltalálta a profán tudományokat, a filozófiát és társadalmi egyenlőséget"* (a „22" című folyóirat alapján, 1997. 25. sz.).

Szerintük az *idegen eredetűek* a modernitásnak, az ország belső társadalmi szerkezeti korszerűsítésének a mikrobái: így a görög kereskedők, uzsorások, majd később a zsidó kapitalisták és német városlakók. Ezek nemcsak hogy megkaparintották az ország gazdaságának fő pozícióit, de ugyanakkor a román nép hagyományos foglalatosságai ellen tevékenykedtek, a román szellemiségtől idegen életmódot kényszerítettek rá. Ugyanakkor a nyugati kapitalizmus valóságos ügynökeiként társultak a *külső idegenekkel*. A Nyugat természete

szerint nemcsak idegen, de ugyanakkor ellenséges is a románokkal szemben, a maga dekadenciáját és erkölcstelenségét érvényesíteni igyekszik itt is, saját befolyási övezetét ki szeretné terjeszteni Romániára, perifériikus helyzetben és ugyanakkor lealacsonyító gazdasági és kulturális függőségben akarja tartani.

A román nacionalizmus a maga modernitás- és nyugatellenes, nyíltan antidemokratikus kihatásaival keresztezte és keresztezi az ország és a román nemzet alapvető érdekeit: a korszerűsítést és az európai integrációt. A nacionalista antimodernizmus és nyugatellenesség a két világháború között elősegítette a közeledést, majd a szövetséget a fasiszta hatalmakkal; tovább hatott a kommunista rendszerben is, főleg a nacionál-kommunista szakaszban, a nyugati kapitalizmussal szembeni ellentétet és elszigetelődést célozta meg, a vele szembeni felsőbbrendűség érzését kultiválta, bizalmatlansággal teli fenntartást mutatott a nyugati tőkés világ gyanús és ellenséges „machinációival", „konspirációival" szemben. Ma is virulensen hat a Románia korszerűsödését és európai integrálódását célzó tendenciákkal, főleg az integrációt nem csak kinyilatkoztató, de a *tényleges modernizálás* révén előmozdító folyamattal szemben.

A múlt nagy súllyal nehezedik a jelenre. A legtöbb mai román értelmiségi – írja George Voicu – figyelmen kívül hagyja vagy minimalizálja, hogy *„még a modern román kultúra kiformálódása és leülepedése idején számos román értelmiséginél megnyilvánult az ellenállhatatlan antidemokratizmus, xenofóbia, antiszemitizmus és így tovább. A román művelődés ragyogó képviselőinek bizonyos csoportja – kezdve a «nemzeti költőtől» egészen a két világháború közötti jeles személyiségekig – ellenségesen, visszatetszéssel viszonyult azokhoz az értékekhez, amelyek Romániában a modernizálás politikáját irányították, általában a demokrácia értékeihez. Ezt a témát számos román intellektuel, főleg a második világháborútól errefele, általában tabunak tartotta; s amikor mégis elemezni kellett ezt a szerencsétlen következményekkel járó művelődési állapotot, torzítottak. A román kultúra legbefolyásosabb alakjainak e súlyos politikai melléfogása ma sem képezi beszéd tárgyát, legfeljebb valamilyen értelmiségi szemérmességet motivál, holott meditálni kellene felette egy olyan Romániában, amely keresi demokratikus rendeltetését; az értelmiségiek hallgatnak az ilyen szomorú eltévelyedésekről, s ez rendszerint az ilyenfajta «tanításoknak» biztosított jótállást jelent vagy egyenesen legitimizálja azokat"* (az aláhúzások a szerzőtől, 1998, 61–62. o.). A román közíró idézett szövegét, gondolom, nem kell kommentálni.

A antidemokratizmus, az antimodernség, a nyugatellenesség és a nacionalizmus ilyen összefonódása – miként utaltam rá – bizonyítottan elferdíti a nemzeti tudatot, olyan ideológia, amely – bár fennen hangoztatja – nem szolgálja a román nemzet alapvető érdekeit, ellenkezőleg.

4. A nacionalista paradigma

A *paradigma* kifejezést a tudomány-történetben, -filozófiában és -szociológiában Thomas Kuhn (*The Structure of Scientific Revolutions*, 1962) értelmezésében használják valamely történelmi korszakban konszenzussal egyedül *érvényesnek* tartott gondolkodási *modell* jelölésére, amelynek segítségével azonosíthatók, megfogalmazhatók, kutathatók és megoldhatók a problémák. Ezt a modellt a tudományos közösség mint ilyent elfogadja és használja. A paradigma nem valamilyen adott elmélet, nem bizonyos kérdésre ad választ, nem egy probléma megoldásának módja, hanem olyan elméleti konstrukció, amely szerint felvetik, megközelítik és megoldják az összes problémát, általános gondolkodási keret, amelyben a tudományok történetének bizonyos hosszantartó *normális* periódusában az egész tudományos tevékenység fejlődik. A *tudományos forradalom* a paradigma-váltás ideje, áttérés a túlságosan szűknek bizonyult, a felmerült friss és meg nem oldott kérdések miatt már nem hatékony régiről az újra, amelyet a tudományos közösség, ugyancsak konszenzussal, rövidesen elfogad, utat nyitva ezzel a normalitás, az új paradigma uralma előtt.

A paradigma fogalmát rugalmasan használom, ez a kifejezés eredeti értelmében csak a tudományos megismerés és gondolkodás szintjére vonatkozott, én a továbbiakban szélesebb tartalommal töltöm fel, a gondolkodás olyan modelljét látom benne, amely nem csak az elméleti, hanem ugyanakkor a köztudat szférájában is aktív.

Tehát a kvázi-konszenzus révén kiformálódott mentalitás értelmében szólok a nacionalisa *paradigmáról*, amikor is egyedül ezt tartják természetesnek, ez tájolja be az országot és a népet foglalkoztató társadalmi problémák megfogalmazását, vizsgálatát és megoldását. A legtöbb politikus és közíró gondolkodásmódja ez, bármilyen színezetű és politikai hovatartozású is legyen. Ezt pallérozza az iskolai nevelés és a jelentős (irodalmi, történelmi, filozófiai) alkotások is; következésképpen mélyen áthatja valamennyi társadalmi réteg gondolkodásmódját, olyan mentalitás, amely a professzionista ideológia és a közember eszmevilágában közös nevezőre talál, látszólagosan „igazolva" s ezáltal kölcsönösen erősítve egymást, mégpedig hosszú évtizedeken keresztül, tulajdonképpen a múlt század második felétől egészen napjainkig. Irina Livezeanu ismételten ír a román ideológusok „*nacionalista konszenzusáról*" és „*integrális nacionalizmusáról*", „ *a nacionalista diskurzus mindent átfogó jellegéről Nagyromániában*" (1998, 24.o.). A konszenzus és az integralitás, a mindent átfogó jelleg adja a román nacionalizmus általam jelzett paradigmatikus voltát.

A *nacionalista* és nem a *nacionális* (nemzeti) paradigmáról szólok, a nacionalizmuson *nem* a nemzeti azonosságtudatot, nem az ennek megvédésére és művelésére irányuló óhajt és törekvést értve, hanem (miként azt a III. fejezetben, *„Egy „jó" és egy „rossz" nacionalizmus?* címen kifejtem) olyan eszmék és mentalitások összességét, amelyeket az etnocentrizmus, a xenofóbia és az etnokratizmus jellemez. Természetesen nem tagadom, hogy a nacionalista paradigma hordozói között árnyalati különbségek vannak, egyesek *mérsékelt* nacionalisták (például a két világháború között a nemzeti-liberálisok), mások *radikálisok* (például a vasgárdisták). Állítom viszont, hogy a különbség inkább taktikai, mint elvi jellegű, a nacionalizmus általános és alapvető vonásai, ideológiai és politikai síkon, teljes mértékben megtalálhatók egyiknél is, másiknál is. Ez a megállapítás egyaránt érvényes a mai mérsékelt és radikális nacionalistákra is.

Állítottam, hogy a nacionalista paradigma megmutatkozik mind a közírók és politikusok, mind a közember mentalitásában. Ez három, egymástól különböző pászmán jelentkezik: *a.* a köztudatban (vagy a közvéleményben); *b.* a közírói tevékenység minden formájában, a társadalmi-emberi kérdéseket tudományos igénnyel tárgyaló írott vagy beszélt sajtóban; *c.* a politika szférájában, beleértve ebbe elsősorban a politikai hatalom akcióit. A három sáv között természetesen sokrétű kapcsolat és kölcsönös függés létezik, de ezeket sem módszertanilag, sem elméletileg nem lehet azonosítani. Kölcsönösen befolyásolják egymást, de ugyanakkor viszonylag függetlenek is egymástól. A nacionalista paradigma központi idegrendszere az etnocentrista, xenofób és etnokratikus (újságírói és/vagy elméleti) publicisztika, amely felkarolja, éleszti, tartósítja ezt. A publicisztika nacionalista jellegét kritikai-racionális, elméleti eljárással lehet meghatározni, így feltárhatók jellegzetes alkotórészei, sajátos eljárásmódjai, következményei. Valamely politikai gyakorlat nacionalista voltát ehhez hasonló eljárással lehet megítélni, fényt derítve arra, mi a tartalma, célja és következménye a hatalomtól eredő akcióknak. Egyes publikációk vagy politikai aktusok nacionalistának nyilvánítása, vagy annak kimondása, hogy az ilyen termékek és akciók tömeges méreteik miatt paradigmatikusak a modern Románia kulturális és politikai történelmében – logikailag –, nem enged meg következtetéseket a román nép mentalitására vonatkozóan. Amit az ideológusok mondanak, amit a kormányon levők tesznek és propagálnak, amit az iskolában tanítanak kétségtelenül kihat a román nép általános mentalitására, ám ez a gondolkodásmód a tömegek saját tapasztalatai, a többség és kisebbség együttélésének mindennapi megélése szerint is formálódik. Ebben az együttlétben pedig általában nem létezik annyi konfliktus, nem állandósul annyi összeütközés, mint amennyit az ideológusok bemutatnak. A közösség primér mentalitását csak akkor lehet tudományos igénnyel vizsgálni, ha tapasztalati eszközöket használunk. Valamely nép

gondolkodásmódjára vonatkozó egyetlen megállapítás, egyes társadalmi csoportok – pl. xenofób vagy éppen ellenkezőleg, nem xenofób – magatartására vonatkozó kijelentés sem lehet érvényes, ha nem támaszkodik eléggé széles körű, alapos és szilárd tudományos vizsgálódás adataira. Ezért a továbbiakban megfontolásaim elsősorban a központi sávra, a nacionalista publicisztikára, néha az ennél magasabb szintű nacionalista politikára, ritkábban s olyan mértékben, amilyenben egyes empirikus kutatások eredményei rendelkezésemre állnak, a kollektív mentalitás primér pászmájára vonatkoznak.

5. Nacionalizmus és antidemokratizmus: bal, jobb, bal

Európában hagyományosan a nacionalizmus általában a jobboldali, jelesül a szélsőjobboldali mozgalmak és pártok egyik meghatározó politikai-ideológiai vonása. A középen elhelyezkedő mozgalmak és pártok inkább semlegesek (vagy határozatlanok, ingadozók) voltak a nemzetiségek illetve etnikumok közötti viszony vonatkozásában, elkerülték e relációk különösebb problematizálását. A baloldaliak harcoltak e kapcsolatok demokratizálásáért. Ehhez sürgősen hozzáteszem: a különbségtétel, amelyet hagyományosnak neveztem, a demokratikus felépítésű országokban nemcsak a múltban, de napjainkig menően érvényes. A 20. századi totalitarista rendszerek viszonylagossá tették ezt.

A tradicionális politikai baloldal olyan erőkből állt, amelyek kinyilvánították, hogy kiállnak a társadalmi haladás, a piramisszerűen építkező társadalomban hátrányos helyzetű rétegek alapvető jogainak védelmében. A baloldal összekapcsolta az állampolgárok politikai-jogi és gazdasági életben megnyilvánuló tényleges egyenlőségének, a társadalmi méltányosságnak az eszményét azzal, hogy a társadalom hátrányos helyzetű rétegeiből jött egyedek érvényesíthessék esélyeiket. Ezzel szemben a hagyományos jobboldal ragaszkodott a tradícióhoz, konzervatív volt, védte a társadalom előnyös helyzetű rétegeinek status quóját, igazolt bizonyos társadalmi egyenlőtlenségeket, ezeket természeteseknek és hasznosaknak tartotta.

A baloldalról elinduló kommunista mozgalom a maga alkotta öntükrözésében és a közvéleményben a legkövetkezetesebb és legradikálisabb, tehát a *szélső* baloldalt jelenítette meg, amely elutasította a reformok útját, a társadalmi problémák forradalmi megoldása mellett állt ki. A kapitalista társadalom által felajánlott demokráciával szemben egy *másfajta* demokráciát ígért, olyant, amely a munkás többséget szolgálja; de mihelyt hatalomra jutott, felszámolt mindenféle demokráciát. Ugyanakkor elvetette a nacionalizmust, a nemzetköziséget hirdette, beleértve ebbe valamennyi nemzet értékbeli és jog szerinti egyenlőségének elvét. A marxista internacionalizmus negatívan viszonyult az emberek nemzeti azonosságtudatához, a hagyományos nemzeti kulturális értékekhez, a teljes

társadalmi egyenlőség utópikus ígérete és a nemzetek egyenjogúságának elve mégis hosszú ideig vonzónak bizonyult. A nemes eszmények megvalósítását előrevetítő baloldali – kommunista – radikalizmus, miként azt Raymond Aron (1955) találóan állította, az *értelmiségiek ópiumaként*, kábítószerként hatott, emiatt az európai intellektuelek jelentős részét (és nemcsak őket, s nemcsak az európaikat) a kommunista mozgalomhoz vonzotta. Ugyanakkor a nemzeti azonosságtudattal szembeni negativizmusa hozzájárult ahhoz, hogy a tömegek nem fogadták be a marxizmust, még a totalitarista kommunizmus idején, e rendszer minden kétségbeesett propagandisztikus erőfeszítése ellenére sem. A modern európai szociáldemokrácia e tekintetben sokkal fogékonyabbnak bizonyult, s ugyanakkor sikerült neki elhatárolódni az etnocentrista és xenofób nacionalizmustól.

A szélsőjobboldalon fasiszta mozgalmak, pártok, végül rendszerek születtek, ez esetben a nacionalizmus – mint a kisebbségek elnyomásának vagy egyenesen egyes kisebbségi etnikumok megsemmisítésének ideológiája és politikája – a végső következményekig összekapcsolódott az antidemokratizmussal. Érdemes hangsúlyozni, hogy míg a kommunista mozgalom nagylelkű elveket hirdetett, addig a fasizmus kezdettől fogva összeforrott a nyílt antidemokratizmussal, a brutalitással és agresszivitással. A két világháború között és alatt ily módon megszülettek a jobboldali totalitárius rendszerek, amelyeket – a köztük levő mindenféle árnyalati különbség ellenére – egyöntetűen *fasisztának* nevezhetünk. Ezek felszámolták a pluralista, parlamenti demokrácia minden maradványát az adott országon belül, a *saját népüket* diktatórikusan, terrorista módszerekkel kormányozták.

Az ideológia síkján a szélsőjobboldal és szélsőbaloldal között eredetileg szakadék tátongott. A kettő között megmutatkozó gyökeres különbség és ellentmondás irányította a jobboldal számos ellenfelét a kommunista mozgalom felé. Az értelmiségiek tekintélyes része – a második világháború előtt és alatt – a kommunista pártok felé orientálódott, ezzel akarta kifejezni gyökeres szembenállását a fasizmussal, kívánt hozzájárulni az emberiség sorsa szempontjából legveszélyesebbnek tartott politikai-ideológiai jelenség leküzdéséhez. Mindannyian – így e sorok írója is – a „ravasz" történelem csapdájába estek.

Azonban a társadalmi-politikai gyakorlat vonatkozásában a keleti tömb rendszerei, „szocialista" elnevezéssel, lényegüket tekintve a fasizmussal azonosaknak, vagy hozzá nagyon hasonlóaknak bizonyultak. Mihelyt a szélsőjobboldal és a szélsőbaloldal hatalomra jutott, egymáshoz hasonló politikai rendszereket kreált, egy párt totalitarista, terrorista, kriminális diktatúráját. A diktatúra mindkét egypártrendszerben a kormányzó párt felső vezetésének, jelesül

a párt és ugyanakkor az állam élén is álló legfőbb vezérnek autokratikus uralma volt. A szocialista államok „demokratikusnak" nyilvánították magukat, azt állították, hogy a társadalom többségének, az „alsó osztályoknak" az érdekeit szolgálják. Visszautasították viszont, hogy a szabad választás és a pluralista opciók szabályainak tiszteletben tartásával legitimizálják magukat, nem fogadták el az állampolgárok részéről jövő demokratikus ellenőrzést, így ezek az államok lényegüket tekintve nyilvánvalóan antidemokratikusak voltak. Bizonyos vonatkozásban – a gazdaság teljes „szocializálása", a magántulajdon felszámolása szempontjából – a kommunista diktatórikus rendszer nagyobb mértékben bizonyult totalitáriusnak, mint a fasiszta.

Sőt mi több, a kommunista rendszerek, létezésük utolsó évtizedében alapvető engedményeket tettek a szélsőjobboldalnak. Feladták az „internacionalizmus" jelszavát, elfogadták a nacionalizmus, a xenofóbia, a nemzeti kisebbségek elnyomását célzó ideológiát és gyakorlatot. A demokratizmus hiányában úgy próbálták legitimizálni magukat az illető ország nemzeti többsége előtt, hogy nyíltan a többségi nacionalizmust hirdették. Megjelent a „nemzeti kommunizmus", a „nacionál-kommunizmus", ami igencsak hasonlított Adolf Hitler „nemzeti-szocializmusához". Alain Finkielkraut francia filozófus ezt jegyzi fel erről a jelenségről: *„A kommunizmus fejlődött: kezdetben az internacionalizmus volt a célja, ami később valamiféle alibivé változott. A nagyorosz sovinizmus egyre erőteljesebben átfogta a Sztálin uralta hatalmat, még inkább a nagy honvédő háború után. Ily módon az orosz kommunisták tulajdonképpen előkészítették a talajt egy vörös–barna szimbiózis számára, ma is ezzel van dolgunk"* (1993, 9. 192. o.).

Romániában a két egységesülő szín a vörös és a zöld volt. Nicolae Ceauşescu uralma idején a román állam (weberi értelemben) egy ilyen rendszer „ideáltípusa"-ként mutatkozott meg. A baloldali totalitarizmus a megkülönböztethetetlenségig közeledett a jobboldali totalitarizmushoz. Ugyanakkor nem mondtak le a baloldali szóhasználatról, (ezt – emlékezzünk rá – részben a hitlerizmus is gyakorolta, ezért is nevezték e rendszert „szocialistának"). A kommunista nomenklatúra konzervatív erőként mutatkozott meg, lehetőségei szerint megakadályozott mindenféle olyan társadalmi megújulást, amely kedvezett volna az állampolgárok többségének. Azok közül, akik egyrészt védelmezték a teljes csődbe jutott, minden téren eredménytelen, terrorista és az általános anyagi és erkölcsi nyomorúságot kitermelő társadalmi berendezkedést, másrészt azok közül, akik végül majd felléptek egy ilyen rendszer ellen, ugyanbizony kik voltak jobboldaliak, kik baloldaliak?

A nyílt és agresszív etnokratizmus, a dolgok természete folytán, a fasiszta vagy fasizálódó szélsőjobboldal megnyilvánulása. Számos ilyen párt és szervezet működik ma a kelet-európai országokban, többé vagy kevésbé nyíltan magukra vállalva az azonosulást a második világháború alatt és előtt tevékenykedett ugyanilyen pártokkal és mozgalmakkal. Nyilvánvaló, hogy az egész kelet-európai térségben egyes politikai erők igyekeznek rehabilitálni a fasiszta mozgalmakat és személyiségeket, az 1945 előtt velük szimpatizáló embereket. Fő érvük a következő: ezek a személyek harcoltak a kommunizmus ellen. Egy valamit azonban elfelejtenek: ugyanakkor harcoltak általában a demokrácia, sajátosan a nyugati demokrácia ellen is, akárcsak maga Hitler. Mihai Botez megállapítása találónak tűnik: *„...a kelet-európaiak többsége számára (...) a «pre-kommunizmus», saját tapasztalata szerint, jobboldali totalitarizmus, illetve olyan rendszer, amely a harmincas években a náci Németország vagy az olasz fasizmus ihletésére jött létre. (...) Így a «tradíció» újjáélesztésének természetszerűen antikommunista kicsengése is lehet. (...)Azonban konkrétan arról van szó, hogy a két, a jobb- és a baloldali, látszatra ellentétes totalitarizmus (nyilván bizarr) összekapcsolásával van dolgunk, a jobboldali totalitarizmus emléke megerősíti és igazolja a baloldali non-demokráciát"* (1939, 136. o.).

A keleti álszocialista rendszer 1989-ben történt bukása után ebben a térségben a jobboldali és baloldali politika és ideológia közötti különbségtétel továbbra is viszonylagos maradt, világos elhatárolása egyenesen lehetetlen. De csak Keleten. Nyugaton a hagyományos jobb és bal közötti eltérés továbbra is jól kirajzolódik, azzal a különbséggel, hogy a nem szélsőséges jobboldal, például a jelenlegi európai kereszténydemokratizmus elvileg és lényegét tekintve lemondott a nacionalista beállítottságról, ez utóbbi elszigetelődött, a „jó" politika világában a nem tiszteletre méltó, nem kívánatos szélsőjobboldalnak az „apanázsa" lett. A baloldal, amely főleg a szociáldemokrata, szocialista, laburista stb. pártokból áll össze, napjainkban hatalmon van Angliában, Franciaországban, Németországban és más országokban, meggyőződéssel és kinyilvánítottan a politikai demokratizmus játékszabályainak, a pluralizmusnak, az állampolgári jogoknak és a piacgazdaságnak, ugyanakkor a nemzeti kisebbségek jogainak letéteményese.

Ezzel szemben számos kelet-európai országban, így például Oroszországban és a minket elsősorban érdeklő, a vizsgálódásunk tárgyát képező Romániában például a kapitalista rendszer visszaállítását szorgalmazó és a demokrácia mellett kiálló jobboldali pártok, sajnos, nem szabadultak meg a nacionalista paradigmától. Nem vetették el, valószínűleg elsősorban a tehetetlenségi erő folytán, s annak következtében, hogy ez a paradigma mélyen és hosszantartóan beleívódott

tevékenységükbe, továbbá azért, mert (*ők* is!) a paradigmához való hűségükkel vissza szeretnék állítani a két világháború közötti román parlamentáris demokráciát és kapitalizmust – beleértve ebbe ennek modernitás- és nyugat-ellenes elemét is –, és így szeretnék magukat legitimizálni a többségi etnikum előtt. Gondolom, nem tévedek, ha megállapítom: az, hogy az 1989-es nagy változás után tíz év alatt nem valósult meg teljes egészében és mélységében a gazdasági és intézményi reform, kapcsolatban van ezen erők ideológiai és politikai arculatának ilyen aspektusával. (Lásd erről a kérdésről az *Integráció, modernizáció, demokratizáció* című XIII. fejezetet.) *„...ahol a piacgazdaság nem a szabadsághoz, hanem egy gigantikus demoralizáláshoz, a félelmetes káoszhoz vezet, ott a felszólítás a rendre igen vonzó"* – írja Alain Finkielkraut (1993, 192. o.). A két szélsőségtől áhított „rend" nem más, mint a tekintélyelvű, nacionalista-etnokratikus rezsim.

A magukat baloldaliaknak nevező pártok a leplezetlen nacionalista politikát-ideológiát vállalják; mennél inkább baloldaliak, annál hevesebb, agresszívebb nacionalista beállítottságuk Az ideológiájukban és tevékenységükben jelenlevő baloldali elemek – főleg azzal az ürüggyel, hogy a kommunista rendszerből örökölt termelési szerkezetekben alkalmazott munkavállalók tömegeinek érdekeit szolgálják – igyekeznek fékezni a gazdasági reformot, akadályozni vagy késleltetni a hatékony piacgazdaság megteremtését, valójában védelmezik a régi rendszer nomenklatúrája jelentős részének érdekeit. Ugyanis ezek az emberek azok, akik megpróbálják – s jórészt sikerül is nekik – meghosszabbítani uralmukat, megszerezve az új politikai és gazdasági szerkezetek jelentős emeltyűit. Olyan körülmények között, amikor a kapitalista rendszer globálisan kétségbevonhatatlanul győzött, a központilag vezérelt gazdaság restaurálásának az esélye nulla, az elpusztult kommunista rendszer illetve az ebből átörökölt sztereotip gondolkodás és politikai tevékenység iránti nosztalgia azonban előszeretettel irányul egy diktatórikus politikai rezsim felé. Egy ilyen rendszer visszaállításának a lehetősége valóságos: jelenleg még nem lehet megmondani, mekkora eséllyel. A baloldali nemzeti-kommunizmus ilyen restaurációs beállítottsága egyre inkább hasonlít a német nemzeti-szocialista politikához, amely – ne feledjük – nem lépte át a kapitalista rendszer kereteit. Más szóval egyre inkább eltávolodik az európai típusú baloldaltól, közeledik a fasiszta szélsőjobboldalhoz. Mindazok, akik ehhez csatlakoznak, akár támogatják, esetleg csak tolerálják, hozzájárulnak a fasiszta (vagy fasisztoid, esetleg ettől ez esetben egészen másodlagos árnyalatokban különböző) rendszer újjáélesztéséhez.

(1999. február)

KÖNYVÉSZET

ARON, Raymond (1955): *L'opium des intellectuels*, Calman-Levy, Párizs

BALLA, Bálint (1998): *Nation and Expansionism – Viewed by a Sociology of Scarcity*, In: Balla, Bálint / Sterbling, Anton (Eds): *Ethnicity, Nation, Cuture. Central and East European Perspectives,* Krämer Verlag, Hamburg

BOTEZ, Mihai (1933) : *Intelectualii din Europa de Est*, Editura Fundației Culturale Române, Bukarest

CRAINIC, Nichifor(1936): *Ortodoxie şi etnocrație*, Editura Cugetarea, Bukarest (1938), Enciclopedia României, I. és III. köt. Imprimeria națională, Bukarest

FINKIELKRAUT, Alain (1993): *Interview*, In: *Der Spiegel*, 48. sz.

GELLNER, Ernest (1998): *Condițiile libertății, Societatea civilă şi rivalii ei*, Polirom, Iaşi

HERMET, Guy (1997): *Istoria națiunilor şi a naționalismului în Europa,* Institutul European, Iaşi

HOBSBAWN, E. J. (1997): *Națiuni şi naționalism, din 1780 pînă în prezent. Program, mit, realitate,* Editura ARC, Chişinău

HUTCHINSON, John – SMITH, Anthony D. (1994): *Nationalism*, Oxford University Press, Oxford/New York

KUHN, Thomas S. (1976): *Structura revoluțiilor ştiințifice*, Editura ştiințifică şi enciclopedică, Bukarest

LIVEZEANU, Irina (1988): *Cultură şi naționalism în România mare 1918–1930*, Humanitas, Bukarest

MANOILESCU, Mihail (1938): *Politica muncii naționale*, In: *Enciclopedia României*, III.köt. IV: fejezet, j. Imprimeria națională, Bukarest

POP, Doru (1998*): Obsesii sociale*, Intitutul European, Iaşi

POPOVICI, Aurel C. (1997): *Naționalism sau democrație. O critică a civilizațiunii moderne,* Editura Albatros, Bukarest

(1994): *Recensământul populației şi locuințelor, ianuarie 1992*, Direcția de Statistică, Bukarest

SCHIFIRNEȚ, Constantin (1997): *Concepția lui Aurel C. Popovici despre națiune*, In: Aurel Popovici: *Naționalism sau democrație*, Editura Albatros, Bukarest

VOICU, George (1998): *Reacția de prestigiu. Reflecții pe marginea unei polemici*, In: *Sfera politicii*, 63. sz.

II. ETNIKAI ELŐÍTÉLET ÉS NEMZETI SAJÁTOSSÁG

„Mitől beteg a gyermeked, Ioana anyó? Megigézte egy idegen, Stanca komámasszony. Rosszul tetted, hogy megmutattad az idegennek, Ioana anyó". Ez az idézet C. Rădulescu–Motru *Naționalismul* című könyvéből (1996, 169. o.) való, s a lehető legjobban illusztrálja az etnikai előítéletek szerkezetét és funkcióját.

Az előítélet hibás, hamis ítélet. *Elő*-ítélet, megelőzi a dolgok megfigyelését, tapasztalatát, helyes mérlegelését, a megismerő elme rendelkezésére álló adatok korrekt, racionális feldolgozását a logika szabályai szerint. Akinek a tudata előítéletekkel terhelt, az a világot csakis a maga hibás eszméinek tükrében látja, hajlamos arra, hogy a tényeket csupán a tükörképnek megfelelően fogja fel és értékelje. Önigazolásként a tényekre hivatkozik ugyan, de ezeket szelektálja, célzatos és előre megalkotott következtetések szerint rendezi el, és félremagyarázza azokat. Hajlamos arra, hogy csak azokat a tényeket, vagy ezeknek olyan aspektusait, részeit fogadja be, amelyek megfelelnek az előre elfogadott, elvárt és kívánt képnek. Ily módon minden újabb tapasztalat csak megerősíti az előítéletet. Rădulescu-Motru fentebb idézett példájában két biztos elemet találunk: a gyerek valóban beteg, és tényleg látta őt egy idegen; csakhogy e két tény között a feltételezett kapcsolat – miszerint az idegen szemmel verte volna a gyereket – a fantázia szüleménye. Az előítélet önigazoló mechanizmusként működik, mindig aktivizálódik, mihelyt az ember – Leon Festinger kifejezését használva – a kognitív disszonancia helyzetébe kerül. Ha az ember fejében két, összeegyeztethetetlen komponens (gondolat, magatartás, vélemény) ütközik, feszültségi állapot keletkezik; ez kellemetlen, tehát az illető motivált abban, hogy igyekezzék kikerülni belőle. E célból keresi azokat az

összetevőket, amelyek a kedvelt vagy egyszerűen csak megszokott tartalmakat alátámasztják, megerősítik; ekképpen *meggyőződik* afelől, hogy egyedül a maga előzőleg elfogadott gondolata, véleménye, viselkedése hibátlan. A tények önkényes kiválogatása, tetszőleges kapcsolatok teremtése közöttük és ezek meg nem engedett általánosítása – az egyedi esetre vonatkozó megállapítás kiterjesztése valamely nagy embercsoport egészére – íme, a logikailag hibás főbb eljárásmódok, amelyek révén megalkotják és hirdetik az előítéleteket. Emiatt az előítéletes emberrel rendkívül nehéz, ha csak nem lehetetlen párbeszédet folytatni, mivel az illető nem épít fel ésszerű argumentációt, előítélete meg sem hallja a ráció szavát. *„Je ne connais l'art de convaincre celui qui ne veut pas etre attentif"* – mondja a francia szólásmondás. Nem lehet meggyőzni azt, aki nem akarja alávetni magát az érveknek.

A köztudatban a megszokás gyakran a normalitás ismérveként működik. Egy adott társadalmi környezetben a mindennapi viselkedést, magatartást ösztönösen természetszerűnek, az ettől eltérőt rendellenesnek, az adott közeg normalitásától való eltávolodásnak tartják. Következésképpen a köztudat hajlik afelé, hogy a más közösséget jellemző értékrendnek megfelelő viselkedést és magatartást természetellenesnek, kevésbé értékesnek, elítélendőnek tartsa. A köztudat „csoportcentrikusan" vagy etnocentrikusan ítélkezik, nem hajlandó elfogadni mindannak a viszonylagosságát, ami emberi. A szociológia a társadalom tudományos vizsgálatára tett kísérletében ízig-vérig relativista. Mattei Dogan és Dominique Passy (1993) kiemeli: a szociológia csakis a különböző társadalmak összehasonlításával, a társadalmi helyzetek sokféleségének figyelembe vételével kerülheti el az etnocentrizmus csapdáját, képes ugyanakkor feltárni a nemzeti kontextusok eredetiségét, a tendenciaszerű törvényeket a maguk egyetemességével.

Az előítéletek a köz- és magánélet számos pászmáján hatnak, egyesek közülük ártatlanok, mások társadalmilag nagymértékben veszélyesek. Én személy szerint nem szeretem a spenótot, mert zöld; meg sem kóstolom, nem akarom meggyőzni magamat arról, mennyire tápláló ez az élelem; ez az én dolgom, ezzel senkinek sem ártok. Más a helyzet azzal az előítélettel kapcsolatban, amely szerint a nők alacsonyabb rendűek, mint a férfiak; ennek áldatlan következményei vannak a magán, a családi és a közéletben, nem kevésbé a szakmai tevékenységben, a polgári viselkedésben. Köztudott, hogy századunkban a nők sikeresen megállták a helyüket számos olyan szakmában, amelyből régen kizárták őket; a nemek polgári egyenlőségének eszméje ugyanakkor az államrend demokratizmusának *sine qua non* alkotóelemeként mutatkozott meg. Azok az évezredes érvek, melyek szerint a nők emberi lényként képtelenek egyenlő értékűek lenni a férfiakkal, egyszerű előítéletnek bizonyultak.

1. Az etnikai előítéletek gyökerei

Az előítéletek gyökerei visszanyúlnak az emberiség távoli gyermekkoráig. A jelenkori etnológusok, antropológusok szinte egyhangúan állítják, hogy minden etnikai előítélet valamilyen módon az ősi, primitív etnocentrizmusból fakad. Így Claude Levy-Strauss rámutat arra, hogy az *emberiség* fogalma későn formálódott ki. Eredetileg az emberiség megmaradt a törzsi, nyelvi csoport vagy település határain belül, egyes primitív népek csak önmagukat jelölték olyan szóval, amely az „embert" jelentette. Más esetekben a törzs tagjai „jóknak", kiválóknak" vagy egyenesen „tökéleteseknek" nevezték magukat, ami közvetve azt jelentette, hogy más törzsek vagy embercsoportok nem hordozzák a pozitív emberi tulajdonságokat, a „rosszakból", a „gyűlöletesekből", éppenséggel a „majmokból" vagy „tetvekből" tevődnek össze. Sőt mi több, esetenként megtagadták az idegenektől a tényleges létezést, „árnyéknak" vagy „látomásnak" nevezték őket (1972, 18–19. o.). Egyszóval az etnocentrizmus legrégebbi, őseredeti formája a saját etnikumra vonatkoztatta az emberiség általános jegyeit. Konrad Lorenznek is ez a véleménye, szerinte az emberevők mindenféle aggályoskodás nélkül fogyasztották el eledelüket, mivel azokat, akik más törzshöz tartoztak, nem tartották „embernek"; ezt a fogalmat kizárólag a saját etnikumuk tagjainak megjelölésére korlátozták (1979, 86. o.). Lorenz „Scheinartenbildung"-nak – látszólagos fajképződésnek – nevezte azt a folyamatot, amelynek révén egyes etnikumok saját kulturális különbözőségüket az emberiség keretén belül *biológiai* partikularitásként fogják fel.

„*Az emberről alkotott pre-tudományos felfogást a leghitelesebben etnocentrizmusként lehet meghatározni.*" – írja Leroi-Gourhan francia antropológus. Szerinte az etnocentrizmus lényege abban áll, hogy az etnikumot valamiféle eszményi lényként posztulálja, amely minden jót és szépet megjelenít, ugyanakkor az idegen népességet a maga meghitt világán kívülre helyezi, számára ugyanis annak az életmódja külsőségeiben és szokásaiban a rútat és a rosszat testesíti meg (1983, 37. o.). Az archaikus gondolkodásmódban az egyén azonosságtudata teljes egészében rávetül annak a közösségnek identitástudatára, amelybe beleszületett és amelyhez tartozik. Az egyed csakis a közösséghez való tartozása révén valósíthatja meg azonosságát, az adott kommunitás tagjaként élhet emberi lényként. Magától értetődik, hogy egy ilyen mentalitás a kívülállókat kizárólag az idegen közösség tagjaként érzékelheti. Ez a viszonyulásmód *etnocentrikus*, mivel egyedül a saját csoportja viselkedési modelljét és értékvilágát ismeri el, a „másokét" eleve elfogadhatatlannak tartja.

Ebből következik, hogy saját csoportja normáit mindenféle viselkedés zsinórmértékének, a „normalitás" ismérvének tartja. Ekképpen amit „mások" tesznek, az a természetestől eltérőnek, elítélendőnek, devianciának tűnik. Ebben

lelhető fel a mássággal szembeni intoleranciának a gyökere. *„...minek a nevében ítélik el a mássságot? Valaminek a nevében, ami a legnagyobb mértékben nyájszerű, sötét, igazságtalan és inkoherens előítélet; valamely közösség saját magát nevezi ki a szép, a jó és az igaz értékmérőjének"* – írja Albert Memmi (1962, 73. o.).

Az eredeti etnocentrizmus természetesen nem előre megfontolt, hanem spontán: *„egy társadalmi csoport – akárcsak, egyébként, valamely egyed – akaratlanul (nem programszerűen) mutatja azt a tendenciát, hogy mások érzékelésében saját magát tartsa mértékegységnek (...) valamely csoport létrejötte egyszerűen azzal a két, azonnali következménnyel jár, hogy 1. megkülönbözteti magát más csoportoktól és 2. hitelesíti a saját csoportjának tulajdonított pozitivitást, az ennek előnyben részesítését célzó tendenciát. A különbség megállapítása kivetül az értékítéletre. csakhogy egy kultúra sem 'jó' vagy 'rossz', hanem egyszerűen más, mint a másik"* – írja Ioan Radu (1994, 300–301. o.). Ennek az idézetnek az utolsó mondata lényeges. A primér etnocentrikus vélekedésmódot valamelyest „természetesnek" tarthatják, de megalkotott értékítélete hamis alapokra támaszkodik. Ezt a valótlan ítéletet hirdeti, védelmezi és tévhitként terjeszti *nem spontánul* a nacionalizmus etnocentrista *ideológiája*. Ez az ideológia elvileg és a maga egészében összeegyeztethetetlen a társadalmi-humán diszciplínák tudományos nézőpontjával: *„a társadalom művelődési relativizmusa miatt – ez a gondolat az utóbbi időben áthatotta a humán tudományokat – az az állítás, mi szerint bizonyos kultúrák másokénál magasabb rendűek lehetnek, tévesnek minősül"* – írta Juan Antonio Peres és Francisco Dasi (1996, 75. o.).

Ez az ideológia a *„megalkuvást nem tűrő és intoleráns sajátosság-érzés és etnicizmus",„romantikus-nacionalista eredetű, a minden fajta és minden síkon jelentkező etnikai értékek túlhajtására irányul. Kétségbevonhatatlan felsőbbrendűségét hirdeti valamennyi területen. Ugyanakkor visszautasít minden más hasonló értéket, harcol ellene. Ez oda vezet, hogy az etnikai értékeket abszolút felsőbbrendűnek tartják, amikor is ezek az értékek elkerülhetetlenül, közvetve vagy közvetlenül konfliktusba vagy versenyhelyzetbe kerülnek más etnikai értékekkel. Az erőviszonyok átalakulnak a felsőbbrendű és alsóbbrendű közötti értékviszonnyá, amikor is az Állam-Nemzet területén a többség etnikai értékei mennyiségileg magasabb rendűek, mint az etnikai kisebbségé. Ebből fakadnak folyamatosan a kizárások, az antagonizmusok és konfliktusok. Ha bizonyos értéket nemcsak uralkodónak, hanem ugyanakkor abszolútnak is nyilvánítanak, akkor ez mindig dogmatikusnak, türelmetlennek és*

korlátozónak bizonyul" – írja magalapozottan Adrian Marino (1996, 53. o.). Az etnocentrizmust, természeténél fogva, könnyen össze lehet kapcsolni az elnyomó politikai rendszerrel; erre még visszatérek.

Az etnocentrista gondolkodásmód saját közössége megnyilvánulásait az értékek csúcsára helyezi: „mi" jobbak, szebbek, bátrabbak, okosabbak vagyunk; minden, amit „mi" teszünk – vagy amit a múltban cselekedtünk – helyes és kifogástalan, mindig csak mások tévedtek, hibáztak, voltak igazságtalanok, ésszerűtlenek. Ez a vélekedés az etnocentrizmus (illuzórikus) morális alapja, eszerint minden erkölcsi tettnek az ismérve, hogy saját közössége szolgálatában áll-e. Az etnocentrista világképben – jegyezte meg Csepeli – csak az a társadalmi valóság létezik, amelyet a mi csoportunk alakított ki, ezen kívül vannak „mások"; egyedül a saját dolgainknak van jelentőségük; jó az, ami hasznos a csoportunknak, rossz, ami kárára van; minden, ami jó, okságilag levezethető a saját csoportunk tevékenységéből, és fordítva: a rosszat mindig „mások" okozzák. A legfőbb erkölcsi parancs tehát saját közösségünk szeretete és szolgálata. A negatív viszonyulás „másokhoz" nem rosszindulatból fakad, hanem saját közösségünk feltétel nélküli szeretetéből (1980. 15–18. o.). Az etnocentrizmus – mutatott rá Manfred Markefka is – azt jelenti, hogy minden körülmények között a saját csoportunk élvez feltétlen elsőbbséget valamilyen más csoporthoz viszonyítva. Látszatra semmit sem lehet felróni ennek a magatartásformának. Csakhogy ez azt is jelenti, hogy ugyanakkor „másokat" negatívan értékelünk és ítélünk meg, ily módon kezeljük őket (1974, 7. o.). Egyszerűbben: ha egy bizonyos konkrét esetben az A és a B közötti viszonyban A-t részesítjük előnyben, akkor ebből elkerülhetetlenül következik B előnytelen kezelése.

Amikor arról szólunk, hogy az etnocentrikus felfogásban az első számú etikai parancs saját közösségünk szolgálata, természetesen nem kérdőjelezzük meg az egyén felelősségvállalását közössége iránt, amelynek tagja. A közösségünk szolgálata önmagában morális parancs, magától értetődően az etnikai azonosság tudatának természetes része. Az etnocentrikus nézőpont azonban meghamisítja ezt az elvárást, mivel minden más erkölcsi követelmény fölé helyezi. Más szóval a közösség érdekei igazolják az erkölcstelen viselkedést vagy cselekvést, szabad, sőt éppenséggel kötelező hazudni, csalni, avagy egyenesen ölni, lehet, sőt szükséges meghamisítani a történelmet, szabad, mi több, kell misztifikálni a jelenvalóságot, ha ezt követelik a közösség – valóságos vagy vélt – érdekei. Ez már álmoralitás, a „cél szentesíti az eszközt" alapelv etnocentrista érvényesítése. Ezen felül a közösség ilyen „szolgálata" csakis rövidtávon lehet hatékony, hosszabb időintervallumban előbb-utóbb inkább kárára, mint hasznára válik az adott közösségnek.

Az etnocentrizmus, logikailag, elköveti azt a baklövést is, hogy a valamely csoportról vagy közösségről kialakított negatív képet teljes egészében rávetíti annak minden egyedére, figyelmen kívül hagyva azok személyi tulajdonságait, az egyének mint emberek közti különbségeket. A logikában az *argumentum ad hominem* elnevezéssel ismert hiba ezúttal az *argumentum ad tribum* formáját ölti; vagyis ha valaki valamilyen megvetettnek tartott törzs, csoport tagja, akkor ő maga, mint egyén – bármit tesz, akármilyen személyi kvalitásai legyenek – csakis rossz, aljas, veszélyes lehet.

Erich Fromm a maga pszichoanalitikus beállítottságú társadalomlélektani vizsgálódásaiban az etnocentrizmust úgy mutatja be, mint a „csoportos nárcizmus" kifejeződését. A nárcizmus, mint tudjuk, pszichikai eltévelyedés, az érrintett önmagát csodálja, szerelmes saját képébe. Fromm szerint a „csoportos nárcizmus" előnyére válik a csoporton belüli kohéziónak és szolidaritásnak, de ugyanakkor az emberi agresszivitás egyik fő forrása. Az egyén, mindaddig, amíg teljes egészében el nem homályosodik az elméje, legalábbis kételyei támadhatnak saját öntömjénző képe tekintetében; az etnocentrizmustól uralt közösség tagjaként ilyen aggályai nincsenek, mivel önábrázolását megerősíti a csoport vagy etnikum többsége. Két egymással szembenálló „csoportos nárcizmus" pedig kölcsönösen erősíti egymást (1973).

Az archaikus etnocentrizmus feltételezi, hogy az idegen közösségek torz vonásai azok természetéből fakadnak, saját kommunitásuk „normalitása" a dolgok természetes rendjéből, magából a természetből ered. Az összes későbbi etnocentrizmus ugyancsak azt feltételezi, hogy valamennyi interetnikus különbség az etnikumok természetéhez kapcsolódik, pontosabban: elképzelésük szerint saját etnikumuk felsőbbrendűsége a dolgok természetéből, sőt magából a természetből fakad. Az etnocentrizmus modern változatai, ugyanebből a téves előfeltételezésből kiindulva, álérveiket az etnikumok közötti állítólagos biológiai eltérésekre, valamint az ezekből eredő értékbeli egyenlőtlenségekre építik. Az etnocentrizmus, még akkor is, amikor pszichikai (és nem biológiai) tényezőket helyez a homlokterébe, végső fokon az örökletes, a nemzedékeken keresztül változatlanul újratermelt vonásokra összpontosít, tehát biológiai determinációt feltételez.

A modern etnocentrizmus gyökerei azonban nemcsak az ősrégi, primitív mentalitáshoz nyúlnak vissza, hanem ugyanakkor ahhoz a gyerekes elképzeléshez is, amely sajátosan reprodukálja az előbbit. Jean Piaget felszínre hozta ezt a vonatkozást: a gyermek kezdetben egocentrikus, *„első feltételezése az, hogy a közvetlen környezetéből származó magatartásformák az egyedül lehetségesek; az ilyen egocentrizmus sem érzelmi, sem pedig intellektuális vonatkozásban nem tudatos, a gyermek, a gyér társadalmi kapcsolatai miatt, spontánul követi éppen ezeket. Mihelyt később bővül élettapasztalata,*

szélesedik társadalmi látóköre, kezdeti gyermeki egocentrizmusa a szociocentrizmus változatos formáiban él tovább". Abból a szokásos megítélésből, mely szerint az *én* környezetem a normális, természetes, helyes, később kialakul a meggyőződés, hogy egyedül a *mi* – kezdetben kis, majd nagyobb – csoportunk mindennapi viselkedése kifogástalan: *„ebből származnak a későbbi feszültségek és zavarok"* (1951). Hozzáteszem: e feszültségek akkor keletkeznek, ha a nagyobb csoportok nem fogják vissza, hanem éppenséggel felkarolják a csoport-egocentrizmust, vagyis az etnocentrizmust. Az egészséges alternatíva, Piaget és munkatársai szerint *„az egocentrizmusról a kölcsönösségre való átmenetben"* áll, vagyis annak a ténynek a megértésében, hogy a többi közösség is birtokolja a maga értékeit, egyik sem kivételezett a természet által. Az etnocentrista manipuláció azonban megakadályozza a demokratikus alternatíva elterjedését.

Hozzátehetjük, hogy Piaget az idézett művében nem használja az etnocentrizmus fogalmát, de ír a haza, a hazafias meggyőződés fogalmának kialakulásáról. Pontosabban – anélkül, hogy ezt szó szerint megfogalmazta volna – beszél a hazafiság nacionalista változatáról, amely a legmagasabb fokra emeli a más országokhoz és nemzetekhez való negatív viszonyulást. Piaget nem különbözteti meg egymástól a természetes és indokolt, valamint az előítéletekkel terhelt hazafiságot; de ne feledjük, hogy ő nem volt szociológus, sem politológus, s még kevésbé politikus.

Sok más szerző, aki elítéli az etnocentrizmust, hasonlóan jár el. W. G. Summer szerint is *„az ősi etnocentrista irigység, hiúság, kegyetlenség és nagyravágyás a hazafiság legerőteljesebb eleme. Az ilyen érzelmeket könnyen ki lehet provokálni a tömegekben. Biztosan népszerűségnek fognak örvendeni. A figyelmes vizsgálódás azonban mindig felszínre hozza, hogy mindez nem támaszkodik tényekre. Soha nem lehet bebizonyítani, hogy mi mindnyájan jók vagyunk, míg a többiek mind rosszak"* (1978, II). Ha ebben a szövegben a hazafiság szót behelyettesítjük a nacionalizmussal, akkor a gondolatot minden fenntartás nélkül elfogadhatjuk. Gordon W. Allport ismert amerikai pszichológus szintén ráirányítja figyelmét a más országokkal és nemzetekkel szembeni gyűlöletet indukáló nacionalista patriotizmusra, amikor megjegyzi: *„a legnagyobb önjelölt hazafiak"* azok közül kerülnek ki, akiket az etnocentrista előítéletek rendkívüli mértékben elvakítottak. (1977, 554. o.).

2. Xenofóbia és uralom/alávetettség

Az archaikus vagy gyerekes-primitív etnocentrizmus fokozza az irtózatot (félelmet, bizalmatlanságot, gyűlöletet stb.) a „mással" szemben, ezt vegyíti más tudati elemekkel, így más hamis tudati mechanizmusokkal.

Megemlítem ezzel kapcsolatban Th. W. Adornónak az *autoritárius jellemre* vonatkozó felfogását. Ezt a szerző a fasizmus jellegzetességének tartja, anélkül, hogy a fasiszta politikai rendszer termékének tételezné. Valamely társadalom többsége vajon miért hagyja magát félrevezetni a fasiszta propaganda által – teszi fel a kérdést Adorno, s így felel ő maga erre: mert a fasizmus kielégíti a többség jellemének rejtett struktúrájában meghúzódó elvárásokat, felszínre hozza és saját céljaira használja a tömegekben megtalálható antidemokratikus potenciált (1979, 13).

Adorno szerint létezik a jellembeli vonásoknak olyan szindrómája, amely fogékonnyá tesz a fasiszta gondolkodásmód befogadására. A „lehetőségszerűen fasiszta" személy antidemokratikus beállítottságú, jól érzi magát az autoritárius vagy diktatórikus rendszerben. Az autoritér jellem – Adorno szerint – a szadomazochista ösztönök világából fakad, de tömegméretekben csak olyan körülmények között érvényesül, amikor a társadalmi alkalmazkodás elvárja, hogy az egyén az engedelmességben és alávetettségben lelje örömét. Érdemes kiemelni Adorno láttatásában az autoritárius jellem kettősségét: *„E karakter pszichodinamikájában a kezdeti agresszivitás részben feloldódik és átalakul mazochizmussá, részben megőrződik szadizmusként azokkal szemben, akikkel az illető személy nem azonosul, az idegenek csoportjával szemben (...) A kétértékűség átfogó: nyilvánvalóvá válik mindenekelőtt a hatalom iránti vak hitben, valamint abban, hogy kész az agresszióra azokkal szemben, akik gyengébbeknek mutatkoznak, vagy akiket társadalmilag bűnösnek nyilvánítanak"* (1973, 323. o). A fasiszta rendszerek, különösképpen a német fasizmus kiváltképpen kiszemelt áldozatai a zsidók voltak; a zsidógyűlölet tehát – Adorno felfogásában – az autoritárius jellem agresszív megnyilvánulása.

Ehhez csak ennyit teszek hozzá: ami ilyen összefüggésben a fasizmusra vonatkozik, ugyanakkor érvényes a totalitarizmus minden változatára. A kommunista rendszer, bár eredetileg a nemzetköziség zászlaja alatt bontakozott ki, mihelyt hatalma megszilárdult, a nacionalista ideológia és mentalitás érvényesítésével próbálta igazolni önmagát a tömegek előtt. Eljutott egy *nacionál-kommunista*, baloldali és jobboldali totalitarista hibrid rendszer megalkotásához, amely saját népét rendkívüli mértékben elnyomta s igen virulens nacionalista megnyilvánulások jellemezték. A Ceauşescu-rendszer szélsőséges példája volt a totalitarizmus e változatának.

Számos más pszichológus és társadalom-lélektannal foglalkozó szakember, anélkül, hogy a pszichoanalízisből indult volna ki, meglátta a kapcsolatot az etnocentrizmus és a jobboldali politikai-ideológiai irányvétel között. Így H. I. Eisenck észreveszi a konvergenciát egyrészt a saját nép felsőbbrendűségének

tudata és más etnikumok lebecsülése, másrészt a konzervatív, konformista, agresszív-szadista magatartás között (1956, 189–196. o.). Ez az egybefonódás természetesen érvényes a kommunista totalitarizmusra is, amely a maga során a konformizmust és alávetettséget, s ezzel együtt a más osztályok vagy etnikumok tagjai elleni agresszív magatartást művelte.

Egy másik, említésre méltó elemzés ugyancsak a magatartások és a nézetek rendszere közötti összefüggésből indul ki. Milton Rokeach és Frank Restle megkülönbözteti a „nyitott" és a „zárt" gondolkodás rendszerét. A „zárt" hajlik az előítéletek felé, előnyben részesíti az adott hatalom kritika nélküli elfogadását, tudomásul veszi az alárendeltséget. A gondolkodás „nyitott" rendszerén a szerzők a személy azon képességét értik, hogy bírálóan fogadja be és értékelje a külvilágból jövő információkat, ily módon használja fel őket autonóm cselekvésének kiindulópontjaként. Ekképpen csakis a nyitott rendszer birtokában viszonyulhat a személy aktívan a maga társadalmi környezetéhez, lehet képes az adott viszonyokhoz mérten adekvátan tevékenykedni. A zárt rendszer kritika nélkül befogadja az információkat; mennél zártabb, a vélemények, magatartásformák annál inkább függnek a dolgok logikájához mérten lényegtelen elemektől, belső vagy az adott rendszertől kibocsátott önkényes jelektől. A nyitott rendszer a dolgok logikája szerint ítélkezik, ellenáll az adott probléma lényegétől idegen belső vagy külső hatásoknak. A „zárt" rendszer felkarolja az előítéleteket, ezzel szemben a „nyitott" kizárja őket, mivel a tények alapján alkot ítéleteket, ezekre építi tevékenységét. Az előbbi szívesen aláveti magát a hatalom akaratának, nem az érvelés magasabb rendű volta miatt, hanem mert a hatalom megbüntetheti, vagy megjutalmazhatja őt. Minél korlátlanabb a hatalom, annál erőteljesebben kultiválja alárendeltjeinek „zárt" gondolatrendszerét. *„Amikor a személy túlzott mértékben azonosul a hatalommal, s leteszi a fegyvert az onnan jövő önkény növekedése előtt, tulajdonképpen önmagát akarja megóvni az elmagányosodástól, az elszigetelődéstől, a saját maga és embertársai felé irányuló gyűlölettől"*; ugyanakkor ez az azonosulás *„a karrierizmus, az egoizmus, mások erkölcsi elítélése miatti önigazolás megfelelő eszköze lehet"* (1960). A „mások" erkölcsi elítélése azonban nem általában az emberekkel, hanem csupán bizonyos más csoportokhoz, közösségekhez tartozó személyekkel szembeni gyűlöletet jelenti.

Egy kérdés azonban nyitva maradt, s erre próbálok választ adni: milyen mértékben kielégítő az etnocentrizmus pszichoanalitikus magyarázata. Adorno szerint: mivel az előítéletek nem épülnek a tapasztalatra, csakis a tudat mélyéből fakadó impulzusokkal lehet értelmezni őket (1978, 12. o.). Henri Tajfel szerint viszont az előítéleteket nem az ösztönök termelik ki, ezek tudatosak, tehát el lehet távolítani őket, feltéve, ha a megfelelő társadalmi feltételek között küzdenek

ellenük (1973, 12. o.). Rokeach és Restle véleménye az, hogy a zárt emberi gondolkodás modelljét a behaviourizmus és a pszichoanalízis írta le a legjobban – a behaviourizmus a külső ösztönzőkre összpontosít, a pszichoanalízis a belsőkre –, a nyitott modellt legjobban a gestaltpszichológia (alaklélektan) ragadta meg, ez utóbbi ugyanis abból a feltevésből indult ki, hogy az ember racionális lény, aki az adott helyzetnek, a körülmények szerkezeti jegyeiből fakadó követelmények értékelésének megfelelően tevékenykedik. A valóságban azonban az ember a maga egészében sem nem irracionális, sem teljes egészében nem racionális, egyes belső és külső ösztönzésekre tevékenykedik, éppen ezért a három irányzat csakis együtt tárhatja fel az emberi realitás bonyolultságát (1960). Nem ez az első és nem az egyedüli eset a szocio-humán tudományokban, amikor a szinkretizmus adja a legmegfelelőbb megoldást. Mindenesetre a most tárgyalt kérdéskörben a három irányzat kölcsönösen erősíti az azonos következtetést, amelyhez eljutnak.

Még ha Adornónak az „autoritárius jellemre" vonatkozó magyarázatát nem is fogadja el mindenki egyértelműen, legalábbis a mélylélektani motivációjára nézve, bizton kijelenthetjük: léteznek kapcsolatok az etnikai előítéletekkel terhelt mentalitás és a totalitarista rendszerek elfogadása között. A „Führerprinzip"-re épülő fasiszta rendszer a szélsőséges nacionalizmust a természetének megfelelő eszközként használta a tömegek leghatékonyabb manipulálására; ez az elv a diktatúrát úgy mutatja be, mint a belső és külső „idegenek" részéről jövő fenyegetés egyedüli ellenszerét. Valamennyi jobboldali mozgalom vagy politikai rendszer összeötvözte a demokráciaellenességet a nacionalizmussal. A kelet-európai kommunista rendszerek, a maguk egyszemélyi diktatúrájával szintén a nacionalizmushoz folyamodtak, ezzel is igazolva, hogy nem kevésbé voltak antidemokratikusak. A főtitkár, az egyszemélyű vezető korlátlan hatalmának elfogadása kapcsolódik ahhoz a mentalitáshoz, mely szerint az etnokratizmus „természetes", egyedül lehetséges társadalmi attitűd. A mindenható vezetővel szembeni teljes és alázatos alárendeltség karöltve halad azzal a hittel, mely szerint magasabb rendűek vagyunk „másoknál", a belső és külső „idegeneknél". Nem véletlen, hogy azok, akik minden skrupulus nélkül dicsőítették a mindenható főtitkár személyét, ugyanakkor a nacionalizmus legszélsőségesebb terjesztői voltak Romániában.

Az alávetettség és xenofóbia közötti kapcsolatnak egybefonódó lélektani és szociológiai aspektusai vannak. A gyenge, tudatlan, az életben sikertelen, a hiteles értékek alkotására képtelen ember hajlamos elfogadni az etnikai előítéleteket, mivel ezzel – „másokat" *en bloc* alacsonyabb rendűnek tartva – enyhíti vagy ellensúlyozza saját alacsonyabb-rendűségének érzését. A társadalmilag hátrányos helyzetű rétegek rendszerint könnyebben bedőlnek a nacionalista manipulációnak. Elliot Aronson szociálpszichológus szerint abban, aki a társadalmi hierarchia alacsonyabb fokán helyezkedik el, könnyebben felébred a vágy, hogy létezzék

nálánál meggyötörtebb kisebbség, amellyel szemben ő is átélheti a magasabbrendűség érzését. Számos vizsgálódás kimutatta, hogy azok a személyek, akiknek a társadalmi státusa alacsony, vagy akik egyre lennebb csúsznak a ranglétrán, hajlamosak a másokkal szembeni etnikai előítéletek befogadására (1976). Hasonlóképpen azok a rétegek, amelyekben a felemelkedésre irányuló ambíciók nincsenek összhangban tényleges képességeikkel, ugyancsak erőteljesen befogadják a nacionalista manipulációt; vonatkozik ez a kapitalista társadalom különböző kispolgári rétegeire, ezek jelentős szerepet játszottak a fasiszta mozgalomban és rendszerekben. A kommunizmus idején ugyanilyen szerepük volt azoknak a rétegeknek, amelyeket a rendszer, az önkényesen végrehajtott strukturális társadalmi átalakítások eredményeként, gyökértelenekké tett.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a xenofóbia, a gyűlölet, a „másokkal" szembeni bizalmatlanság csak egyik oldala az etnocentrista, nacionalista ideológiának és mentalitásnak. Aki másról csakis ferde képet képes alkotni, annak önmagáról is torz elképzelése van. Az etnocentrizmus lényegéhez tartozik a saját nemzet feltétlen és kétségbevonhatatlan nagyszerűségének, felsőbbrendűségének eszméje és érzése. *„Az antiszemitizmus* – írta Sartre – *nem csak a gyűlölet örömét nyújtja: Ha valaki a zsidót alávalónak és veszélyesnek tartja, akkor feltételezi magáról – mivel nem zsidó –, hogy az elithez tartozik. Ez az elit (...) minden szempontból hasonlít a születés által meghatározott arisztokráciához. Semmit nem kell tenni azért, hogy valaki elérje a magasabbrendűséget, s bármit lehet tenni, ezt senki nem vesztheti el. Ezt – akárcsak egy tárgyat – egyszer s mindenkorra kaptam"* (1954, 30–31. o.). Sartre gondolata átütő erejű, természetesen vonatkozik mindenfajta etnocentrizmusra, így a nacionalizmus valamennyi formájára is.

Aki abban a meggyőződésben ringatja magát, hogy saját etnikuma született, kétségbevonhatatlan magasabbrendűséget biztosít számára, s ezt nem vesztheti el, annak fel kell tételeznie azt is, hogy ugyanez érvényes az adott etnikum minden tagjára. Aki azt tartja, hogy az adott etnikum minden egyede a közösség lényeges értékeinek hordozója, s nem ismeri el, miszerint valamennyi etnikumon belül jelen van az emberi jó tulajdonságok és hibák egész skálája, az feltételezi, hogy a maga etnikumának minden tagja, kivétel nélkül, jó, szép, igaz, hősies stb., s aki rossz, csúnya, nem kívánatos a mindennapi életben, az „más" etnikumból való, senki ember, csakis a saját nemzetségétől idegen lehet.

Az egymástól különböző társadalmi kategóriákra tagolódott valamennyi társadalomban az ember azonosságtudata magába foglalja egy vagy több meghatározott csoporthoz való tartozásának érzését. A különböző etnikumokra oszlott közösségekben az egyén identitástudata feltételezi a bizonyos etnikumhoz való kötődés átélését. Mindenkinek tartoznia kell valahova; akiben nem tudatosodik

hovatartozása, az elkerülhetetlenül idegennek érzi magát ezen a világon. Ha nem ismered és nem ismered el gyökereidet, nem lehetsz önmagad. A gyökértelenség tudata keserű érzés. A elidegenedés fogalmának egyik, gyakran használt, felületes értelme az ember gyökértelenségének, elmagányosodásának, elszigetelődésének tényét és tudatát fejezi ki. Az elidegenedés mélyebb értelme arra utal, hogy az ember eltávolodik a maga emberségétől, az elembertelenedés következtében megmutatkozó erkölcsi deformáltságot jelzi. Az etnikai előítélet gerjeszti az ilyen eltávolodást az emberségtől. Az elidegenedés első értelmének ellenpólusa az, hogy az emberben tudatosodik az etnikumhoz tartozása, vállalja a szolidaritást ezzel a közösséggel. Csakhogy a teljes, feltétel nélküli, kritikátlan, *személytelen* azonosulás a saját etnikummal, vagyis az etnocentrizmus, kiváltja az elidegenedést – a szó második értelmében –, amikor is az ember számára idegenek lesznek az emberiesség értékékei, s ily módon saját humán lényegétől is eltávolodik.

3. Etnocentrizmus és nemzeti lelkület

Az etnocentista gondolkodásmód rendszerint negatív tulajdonságokat, elítélendő jellemvonásokat, undorító viselkedést, hibás észjárást tulajdonít annak az etnikumnak, amely előítéleteinek céltáblája. Kétségtelen, hogy minden népnek, nemzetnek, nemzetiségnek vannak bizonyos lelki sajátosságai, amelyek kifejeződnek az illető közösség tagjainak mindennapi viselkedésében és kultúrájában. A „nemzeti jellegnek" hatalmas irodalma van; a társadalmi-humán tudományok kevés területén találunk azonban oly kevés tényanyagra épülő ismeretet, mint ezen a sávon. Az egyes etnikumok sajátosságaira utaló megállapítások a legtöbb esetben egyszerűen leíróak és nagyon ellentmondásosak, leginkább nem ellenőrzött benyomásokra épülnek; gyakran az előítéletek veszik át a tényekre és észérvekre alapozott ítéletek helyét. Amit erről elég nagy bizonyossággal el lehet mondani, negatív jellegű: jól látható, miként nem kell közeledni ehhez a témához, ha a tudományos racionalitás keretei között akarunk maradni. A következőkben megpróbálom röviden megfogalmazni véleményemet erre nézve.

Minden etnikum képet alkot a maga sajátosságairól. A nacionalizmus zászlóvivői, a közírók, filozófusok, irodalmárok, történészek nagy lendülettel felrajzolják és a legelevenebben színezik ki ezt a képet. Csakhogy a tudományos objektivitás elemi követelménye visszautasítani azt, hogy érvényesnek tekintsük bármely etnikum önmagáról alkotott imázsát, mint ahogyan egyetlen személy önarcképét sem lehet eleve objektív ítéletnek tartani, még kevésbé akkor, ha az önjellemzés csak a dicséretes vonásokat tartalmazza.

Vonatkozik ez arra az ábrára is, amelyet bizonyos etnikum – s még inkább annak nacionalista ideológusai – alkotnak és terjesztenek más etnikumról, főleg arról, amelyet lebecsülendőnek, félelmetesnek, rútnak aposztrofálnak.

Életbevágóan fontos – vélekedik G. W. Allport –, hogy ne tévesszük össze a tényleges nemzeti jelleget azzal a képpel, amelynek segítségével egyes népek kölcsönösen bemutatják a másik nemzet karakterét (1977). Magától értetődik, hogy az etnikum önértékelését szolgálják mind a saját pozitív, valós vagy képzelt jellegzetességeik, mind az „ellenséges" etnikum negatív vonásokkal telített, lebecsülendő imázsa. A magunkról alkotott túl szép kép és „mások" túlságosan rút megjelenítése két, egymást kiegészítő, egymástól elválaszthatatlan aspektusa ugyannak a mentalitásnak vagy ideológiának.

Engedtessék meg egy megjegyzés: a nyilvánosság előtt véleményt alkotó személy előítéletektől való mentességének, objektivitásra, józanságra irányuló törekvésének, moralitásának ismertetőjele az, hogy e problémakörben képes kritikusan észrevenni és elismerni saját közössége kedvezőtlen sajátosságait, tévedéseit vagy be nem teljesült történelmi törekvéseit. Könnyű népszerűségre szert tenni az etnocentrista sztereotípiáknak tett engedményekkel. A saját etnikummal vállalt szolidaritás, összefonódva az iránta megnyilvánuló felelősség tudatával, megköveteli a tények józan lereagálását, még akkor is, ha ezek nem dicsérendők. A sötétebb aspektusok józan elismerése – ezt a nacionalizmus mindig az árulás címkéjével látta el – szükségképpeni feltétele minden, a valóság jobbá tételére irányuló erőfeszítésnek.

Illusztris példaként Thomas Mannt említem. Köztudott, hogy a nagy német író határozottan szembefordult a hitlerista rendszerrel; bírálta a német etnocentrizmust, elutasította azt a nacionalista tendenciát, amely idealizálással meghamisította Németország politikai és művelődési történetét. Carlo Sforzához 1941. augusztus 13-án írt levelében ezt írja: „... *senki nem mondhatja meg, milyen messzire kell behatolnunk a német történelembe ahhoz, hogy ne találjuk meg benne azt a szellemet, amelynek mai utolsó lealacsonyodása barbársággal és elnyomással fenyegeti a világot. Legalább a középkorig, hiszen (...) még Luthernek is voltak náci vonásai. És milyen borzalmakat találunk Fichténél! Milyen fenyegetések vannak Wagner zenéjében, s még inkább leveleiben! A fény és az árnyék mennyire összekeveredik Schopenhauernél és Nietzschénél!*" (1974, 204. o.). (A Lutherre való utalás valószínűleg a nagy reformátor antiszemita megnyilvánulásaira vonatkozik.) Aki azt olvassa ki ebből a Thomas Mann-idézetből, miszerint írója saját népe ellen nyilatkozott meg, az nem ért semmit. Bírálata valójában nem rombolni akar, hanem védelmezni kívánja a német nemzet valós művelődési értékeit.

Visszatérve a nemzeti jelleg és annak a köztudatban és/vagy az ideológiában megmutatkozó leképezése közötti viszonyra: az igényes tudományos, szociológiai és társadalomlélektani elemzés számára alapvetően fontos megkülönböztetni a

valóságot és az imázst. A dolgok leképezése – valamilyen vélemény, felfogás, magatartás – tárgyszerű vizsgálódásnak vethető alá, következésképpen *tényként* kezelhető. Csakhogy ez *másféle tény*, mint amilyenre a kép vonatkozik. Ha egy német szociológus honfitársai körében kutat és megállapítja, hogy nyolcvan százalékuk szerint a franciák kibírhatatlanok és nem ajánlatos kapcsolatba kerülni velük, akkor – ha a felmérés korrekt, szakszerű –, a végeredmény egy tényt rögzít, jelesül azt, hogy a német lakosság jelzett többségének véleménye szerint a franciákat negatív vonások jellemzik. Ebből azonban nem következik semmiféle érvényes ítélet magának a tárgynak – a francia népnek – a sajátosságaira nézve. A francia nemzet specifikumának tárgyszerű megismerése csak akkor lehetséges, ha közvetlenül magát a tárgyat kutatjuk, nem pedig annak tükröződését. Ez érvényes – sőt, még nagyobb mértékben – a saját etnikum nemzeti jellegének megrajzolására is.

A különböző etnikumok önmagukról és másokról alkotott képével foglalkozó vizsgálódásnak – az imagológiának – gazdag tudományos irodalma van, ez főleg a társadalomlélektan körébe vág, annak eszközeivel folytatják. Tudomásom szerint azonban nem létezik olyan tudományos irodalom, amely igazából tapasztalati kutatásokra, objektív, ellenőrizhető tényekre, általánosan elfogadható megállapításokra épülve közvetlenül ragadná meg valamely etnikai közösség nemzeti jellegzetességeit. Nem létezik ilyen munka – legalábbis ismereteim szerint – mert a tudomány még nem találta meg a megfelelő eszközöket az érvényes következtetésekhez vezető ilyen felmérés elvégzésére. A kérdéskörre vonatkozó – egyébként elég bő – irodalom filozófiai-spekulatív, esszeisztikus-irodalmi vagy zsurnalisztikai hangvételű. Ez sokszor az intuícióra és a benyomásokra alapozó mély, szellemes észrevételeket rögzít. Gyakran nagy adag szubjektivitás halmozódik fel benne, amit azonban tudományos eszközökkel elvileg nem lehet ellenőrizni. Az e körül folyó – gyakran szenvedélyes, sőt vehemens disputa – akárcsak bármely tisztán ideológiai párbeszéd, éppen ezért elvileg eldönthetetlen; az egyes szerzők véleménye sokszor összeegyeztethetetlen, az opciók pedig, végső elemzésben, inkább érzelmi, mint racionális alapon fogalmazódnak meg.

Az előbbi kijelentés pontosítást és kiegészítést kíván. Számos esetben tettek *kísérletet* arra, hogy tudományosan kutassák a „népek pszichológiáját", de számottevő eredmény nélkül. A múlt században a romantikus világszemlélet ihletésére megpróbálták megalkotni a „népek pszichológiáját" vagy az *etnopszichológiát* mint a lélektan, jelesül a társadalomlélektan külön diszciplínáját. Ez a tudományszak azonban a múlt századtól napjainkig *„az irodalmi-filozófiai esszé és a között ingadozott, amit tudománynak nevezünk"* (I. Radu, 1994, 295. o.). Az etnopszichológiát a múlt század hetedik évtizedében Lazarus és Steinthal kezdeményezte, Wilhem Wundt folytatta és

fejlesztette tovább. Sok ilyen fogantatású munka jelent meg, ezek azonban – módszertanilag – nem lépték túl a köztudat szintjén megrekedt megfigyeléseket, megállapításokat. Számuk századunk első felében gyarapodott, második felében azonban általában feladták ezt az utat. *„Tudományos szempontból az etnopszichológia kuriózum (...) elméletileg és módszertanilag túlhaladott"* (Liviu Antonosei, 1996, 58. o.). Gondolom, megkockáztathatom azt a megállapítást, miszerint a fejlett országokban, azoknál a népeknél, amelyek túlhaladták saját identitásuk keresését, csökkent – ha csak teljesen el nem tűnt – az ideológiai motiváció az ilyen foglalatosság és az olyan vállalkozás iránt, hogy „megnemesítsék" saját képüket és lebecsüljék „mások" imázsát.

A második világháború utáni korszak elején az amerikai kultúrális antropológia képviselői, főleg Abram Kardiner és Ralph Linton új utat javasoltak az etnikai közösségek lelki sajátosságainak feltérképezésére, mégpedig az illető közösség „alapszemélyiségének" vagy „modális személyiségének" kutatását, illetve ennek megrajzolását. A „modalitás" fogalma statisztikus, a *modus* – a statisztikai *átlagtól* eltérően – bizonyos populáció valamelyik vonásának maximális frekvencia-zónáját jelöli az adott közösségen belül: *„a modális személyiség egy csoporton belül a legmegszokottabb vagy leggyakoribb típus, ami nem azonos az «átlagszemélyiséggel» s nem feltétlenül jellemzi az egyedek többségét"* (Ake Daun, 1995, 32. o.). A „modális személyiség" elmélete és módszere haladást jelent a megelőző, az etnopszichológia többnyire benyomásokra épülő metódusához és teóriájához mérten, de – tudomásom szerint – nem vezetett jelentős, igazolt eredményekhez a lakosság egyes nagy egységeit jellemző szellemi arculat tudományos körvonalazásában.

A nemzeti sajátosság tárgyszerű vizsgálatának előfeltételeként el kell ismerni e fogalom statisztikai jellegét, így a kutatásban csakis a kollektivitásokból lehet kiindulni, semmiképpen sem az elszigetelt egyedekből, a partikuláris példa-esetekből. Az a kijelentés, mely szerint az angol magas és sovány, pipázik és hidegvérrel reagál a váratlan eseményekre, nem jelenti azt – írja Bibó István –, hogy valamennyi angol ilyen, még csak azt sem, hogy az angolok többsége ily módon határozható meg, csupán azt fejezi ki, hogy ez a vonás náluk gyakoribb, mint más népeknél (1960, 275. o.). S így van. A fentebb említett Ake Daun svéd kutató hangsúlyozza, hogy az előző megállapítás csakis a más népekhez mért összehasonlítás értelmében érvényes. Valamely népnél viszonylag kis számban meglevő jegyet az illető népre jellemzőnek lehet tartani akkor, ha más népeknél ugyanennek az aránya még kisebb. Ekképpen: ha az egyedek 15 százalékát bizonyos tulajdonságok jellemzik (függetlenül azok természetétől), akkor ezek lehetnek szemnifikánsak, összevetve azzal, hogy más népeknél ugyanez a jegy 7,5 százalékban van jelen. De egy ilyen százalék semmiként

nem jogosít fel arra, hogy globálisan úgy jellemezzük az illető népet, mintha ízig-vérig ennek a megkülönböztető vonásnak a hordozója volna. Az Egyesült Államokban a dollármilliomosok aránya egészen biztosan nagyobb, mint a földgolyó többi országának nagy többségében; nagyobb a gengszterek aránya is; az amerikai lakosok jelentős százaléka a (viszonylagos) nyomor határán él; de vajon lehet-e ebből arra következtetni, hogy az „amerikai" dollármilliomos? Vagy gengszter? Vagy nyomorgó?

Hadd tegyünk hozzá ehhez még valamit: Bibó a fenti példában szándékosan használ a köztudat szintjén található kijelentést. Eszerint az angol hórihorgas, pipál és megőrzi nyugalmát a nehéz helyzetekben. A tudományos megközelítés nem fogadja el ezt az apriori jellemzést. Először is tanulmányozni kell, vajon a jelzett vonások valóban jelen vannak-e vagy sem a vizsgált populációban, másodsorban pedig – ha igen – elemezni kell, milyen gyakorisággal találhatók meg az illető nemzeti közösségben. Mindaddig, amíg nem állnak rendelkezésre az ellenőrizhető kutatás szolgáltatta igazoló adatok, egyáltalán nem biztos, hogy az angolok között több a magas és sovány ember, mint a franciák között, több angol pipál, mint holland, több angol hidegvérű, mint ahány svéd, vagy éppenséggel e három jegy együtt gyakrabban jellemzi-e az angolokat, mint más etnikumot. Az esetleges megfigyelések, személyes benyomások, még ha biztosak is az adott konkrét esetekre nézve, önmagukban még semmit sem bizonyítanak az etnikum egészére vonatkozóan. Igazi bizonyítékot csakis a szóban forgó etnikum reprezentatív, megfelelő nagyságú mintáján végzett, mindenoldalú vizsgálódás nyújthatna. E kutatásnak egy és ugyanazon időben meg kell ragadnia a mennyiségi és minőségi meghatározókat, vagyis felszínre kell hoznia egyes vonások jelenlétét és gyakoriságát, konkrét mértékét. A statisztikai jellegű ismeret a fő ellenpólusa az impresszióra támaszkodó, a tényeket önkényesen felduzzasztó illetve minimalizáló, megalapozatlanul általánosító értékeléseknek. Az etnocentrizmus egyetlen vagy néhány megfigyelt esetből arra következtet, hogy az illető közösség legtöbb tagja úgy viselkedik, mint a szemrevételezett egyén, vagy magán viseli az egyes egyedeknél tapasztalt jellemvonásokat; az etnocentrista építkezés következő lépése az, hogy biztos állításnak mutatja be, miszerint az illető közösség minden tagja a jellemzett módon viselkedik. A megalapozatlan, meg nem engedett általánosítás logikai hiba, amely rendkívül veszélyes módon hat ki az etnikumközi viszonyok kérdéskörére.

Továbbá: az etnikai előítélet valamely közösség – valóságos vagy feltételezett – sajátosságait nem a társadalomtörténet adott szakaszából vezeti le, történelemfelettieknek, öröknek tartja őket. Szóltam fentebb arról, hogy a modern etnocentrizmus, végső fokon, mindig feltételezi egy közösség specifikumának valamiféle örökletes, változatlan szubsztrátumát; az etnikum lelki és szellemi

vonásait ebből vezeti le. Ilyen megvilágításban a „jó" etnikum minden körülmények között konzerválja nemes minőségét, míg a „rossz", bármit tesz, nem képes megszabadulni a maga szánalmas tulajdonságaitól.

Ha mélységében tovább akarjuk elemezni az etnikai specifikumot, akkor meg kell különböztetnünk legkevesebb három, fő összetevőt: elsősorban valamely etnikum képességeit, intelligenciáját, kreativitását; másodsorban erkölcsi vonásait; harmadsorban az adott etnikum más jegyeit, amelyek megkülönböztető voltukkal megnyilvánulnak a mindennapi életben, a köztudatban, valamint a művelődési alkotásokban.

Ami a képességeket, az intelligenciát, az alkotókészséget illeti: a modern lélektani kutatások nyújtotta ismeretek alapján bizton kijelenthetjük, hogy e tekintetben elvileg nem létezik különbség az etnikumok között. Nincsenek olyan etnikumok, amelyek a maguk egészében intelligensebbek, kreatívabbak lennének, mint mások, nem találunk etnikumot, amely teljes egészében másoknál kisebb mértékben rendelkezne képességekkel és örökletes hajlamokkal. A képességek, az intelligencia és az alkotókészség valamennyi formája és kifejeződésének minden foka egymáshoz *hasonló* statisztikai gyakorisággal azonosítható minden közösségben, minden társadalmi nagycsoportban. Egyetlen társadalomban sincsenek nagycsoportok, nem léteznek népek vagy nemzetek, amelyek a statisztikai átlag szerint nagyobb rátermettséggel lennének megáldottak, mint a többiek, gondolkodóképességük szempontjából talentumokban gazdagabbak vagy szegényebbek lennének, mint mások. Ezek a tulajdonságok vagy minőségek minden nagy társadalmi csoportban megközelítően a közismert Gauss-görbének megfelelően szóródnak. Ennek igazolására ismertetem egyes tudósok megállapításait, akik foglalkoztak ezzel a problémával. Megemlítem ugyanakkor, hogy a biológiában, a lélektanban időnként megjelennek ezzel ellentétes vélemények is, anélkül, hogy ezek mindezidáig meggyőző, a nemzetközi tudományos közösség számára elfogadható bizonyítékokat tudtak volna szolgáltatni.

Hozzá kell azonban tennem, hogy a legújabb kutatások bizonyos értelemben árnyalták és pontosították a fenti megállapításokat. A modern lélektan, mint tudjuk, megkülönbözteti a személy veleszületett hajlamait annak tényleges képességeitől; ez utóbbiak a születéstől adott, genetikusan meghatározott hajlamokra épülnek, amelyek azonban nem vezetnek önműködően a képességek kialakulásához. A képességek kiformálódása bonyolult folyamat, ebben benne vannak a mikro- és makrostrukturális környezeti tényezők – a közvetlen családi környezettől az iskoláztatásnak, a különböző szakmák elsajátításának lehetőségéig, vagy a felfele ívelő mobilitásig –, mindezek döntő mértékben, gátló vagy serkentő módon játszhatnak közre. A fenti kijelentést tehát a következőképpen kell pontosítani: minden etnikum, nagycsoport veleszületett hajlamai általában

azonosak, csakhogy a létfeltételekből adódó különbségek eltéréseket határozhatnak meg ezek megnyilvánulási fokának statisztikai gyakoriságában. *„Semmi alapja sincs azt hinnünk, hogy valamely faj vagy nemzet genetikai bázisa valamilyen módon eleve meghatározza egy tudományos kitüntetés elnyerését, de a szellemi és fizikai légkör biztosan szerepet játszik ebben"* – írja Hans Selye (1968, 155. o.). Amit az ismert kutató a tudományos kiválóságról mond, vonatkozik a kreativitás minden más területére.

Az a tény, hogy a képességek kibontakozása jórészt a társadalmi körülményektől is függ, ugyancsak hozzájárul az előítéletek uralta gondolkodásmód önigazolásához. Az elnyomás megakadályozza, hogy az elnyomott etnikum megalkossa a maga nagyszerű értékeit, az elnyomók ezt a saját maguk kreálta helyzetet érvként tudják felhasználni: íme, a lebecsült etnikum megvalósításai alacsonyabb rendűek, *tehát* maga ez a közösség is alacsonyabb rendű, *tehát* a felszabadulásra irányuló igénye nem indokolt.

Mivel a képességek felszínre kerülése és művekben való megjelenítése, továbbá ezek társadalmi-emberi értékesítése kedvező vagy kedvezőtlen, bonyolult társadalmi feltételrendszernek van kiszolgáltatva, érthető, hogy az etnikumok kulturális alkotásai nem állnak egyazon szinten, a népek, nemzetek nem egyenlő mértékben járultak hozzá a civilizáció fejlődéséhez. Ezek az eltérések történelmük egymástól különböző alakulásának tudható be; a történelemnek ezt a következményét meg nem engedett módon használják fel érvként az etnikumok egyenértékének tagadására. Tulajdonképpen minden etnikumban fellelhető az emberi képességek egész skálája; a született hajlamokban a fokozati eltérés sokkal nagyobb egy adott etnikumon belül, mint a társadalmilag meghatározott etnikumközi különbség. Idézem Otto Klineberg pszichoszociológus erre vonatkozó következtetését: *„... minden faji csoportban találunk tehetséges és nem tehetséges egyedeket, s olyanokat, akik a kettő között helyezkednek el. Csakhogy – értékeléseink határain belül – megállapíthatjuk: a velünk született képességek skálája és a hajlamok különböző fokozatainak gyakorisága megközelítően azonos minden faji csoportban"* (kiemelés tőlem R.E.) (1982, 226. o.). A szerző jegyzetben hozzáteszi ehhez azt, hogy kijelentése tulajdonképpen nem a faji, hanem az etnikai csoportokra vonatkozik (idem) és így helyes.

Az etnikum erkölcsi vonásairól elvileg ugyanazt állíthatjuk, mint amit a képességekről mondottunk. A jóság és gonoszság, az emberség és embertelenség egyaránt megtalálható valamennyi etnikum tagjainak magatartásában. Nincs kizárólag jó vagy rossz egyedekből álló etnikum. Figyelembe kell azonban venni, hogy a különböző etnikumok erkölcsi értékrendszere nem fedi egymást, főleg akkor nem, ha a történelmi fejlődés különböző szintjein található,

egymástól eltérő típusú társadalmi modell keretei között élő közösségekről van szó. A poligámia, mint tudjuk, nem megengedett az európai civilizációban, de nem erkölcsi tiltás a mohamedán vallású népek körében. Az etnikumok erkölcsi megmérettetésekor tehát az illető etnikum értékrendszeréből kell kiindulni, ebben a koordinátarendszerben lehet feltárni az egyed erkölcsös vagy erkölcstelen viselkedésének változatait és a fokozatait. Minden etnikumnak megvannak a maga jó emberei és bűnözői. Hazugok, tolvajok, gyilkosok megtalálhatók valamennyi etnikum tagjai között. A deviáns viselkedést felmérő nemzetközi statisztika természetesen kimutat bizonyos különbségeket az etnikumok között, de ezek, rendszerint, a társadalmilag determinált életfeltételekkel magyarázhatók; ugyanezek a statisztikai adatok rávilágítanak bizonyos periodikus módosulásokra is az adott etnikumon belül (például a bűnözés jelenségének növekedése Romániában az 1989-es rendszerváltás után), de ezeket semmiképpen nem lehet az etnikum állandó sajátosságával magyarázni, ellenkezőleg, a legvilágosabban igazolják az ilyen jelenségek társadalmi meghatározottságát.

Végül, akárcsak a képességek esetében, az erkölcsi jegyek különbözősége is jelentősebb intraetnikus, mint interetnikus vonatkozásban. Valamennyi etnikum körében megfigyelhetők az etikai viselkedés fokozatai, a társadalomellenes, az erkölcsi parancsnak ellentmondó megnyilvánulásoktól egészen a legnemesebb erkölcsi viselkedésig, az önfeláldozásig menő legmagasabb formákig.

Következésképpen az etnikum igazi sajátosságát nem valamiféle örökletesen meghatározott képességekben, nem is a „velünk született" morálban kell keresnünk, amely meghaladná más etnikumok ugyanilyen vonásait, vagy amelyet emezek túlszárnyalnának. A partikularitások gravitációs pontját, véleményem szerint, a fentebb jelezett harmadik területen találhatjuk meg.

Az emberi egyedet, a maga képességei és jelleme mellett, számos olyan sajátosság is jellemzi, amelyet a lélektan a személyiségi jegyek közé sorol: az érzelmi élete, temperamentuma, kifelé vagy befelé fordulása stb. Véleményem szerint e vonások összességének kollektív megfelelője az, ami igazából az etnikai sajátosságokat adja. De nem lehet szó itt arról, hogy az egyént kutató lélektan területéről egyes fogalmakat egyszerűen áthelyezzünk a népek vagy nemzetek pszichológiájának területére. Ahhoz, hogy az etnikum sajátos jegyeit konkrétan megragadhassuk s rájuk nézve komoly, a tényekkel összevethető, ellenőrizhető, statisztikailag kifejezhető megállapításokat tegyünk, a sajátosságaikat leíró fogalmakat operacionalizálnunk kell, tehát olyan elemekre kell azokat bontanunk, amelyek közvetlenül megragadhatók a társadalmi valóságban. Ezt azonban, ismereteim szerint, mindezidáig senki nem tette meg; mi több, még komoly próbálkozások sem történtek ez irányban.

Létezik a délies temperamentum, amely élénkebb és lobbanékonyabb, mint az északi; a köztudatban ez ismert tény; az angolok hagyományos hidegvére, a németek alaposssága és szorgalma hasonlóképpen. Magától értetődik azonban, hogy nem minden olasz impulzív, nem minden angol nyugodt és nem minden német szorgalmas és alapos. Még e vonások esetében sincs szó arról, hogy ezek az említett etnikumok minden tagjának magatartásában mindenkor – s még kevésbé azonos mértékben – fellelhetetők lennének; sőt az etnikumokban, kivétel nélkül, még ebben a vonatkozásban is, megtalálható az emberi viselkedés valamennyi fokozata. Ezek és más különbözőségek nem értékbeliek, eltérést jelölnek ugyan, de nem következik belőlük a felsőbb- vagy alacsonyabb rendűség. S ráadásul e különbségeket, minden bizonnyal, a történelmi körülmények eredményezik, nem véglegesen jellemzik az adott népet, etnikai közösséget. Ekképpen századunkban számos nép sikeresen alkalmazkodott a modern társadalom ipari-városi életmódjához, beleértve az ott uralkodó mentalitást, ami azelőtt csak néhány nyugat-európai és észak-amerikai nemzetet jellemzett.

A legtöbb esetben ezeket nem is lehet *önmagukban* helyesen értékelni: egy és ugyanazon sajátosság megmutatkozhat mind az értékteremtő, mind pedig az értékromboló aktivitásban. Az a bizonyos „Gründlichkeit", a német alaposság erény akkor, ha a mindennapi munkát hatja át; csakhogy a náci hatalom idején megmutatkozott a genocídium megszervezésében és végrehajtásában is. A tisztviselői pontosság és a polgári fegyelem – ezt is német sajátosságként ismerik – kétségtelenül erény egy demokratikus rendszerben, de veszélyessé válik a totalitarista uralom alatt, miként azt ugyanaz a példa, a hitlerizmus igazolta. Felhozhatok egy ellenpéldát is: a közalkalmazottak hanyagsága és korruptsága, természetesen, nem erény normális körülmények között, csakhogy a letűnt romániai totalitarista rendszerben hozzájárult ahhoz, hogy olykor ne teljesítsék vagy enyhítsék az embertelen, elnyomó intézkedéseket. A körülmények hatalma megváltoztathatja egyes viselkedési módok jelentését.

4. Román viták, tegnap és ma

A román művelődésben, jól tudjuk, sokat írtak a nemzet sajátos szellemiségéről. Számos közismert szerző próbálkozott a román nép pszichológiáját meghatározó vonások feltárásával. Végeláthatatlan kommentárok születtek, egyesek felmagasztalták, mások megkérdőjelezték, aszerint, hogy a próbálkozások betájolása túlnyomóan ünnepélyes volt-e, tehát a különleges erényeket jegyezték fel, vagy pedig kritikai hangot ütöttek meg s bizonyos fogyatékosságokat regisztráltak. A következőkben számba veszek néhány jelentősebb álláspontot mindkét táborból, anélkül, hogy magáról a diskurzus tárgyáról szólnék; nem azt vitatom, *milyen* a román nép, hanem azt, *mit írnak*

róla. Az értékítéleti semlegesség nézőpontját fogadom el ebben a vitában, mivel úgy vélem, nem lehet eldönteni, vajon a két orientáció közül melyik helyes. Elméletileg és módszertanilag mind a „pozitív", mind a „negatív" vizsgálódás hibás: egyetlen népet, etnikai közösséget vagy nagy embercsoportot sem lehet *parti pris* általánosítással egyértelműen sem pozitívnak, sem negatívnak bemutatni. Ám az a tény, hogy a túláltalánosított ítéletek valóban mindig hibásak, s mint ilyenek tudományosan megalapozatlanok, nem jelenti azt, hogy egyes megállapításaik ne világítanának rá – esetenként kisebb vagy nagyobb mértékben – reális jegyekre, igaz részletekre.

Ugyanakkor talán meglepő, hogy nálunk tapasztalati, empirikus vizsgálódással viszonylag keveset írtak a más etnikumokhoz való viszonyulásról, azok imázsáról a románok társadalmi tudatában, valamint a román nép önképéről. Egy jelentős munkára azonban hivatkozhatok, Anatolie Chircev írta 1944 előtt, *Psihologia atitudinilor sociale. Cu privire specială la români* (1941) címmel. Ez egyáltalán nem spekulatív mű, a szerző széles körű saját kutatásaira támaszkodik, konkrét, mennyiségileg pontosított megállapításokat tesz, elkerüli a megalapozatlan általánosításokat. A kommunista totalitarizmus érthetően nem engedte meg az ilyen felméréseket; kevés – a kérdés társadalmi jelentőségéhez és súlyosságához mérten nagyon kevés – ilyen próbálkozás volt a totalitarizmus utáni szakaszban, amelyben ma élünk. Két szerzőt mégis megemlíthetek, akik komoly eredményekhez vezető vizsgálódást folytattak az etnikumközi viszonyok társadalmi megjelenítésére, a román önképre és a románok „másokról" alkotott imázsára vonatkozóan: Ioan Mihăilescu (1993) és Septimiu Chelcea (1994). Eredményeik – mint a tudományok szférájában általában – vitathatók. Érdemi vitát azonban csak más kutatásokra támaszkodva lehet folytatni, olyanokra, amelyek igazolják vagy cáfolják az előbbieket, bemutatják az illető magatartásformák alakulását az időben, és nemcsak a társadalom egészének, hanem egyes, a lakosság pontosan körülhatárolt rétegeinek szintjén is. Mindkét említett felmérésből, ilyen vagy olyan mértékben, kiolvasható, milyen következményei voltak a nép körében a nacionalista retorika jegyében folytatott nevelésnek és propagandának. Ekképpen Chelceánál az alanyok önmaguknak tulajdonított pozitív pszichikai-morális tulajdonságok számosabbak és erőteljesebbek, mint a negatív kicsengésű tulajdonságok, az önarckép inkább dicsőítő (1994, 449–553. o.). Meggondolkodtató – úgy vélem – Ioan Mihăilescu egyik következtetése. Az általa megkérdezett szubjektumok többségének véleménye szerint *„az ország válságos gazdasági és társadalmi helyzete főleg az ellenséges, galád erők tevékenységének tulajdonítható, akik a románoknak rosszat akarnak"*. Ezek az erők természetesen azonosak a feltételezett idegen nemzetségekkel, ők játszották a „bűnösség áldozatainak", a

„bűnbakoknak" a szerepét; *„ez a mechanizmus azonban alkalmas eszköz a valóság elferdítésére, hamis társadalmi diagnózis, amely akadályozza az objektív és hatékony megoldások megtalálását"* (1993, 22. o.). Ebben az összefüggésben megemlítek egy sor közvélemény-kutatást, amelyet 1994–1996 között az IMAS végzett az *Interetnikus viszonyok Romániában* témakörben, amelyek, sok más hasonló mellett, adatokat hoztak nyilvánosságra a románokban és magyarokban egymásról kölcsönösen kialakított képéről is. Várható volt, hogy jó néhány, egymásnak ellentmondó tulajdonság-pár (például szelíd–erőszakos, szigorú–engedékeny stb.) esetében a kölcsönös jellemzés inkább kedvezőtlen. S ami még érdekesebb: mind a románokban, mind a magyarokban sokkal negatívabb kép rögződött a cigányokról, mint másokról (1996, 24. o.).

Ezek után térjünk vissza a nemzeti specifikumnak oly gyakori és jelentős esszeisztikus jellemzésére a román művelődésben. *„Egyesek azt hiszik* – írja Dimitrie Gusti –, *hogy különböző elnevezésekkel meg lehet jeleníteni egy nép néhány általános vonását, minden előzetes tanulmányozás és alapos igyekezet nélkül. Ezek a szerzők sebtében nyomon követték egy nemzet történetét és néhány mostani megnyilvánulását, vagy ami még egyszerűbb, néhány általános, ennek következtében felszínes benyomástól vezérelve azt hiszik, hogy véleményt nyilváníthatnak, sajátos pszichológiát tulajdoníthatnak minden nemzetnek, s ezt néhány homályos és ellenőrizhetetlen kijelentéssel kinyilváníthatják. Ezt az eljárást deduktív módszernek, vagy inkább impresszionizmusnak, tudományos dilettantizmusnak nevezhetjük, annak ellenére, hogy olyan szerzőknél is megtaláljuk, akik jól megérdemelt tudományos hírnévnek örvendnek"* (1938, 17–18. o.). Gusti nem közöl egyetlen példát sem erre a román irodalomból, megjelöl viszont néhány, az egyes európai népek pszichológiájára vonatkozó jelentős, a maga idejében felkapott munkát. Gusti idézett műve mellett az *Enciclopedia României* I. kötetében megjelent Nicolae Iorga *Originea, firea şi destinul neamului românesc* (1938) című írása, amelyben a nemzet *természetéről* megtudjuk, hogy a román *jobb, nemesebb* stb. mint valamennyi szomszédja, és – általában – mint *bármelyik* nemzet a földkerekségen. Ehhez a minőséghez, az ilyen erkölcsi és értelmi magasabbrendűséghez természetesen különleges *sors* illik; a történelem dicsőséges példákkal szolgál, de ez a ragyogó hivatás csak a jövőben lesz megvalósítható. Ez a láttatás – és számos ehhez hasonló – zárójelbe teszi a jelent a maga nehézségeivel, ellentmondásaival és nyomorával, ennek vizsgálatára nem rendelkezik semmiféle eszközzel.

Nem utalok arra a számos, a román szellemiséget elemző filozófiai-irodalmi munkára, amely Blaga vagy Noica patinás nevéhez kötődik. Ezek a jellemzések saját nemzetük körében rendkívül vonzóknak és meggyőzőknek bizonyultak,

elsősorban a szövegek stilisztikai értéke, esztétikai erénye miatt. Hatalmas elméleti konstrukciók, tökéletes koherenciával, de nem állják ki a tudományos tapasztalattal való összevetés próbáját. Ugyanakkor beépülnek az etnocentrikus jellegű pozitív önleképezés építményeinek sorába, ezekre nem vetül az (ön)kritikai racionalitásnak még az árnyéka sem.

A román művelődésben azonban találunk sok olyan művet is, amelyben szemmel látható erőfeszítés mutatkozik meg az etnocentrista látásmód túlhaladására, a román nép jellegzetességeit kritikailag ábrázoló kép megalkotására. S ha ezekben az építkezésekben a hangsúlyt gyakran a negatív kicsengésű elemekre, inkább a hibákra, mint a jó tulajdonságokra helyezik, a szerzők belső indíttatása ettől nyilván nem kevésbé hazafias, mint a felmagasztalóké: nincs szándékukban „befeketíteni" saját népüket, hanem szolgálni szeretnék azt, az igazság nyilvános kimondásával, a jó irányú változások érdekében. Csakhogy ennek az irányzatnak a termékei is magukon viselik azokat a módszertani hiányosságokat, amelyekre fentebb utaltam, s amelyekre még visszatérek.

Gondolom, ennek során mindenekelőtt Ion Luca Caragialét kell megemlítenem. Természetesen nem taglalom irodalmi alkotásait, amelyeket oly sokszor hevesen kifogásolnak és támadnak azért, mert egyáltalán nem hízelgően ábrázolta, és átütő erővel jelenítette meg a korabeli román közéletben uralkodó szokásokat. Publicisztikai írásaiban Caragiale gyakran megfogalmazza mélyen demokratikus, etnocentrizmus-ellenes meggyőződését, kipellengérezi a xenofóbiát mint primitív megnyilvánulást, amely káros azon nép számára, amely műveli vagy tolerálja. A nagyzoló – írja – *„dühösen gyűlöli mindazt, ami nem román és nem nemzeti"; „attól retteg, hogy Rrrromániát gazdaságilag meghódítják az aljas idegenek, akiket az országocskájuk mostohagyerekei támogatnak"; „közös ellenség az idegen! Le az Idegenizmussal! Éljen a Rrromânizmus!!! Mindenki, aki másképpen gondolkodik ... áruló"* (1994, 83. o.). A „zöld románok" jól ismert Caragiale-féle jellemzését úgy tekinthejük, mint századunk – egészen napjainkig menően – valamennyi szélsőséges nacionalistájáról készített tökéletes portréját. Caragiale ugyanakkor a legvilágosabban megfogalmazza az antietnocentrizmusra, a demokráciára építkező, minden időben érvényes alapgondolatot: *„Nálunk nincs sem több, sem kevesebb romlottság, mint bárhol a nagyvilágban, s ez nem is lehet másként. Az emberi jó tulajdonságok és hibák mindenütt ugyanazok; az emberek mindenütt emberek (...) Egyetlen emberi fajta sem rosszabb vagy jobb, nem értelmesebb vagy butább, mint a másik; ez egyik ilyen, a másik olyan; de végül is mindannyian egyformák. Mondd nekik ember, s hagyd békén őket!"* (1994, 133. o.).

Még két tudóssal kell foglalkoznom közelebbről, akik egyaránt rendkívüli erőfeszítéseket tettek a megjelenítés objektivitása céljából, vállalva a kockázatot, hogy kihangsúlyozzák a román nép pszichológiájának előnytelen aspektusait.

Az első Dumitru Drăghicescu, aki a század elején megírta ismert könyvét (1907-ben adták ki először), ezt nem fogadta túl kedvezően az etnocentrista ideológia, így az újrakiadásra csak közel kilencven év után, 1996-ban kerülhetett sor. Drăghicescu – miként művének előszavában írta – bevallott szándéka szerint igyekezett megőrizni *„a legteljesebb pártatlanságot"; „nem fogom restellni a megfelelő megvilágításba helyezni a nemzeti jellegben található rossz vonásokat és viselkedésmódokat"*, anélkül persze, hogy *„figyelmen kívül hagynám a jó vonásokat, az intellektuális és morális erőt, a lelki tulajdonságokat, amelyekkel rendelkezünk..."* (1996, 23. o.). Csakhogy a szövegben, a maga egészében, a hibák elemzése sokkal nagyobb helyet kap, mint a jó tulajdonságok bemutatása. A szerző nyilvánvaló szándéka nem a nép körülrajongása, hanem az, hogy kilendítse a letargiából, felkarolja azokat a jellemvonásokat, amelyekre szüksége van a modern világba történő beépüléséhez. Drăghicescuban tudatosodott, hogy a román nép *„lelki sebei" „a nemzetünk történetében fellelhető szerencsétlen körülményeknek"* (idem) tulajdoníthatók. Láttatásában azonban arról van szó, hogy népe nem megfelelő módon reagált ezekre a szerencsétlen történelmi feltételekre, nem pedig arról, hogy a hiányosságokat az idegenek *gerjesztették*, miként azt a könyv előszavának írója – a leplezetlen etnocentrikus hagyományok szellemében – el akarja hitetni (1996, XXII. o.).

Módszertani szempontból D. Drăghicescu tanulmánya tökéletesen beleillik a múlt század végi és a század eleji etnopszichológiai orientációba. A *Bevezetés*ben bemutatja forrásait és vizsgálódásainak eszközét; ez, a mostani szóhasználatban, a legkülönbözőbb történelmi, irodalmi dokumentum jellegű források másodlagos elemzése, *„kompetens személyek írásai", „a minket meglátogató idegenek ránk vonatkozó megfigyelései és feljegyzései"* és így tovább (1996, 16–17. o.); de természetesen nem valamilyen reprezentatív populáció közvetlen szociológiai és/vagy társadalomlélektani kutatása. Még egy alapvető vonatkozás: *„a román nép pszichológiájának tanulmányozása szinte teljes egészében a román paraszt vizsgálata"* – húzza alá a szerző (1996, 19. o.), bár ugyanakkor hivatkozik az uralkodó osztály, a román arisztokrácia egyes „fogyatékosságaira" is. Ez a viszonyulási mód teljes egészében indokolt, ha arra gondolunk, hogy az ő idejében, amikor munkáját megírta, a lakosság mintegy kilencven százaléka paraszt volt. Drăghicescu koncepciója, művének egész felépítése a történelmiség és történelmietlenség között ingadozott; bemutat néhány olyan pszicho-szociális vonást, amely a társadalomtörténetben gyökerezik és a történelem sajátosságai segítségével

magyarázható, de megjelenít olyan átfogó, állandó jegyeket is, amelyek a *románokat általában* jellemzik, felnagyítva és kiemelve ezeket a történelem hatóköréből. Végül Drăghicescu is elköveti azt a hibát, hogy túlméretezetten, megalapozatlanul általánosít. Éppen ez a túláltalánosítás biztosított – és biztosít ma is – támadási felületet ideológiai ellenfelei számára. Az ilyen szentenciák: *„összefüggéstelen erőfeszítések, rövid és szaggatott nekifeszülések minden pillanatban, az egyik napról a másikra élés és tevékenység", „a románok tevékenységében a rendezetlenség, a módszer hiánya, sietség minden cselekvésben és főleg az előrelátás hiánya, az a szándék, hogy elfedjenek valamit, csaljanak és hazudjanak"* – nos ezek a szentenciák nehezen igazolhatók a köznapi tapasztalat tényeivel, de könnyen – és jogos felháborodással! – cáfolni lehet *más* adatokkal, ugyancsak a köztudat tapasztalataival, hivatkozva a köznapi empíria *más* tényeire, emlékeztetve e nép egyes tartós és értékes tetteire, megvalósításaira.

C. Rădulescu Motru tudományos és publicisztikai munkásságát is állandóan áthatotta a román nép etnopszichológiai sajátosságai iránti érdeklődés. A következőkben e területről három lényeges munkájára utalok: *Naționalismul* (1907), *Psihologia poporului român* (1938) és *Etnicul românesc* (1942). Az elsőt és az utolsót együtt újra kiadták 1996-ban, erre a kiadásra hivatkozom.

C. Rădulescu Motru folytatta D. Drăghicescu kritikai hagyományait. Szándékosan és tudatosan eltávolodik a román népnek „hízelgők" kórusától, hangot ad annak a meggyőződésének, miszerint az igazság kimondása, még ha ez nem is kedvező, a nemzet igazi érdekeit szolgálja. Felháborodottan visszautasítja a maga idejében, s ma is megtalálható etnocentrizmus eszméjét, mely szerint a románoknál mindaz, ami elítélendő, az „idegenektől" származik: *„ahhoz, hogy nyomorúságos helyzetbe kerüljünk, nem volt szükség jól felkészült és magunk közé engedett idegenekre, elegendőek ehhez saját tetteink, mi vagyunk önmagunk legnagyobb ellenségei (...) a tősgyökeres románok, édes testvéreink között találhatók az ingyenélők"* (1996, 167. o.). A román szellemiségről alkotott diagnózisa nagyon hasonlít a D. Drăghicescuéhoz s megérdemli, hogy hosszan idézzük. Keserű szájízzel állapítja meg Románia elmaradottságát a Nyugat mögött a civilizáció alapvető összetevőinek szintje tekintetében. Így ír: *„Ahhoz, hogy a mostani állapotokhoz eljussunk, nem volt szükség az idegen ellenség keze munkájára: ide jutottunk volna akkor is, ha a Román Országok egész területét mindig tősgyökeres románok lakták volna! Hiszen ellenségeink nem rajtunk kívül, hanem bennünk vannak; és nem nevezik őket sem zsidóknak, sem görögöknek, sem vastagnyakú bolgároknak, sem németeknek, hanem így hívják: lustaság, hazugság, a káros szenvedélyek csábításával szembeni*

ellenállás hiánya, gyerekes gőg, s más hasonló gyengeségek, ezeket nem tudjuk megkülönböztetni a nemes büszkeségtől, gyakran beszélünk róluk egymás közt, négyszemközt, de nyilvánosan eltitkoljuk őket, nehogy kinevessen minket a világ"(1996, 168–169. o.). Szerzőnk számos ilyen kijelentése ugyanolyan maró, mint a Drăghicescuéi s ugyanakkor nagyon hasonlít annak módszertani megalapozatlanságához; ugyancsak egyedül a köztudati tapasztalatra épül; általános ítéletekként ugyanolyan könnyedséggel el lehet fogadni, vagy vissza lehet utasítani őket, véletlenszerűen kiválasztott tényekre, történésekre, partikuláris példákra hivatkozva.

Meglátásom szerint többletet jelent C. Rădulescu Motrunál az, hogy feltárja a felmagasztaló diskurzus feltételhálózatát, annak filozófiai, történelmi és költői burkát, rámutat tulajdonképpeni politikai tartalmára, céljára, beépülésére a szerző által annyira elmarasztalt *önérdek-politizálás* („politicianism") eszköztárába. Az önérdek-politizálás demagógiát jelent, márpedig *„a demagóg első gondja az, hogy tessék a sokaságnak, (...) minden fajtájú demagógok, miután sikerük volt a politikában, forgalomba hoztak mindenféle túlzó jelzőt valamely nép etnikumára nézve..."* (1996, 120. o.). (Zárójelben jegyzem meg: szerzőnk az önérdek-politikai demagógia példájaként N. Iorgát említi, *„aki a sokaság tapsainak elnyerése céljából képes hízelegni s azt mondani, hogy a trákó-dákó-román lelkületünk isteni erényeinél különbek sehol nem találhatók"* (1996, 175. o.).

Mivel Rădulescu Motru nem tudta túlhaladni a „népek pszichológiájának" romantikus színezetű, fentebb említett módszertani korlátjait, írásainak figyelmesebb olvasáskor feltárulnak az ellentmondások. Eljárása – megfogalmazott szándéka szerint – tudományos akar lenni. Kedvenc metódusa – az összehasonlítás; az összevetési pont – az iparosodott Nyugat magas fokú civilizációjával. Ezt az összevetést azonban spekulatív módon, a köztudat szintjén jól ismert tények *magyarázatával* végzi el. S mi több, szerzőnk ingadozik a „rossz" és a „jó" nacionalizmus alternatívája között; az ilyen elhatárolással együtt járó nehézségeket külön elemzem (III. fejezet). Felismerhető, hogy Rădulescu Motru elvileg nem tudott megszabadulni a *bármiféle* nacionalizmust jellemző etnocentrikus szemponttól. Így eljut oda, hogy ismételten hajbókol még a rasszizmus, az Adolf Hitler-féle nacionál-szocializmus előtt is. Ezért nem képes meghaladni érvelésének két lényeges eleme – a historizmus és az ahistorizmus – közötti ellentmondást. Egyfelől úgy véli, hogy a román – akárcsak más – nép etnikai (lelki) vonásai *örökletesek*, beleágyazódnak a nemzet történelmi sorsába. *„Fiatalságunk mentalitása nem véletlenszerűen romantikus, ez örökletes fatalitás"* – írja szó szerint (1938, 168. o.); itt az ifjúság (jelentős) hányadának, főleg az egyetemistáknak nacionalista, antidemokratikus, nyugatellenes

mentalitásáról van szó a 20. század negyedik évtizedében, arról a gondolkodásmódról, amelynek elterjedéséért – miként Rădulescu Motru maga megállapítja – az oktatók egy része is nagymértékben felelős. Ha valóban *örökletes fatalitással* állnánk szemben, akkor az ennek megváltoztatására irányuló valamennyi erőfeszítés – beleértve az ő tiszteletre méltó erőfeszítéseit is – eleve hiábavaló lenne. Másfelől Rădulescu Motru – akárcsak D. Drăghicescu – hangsúlyozza, hogy az általa is gyakorta ostorozott hibák a mostoha történelmi körülményekből fakadnak; ismételten szól a társadalmi intézményeknek a lelkialkatra gyakorolt hatásáról, ami, minden bizonnyal, sokkal elfogadhatóbb. De ebben az esetben már nem a tartós etnikai vonásokról van szó, sem a román nép pszichológiájának kizárólagos jellegéről, inkább a más népekhez mért, a történelmi analógiákból és különbségekből magyarázható hasonlóságok és eltérések játékáról.

Az etnicitás és a román specifikum körében végzett minden elmélkedés célja igen időszerű s C. Rădulescu Motru jóindulatához nem fér kétség. Ismételten és megalapozottan megállapította Románia elmaradottságát a modern ipari társadalmakhoz viszonyítva, számára az ország „sorsának" központi problémája az volt, hogy a nyugat–európai civilizáció ismérveihez igazodjék: *„A román szellemiség célirányosságának legnagyobb problémája, a jelenlegi legsűrítettebb formában, az, hogy a román nép szelleme összhangban van-e vagy sem a tőkés szellemiséggel? Országunk eljövendő politikai és kulturális irányvétele attól függ, hogy a tudomány emberei miként oldják meg ezt"* (1938, 168. o.). A „burzsoá szellem", amiről a román gondolkodó beszél (bár ezt így nem említi) Max Weber értelmezésében a *kapitalizmus szelleme*. A tőkés rendszer szellemének azonban nincs etnikai jellege, ez, lényegében, azonos minden modern társadalomban és a korszerűsítés folyamatában bárhol meg lehet honosítani. Kapcsolódik a demokráciához és ahhoz az eszméhez, mely szerint az állampolgárok – etnikai hovatartozásuktól függetlenül – egyenlők a törvény előtt. Mielőtt Rădulescu Motru feltette volna a fentebb idézett drámai kérdést, kiemelte a polgári szellemiség jó néhány jellegzetességét, mint a törvénytiszteletet, a magánkezdeményezés felszabadítását, a szabad verseny elfogadását, mindenféle etnikai előjogról való lemondást. Márpedig *„a szabad verseny legkevésbé sem tört be a román nép szokásai közé. A román hasznot akar húzni abból, hogy bebizonyítja: a nép fia, az ország fia... az ország fia vagyok, tehát ebből hasznom kell hogy legyen"* (1938, 167. o.). Az etnikai alapon követelt előjogok képezik az *etnokratikus* ideológia alapját, erre épül az az elvárás, hogy a többségi etnikum politikai elsőséget élvezzen az államban. Márpedig az etnokrácia és a demokrácia összeegyeztethetetlen.

A nagy kérdés, amelyet C. Rădulescu-Motru megfogalmazott, jól tudjuk, a legnagyobb mértékben időszerű ma is, hiszen az eltelt közel hat évtized alatt a román társadalom gyökeres korszerűsítése még mindig nem valósult meg. A probléma azonban nem metafizikai, hanem gyakorlati-politikai, kihat a cselekvésre. Semmiféle örökletes fatalitás nem akadályozhatja meg Romániában a modern társadalmi-gazdasági intézményi struktúrák meggyökereztetését. A struktúrák és intézmények megújulása alapján meg lehet változtatni a nép mentalitását is; *mozdulatlansággal* azonban semmiképpen.

Az utolsó szerző, akivel e gondolatsorban foglalkozni szeretnék, Horia-Roman Patapievici. Őt a totalitarizmus utáni periódus élenjáró publicistájának tartják, sokak szerint az utóbbi évek román irodalmának és gondolkodásának fiatal zsenije, mások viszont hevesen vagy éppen indulatosan bírálják, ellenségnek, saját népe rágalmazójának nevezik. Patapievici megjelent írásai mindenesetre megkerülhetetlenek e témakörben. A *Politice* című könyve számos reflexiót tartalmaz a román nép szellemi arculatára vonatkozóan, erről szólok röviden a következőkben.

Könnyen megállapíthatjuk, hogy Patapievici folytatja fentebb vizsgált elődeinek kritikai orientációját. Nem kíván dicséretekkel hízelegni népének, hanem rá akarja ébreszteni saját fogyatékosságaira. A felmagasztaló – ahogyan C. Rădulescu–Motru mondja: „hízelgő" – beszédmód hagyományait elutasítja s bevallottan eltávolodik tőle: *„Mi megfeneklettünk abban az önreflexióban, amely teljes egészében terméketlennek, ragacsos zsákutcának s járhatatlan útnak bizonyult. (...) A nemzeti specifikum mániája nálunk valamiféle bűntudatból indult ki, amit aztán erre alkalmatlan kegyes csalással «gyógykezeltek»"*, ekképpen *„a románok szenzációsak, az idegenek pedig szánalmat keltők s így minden román kudarc az ellenünk irányuló valamilyen sikeres nemzetközi összeesküvés eredménye lesz"* (1996, 277-278. o.). H-R. Patapievici – akárcsak C. Rădulescu-Motru – úgy véli, hogy a nemzeti gőg legyezgetése terméketlen, mivel akadályozza Románia felzárkózását a nyugati életszínvonalhoz: *„Románia megmentése, akárcsak a 19. században, ma is attól függ, mennyire sikerül megszorítás nélkül alkalmazkodnunk a liberális típusú kapitalizmushoz"*, továbbá *„a zseniális nemzeti specifikumra vonatkozó impotens és visszatetsző, arcpirító elmélet ma politikailag rokkanttá tesz. A hazafiság csakis a hatékonyság révén érvényesül, ezt közvetlenül akadályozza néhány, a nemzeti sajátosságokról szőtt álmokat megtestesítő, fantáziaszülte témának viharos kérődzése"* (1996, 276. o.). Patapievici könyvében – akárcsak a fentebb elemzett elődeinél – megtaláljuk a román nép *hibáinak* egész listáját, ezeket leleplezi és kegyetlenül elítéli. Ilyenek: a szolgalelkűség (1996, 39. o.), gyávaság (1996, 40. o.), a tolerancia hiánya,

xenofóbia, erőszak, a gyávasággal társulva, a háborgás, kombinálva az akarathiánnyal (1996, 49. o.) és mások, nem kevésbé áldatlanok. A román értelmiségi – Patapievici szerint – a maga kétszínűségével *„nagyszerű Mitică, ellenállhatatlanul jó fiú"*, aki *„nem ismeri a szabad választás mélységeit: mindig csak egy széket vadászik magának a hatalom széljárásában, de ami egyedivé teszi, az az, hogy csak fél fenékkel ül rajta: másik fele a tréfás ellenzék bárkájában úszkál, ez nyújt neki lényeges alibit"* (1996, 49. o.). Ez utóbbi sorokat akár C. Rădulescu–Motru is írhatta volna, annyira megfelel a két világháború közötti *önérdek-politikus* közéleti ember portréjának.

A mi szempontunkból csakis üdvözülhetjük H-R. Patapievici elhatározását arra nézve, hogy a román spiritualitás bemutatásakor eltávolodik az etnocentrista vonalvezetéstől. Hasonlóképpen, úgy vélem, hogy Patapievici kritikai fogékonysága azzal szemben, amit a népe hibájának tekint – s ez saját népe, ezt soha, egy pillanatra és semmilyen formában sem tagadja meg –, sokkal inkább dicsérendő, mint helyteleníthető, hiszen ezzel – akárcsak D. Drăghicescu vagy C. Rădulescu-Motru – a nemzetet kívánja szolgálni, fel akarja ébreszteni, segíteni akarja a célból, hogy gazdagítsa történelmi megvalósításait. Az ilyen orientációjú személyiségek időnkénti megjelenése a román művelődésben hasznos lehet, ellensúlyozza az etnocentrikus, romantikusan dicsérő, „hízelgő", a modernitásba való bekapcsolódás szempontjából igencsak ellenjavallt termékek áramlását.

Nem tárgyalom azoknak az értékítéleteknek a tartalmát, amelyek Patapievicinél a román nép említett sajátosságaira vonatkoznak. Szerintem érvelése, akárcsak az elődeié, módszertanilag megkérdőjelezhető; hibásan felépített ítéletet, szigorúan véve sem cáfolni, sem igazolni nem lehet. Patapievici munkáiban – akárcsak az eddig tárgyalt szerzőknél – az általánosított kemény megállapítások alátámasztására nincs más érv mint a közvetlen egyéni átélés, az élet megnyilvánulásai, ezeket a köztudati empíria szintjén fogadja be, válogatja és értelmezi. Csakhogy az egyedi, anekdotikus példákat sorjázni lehet bármilyen felmagasztaló vagy elmarasztaló jellemzés mellett vagy ellen. A történelem, akárcsak minden nép jelene, megvalósításokkal és sikertelenségekkel, dicséretes és helyteleníthető tettekkel telített; minden nép fiai között vannak hiteles hősök és alkotó személyiségek, de nem kevésbé csökkent erkölcsi érzékkel rendelkező emberek, társadalomellenes egyének és így tovább. Semmi sem jogosít fel a szükségképpen véletlenszerű és részleges megfigyelésekből összeállt ilyen általánosító ítéletekre: *„... hibás szubsztanciájú nép vagyunk"* – írja Patapievici (1996, 43. o.), ebben is követve C. Rădulescu-Motrut, ugyanazon kiút nélküli ellentmondásba keveredve, mint nagyrabecsült elődje: ha a nemzet hibái örökletesek, mert genetikai programjába vannak betáplálva, akkor egyrészt

nem esnek a történelem hatáskörébe, másrészt eleve sikertelen mindenféle erőfeszítés – beleértve a szerzőét is – arra nézve, hogy kritikával felvilágosítsa, felébressze, vezérelje a népet a modernitás felé.

Érdekes, hogy szerzőnk, fejtegetései során, rá is döbben a meg nem engedetten általánosító következtetéseket használó módszer ingatagságára: *„nem léteznek közösségek, amelyek az egyed episztemológiai vonásaival bírnának"* – írja például s ebben igaza van (1996, 52. o.). Valóban: csak valamely egyedről mondhatjuk el megalapozottan, tettei alapján, hogy bátor vagy gyáva, egy közösségről azonban nem. Legalábbis a tapasztalati bizonyítékok hiányában, csakhogy ezeket valószínűleg lehetetlen birtokolni. Patapievici, a könyvét ért kritikákra válaszolva, helyesen veszi észre etnicista ellenfeleinek „esszencializmusával" kapcsolatosan, hogy szerintük *„a valóságos egyedek másodrendűek az elsődleges, a magasabb rendű realitású kollektívitás (a nép) lényegéhez viszonyítva"*, továbbá *„egyedül csak az legitim, ha az egyént a közösségből vezetjük le"*. Más szóval *„csak azok az egyének igazi románok, akik visszavezethetők a lényegi meghatározásból levezetett normára"*, például akik belefoglalhatók *„az ortodoxizmus, nacionalizmus, tradicionalizmus"* jellegzetességeibe (1996, 11. o.). Így igaz. Csakhogy ez ugyanúgy érvényes az etnocentrista, nacionalista ellenfeleinek felmagasztaló ítéleteire, mint az ellentétes előjelű saját, ugyanígy általánosított megállapításaira. A „románoknak" – vagy bármely más nemzetnek – sem a jó tulajdonságai, sem a hibái nem vezethetők le valamilyen „esszencialista", az illető nemzet kollektív szellemiségére vonatkozó, előre megfogalmazott meghatározásából. *„... minden nemzetnek együttvéve"* állítja Patapievici – *„megvan a maga teljes védőöltözete"*, Istentől adottan (1996, 294. o.), ami prózaian azt jelenti, hogy a maga egészében egyetlen nemzet sem jobb vagy rosszabb, mint bármelyik más, mindegyikben megtalálható az erények és emberi gyengeségek egész skálája.

Íme, még egy utolsó vonatkozás, amelyet szóba kívánok hozni. A H-R. Patapievici könyve körül kialakult vita során Gabriel Liiceanu, a szerző védelmében, a következő megállapítást tette: az előbb hozzászólók *„elfelejtik, két útja van annak, hogy a szó eljusson a világba: az egyik a szakemberek kis közösségéhez vezet, a másik a lélekhez, a művészethez, az érzelmekhez – ezt járja Patapievici. Nála az elmélet nem kommunikáció két agy között, hanem olyan közlés, amely annak szívén keresztül jut el az agyba, aki őt olvassa"* (1996, 12. o.). E megállapítás a szóban forgó könyvet kiemeli a tudományos kritika hatóköréből, de ugyanakkor gátat emel az előtt is, hogy a tudomány világa egyetértően befogadja. Így Patapievici mélyen gyökerezik a hagyományos román esszéisztikus szépírói filozófiában, amely elhatárolja magát a tudományos ésszerűség szabályaitól, szándékosan sokkal inkább az olvasó szívéhez, mint

elméjéhez szól. Közismert a román művelődésben – a tudományos orientációval szemben – a túlzott irodalom-központúság, erre nézve időnként ismételten megfogalmazott kritikák hangzottak el, ezeket most nem részletezem. Újból csak C. Rădulecu-Motrut idézem: *„...a szentimentális frázisok és utópiák uralták kultúránk egész fejlődését az utóbbi fél században", „a frázisok kultusza továbbra is eltéríti figyelmünket a valóság megértésétől"* (1996, 71. o.).

A román kultúra etnocentrista-nacionalista áramlatában, amelytől Patapievici kategórikusan elhatárolja magát, szemben az ésszerű argumentációval, elsődleges szerepet kapott a frázisok esztétikai minőségével való meggyőzés. Nem hiszem hogy az ellenfelek módszertani arzenálját átvéve hatékonyan lehet szolgálni ezt az ügyet. Egyébként egy ponton maga Patapievici is elhatárolja magát attól az elvtől, mely szerint *„a jó esztétika igazolja a rossz etikát"* (1996, 43. o.). Szerintem nem fér kétség ahhoz, hogy ő szenvedélyesen és meggyőződéssel szolgálja a „jó etikát". Ami nem mentesít belső ellentmondásainak, okfejtése módszertani gyengeségeinek jelzésétől.

5. Van-e az etnikai előítéletnek ellenszere?

Könnyű, gyors, teljes és visszafordíthatatlan megoldást az etnikai előítéletek leküzdésére bizonyosan nem találhatunk.

Valamennyi jóindulatú állásfoglalás az etnikai előítéletekkel szemben, az etnikumok egyenjogúságát hirdető minden kijelentés, cselekedet az etnikumok közötti megértésről, bizalomról és tiszteletről szívesen látott. Az előítéletek természetének és társadalmi szerepének tudományos vizsgálata, az így szerzett eredmények széles körű terjesztése hasonlóképpen hozzájárul ahhoz, hogy nagyobb tért hódítsanak a felvilágosult, racionális, tárgyilagos ítéletek.

Csakhogy a felvilágosítás vagy a felhívás a moralitásra, legyen bármennyire meggyőző, véleményem szerint sem külön-külön, sem együttesen nem elegendő. A 18. századi felvilágosodás alapelve, mely szerint a legfelsőbb erkölcsösséggel társult ráció szükségképpen győzedelmeskedik, régóta naiv illúziónak bizonyult. A tollforgató jó szándékára és tehetségére szükség van, de ez még nem elég az igaz ügy győzelméhez. A döntő csatát a társadalmi gyakorlat csataterén kell megvívni.

„Amíg az emberek a nagy csoportok közötti konfliktusokban személyes problémákat látnak, amíg érzik, hogy saját személyes sérthetetlenségük és önmagukról alkotott képük forog kockán, addig nem lehet kijutni a bűvös körből, melynek következtében az objektív érdekellentétek talaján újabb és újabb ilyen ellentmondások jelennek meg. A rövidre zárás tehát lehetetlen. Egyetlen esélyünk marad: megtanítani az embereket arra, hogy nem a személyes ügyek, hanem objektív tényezők gerjesztik a csoportközi konfliktusokat. Egy ilyen eljárás csak akkor lesz sikeres, ha bizonyos

társadalmi reformokra támaszkodva bontakozik ki és a kisebbségekkel meg más csoportokkal szembeni diszkriminációt megelőzni képes szilárd törvénykezésre épül" – írta Henri Tajfel (1973). Hiszem, hogy lényegében igaza van. Még csak annyit, hogy az embereket addig nem lehet „megtanítani" arra, miszerint a csoportközi konfliktusok okai objektívek, a „személyeseké" pedig nem, amíg nem körvonalazódik a problémák megoldásának a valós lehetősége. Csakhogy ez függ a biztos jogi meglapozástól, az összetett társadalmi átalakulástól. Érdemes felhívni a figyelmet a fenti idézetben arra, hogy a szerző elismeri: a megoldást a társadalmi viszonyok területén kell keresni, más szóval a kérdés nem csupán társadalomlélektani, hanem elsődlegesen szociológiai jellegű.

Ahhoz, hogy egyetlen társadalmi csoport se legyen érdekelt az etnikai előítéletek életben tartásában vagy felélesztésében, szükség van a tényleges jogegyenlőségre. A valóban demokratikus közélet feltételei között csökken az esélye annak, hogy az etnikai előítéletek életképesek legyenek. A totalitarista vagy tekintélyelvű rendszer hiányában az „autoriter jellem" társadalmi háttere legalábbis beszűkül. Amikor az etnikumok az adott országban élvezik az egyenlőséget, demokratikusan megoldják a nemzetközi konfliktusokat s így nem lehet felhasználni őket etnocentrikus célokra, akkor maga a diverzió is elveszti értelmét. Minden attól függ, sikerül-e vagy sem felépíteni és megszilárdítani egy olyan társadalmat, amelynek nincs szüksége az etnocentrizmusra mint diverzióra.

S mégis, az etnikai előítéletek elleni harc a ráció eszközeivel – még ha ez egymagában kevés is – minden becsületes, tanult embernek, minden egészségesen ítélkező és erkölcsi tartású embernek feladata. Ennek a harcnak értelme van, bár önmagában nem eredményez teljes és végleges megoldást.

Adorno a fentebb többször idézett munkájában aláhúzza, hogy a fasizmus elleni küzdelemben nem ellen-manipuláló eszközöket kell használni, hanem fel kell lépni minden, az embereket félrevezető befolyásolás ellen, művelni kell a józan gondolkodást, amely nem ad semmi esélyt a manipulációra (1973, 14. o.). A szerzőnek nyilván igaza van, s nem csupán a fasizmusra, hanem mindenféle totalitarizmusra vonatkozóan. Szóltam fennebb a nyílt gondolkodási rendszerről, amely egyedül képes tárgyszerűen és kritikusan megragadni a tényeket, azok lényegének megfelelően. Ezt a gondolkodási módot kell felkarolni, ez az ellenpólusa annak, amit az előítéletek képeznek ki maguknak és használnak. Több esetben hangsúlyoztam – s most ennek az írásnak a végén ismét visszatérek erre a gondolatra: az etnocentrizmust a moralitás és a következetes logika felhasználásával csak akkor lehet visszaverni, ha nemcsak „másoknak" „velünk szembeni", hanem a „mások elleni" „saját" előítéleteinkkel szemben is fellépünk.

(1987-1997)

KÖNYVÉSZET

ADORNO, Theodor W. (1973): *Studien zum autoritären Character*, Suhrkamp Taschenbuch

ALLPORT, Gordon W. (1954): *The Nature of Prejudice*, Addison–Wesley

ARONSON, Elliot (1976): *The Social Animal*, Freeman and Company

ANDREESCU, Gabriel (1996): *Interes național, profil intelectual*, In: Dilema, 1996. máj. 24–30.

ANTONESEI, Liviu: H.–R. Patapievici, *Politice*, In: Sfera politicii, 40. sz.

BIBÓ ISTVÁN: (1960): *A zsidókérdés Magyarországon*, In: *Harmadik út. Politikai és történelmi tanulmányok,* Magyar Könyves Céh, London

CARAGIALE, Ion Luca (1994): *Despre lume, artă şi neamul românesc*, Humanitas, Bukarest

CHELCEA, Septimiu (1994): *Personalitate şi societate în tranziție,* Societatea Ştiință & Tehnică S. A., Bukarest

CHIRCEV, Anatolie (1941): *Psihologia atitudinilor sociale. Cu privire specială la români,* Editura Institutului de psihologie al Universității, Cluj, Sibiu

CSEPELI, György (1980): *Bevezetés*, In: *Válogatott tanulmányok,* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

DAUN, Ake (1995): *Mentalitatea suedeză*, Humanitas, Bukarest

DOGAN, Mattei – PELASSY, Dominique (1993): *Cum să comparăm națiuniile. Sociologia politică comparativă*, Editura Alternative, Bukarest

DRĂGHICESCU, D. (1996): *Din psihologia poporului român*, Editura Albatros, Bukarest

EYSENCK, J.J. (1996): *Us et abus de la psychologie*, Delaceux et Niestlé Éditeurs, Neuchatel, Párizs

FLECKENSTEIN, Joachim O. (1995): *Naturwissenschaft und Politik von Galilei bis Einstein*, Verlag Georg D.W. Callevey, München

FROMM, Erich (1973): *The Anatomy of Human Destructivness*, Fawcett Publications, Inc., Greenwich, Conntecticut, 1993.

GUSTI, D.(1938): *Ştiința națiunii*, In: Enciclopedia României I.köt. Imprimeria Națională, Bukarest

IORGA, N. (1938): *Originea, firea şi destinul neamului românesc*, In: Enciclopedia României, I.köt. Imprimeria Națională

KLINEBERG, Otto (1982). *Rasă şi psihologie. Problema deosebirilor genetice*, In: Rasismul în fața științei, Editura politică, Bukarest

LEROI–GOURHAN, André (1983): *Gestul şi cuvîntul*, I. köt. Editura Meridiane, Bukarest
LEVY–STRAUSS, Claude (1972): *Rasse und Geschichte*, Suhrkamp
LIICEANU, Gabriel (1996): *Contestarea lui Patapievici – un argument al vieţii enorme care se află în el*, In: „*22*", május 29 – június 4.
LORENZ, Konrad (1979): *Das sogenannte Böse. Zur Naturgeschichte der Agression*, Deutscher Taschenbuch Verlag
MANN, Thomas (1974): *Scrisori*, Editura Univers, Bukarest
MEMMI, Albert (1962): *Portrait d'un Juif. L'impasse*, Gallimard, Párizs
MARINO, Adrian: *Izolaţionismul cultural*, In: *Sfera politicii*, 40 sz.
MIHĂILESCU, Ioan (1993): *Stereotipuri mentale şi atitudinale în România post–totalitară*, In: *Sfera politicii*, 7. sz. június – július
PATAPIEVICI, H.–R. (1996): *Politice*, Humanitas Bukarest
PATAPIEVICI, H.–R. (1996): *Criticilor mei*, III. In: „*22*" augusztus 11–18
PIAGET, Jean – WEIL, Anne–Marie (1951): *The Development in Children of the Idea of the Homeland and of Relations with other Countries*, In: *International Social Sciences Bulletin*, 3. sz.
PEREZ, Juan Antonio – DASI, Francisco (1996): *Reprezentările sociale ale grupurilor minoritare*, In: NECULAU, Adrian (coord.): *Psihologia socială. Aspecte contemporane*, Polirom, Iaşi
RADU, Ion stb. (1994): *Psihologie socială*, Editura EXE SRL., Kolozsvár
RĂDULESCU–MOTRU, C. (1938): *Psihologia poporului român*, In: *Enciclopedia României, I.köt.* Imprimeria Naţională, Bukarest
RĂDULESCU–MOTRU (1996) : *Etnicul românesc. Naţionalismul*, Editura Albatros, Bukarest
RĂDULESCU–MOTRU, C. (1996): *Cît costă pe ţară politica antisemită*, In: *Mărturii. „Chestiunea evreiască"*, Editura Hasenfer
(1996) *Relaţiile interetnice în România, sondaje de opinie 1994–1996*, Institutul de Marketing şi Sondaje – IMAS– SA
ROCKEACH, Milton – RESTLE, Frank (1960): *A Fundamental Distinction Between Open and Closed Systems*, In: *The Open and the Closed Mind*, Basic Books, New York
SARTRE, Jean–Paul (1954): *Reflexions sur la question juive*, Gallimard, Párizs
SELYE, Hans (1968): De la vis la descoperire, Editura medicală, Bukarest
SUMMER, Wiliam G. (1978): *Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*, Gondolat, Budapest
TAJFEL, Henri: (1973*): The Roots of Prejudice: Cognitive Aspects*, In: WATSON, Peter (Ed): *Psichology and Race*, Penguin Books

III. „JÓ" ÉS „ROSSZ" NACIONALIZMUS? TERMINOLÓGIAI ÉS FOGALMI ELHATÁROLÁSOK

„A 19. század világméretű járványa, a nacionalizmus elárasztja a 20. század végét és a 21. század elejét" – írja Maurice Duverger (1991, 130. o.). S valóban: az utóbbi években tanúi vagyunk a nacionalista ideológia és mozgalom feléledésének majdnem az egész világon, beleértve a régi demokratikus hagyományokkal rendelkező nyugat-európai államokat is. *„Megengedték, hogy a nacionalista érzelmek kiszabaduljanak Pandora szelencéjéből. A nacionalizmus korszákban e szelence fedelét nem lehet visszazárni"* – írja Zbigniew Brzezinski (1993, 242. o.). Ez a jelenség Közép-Kelet-, Kelet- és Dél-Kelet-Európában, a keleti volt „szocialista" táborban különleges virulenciával és a robbanás rendkívüli veszélyének lehetőségével nyilvánul meg. A nacionalizmusok terjedése és a nacionalista összeütközések a világ e részén összekapcsolódik a társadalom krónikus és akut, patologikus jelenségeivel, az ősi mentalitással és „naprakésszé tett" megnyilvánulásaival, a régi és új társadalmi problémák összegabalyított gubancával s ennek kibogozására természetesen egyhamar nem találnak megoldást sem a gyakorlatban, sem az elméleti reflexiók szintjén. A tudományos igényű gondolkodásnak és kutatásnak, a lehetőségek határain belül, hivatása hozzájárulni a dolgok tisztázásához, semmi esetre sem azok még nagyobb fokú összekuszálásához.

1. Önazonosság és etnicitás

Az egyén önazonossága – számos más elem mellett – felöleli bizonyos etnikai közösséghez, nemzethez, etnikai csoporthoz való tartozását, ezt a születés és/vagy az egyén szocializálódásának folyamata határozza meg.

Etnikumon, etnikai közösségen itt minden olyan nagyobb embercsoportot értek, amelynek tagjai közös eredetük, beszélt nyelvük és a sajátnak tartott kultúrájuk révén kapcsolódnak egymáshoz. Etnikum a nemzetség és a törzs, a nép vagy nemzet; mindezek a közösség-típusok megtalálhatók az egymástól különböző és sajátos társadalmi-történelmi rendszerekben. Az etnikumközi relációkról szólva rendszerint – legalábbis a mi világunkban – a nemzetek közötti, vagy a többségi nemzet és a nemzeti kisebbségek közötti viszonyokra gondolnak. Elmondhatjuk – miként számos szerző teszi – hogy az etnicitás esetében leginkább a származásról (beleértve az adott emberi közösség biológiai szubsztrátumát) van szó, a nemzetiség kapcsán sokkal inkább a közösség művelődési identitásáról; a nyelv és a kultúra közösségének hiányában tulajdonképpen nem létezik egyetlen etnicitás sem, s nemzetség sincs a nagyobb embercsoport tagjainak közös eredete nélkül. A nemzetiség az etnicitás modern formája, az ipari társadalomra jellemző. A modern társadalomban, írja Nassehi és Weber *„az etnicitás/nemzetiség (...) az azonosság lényeges jegyévé válik"* (1990, 287. o.); *„az etnicitás és nemzetiség hidat alkot a társadalmi integrálódás felé, a szerkezeti dezintegrálódás ellenére"* (1990, 296. o.). Nyilvánvaló, hogy a két kifejezést – nemzetiség és etnicitás – ez esetben azonos értelemben használják. Máskor a szerzők, az etnikai és nemzeti szocializálásról írva, mintha az etnikai szocializálás nemzeti formájára gondolnának (1990, 305. o.).

Akárhogy is, az egyén önazonosságának tudata – más tényezők mellett – magában foglalja a valamelyik etnikumhoz tartozás tudatát is.

Arra a kérdésre: ki vagyok én?, azt válaszolhatom, s azt kell válaszolnom, hogy – a helyzetnek megfelelően – román, magyar, német vagy zsidó vagyok, mivel ilyennek születtem és/vagy, mint ilyen, ekképpen szocializálódtam (nőttem fel, neveltek, integráltak a társadalomba). De vajon átfogó választ adtam ezzel a kérdésre? Természetesen nem. Minden egyed identitását egy sor más jegy is meghatározza, így egyidejű hozzátartozása számos társadalmi csoporthoz, valamint a temérdek, megismételhetetlen személyi tulajdonsága. Az emberek azonossága felöleli azt a minőséget, hogy férfi vagy nő, munkás, kereskedő vagy a tudomány művelője, valamely politikai párt tagja vagy szimpatizánsa, bizonyos egyházhoz tartozó hívő, az egyik sportegyesület szurkolója és így tovább, következésképpen a kérdésre – ki vagyok én? –, így is lehet válaszolni: mielőtt tanító, mesterember vagy földművelő, liberális, konzervatív vagy szociáldemokrata, egy labdarúgócsapat drukkere lennék, román, magyar, német vagy zsidó vagyok. De mindezek előtt ember vagyok. Ember-mivoltomban meg tudom értetni magam bármilyen etnikumhoz tartozó emberrel. A más emberekkel kiépített viszonyomban a foglalkozásom, politikai opcióm, vallásom, erkölcsi meggyőződésem, a hasonló művelődési szintem, a zene vagy a bélyeggyűjtés iránti vonzalmam és más, az egyéni vagy csoportos identitásom számos vonása – az etnikai hovatartozás

különbözősége ellenére – egyesítő vonás. Egy feltétellel: mindkét fél ismerje el az etnikai azonosság általánosabb körű fogalmaként az ember-minőséget. A nacionalista etnocentrizmus túlméretezi a specifikus különbségeket, azt emeli ki, ami a származásukból következően elkülöníti egymástól az embereket, elhomályosítja azt a tudatot, hogy minden egyed az emberiséghez tartozik

A modern társadalom – a fejlett iparosított országok – természetszerű feltételei között, ahol nincsenek elmélyült etnikai konfliktusok, a „ki vagyok én?" kérdésre adott válasz rendszerint nem követel meg valamiféle vonatkoztatást az egyén etnikai hovatartozására. Peter Frey és Karl Hausser (1987) az ember személyi identitásával foglalkozó terjedelmes munkájában hosszan értekezik a szexuális, a foglalkozáshoz kötött stb. identitás kérdésével, de egy szó sem esik az etnikai azonosságról.

Az olyan társadalomban, ahol létezik uralkodó és alárendelt etnikum, az egyén egyikhez vagy másikhoz való tartozása meghatározott szerepet, státust biztosít neki. Köztudott, hogy a státus és a szerep fogalmára vonatkozó szociológiai irodalomban, Ralph Lintontól kezdve (1945), különbséget tesznek a juttatott (ráírt, *ascribed*) és a szerzett (*achieved*) státusok (és szerepek) között. Az etnikai hovatartozáshoz, akárcsak a nemhez vagy életkorhoz kapcsolódó – avagy a premodern társadalmakban az eredet szerinti nemesi – szerepet juttatják az egyénnek. A rendekre tagolódó hagyományos társadalmi rendszerekben az egyének és a társadalmi csoportok közötti szociális egyenlőtlenséget törvények rögzítik, s ezt az uralkodó mentalitás – általában – elfogadja. A modern társadalomban felszámolták a rendi megoszlást, így, általában, elfogadják az egyedek politikai-jogi egyenlőségét, származásukra való tekintet nélkül. A modern társadalomban senki nem várhat el magának előjogokat születése, származása alapján; a jó értelemben vett logika szerint sem dicsekedhet a neki juttatott státussal. Férfi vagyok, ez azonban nem az én érdemem. Nem vagyok büszke férfi mivoltomra, de nem is szégyellhetem ezt a minőségemet; gondolom, a nők sem büszkék nemi hovatartozásukra, s nem restelkednek miatta. Ugyanez a helyzet az életkorral is; idős ember vagyok; gyermek voltam, felnőtt lettem; az egyik életkorból a másikba való átmenet sem nem bűn, sem pedig a személy teljesítménye. Az életkort, akárcsak a nemi hovatartozást ilyenként kell elfogadnia az embernek, az ennek megfelelő társadalmi státussal együtt. Ennek el nem ismerése identitászavarokat okoz, elvezet a személy belső egyensúlyának elvesztéséhez, megnehezíti a kiegyensúlyozott beépülést a társadalmi környezetbe.

Gondolom, hasonló a helyzet az etnikai azonosság tekintetében is. Ezt is minden embernek el kell fogadnia, és át kell élnie az identitás-krízis elkerülése végett. Hiszen senki sem képes mentesíteni magát saját közösségének – rendkívül erős és mély gyökerű – hatásai alól, ugyanis ebben szocializálódott, itt tanulta meg anyanyelvét, sajátította el az illető etnikum élet- és gondolkodásmódját. Ha az egyén megpróbálja

takargatni önmaga és mások előtt saját identitását, akkor ez csakis konfliktushelyzetekhez vezethet. Ugyanakkor semmi alapja nincs annak sem, hogy dicsekedjék etnikai hovatartozásával, vagy szégyenkezzék miatta, hiszen ez nem az ő opciója, nem saját tetteinek eredménye, és/vagy nem magaválasztotta szocializáció révén birtokolja, hanem a születése szerint. Az etnikai identitást *adottságként* kell elfogadnunk és megélnünk, magasabb- vagy alacsonyabb-rendűségi komplexusok nélkül.

2. A „jó" és „rossz" nacionalizmus

A szocio-humán tudományok a maguk fogalomrendszerének meghatározására irányuló törekvésükben, mint tudjuk, számos, pontatlanságból, többértelműségből, a terminusok metaforikus töltetéből fakadó nehézségbe ütköznek. A fogalmi pontosságnak nagy jelentősége van, ezt azonban nem szabad eltúlozni, túlértékelni. A fogalom nyelvi köntöse önmagában sohasem rossz vagy jó; végül is minden attól függ, milyen értelmet tulajdonítunk a szónak, valamennyi gondolati műveletünkben mennyire tisztán és pontosan határozzuk meg és mennyire következetesen alkalmazzuk az illető szót, amely a fogalom köntöse. E feltételek tiszteletben tartásával egy és ugyanazon fogalmat végül is különböző nyelvi ruhába „öltöztethetjük fel". A fogalom és a szó egyeztetése hozzásegít a jobb megértéshez, hozzájárulhat egy világosabb társadalmi-politikai látásmódhoz. A mostani témánknak szentelt számos publikációban – olyan szerzőknél is, akiket én magam különösképpen tisztelek – gyakran találunk egymástól eltérő megállapításokat a kétféle nacionalizmusra vonatkozóan: a „demokratikus" és „antidemokratikus", a „jótékony" és „káros", a „jó" és „rossz" formájára. Mások megkülönböztetik egymástól a „túlzó" és – ennek ellentéteként – a „mérsékelt" nacionalizmust. Valamennyi ilyen esetben a nacionalizmus előbb említett megnyilvánulását elítélendőnek, az utóbbit elfogadhatónak, vagy egyenesen természetesnek tartják. Ez a megkülönböztetés bizonyos mértékben indokolt. Senki sem tagadhatja: a szélsőséges nacionalizmus nagyobb veszélyt jelent, mint a „mérsékelt". A megközelítésnek azonban van egy jelentős hátránya: a hasznos és káros, az elfogadható és elfogadhatatlan nacionalizmus közötti tiszta és világos elhatárolás nehézsége. Miként lehet meghatározni, milyen szinten csap át a „mérsékelt" nacionalizmus kórokozó képessége a „szélsőséges", az etnikumok közötti ellenségeskedést szító nacionalizmusba?

Ez a nehézség rendkívül súlyos, egyenesen drámai módon mutatkozik meg az egymással szembenálló nacionalizmusok közötti konfliktusok esetében. Hiszen a keresett disztinkció megtalálása céljából minden nacionalizmus bármikor a legnagyobb magabiztossággal hivatkozhat egy egyszerű kritériumra, mondván, hogy a saját etnikumunk nacionalizmusa – a „miénk" – természetszerű, igazolt, mérsékelt és jó kihatású, míg az idegen – az „övék" – elítélendő, káros. A nacionalista ideológia nem hajlandó elismerni a saját nacionalizmusra jellemző

antidemokratizmust s előszeretettel hangsúlyozza ennek meglétét az ellenfél nacionalizmusában. A nacionalista ideológiát, egyebek mellett az is jellemzi, hogy kettős logikát használ, azzal vádol „másokat", ami jelen van nálunk is, s amit „mi" is művelünk. Márpedig ez a logikai kettősség megakadályozza a párbeszédet, kizárja a megértést, konfliktust gerjeszt.

A nacionalizmus két foka vagy megnyilvánulása közötti egyértelmű különbségtétel lehetetlenségéből táplálkozik az a tragikus látásmód, mely szerint az ellenséges nacionalizmusok összeütközése kérlelhetetlen fatalizmus: mindenik etnikumnak feladata harcolni a *maga* igazáért és igazságáért, fel kell karolnia a *saját* nacionalizmusát. Ebben a láttatásban a nacionalizmust így próbálják igazolni: meg kell védeni a saját etnikumunk érdekeit és méltóságát, tekintet nélkül a „mások", az „idegenek" érdekeire és méltóságára. Nem feltétlenül „mások" ellen, de megszorítás nélkül „értünk". *„My country – right or wrong"* – mondotta Rudyard Kipling, s mondhatja minden nacionalista. A saját etnikum előnyeinek érvényesítése az etnikumközi viszonyban, egy másik nézet szerint, természetes és normális, valamilyen módon az ember belső természetéből fakad. Elfelejtik azonban azt az egyszerű tényt, hogy adott relációban az egyik fél előnyben részesítése *eo ipso* – szándékosan vagy nem szándékosan – csakis a másik fél hátrányára történhetik. Ekképpen egy ilyen érvelés bármelyik oldalon elkerülhetetlenül kiváltja a vele ellentétes nacionalizmust. Ily módon az egymással szembenálló nacionalizmusok kölcsönösen feltételezik egymást, a feszültségek fokozódnak a végtelenségig.

A két fajta nacionalizmus közötti disztinkciónak egyik változata a többségi és kisebbségi etnikum nacionalizmusának a megkülönböztetése. A nacionalista sajtóban gyakran olvastam, hogy a nacionalista szélsőségesség, a dolgok természeténél fogva, csakis a kisebbségi nacionalizmust jellemezheti, a többségi nacionalizmus az országban létező etnikai szupremácia által igazolt. Ezzel szemben a kisebbségi nacionalizmus az erőviszonyokból fakadó gyengeséggel igazolja önmagát, szélsőségesnek csakis a többség nacionalista megnyilvánulásait tartja. A kétféle nacionalizmus átütő ereje természetesen eltér egymástól. A többségi nacionalizmus mögött ott van az államhatalom, a kisebbség nacionalizmusa defenzív jellegű, *védelmezi* a saját nemzeti azonosságát, csakhogy ez a körülmény nem mentesíti az identitástudat nacionalista torzulásaitól. Az előítéletek, a gyűlölet, mások lebecsülése defenzív oldalról sem igazolható. Aki az ellenfél nacionalizmusával szemben „saját" nacionalizmusa fegyvereit és eszközeit használja, az beleveti magát az ellenkező irányú nacionalizmusok kölcsönös gerjesztésének forgatagába. Axiomatikus igazság: az ellentétes nacionalizmusok a történelem során kölcsönösen táplálták, erősítették egymást, s ezt teszik ma is. Csak annak van erkölcsi alapja fellépni az ellenkező irányú nacionalizmussal szemben, aki világosan és határozottan elkülönül a „saját" nacionalizmusától.

(Megemlíthetjük, hogy a kommunista nemzetköziség is hivatkozott erre az elvre, csakhogy a kommunista rendszerekben, a gyakorlati politikában ez nem valósult meg. Maga a princípium azonban nem kommunista, hanem demokratikus. Az elv demokratikus jellegét semmiképpen nem befolyásolja az, ki fogalmazta meg, ki alkalmazta, ki nem tartotta tiszteletben.)

Következésképpen: úgy vélem, helyesebb, ha elfogadjuk a valóságnak megfelelő terminológiai megoldást, a nacionalizmus kifejezést csak az etnikumközi viszonyokban megnyilvánuló antidemokratikus mentalitásra, ideológiára, viselkedésre vonatkoztatjuk.

3. Az etnikai identitás tudata és a nacionalizmus

Azt javasolom, tegyünk különbséget az etnikai (nemzeti) identitás-tudat és a nacionalizmus között.

Az egyedek és az emberi közösségek etnikai (nemzeti) azonosságtudata, minden kétséget kizárva, természetes és igazolt. Ennek egyaránt vannak gondolati, érzelmi és akarati összetevői; magában foglalja az etnikum közös eredetének, sajátos, egyedi és megismételhetetlen szellemiségének, saját kultúrája belső értékeinek tudatát, érzelmi kötődését mindehhez, továbbá az adott etnikai azonosság védelmére és pallérozására irányuló akaratot.

Egy ilyen tudat nem irányul más etnikum ellen, összeegyeztethető az etnikumközi viszonyok demokratikus megalapozásával, feltéve, ha elismeri mások saját etnikai identitástudatának, az ehhez kötődő érzelmi szálaknak a megvédésére, tartósítására és művelésére irányuló akaratának jogosságát.

A nacionalizmus ebben a megfogalmazásban torzulást, a nemzet azonosságtudatának antidemokratikus elferdítését jelenti. Persze ezeknek a megnyilvánulásoknak fokozatai vannak, a legmérsékeltebb szinttől a legszélsőségesebbekig; való igaz, hogy a társadalmi-politikai életben az enyhébb és a durvább nacionalizmus képviselői között figyelemreméltó, jelentős eltérések tapasztalhatók, csakhogy ez nem tompítja a különböző intenzitású mindenféle nacionalizmus közös természetét.

Hélene Carrere d'Encosse francia történész – talán az egyedüli tudós, aki néhány évvel előre megjósolta a szovjet birodalom szükségképpeni bukását – kiemeli a nacionalizmusok szerepét ebben a folyamatban. Szövege sugalmazza a nacionalizmus és a nemzeti identitástudat közötti különbséget is: *„...nem valamilyen, nacionalizmusnak nevezett általános jelenséggel van dolgunk a Szovjetunióban, hanem azzal, hogy a különböző népeknél egymástól nagyon eltérő nemzeti identitás-érzelem létezik, ezek mögött más és más társadalmi-kulturális szituáció van, ez biztosítja a nemzeti követelések egymástól igen különböző tartalmát és hangvételét"* (1991, 291. p.).

Valamely ország etnikai kisebbségét jellemző nemzeti azonosságtudatnak különféle vonásai vannak, ezek kétszeresen, néha többszörösen meghatározottak. Az adott közösség azonossága – függetlenül attól, hogy magyar kisebbség Romániában, román Magyarországon, Bulgáriában, Szerbiában vagy Ukrajnában – megköveteli egyfelől a különbség felismerését a többségi nemzettel és az adott országban élő többi kisebbséggel szemben, másfelől a határokon kívül, a saját állami keretben élő „anyanemzethez" tartozás átélését. Az adott államhoz való kötődés – beleértve ebbe az állam iránti kötelező lojalitást is – és az „anyanemzet" részének tudata a kisebbség önképének két, egymástól elválaszthatatlan aspektusa. Az ilyen kettősséget mindig gyanakvóan szemléli a többségi nacionalizmus, s ezt a feszültséget csakis a szóban forgó valamennyi állam etnikumközi viszonyainak demokratikus kezelése oldja fel. A nemzeti identitástudat és a nacionalizmus fedés-hiányának, a maga elméleti dimenziója mellett, történelmi töltete is van. A modern társadalom kialakulási folyamatában, a 19. század során, a demokratikus nemzeti azonosságtudat és a demokráciaellenes nacionalizmus, a nemzeti felszabadulásra irányuló törekvés még nem határolódott el egymástól olyan mértékben, mint a 20. században. A múlt században a nemzeti mozgalmak ideológiájának rendszerint népi demokratikus jellege volt, a nemzeti függetlenségnek, a politikai-jogi emancipációnak, következésképpen a társadalom általános demokratikus előrehaladásának szolgálatában állt. René Girault kiemeli, hogy az idegen hatalmaktól elnyomott népek esetében – beleértve a mi századunkban még létező gyarmatbirodalmakban élőket is – a nacionalizmust az elnyomott etnikumok felszabadulásának természetes vágya táplálta, továbbá az illető etnikumhoz tartozó egyének arra irányuló törekvése, hogy egyenlő esélyeik legyenek az életben, ugyanis e nélkül a modern társadalmat nem alakulhat meg és nem működőképes: *„a nemzeti jogok követelése a személyi függőségtől való felszabadulás követelését jelenti..."* (1991, 16–17. o.).

A múlt századi nacionalizmus, mint tudjuk, mindenütt összefonódott a történelem romantikus szemléletével, amely idealizálta minden (saját) nemzet történetét s a história „fényes lapjaira" hivatkozva ápolta a nemzeti tudatot.

A romantikus történelem-láttatás ma már teljes egészében anakronisztikus. Egyetlen nemzet történelme sem a nagyszerű tettek szakadatlan sorából áll össze. Elvileg és a maga egészében egyetlen nemzet sem jobb vagy rosszabb, mint a másik. Az ésszerűség határain belül egyik sem követelhet magának különleges elbírálást, sem a múltbeli szenvedései, sem érdemei szerint, mint ahogyan egyetlen nemzetet sem lehet kollektíven – legfeljebb a ráció és a jog ellenében – elítélni azért, amit az ő nevében egyes vezetői adott időben elkövettek.

Századunkban a nacionalizmus egyre erőteljesebb antidemokratikus színezettel mutatkozik meg. A fasiszta mozgalmaknak és rendszereknek, *valamennyi* ilyen jellegű megmozdulásnak és társadalmi berendezkedésnek a

legjellegzetesebb és legnyilvánvalóbb jegye a nacionalizmus volt, amelyet bevallottan hozzáidomítottak napjaink minden újfasiszta orientációjához. Sőt mi több: a nacionalizmus helyet kapott a kommunista totalitarista ideológia fegyvertárában is, bár a kommunista mozgalom, eredetileg, az internacionalizmus zászlaja alatt bontakozott ki, csakhogy akkor elvetette nemcsak a nacionalizmust, hanem a nemzeti azonosság tudatát is: *„a proletárnak nincs hazája"*. (Erre a kérdéskörre visszatérek.)

Az idegen uralom alóli felszabadulást célul kitűző nemzeti mozgalmak a mi századunkban – még ma is – folyatódnak a földgolyó számos pontján. Philippe Ardant – figyelmét a gyarmati hatalmak szétesésére fordítva – megállapítja, hogy számos volt gyarmaton az állami függetlenségüket kivívott nemzetek, a maguk során, nem tartják tiszteletben a területükön élő egyes kisebbségek jogát az önrendelkezésre, illetve az emancipációra, a társadalmi egyenlőség megteremtésére irányuló törekvésüket (1991, 46. o.). A felszabadító nacionalizmus elnyomó nacionalizmussá válásának tanúi lehetünk.

A nemzeti azonosságtudat és a nacionalizmus terminológiai megkülönböztetése alapján a továbbiakban megpróbálom fogalmilag pontosabban körülhatárolni ez utóbbi terminust.

4.A nacionalizmus – kísérlet egy fogalmi meghatározásra

Véleményem szerint a nacionalizmust három alapvető vonás segítségével lehet meghatározni, ezek az etnocentrizmus, a xenofóbia és az etnokráciára való törekvés. E három jegy elválaszthatatlan, kölcsönösen vonzza és kiegészíti egymást. Ezek révén a nacionalizmus túlméretezi és eltorzítja a nemzet identitástudatát, felkarolja az előítéletekkel áthatott gondolkodásmódot, ebben a mítosz és az utópia túlsúlyban van a tudományos ésszerűséggel szemben.

Manfred Markefka rámutatott, hogy az *etnocentrizmus* pozitívan összpontosít a saját etnikumra, ezt tartja viszonyítási pontnak minden ítéletre és érték-opcióra nézve. *„Egy ilyen, a saját csoport iránt elfogult irányulás (...) azt jelenti, hogy másokat, azok csoportjait negatívan érzékelik és ítélik meg, kevésbé értékesnek tartják"* (1974, 7. o.). Ekképpen az etnocentrizmusból a *xenofóbia* következik. Ez utóbbinak különböző fokozatai lehetnek, a fenntartástól, a viszolygástól a gyűlöletig. Az etnocentrizmus növeli a saját etnikum belső összetartó erejét, de ugyanakkor más etnikum felé táplálja az ellenségeskedést, az etnikumközi viszonyokban konfliktusos állapotokat provokál (1974, 7–8. o.).

„Az etnocentrizmus, mint a saját kultúra és társadalom eredendő magasabbrendűségének hirdetője, rokonságban áll a rasszizmussal" – írja David Robertson (1993, 171. o.). A nacionalizmus, az etnocentrizmuson keresztül,

saját nemzetét a *maga egészében* úgy tekinti, mint a kiváló emberi erények hordozóját, az „ellenséges" nemzetet (nemzeteket) pedig *globálisan* negatív vonásokkal jellemzi. A nacionalizmus meg nem engedett általánosítás révén kiterjeszti a *feltételezett* – pozitív vagy negatív – etnikai tulajdonságokat az etnikum minden tagjára. A nacionalista etnocentrizmus szóvivői úgy beszélnek és írnak, mintha nem tudnák, hogy a „nemzeti sajátosság" különböző irodalmi, esszeisztikus jellemzése csupán a saját szubjektív elmealkotásuk, önmagukról és „másokról" alkotott *kép*, mindenféle tapasztalati alátámasztás, tudományosan meghatározott és ellenőrizhető alapok nélkül. Mint tudjuk, gazdag tudományos irodalma van az „imagológiának", annak, hogy az egyes emberi közösségekben miként születik meg a „másokról" alkotott kép, önmaguk elképzelése; tudomásom szerint azonban olyan tudományos vizsgálódások nem léteznek, amelyek felszínre hozták volna az etnikumokat egymástól megkülönböztető *objektív* vonások sorát.

Még kevésbé indokolt egyes etnikumok szellemi tulajdonságainak érték szerinti hierarchizálása. Erről az előző (II.) fejezetben részletesen szóltam, itt részletezés és újabb hivatkozások nélkül csak megemlítem, hogy a tudomány mai állása szerint valamennyi faj, illetve etnikai/nemzeti csoportban megközelítően ugyanaz az örökletes képességek skálája, a különböző szintű átöröklött hajlamok gyakorisága", nincsenek hitelesnek tartható tudományos bizonyítékok valamely etnikumi csoport bármilyen formában megmutatkozó alacsonyabb-rendűségére.

Az egyes etnikumok azonban más és más történelmi pályát tettek meg, eltérőek az életfeltételeik, tehát az életmódjuk is. Az etnikumok egymástól eltérő történetéből és körülményeiből fakad az, hogy nem nyilvánulnak meg ugyanolyan módon a társadalmi-kulturális szférában.

A nacionalizmus harmadik, említett vonása megköveteli és megérdemli a külön és részletesebb vizsgálatot.

5. Etnokrácia és nemzeti állam

Az etnokrácia szó szerint az egyik etnikum másik feletti *uralmát* jelenti az adott államban. Az államhatalmat fel lehet használni arra, hogy egy etnikai kisebbség megvalósítsa szupremáciáját, ez történt a gyarmati birodalmakban, az amerikai rabszolgatartó államokban vagy Dél-Afrikában az apartheid idején. Európában, főleg a mi századunkban és a kontinens keleti zónáiban, az etnokrácia (vagy az annak meghonosítására irányuló tendencia) rendszerint a többségi etnikumnak a kisebbségi etnikum (etnikumok) feletti uralmát jelenti az adott országban.

Az etnokrata irányzat ma sok európai országban, de bárhol máshol is komolyan fenyegeti a demokráciát. Tudjuk, hogy Franciaországban a jobboldali szélsőséges Le Pen az utóbbi években növelte befolyását a választókra; hasonlóképpen ismeretes, mennyire ártalmas azoknak a szervezeteknek és mozgalmaknak a tényked̈ése,

amelyek az egyesített Németországban ugyancsak etnokrata jelszavakat puffogtatnak. Csakhogy mindkét említett országban az államhatalom és a közvélemény nagy része határozottan ellenszegül az ilyen próbálkozásoknak. Annál veszélyesebb az etnokrata áramlat a keleti országokban, mivel itt nem megszilárdult demokráciák állnak szembe vele, így ebben a totalitarizmus utáni szakaszban akadályozza a demokrácia kialakulását, magában rejti egyes konfliktusos állapotok, az államközi viszonyokban a robbanás veszélyét.

Az etnokrata irányzat egyes politikai erők, mozgalmak, szervezetek és pártok ideológiájában és programjában jelenik meg, de amikor ezek hatalomra jutnak, akkor az államhatalom gyakorlatává válik, az intézményesített szupremáciára épülő diszkriminatív, elnyomó intézkedésekben konkretizálódik.

Ebben a konstellációban kulcskérdés a nemzeti állam. Valamely államot – Michael Rush szerint – nemzetinek lehet nevezni akkor, ha az állampolgárok többsége ugyanazon etnikai, nyelvi és kulturális csoporthoz tartozik (1992, 35. o.). A nemzeti állam a modern társadalmakban a politikai szerveződés legfontosabb formája volt, és ma is az. *„A nemzeti állam lényegében európai fogalom, amely a modern állam modelljévé vált"* – írja ugyanaz a szerző (1992, 35. o.). A nemzeti állam eszméje akkor válik problematikussá, amikor határain belül jelentős nemzeti kisebbségek élnek, s ezek politikailag nem részesülnek a többséggel azonos elbírálásban.

Az etnokrata irányzat alapgondolata az, hogy a nemzetállamban az államnemzet, a többség a *gazda* s az is kell hogy legyen. Ez a gondolat első pillanatra természetesnek és magától értetődőnek tűnik. Másképpen így fogalmazzák meg: minden nemzet úr – és annak kell lennie – a maga országában, miként minden ember, állampolgár is úr a maga házában, gazdaságában, s ennek így kell lennie. Ezt az összehasonlítást rendszerint megtaláljuk az etnokrata áramlatok és felfogások képviselőinél.

Csakhogy a magánélet viszonyait nem lehet *tale quale* áthelyezni a közélet területére; abból, ami a személy életkörülményei között ésszerű, a logika megsértése nélkül nem lehet levezetni azt, ami az állam viszonylatában racionális. Hiszen ha az illető államban jelentős számban élnek etnikai kisebbségek, s főleg akkor, ha ezek nem egyénileg bevándorolt személyekből tevődnek össze, akik nemrég jöttek ide (mint például a törökök Németországba vagy az észak-afrikaiak Franciaországba), hanem többé vagy kevésbé kompakt tömbben több száz éve együtt élnek a többségi nemzettel, nos akkor a többség *uralma* együtt jár a kisebbségek *alárendeltségével* és az állampolgári egyenlőség megsértésére irányul. A *gazda* fogalma elkerülhetetlenül maga után vonja az *alárendelt* fogalmát. Ha az állam nem valamennyi állampolgár közös intézménye, hanem az uralkodó (többségi) nemzet akaratának és érdekeinek kifejezője, akkor –

bevallottan vagy hallgatólagosan, de mindenképpen – lesznek elsőrendű állampolgárok (azok, akik az uralkodó, gazda-nemzethez tartoznak) és másodrangúak (a „többiek", az „idegen eredetűek").

Ez a tagolódás szükségképpen megtalálja megfelelőjét a különböző etnikumokhoz tartozó személyek esély-egyenlőtlenségében, a közéletben és a szakmai felemelkedésben egyaránt. Ahol és amilyen mértékben gyökeret ver az etnokrácia, ott és olyan mértékben a köztisztségviselők, főleg a legmagasabb szinten (a kormányban és annak apparátusában, a hadseregben, a rendőrségen, az igazságszolgáltatásban stb.) kizárólag, vagy majdnem teljes egészében a többségiekből kerülnek ki. Az etnokrácia szabályai szerint minden közhivatal *főnöke* feltétlenül csakis többségi lehet *(„minket ne vezessenek, nekünk ne parancsoljanak idegenek").* Az etnokrácia a többséghez tartozó egyéneknek közvetlenül érzékelhető és lemérhető előnyöket biztosít a közéleti és szakmai karrierjükben, ezzel érdekeltté teszi őket egy ilyen társadalmi berendezkedés megvalósításában és fenntartásában.

A nacionalista ideológia az államot a többség közös származása, a nemzet „történelmi sorsközösségének" azonossága alapján legitimizálja. *„Ha a nemzet 'sorsközösség, ami legitimizálja az államot'* – írja Bruno de Witte –, *akkor a nemzeti kisebbségi népesség kívül kerül ezen a közösségen"* (1991, 113. o.). Ha az állam *kizárólag* az uralkodó nemzeté, akkor nem tűnik jogosnak a nemzeti kisebbségek arra irányuló törekvése, hogy az állam keretei között tartósítsák önazonosságukat.

Az adott államkeretben az etnikumközi viszonyokat csak akkor lehet az alá- és fölérendeltségtől eltérő módon megalapozni, ha az állam legitimizálja demokratikus jellegét, mint az – eredetüktől független – egyenlő jogú állampolgárok akaratának kifejeződését, abban az értelemben, ahogyan Ralf Dahrendorf német szociológus javasolta: helyettesítsék a *nemzeti* hazafiságot a „*Verfassungspatriotismus*"-szal, az alkotmányos-állampolgári, az etnikai eredethez nem kapcsolódó patriotizmussal (1993, 22. o.). Ugyanilyen hangnemben ír Jürgen Habermas is *a „nemzeti állam kétes jövőjéről"*, előnyben részesítve *a „alkotmányos, demokratikus államot"* (1993, 55. o.). Egyszóval: a hangsúlyt az állam nemzeti jellegéről annak demokratikus mivoltára kell áthelyezni. Annak elkerülése érdekében, hogy az etnokrácia útján és ürügyével nehogy egy új totalitarizmust keltsenek életre – írja Katherine Verdery a szocializmusban jelentkező nacionalizmus ideológiája tárgyalásának szentelt könyvében – a nacionalizmus eszméjét le kell csökkenteni a *„manageable size"*-ra, az ellenőrizhetőség szintjére. E tanulmány szóhasználatával mondhatom: kerüljük el a nacionalizmust, érvényesítsük a nemzeti azonosság demokratikus tudatát. Az amerikai szerzőnő még ezt is írja: *„Ehhez a legjobb út a fordítottja annak, amelyen haladva a monolit nacionalizmus kinőtt: határozott erőfeszítéssel megszakítani a nemzetről folytatott diskurzust a pluralizmusról és demokratizmusról szóló meggyőző értekezésekkel"* (1991, 316. o.). A nemzeti

állam eszméje magába foglalja a lakosság etnikai homogenitásának mint eszményi állapotnak a gondolatát. A kisebbségek – az „idegen eredetűek" – pusztán létükkel, megbontják a nemzeti állam egységét s minél kisebb a számuk, annál nyomatékosabban érvényesül az állam nemzeti jellege. Ezért a nemzeti állam eszméjének képviselői minden tőlük telhetőt megtettek annak érdekében, egyfelől, hogy a kisebbségek számát a valóságosnál kissebbnek mutassák be, másfelől, hogy *de facto* csökkentsék számukat és a lakosság egészéhez viszonyított súlyukat.

Az állam etnikai homogenizálása utópia, a jelenkori államok nagy többségében nem valósult meg és kivitelezhetetlen. Eric J. Hobsbawn (1993) szerint a földkerekség 170 állama közül 1990-ben legfeljebb egy tucat – az apró államok – tarthatják magukat homogénnak etnikai és nyelvi szempontból. A kisebbségek számának csökkentésére vagy azok eltüntetésére elméletileg négy lehetőség adódik: a. fizikai megsemmisítésük; b. kiűzetésük vagy emigrálásra ösztönzésük; c. beolvasztásuk a többségbe; d. területi elkülönítésük az adott államtól. Ezek közül egyik lehetőség sem nyújt elfogadható, a demokráciával összeegyeztethető megoldást. Vizsgáljuk meg ezt közelebbről.

A fasiszta totalitarizmus megpróbálta alkalmazni az a. variánst, megszervezve a „zsidókérdés" „*Endlösung*"-ja, végleges megoldásaként az európai zsidók tömeges kiirtását. A kelet-európai etnokratikus orientációk ma nem hirdetnek ilyesmit, de – az etnokrácia sajátos logikája szerint – ez bármikor napirendre kerülhet.

A b. változatot, ugyanolyan rendszerességgel, egyaránt alkalmazta a totalitarista fasizmus és kommunizmus. Mindkét rendszerben tömeges deportálások voltak, egész etnikai csoportokat – vagy azok egy részét – eltávolították ősi lakhelyükről, távoli területekre, embertelen életkörülmények közé kényszerítették. A jelenlegi nemzetközi helyzetben ez az út is járhatatlannak tűnik, bár a jugoszláv föderáció egyes zónáiban végrehajtott „etnikai tisztogatás" sejteti egy ilyen lehetőség felélesztését.

Lényegében a b. változatot jelenti az is, ha a kisebbségek egyéni kivándorlása tömegméreteket ölt. A totalitarista kommunizmus ellentmondásosan viszonyult ehhez a jelenséghez: egyrészt lezárta határait, megtiltotta az állampolgárok szabad mozgását, vonatkozott ez egyaránt a többségre és kisebbségre is; másrészt etnokratikus politikájával emigrálásra ösztönözte ez utóbbiakat. A román kommunista rendszer, főleg Ceauşescu alatt, valutáért „eladta" a „saját" németeinek és zsidóinak többségét, ugyanakkor háborgatta és megalázta a kivándorlásra készülőket. Ekképpen 1965 és 1989 között többszázezer német és zsidó állampolgár hagyta el véglegesen Romániát; az itt maradottak közül sokan 1989 után ugyanezt tették. Ugyanakkor eltávozott több tízezer magyar nemzetiségű román állampolgár is, mind a rendszerváltás előtt, mind pedig utána. A román etnokrácia képviselői pedig nemegyszer megelégedéssel vették tudomásul a kisebbségek önként vállalt emigrációját.

A c. változat a legfontosabb a mostani etnokraták számára, bár a kisebbségek asszimilálásának jelenségéhez ellentmondásosan viszonyulnak.

A felszívódás jelensége önmagában is ellentmondásokkal terhelt, sok szempontból problematikus. Lehet természetes, spontán, lehet politikai-jogi megszorító intézkedésektől kierőszakolt; erőltetni lehet azonban informális, társadalmi megszorításokkal is, a nem asszimiláltakat érintő esély-egyenlőtlenség kikényszerítésével. Az etnikumok hosszas együttélése – a formális megszorítások hiányában, vagy akár ezek ellenére – rendszerint megindítja a természetes, spontán felszívódást. A kisebbségek soraiban mindig találunk személyeket, akik közelednek a többséghez, s másokat, akik makacsul kitartanak azonosságuk mellett, továbbá olyanokat, akik – a zsidók nyújtották e tekintetben a legtöbb példát – kettős azonosságot dolgoztak ki maguknak, asszimilálódtak, de ugyanakkor megőrizték kapcsolataikat eredeti közösségükkel. A fasiszta totalitarizmus nem fogadta el megoldásként a kisebbségek beolvasztását, meg akarta védeni az uralkodó etnikum „vérének tisztaságát". Az uralkodó nemzettestből egyaránt kivetette mind a nem asszimiláltakat, mind pedig a kettős identitással rendelkezőket, még azokat is, akik a legnagyobb mértékben felszívódtak s határtalanul lojálisak voltak.

A totalitarista kommunizmus a kisebbségek erőszakos beolvasztására helyezte a súlyt. Ceauşescu egy 1972-ben tartott beszámolójában meghirdette a román társadalom teljes homogenizálásának követelményét, kettős értelemben: társadalmilag – mindenféle társadalmi osztály és réteg felszámolásával, továbbá nemzeti vonatkozásban, a nemzeti kisebbségeknek a többségi, egységes román nemzetbe való felszívásával. A pártfőtitkár nagyon különös kettős logikát használt: a többség felé a nemzeti azonosságnak, mint központi értéknek a felkarolását szorgalmazta, a kisebbségek irányában az „internacionalista" vonalat hangsúlyozta, azt, hogy le kell mondani az önazonosságról, át kell térni a közös nyelvre, *„a munka, a szocializmus nyelvére"*, más szóval a többségbe való feloldódást. A kommunista tábor számos más országában is ehhez hasonló politikát folytattak. (Lásd erről a problémáról részletesebben az azonosság/asszimilálás témáját tárgyaló V. VI. VII. fejezetet.)

A jelenlegi etnokrácia, rendszerint, ugyanezt az utat járja. Hajlandónak bizonyul, vagy egyenesen favorizálja a beolvadást: a kisebbségi személy jogokban egyenlő állampolgár lehet, ha lemond saját identitásáról. A használt módszerek rendszerint az informális megszorítás, a politikai, gazdasági, kulturális nyomás-gyakorlás.

Ugyanakkor a fentebb említett kettősség továbbra is időszerű maradt: a mai etnokratikusok sem kedvelik az asszimilálásra hajlamos kisebbségieket vagy azokat, akik már beépültek, emlegetik az illető szüleinek vagy nagyszüleinek *idegen* nevét, a nemzet „egészséges" testébe orvul beépülteknek tekintik őket.

Végül a d. változat: ezt rendszerint maguk az etnikai kisebbségek kívánják. Az államtól való elszakadásig menő önrendelkezés, a csatlakozás más államhoz,

számos okból, hasonlóképpen igen problematikus. Ez a variáns szoros kapcsolatban áll magának a nemzeti-állam-eszmének a logikájával, azzal a törekvéssel, hogy az egész nemzetet egy szuverén állam határai fogják körül. Az említett mozgásirány azonban mindenképpen sérti más állam vagy államok területi integritását, s ezek, mivel megrövidítve érzik magukat, minden eszközzel fellépnek ellene. Ez a tendencia tehát könnyen *casus belli* lehet.

A nemzeti kisebbségek a kelet- és délkelet-európai régióban rendszerint nem élnek kompakt csoportokban az államok földrajzi perifériáján (vagy nem csak ott). Ezért területi leválásuk elkerülhetetlenül együtt járna az államban többségként élő nemzet jelentős részének kisebbséggé válásával a szomszéd államban. Világos, hogy ez a helyzetváltoztatás nem tünteti el, hanem inkább elmélyíti az etnikumközi konfliktusos helyzeteket. Egyes nemzeti kisebbségek elkülönülési tendenciája eddig is számos helyen apró államocskák létrejöttéhez vezetett, amelyek életképessége megkérdőjelezhető. 1990-től 1993-ig Földünkön a független államok száma hússzal, összesen 190-re emelkedett. Buthros Ghali, az ENSZ főtitkára veszélyesnek ítélte meg a „mikro-nacionalizmusok" felpörgését, ez a folyamat a közeljövőben elvezethet oda, hogy közel 400 kis és szegény országgal kelljen számolnunk. S mi több, glóbuszunkon van még 3500 nép, törzs vagy etnikai csoport, amely nemzetnek tartja magát és a függetlenségre vágyik (Siegfried Kogelfranz, 1993, 140. o.). Földünk politikai térképén az ilyen atomizálódás csakis a konfliktus-gócok terjedéséhez vezethet, nem is szólva arról, mennyire ellentétes ez a tendencia korszakunk általános és alapvető mozgásirányával, a gazdasági, politikai, információnális és művelődési integrálódással.

Minderre az egyetlen ésszerű alternatíva egyrészt a demokratikus szabályok tiszteletben tartása az államközi kapcsolatokban, másrészt az interetnikus viszonyok következetes demokratizálása minden államon belül. Az államok egymáshoz viszonyulása tekintetében a modellt az új formáció szolgáltatja, amelyet az európai integráció termelt ki, a maga államfeletti szervezetével, amely a benne résztvevők nemzeti identitását nem veszélyezteti; ez biztosítja az államhatárok teljes átjárhatóságát. A belső relációk vonatkozásában a megoldás ez: lemondani az etnokráciáról, erősíteni az állami rendszer demokratizmusát, a garantált jogi szabályozás alapján. *„A jogállam keretei között a többség és a kisebbség közötti konfliktusok megoldása vagy legalább megszelídítése megköveteli olyan szabályok és intézmények megalkotását, amelyek egy és ugyanazon időben szavatolják az állami integritást, valamint a kisebbségek identitását"* – írta Bruno de Witte (1991, 120. o.).

(1993)

KÖNYVÉSZET

ARDANT, Philippe (1991): *Que reste-t-il du droit des peuples de disposer d'eux memes*? In: *Pouvoirs*, 57. sz. *Nationalismes*

BRZEZINSKI, Zbigniev (1993): *Marele eşec. Naşterea şi moartea comunismului în secolul XX*, Editura Dacia, Kolozsvár

CARRERE D'ENCAUSSE , Hélene (1991): *La décomposition de l'Empire sovietique*, In*: Pouvoirs,* 57. sz. *Nationalismes*

DAHRENDORF, Ralf (1993): *Über Deutschlands Rolle in der Welt*, In: *Der Spiegel*, 3. sz.

DUVERGER, Maurice (1991): *L'Europe: balkanisé, communitaire ou dominé?* In*: Pouvoirs,* 57. sz. *Nationalismes*

FREY, Hans-Peter - HAUSSER, Karl (Hr.) (1987): *Indentität, Entwicklungen psychologischer und sociologischer Forschung*, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart

GIRAULT, René (1991): *La fin des Empires, des Ottomans aux Britaniques*, In*: Pouvoirs,* 57. sz. *Nationalismes*

HABERMAS, Jürgen (1993): *Gelähmte Politik*, In: *Der Spiegel*, 28. sz.

HOBSBAWN, Eric: *Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780,* Campus, Frankfurt a.M.

KOGELFRANZ, Siegfried (1993): *Die Wiederkehr des Nationalismus und seine Folgen*, In: *Der Spiegel*, 3. sz.

LINTON, Ralph (1945): *The Cultural Background of Personality,* Appeleton-Century-Crofts, New York

MARKEFKA, Manfried (1974): *Vorurteile, Minderheiten, Diskrimierung*, Luchterhand Nouwied und Berlin

NASSEHI, Armin – WEBER, Georg (1990): *Indentität, Etnizität und Gesellschaft*, In: McARTHUR, Marilyn: *Zum Indentitätswandel der Siebenbürger Sachschen*, Böhlau Verlag, Köln–Wien

ROBERTSON, David: (1993): *The Penguin Dictionary of Politics*, Penguin Books, London

RUSH, Michael (1992): *Politics and Society. An Introduction to Political Sociology*, Prentice Hall, New York etc.

VERDERY, Katherine (1991): *National Ideology and Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceauşescu's Romania,* University of Carolina Press, Berkeley/Los Angeles/Oxford

WITTE, Bruno, (1991): *Minorités nationales: reconnaissance et protection,* In: *Pouvoirs,* 57. sz. *Nationalismes*

IV. AZ ETNONACIONALIZMUS – A ROMÁN VÁLTOZAT

Ma Kelet-Európában igen kockázatos vállalkozás nem nacionalista módon írni a nacionalizmusról. Hiszen mindazt, ami a nemzethez kapcsolódik – annak történelméhez, kultúrájához, államához, egységéhez és érdekeihez – mitizálták és szentesítették. Ha valaki mindezekről nem apologetikus hangon, nem az uralkodó kollektív ábrázolással feltétlenül azonosulva beszél, azonnal megbélyegzik és kitagadják. Amennyiben ezt az adott nemzet egyik tagjaként – és a tudományos objektivitás érdekében kifejtett erőfeszítésekkel indokolva – teszi, a nemzetáruló címkéjével látják el. Ha pedig az, aki ilyent „bűnt" követ el, és valamelyik kisebbséghez tartozik – mint e könyv szerzője – akkor annál rosszabb: cselekedetét az idegen minőségével magyarázzák, annak a nemzetnek az ellenségét látják benne, amelynek országában él, s amelynek dolgairól véleményt mert mondani. Eleve pontosítani akarok: az elkövetkezőkben *csakis* egyes román publicisták, ideológusok és politikusok nacionalizmusával foglalkozom, *egyáltalán nem* azzal, miként viszonyul maga a román nép a szóba kerülő kérdéshez. Véleményem szerint minden kijelentés, amely valamely nép egészének nacionalizmusára utal, tőről metszett és olcsó spekuláció, mihelyt nem támaszkodik empirikus, ellenőrizhető közvélemény-kutatásokra. Csakhogy ilyen kutatásokat, tudomásom szerint, sem a múltban, sem manapság nem folytattak; a román nép nevében és róla azonban igen sok megállapítást tettek, s tesznek továbbra is.

1. Bevezető gondolatok

1. 1. Közismert tény, hogy az utóbbi években egész Európában újjáéledt a nacionalizmus. A jelenség öreg kontinensünk keleti részén rendkívüli arányokat öltött. A kommunista rendszer 1989-ben bekövetkezett bukása lehetőséget nyújtott e térség országainak a demokratikus újjáépítésre. Öt évvel a nagy fordulat

után azonban megállapíthatjuk, hogy – a fejlődés számos, tagadhatatlan eredménye mellett – rosszat sejtető tüneteket is tapasztalhatunk. S ezek a legnyilvánvalóbban a nacionalista mentalitáshoz és ideológiához kötődnek. *„Nehéz idők várnak a rációra – s jó időjárás a politikai sarlatánokra, a populistákra és demagógokra"* – állapítja meg Adam Michnik. Szükségét érzem hozzátenni ehhez, hogy a nehéz időket nemcsak az emberi ráció sínyli meg, hanem – a szó szoros értelmében – az emberek is: természetesen mindenekelőtt azok, akik az adott erőviszonyok között a leggyengébbek, azután mindenki, maguk a népek is, amelyeket ismét belehajszolnak a gyűlölet, a dölyfösség, az ellenségesség körforgásába. A mostani helyzet hasonlít a harmincas évekéhez, a második világháború kitörése előtti szituációhoz: újra megjelentek nemcsak a fasiszta és fasizmushoz közeledő eszmék, hanem az ilyen szervezetek, pártok is. A hasonlóság persze nem azonosság; a nemzetközi konstelláció nem ugyanaz, mint a második világkonfrontáció kitörése küszöbén. *„Minőségileg új jelenséggel van dolgunk* – írta Michnik ugyanabban a cikkében: *„Nincs szó sem a fasizmus, sem a kommunizmus tiszta formájáról. Az etnikailag tiszta állam eszméjét összeolvasztják a populista retorikával, a biztonságra irányuló törekvéssel, akárcsak a diktatúrák idejében"* (1994, 115. o.). Ezzel a látlelettel teljes egészében egyetértek. Csak egy kiegészítésem van: a két világháború között a nacionalizmus mérsékeltebb, látszatra nem veszélyes formái készítették elő a talajt az egyre támadóbb és agresszívebb változatok számára; a ma *csak* szavakban megnyilvánuló nacionalista agresszivitás kezdeti formáival szembeni tolerancia felelős lehet azért, hogy ez a kútmérgezés később esetleg gyilkos cselekedetekbe csap át. A volt Jugoszláviában az agresszív nacionalizmus már kirobbantotta a háborút, most szítja a pusztító lángokat, s ezekkel szemben a Nyugat tehetetlen. Ismételt és szakadatlan véres összeütközéseknek lehetünk tanúi a volt Szovjetunió egyes tartományaiban. A többi kelet-európai országban még nem jutottak eddig, viszonylag békésebbnek, sokkal szilárdabbnak tűnnek a viszonyok. De a verbális agresszió dühöng, a nacionalizmus egyre zajosabban nyilvánul meg. Az egymással szembenálló nacionalizmusok elterjedése nem fatalitás, de mindenképpen lehetőség, ezt figyelemmel kell kísérni, s jelezni kell a legnagyobb felelősséggel. Az aggodalom nagyon jogosnak látszik: a nacionalizmus ésszerűtlen, de mégis – vagy talán éppen ezért – nagyon átható erejű: kevesen gondolnak a következményekre. *Parva sapientia regitur mundus.*

1. 2. Amit a következőkben leírok, természetesen Romániára vonatkozó személyes tapasztalatomra és ismereteimre épül. A román nacionalizmus – állította nemrég egy román kutató – *„a maga finomsága és összetettsége*

miatt" „paradigmatikus jellegű általában a nacionalizmusra nézve" (Dan Pavel, 1994, 154. o.). A továbbiakban jelzett problémák és szimptómák nem kizárólag egyetlen ország különlegességei, ellenkezőleg, általánosak, az árnyalati különbségektől vagy hangsúlyeltolódásoktól eltekintve valamennyi kelet-európai országra vonatkoznak. Különféle fasizmusokat ismerünk, de a totalitarista fasizmus alapvonásai – más és más elnevezéssel – ugyanazok. A volt kommunista tömb országai között; több szempontból is, egyáltalán nem elhanyagolhatóak az eltérések, de gazdasági, politikai szerkezetük és ideológiájuk lényeges elemei azonosak voltak. A posztkommunista szakaszban kialakult körülmények, több szempontból, országonként mások, de ezek az államok nagymértékben ugyanazokkal az alapvető problémákkal szembesülnek. Ezen az alapon a következőkben igyekszem bemutatni, hogy a nacionalista retorika térségünk országaiban paradoxont hordoz: valamennyi nacionalizmus hangsúlyozza a saját nemzet specifikumát, az azt jellemző mentalitás és szellemiség ízig-vérig egyedi, megismételhetetlen jellegét; csakhogy az egymással szembenálló nacionalizmusok retorikájában az alapvető témák, a problémakezelés, a saját álláspontok megindoklása azonos vagy nagyon hasonló.

2. A múlt terhe

Kelet-Európa mai politikai térképe hosszú, kanyargós történelmi fejlődés eredménye. A jelen valóságára nagy súllyal nehezedik a történelem, mivel sokféle viszályt gerjesztett a kortárs többség és kisebbség között, az egymás szomszédságában élő nemzetek között. A történelmi teher, a 20. század során, ugyanakkor sok esetben okozója volt véres összeütközések kirobbanásának az államokon belül és a térség országai között, s ma is akadályozza az etnikumok és országok viszonyrendszerében a demokratikus rendezést. E sorok írója nem történész, a kérdés történelmi vonatkozásainak részletes bemutatása amúgy sem férne bele e tanulmány kereteibe, egyes lényeges kérdéseket azonban mégis meg kell említenem a mostani helyzet jobb megértése céljából.

2. 1. A kelet- és délkelet-európai népek többségének történelme századokon keresztül három nagy – a Habsburg, az orosz és a török – birodalom árnyékában bontakozott ki. Mindenikükben sok nép élt. A háborúk és az erőviszonyok változásának következtében a politikai határok ismételten módosultak. A zóna népei – az említett birodalmak többségi lakosságát kivéve – agressziónak voltak kitéve, idegen hatalmak igázták le őket és változó sikerrel harcoltak ezek ellen. Gazdasági-társadalmi, politikai és szellemi felépítésük korszerűsítése nagymértékben lemaradt Nyugathoz viszonyítva. A modern nemzetek csak a 19. században alakultak ki. Jó néhány mostani nemzeti állam csupán a 20.

században jött létre. A keleti országok többségében ugyanakkor, egészen a mi századunkig menően, fennmaradtak a premodern, a hagyományos agrárszerkezetek elemei; nincs mit csodálkoznunk, ha még ma is, nem elhanyagolható mértékben, életképesek egyes premodern gondolkodásmódok.

Egyes régiókban az etnikai (nemzeti) alárendeltség–uralom viszonya ismételten visszájára fordult. Erdély a mintapélda (de nem egyedüli e térségben): a középkori magyar birodalom része volt, majd sorra független magyar fejedelemség, osztrák gubernium, Magyarország, illetve az osztrák-magyar birodalom része, 1918-ban egyesült Romániával, majd 1940-ben a német-olasz bécsi diktátum eredményeként északi része újból Magyarországé lett, míg végül a második világháború után teljes egészében újból Romániához tartozik. Az országrész lakosságának nagy többsége román, de jelentős magyar kisebbség is él itt (körülbelül 4,5:1 arányban). A két etnikum felváltva ivott a kisebbségi alárendeltség keserű poharából. Az elszenvedett igazságtalanságok máig menően megmérgezték a viszonyukat, és táplálják a kölcsönös bizalmatlanságot. A kortárs ideológiai-politikai vitákban minden ország és valamennyi etnikum nacionalistái előszeretettel használják fel érvként a múltbeli, valós vagy mitikus történéseket és helyzeteket. Mindenik úgy vélekedik, hogy a múlt a saját etnikumuk szempontjából kedvező magyarázata a történészek „hazafias" kötelessége. *„A történelem rendszerint alibiként szolgál a legádázabb nacionalizmusoknak, a xenofóbia malmára hajtja a vizet, szítja a szélsőséget, s teszi mindezt a nemzeti identitás nevében"*; ugyanakkor *„megkülönböztetés nélkül dicsőíti a nemzeti 'erényeket', miközben minden más nép bármilyen érdemét rendszeresen becsmérli"* és *„türelmetlen mindennel, ami 'idegen' ('idegen' egyenlő az 'ellenséggel')"* – írja Ştefan Aug. Doinaş, román költő (1994, 2. o.). A történelmet természetesen ismerni kell – és amennyire lehet demitizálni is! –, éppen azért, mert ténylegesen rátelepszik a jelenre. De a tudományos ésszerűségen belül nem lehet a történelmet sem a „kultúrfölényre", sem a „magasabb rendű erkölcsiségre", sem az egyik vagy másik etnikum politikai jogaira vonatkozóan érvként felhasználni. Ami pedig Erdélynek Romániához való tartozását illeti, egyetlen érv elegendő és vitathatatlan: a demográfiai összetétel, az a tény, hogy e tartomány lakosságának nagy többségét a románok teszik ki.

A térség geopolitikai helyzetét összekuszálja az a tény, hogy az etnikai kisebbségek nemcsak az államhatár közelében, hanem – többé vagy kevésbé kompakt csoportokban vagy szórványban – a többségi etnikumba beékelődve élnek. Emiatt a problémáikat nem lehet úgy megoldani, hogy az államhatárokat megváltoztatják az egyik vagy a másik ország javára, hiszen az ilyen határmódosítással az „ellentétes" etnikum egy része kerülne kisebbségi sorsba az idegen állam keretei között, tehát ahelyett, hogy elsimítanák, éppenséggel elmélyítenék a konfliktusos állapotokat. Egyedül a kisebbségi helyzet

demokratikus rendezése hozhat megoldást a meglevő állam keretei között; ez a kisebbségi egyenjogúságot jelenti, beleértve az etnikai azonosság megőrzését, a saját szellemiség pallérozásának biztosítását célzó feltételeket is.

Ebből a szempontból érdemes kiemelni, hogy az etnikai többség és kisebbség közötti viszonyok mennyire különböznek egymástól egyes kelet- és nyugat-európai országokban. Az észak-afrikaiak Franciaországban, a hinduk és a négerek Angliában, a török vagy más „Gastarbeiter"-ek Németországban, bármilyen sokan legyenek is, mégiscsak önként vándoroltak be nemrég az illető országba, míg Keleten a nemzeti kisebbségek olyan közösségeket alkotnak, amelyek sok évszázada együtt élnek szülőföldjükön a jelenlegi többségiekkel. Nem ők választották a jelenlegi életfeltételeiket és elvileg nem akarnak beolvadni, meg szeretnék őrizni azonosságukat.

2. 2. A legkülönbözőbb politikai-ideológiai alapállásból kidolgozott mai nacionalista nézeteket – Romániában ugyanúgy, mint (Oroszországot kivéve) a keleti térség minden más államában – egyebek között az jellemzi, hogy túlértékelik, megszépítik az illető ország két világháború közötti gazdasági-társadalmi és politikai állapotait. „Elfelejtik", hogy ezek az országok – Csehországot kivéve – akkor is jóval elmaradtak Nyugat mögött az általános modernizálás, az átlagos életszínvonal és a politikai demokrácia tekintetében. Nem jut eszükbe a sok írástudatlan, az alultápláltak és társadalmi betegségekben szenvedők milliói, a gazdaság és társadalom túlsúlyban mezőgazdasági és falusi jellege. *„Mivel 1945 előtt Romániában (akárcsak a többi balkáni országban) nem valósult meg a modernizálás folyamata (...) a preszocialista szakasz nem biztosított megfelelő kiindulópontot a posztszocialista szakasz átalakulásai számára"* – írja Holm Sundhausen (1994, 34. o.). A nacionalista álláspont szorgalmazza az ehhez a kiindulási ponthoz való visszatérést. Idealizálja az akkori, kétségtelenül pluralista politikai berendezkedés demokratizmusát, de elfelejtkezik a fasiszta, fasizálódó tendenciákról, amelyek, főleg a harmincas években, a második világháború küszöbén elvezettek a fasiszta diktatúrához és a hitlerista Németországgal kötött szövetséghez.

A két világháború között egyre nagyobb tért hódító nacionalista-elnyomó, fasizálódó, antidemokratikus irányulás elhallgatása és az arra irányuló próbálkozás, hogy visszatérjenek az 1945-ben megszakadt politikai vonalvezetéshez, ma már nem lehet egy tényleges demokratikus fejlődés alapja. Christian Giordano, főleg Bulgáriára vonatkozóan, de számos keleti országra is érvényesen, így írt: *„...a reformok kidolgozásáért felelős intézmények szakadatlanul a 'dicsőséges' preszocialista múltra hivatkoznak, mintha a ma átalakításában és az eljövendő változások meghatározásában ez lenne a döntő"*. Így indul el *„a történelem posztkommunista építése"*, amely *„a*

történelem visszafordíthatóságának premisszájával kezdődik"; „e modell szerint szükséges és kívánatos újrateremteni a szocializmus előtti korszakot, mintha a szocializmus soha nem is lett volna, vagy a történelmi 'áramláson' kívül létezett volna" (1994, 8. o.).

A második világháború előestéjén egy sor keleti országban a közgondolkodás inkább kacérkodott a fasizmussal, semmint szemben állt vele. Ezért az olyan országokban, mint Magyarország, Szlovákia, Bulgária az antifasiszta, antihitlerista ellenállás szórványos volt, nem öltött tömegméreteket; Romániában teljes egészében hiányoztak az antifasiszta fegyveres akciók, (bár a kommunista propaganda utólag kieszelt ilyesmiket). A kommunista mozgalom nem volt népszerű a tömegek körében. A Romániai Kommunista Párt 1924-től egészen 1944-ig törvényen kívül tevékenykedett, megmaradt apró szervezetnek; amikor kilépett az illegalitásból, mindössze 1000 tagja volt, s ezek között is sok kisebbségi. Egy ilyen párt soha nem teremthette volna meg a „szocialista" rendszert, ha nem lettek volna jelen az országban a szovjet tankok. A kommunizmusnak – ismét csak a kommunista propaganda állításaival ellentétben – nem volt semmiféle autochton gyökere Romániában, Keletről importálták, s csak a nemzetközi erőviszonyok 1944–1945-ben végbement alapvető változásának eredményeként honosították meg. Csakhogy az új körülmények között a kommunista párt tagjainak száma hónapról hónapra, évről évre rohamosan nőtt, egyre többen s mind nagyobb arányban gyarapították sorait a többségi nemzetből. (Erre vonatkozóan részletes adatok a VIII. fejezetben.)

2. 3. A román kommunizmus még az 1944–1945-ös évektől kezdve legitimizálási válsággal küzdött. Kitalált egy forradalmat, ami nem is létezett. Antonescu marsall fasiszta katonai diktatúráját államcsínnyel döntötték meg, ebben részt vett Mihály király, az 1940–1944 között betiltott „történelmi" pártok vezetői is és a kommunisták. A kommunista rendszer a nemzetköziség és a Szovjetuniótól való függés jegyében született. A kommunista párt, kezdettől fogva, kitartó – és nem sikertelen – lépéseket tett annak érdekében, hogy minél több tagot verbuváljon, főleg a többségi nemzet soraiból, de ezek nagy részre tisztán opportunista meggondolásból lépett be. 1964-ben, egy évvel Ceauşescu hatalomra jutása előtt alapvető változás állt be, ezt néhány éve gonddal előkészítették: megjelent a Szovjetunióval szembeni „függetlenségi nyilatkozat". *„Épp a rendszer gyengesége kényszerítette ki azt, hogy a nemzeti eszme karjaiba hulljon"* – írja a valóságnak megfelelően Katherine Verdery (1991, 314. o.). Nemsokára képtelen helyzet állt elő: a román kommunisták kominternellenes és szovjetellenes retorikába kezdtek, bár kizárólag szovjet nyomásra jutottak hatalomra, amelyet nem birtokolhattak volna – nem 25, de még egy évig sem – ha a Szovjetunió nem uralta volna egész Kelet-Európát, ha nem létezett volna 1989-ig a kétpólusú világrendszer.

Ceauşescu alatt folyatódott – s az évek teltével a paroxizmusig fokozódott – a hagyományos román nacionalizmus újjáélesztése és hivatalossá tétele. Ez a politika és ideológia – amelyet egyenesen a diktátor egyéni alkotásának mutattak be – az („eredeti", „román") kommunizmus legitimizálását szolgálta a többségi lakosság előtt azáltal, hogy kihívó hűségnyilatkozatokat tettek a nemzeti érdekek, a nemzeti történelem, a nemzet kultúrája és hagyományos értékei iránt. Ugyanakkor igyekeztek megteremteni a kommunista vezetés és a lakosság közötti szolidaritás illúzióját a nemzeti egység jelszavával (Mihai Botez, 1993, 40. o.). A Moszkvával szembeni függetlenség kinyilvánítása egyben a nemzeti diktátor mindenhatóságának a kiteljesítését jelentette, aki ekképpen már nem volt alárendelve a Kreml-béli „big brother"-nek (Katherine Verderey, 1991, 121–125. o.), S mi több, olyan körülmények között, amikor a Szovjetunióban Hruscsov alatt körvonalazódtak a sztálintalanítás tendenciái, s főleg az ezt követő periódusban, amikor Gorbacsov kezdeményezte a „peresztrojkát", a Moszkvával szembeni ellenállás egyet jelentett a kommunizmus demokratikus megreformálására irányuló mindenféle próbálkozás elvetésével (Mihai Botez, 1993, 40. o.). Egy újabb paradoxon: a Szovjetunióval szembeni függetlenség hozzájárult a hamisítatlan sztálinista típusú retrográd rendszer fenntartásához, egészen 1989 decemberéig (Mihai Botez, 1993, 40. o.). *„A kommunizmus nem-demokratikus jellegét – legalábbis elméletileg – erősíteni lehet, amennyiben társítják a nacionalizmussal"* (Mihai Botez 1993, 44. o.). S így is történt Romániában.

Elvonatkoztatva most a nacionalizmus és nemzetköziség közötti ellentéttől, megállapítható: a keleti nacionalizmus kétértelműen viszonyult a kommunizmushoz. Szembefordult a kommunizmussal, mivel ez utóbbi próbálkozásokat sugallt a társadalom *modernizálására*, míg ő magasztalta a premodern társadalmi struktúrákat. Kommunizmusellenes volt azért is, mert az az osztályharcot hirdette a nemzeti egység helyett, nem is szólva az etnikumok értékbeli és jogi egyenlőségére vagy egyenlőtlenségére vonatkozó alapvető ellentétről. A *nemzeti* kommunizmus viszont elfogadható volt a nacionalizmus számára, mivel ez a (kapitalista) Nyugat, tehát a társadalmi rendszer hiteles modernitása ellen fordult; még inkább szalonképessé vált, mikor az osztályharc tézisét behelyettesítette a „homogén" szocialista nemzet tételével, amikor is meghirdette az ország egész lakosságának társadalmi és nemzeti homogenizálását; ez visszatérés volt a legteljesebb „nemzeti egységhez", s ezen felül a kisebbségek asszimilálását jelentette: *„a monolitikus pártállam monolitikus nemzetet termelt ki"* (Katherine Verdery, 1991, 315. o.). A román nemzeti-kommunizmus „eredetisége" világos eltávolodást jelentett az eredeti marxizmustól, s ugyanakkor közeledést a hagyományos nacionalizmushoz: *„Romániában az eredmény több volt, mint egyszerű folyamatos elszakadás a marxizmustól. A következmény egy, még a réginél is erőteljesebb nacionalizmus kiformálása"* (idem).

Ebből ered a mai legzajosabb román nacionalisták kétértelmű viszonyulása a volt kommunista rezsimhez. Ők a „kominternes" internacionalista kommunizmus ellenségeinek nevezik magukat, mivel az idegen volt a hiteles román szellemiségtől, de egyetértően viszonyulnak a Ceauşescu-szakaszhoz, annak minden anyagi és erkölcsi nyomora ellenére nem átallják dicsőíteni az akkori „megvalósításokat", s ismételten nyíltan kimondják, miszerint Ceauşescu „nagy román" volt.

2. 4. A nemzeti-kommunizmus előretörése, gondolom, nagyrészt megmagyarázza a Ceauşescu-rendszer elleni belső ellenállás viszonylagos gyengeségét, annak utolsó napjaiig. Ez a relatíve szerény rezisztencia a maga során magyarázatot ad arra, hogy ezt a rendszert sok emberáldozatot követelő népi felkelés buktatta meg. Körülöttünk a hasonló rendszerű országokban, ahol egyfelől megmutatkozott az élettelibb antikommunizmus, másfelől voltak, akik belső nyomást gyakoroltak magán a kommunista párton belül a rendszer megreformálása céljából, az összeomlás nem erőszakosan következett be.

A román kommunista párton belül nem jelentkezett semmiféle reformtörekvés. Nem létezett román „peresztrojka", Ceauşescu alatt nem ismerünk egyetlen ilyen politikai platformot sem. Az ellenállásnak néhány egyedi gesztusát tapasztaltuk, csakhogy ezeket gyorsan elfojtották s nem keltettek visszhangot a lakosság körében. Néhány revendikatív munkásmegmozdulást (1977-ben a Zsil völgyében, 1987-ben Brassóban) ugyanígy letörtek, ezek is kialudtak, anélkül, hogy más központokban kiváltották volna a szolidaritás megnyilvánulásait, s még inkább anélkül, hogy valamilyen reformista politikai-ideológiai platformot fogalmaztak volna meg. *„...a román értelmiségiek – a közöttük meglévő s néha a párt utasításai körüli viták ellenére – nem léptek fel olyan erőként, amely képes lett volna megváltoztatni az egyre embertelenebb hatalmat, mely elnyomta őket és polgártársaikat. Egyetlen olyan technokrata-reformista frakció, mint amilyen a hatvanas évektől kezdve Magyarországon befolyásossá vált, vagy az elit-érdekeket a többség érdekeinek alávető értelmiségi csoportosulás, mint amilyen Lengyelországban volt 1976 és 1980 között, vagy a csehszlovákiai Charta 77, amely az emberi jogokért küzdött, nem jelent meg Romániában. Még olyan kulturális disszidens mozgalom sem létezett, mint amilyen a Szovjetunióban működött a hetvenes években, a maga kiterjedt szamizdat publikációs hálózatával"* – írja Katherine Verdery (1992, 310. o.).

Mindez természetesen nem jelentette a kifejezésmód uniformizálását a nyilvános fórumokon a Ceauşescu idejében. A közfórum azonban nem volt politikai jellegű, hanem sokkal inkább a kulturális-ideológiai viták színhelye. Ennek keretében jelentkeztek különböző orientációk. Létezett először is a többség, ez a párt hivatalos ideológusaiból és a hozzájuk csatlakozó újságírókból és írókból tevődött össze. Egy

másik csoportot azok alkották, akik valamikor nacionalista ellenfelei voltak a kommunista rendszernek (annak internacionalista korszakában), őket egykor elnyomták, de az utóbbi húsz-huszonöt évben buzdították és támogatták. Ezek között élen jártak az ún. „protokronista" áramlat hívei, akik állították, miszerint a román megvalósítások a szellemi alkotás minden – vagy majdnem minden – fontosabb területén magasabb rendűek, mint a nyugatiak, s ezzel együtt felkarolták az etnocentrizmust és a hangsúlyozott xenofóbiát. Végül létezett az ifjú értelmiségiek, filozófusok és irodalmárok kisebb csoportja, ők határozott ellenségei voltak a marxizmusnak és a Ceauşescu-korszakban uniformizáló primitivizmusnak a kultúrában, a természete szerint pluralista európai művelődés felé orientálódtak s így szembefordultak a rendszerrel. Sajnos ez utóbbiak sem lépték túl a román nacionalizmus bűvkörét. Meg lehet állapítani, hogy az intelligencia itt felsorolt valamennyi kategóriája, többé-kevésbé nehézség nélkül, műveket jelentetett meg a kelet-európai ideológiai cenzúra legszigorúbb feltételei között, nyilván annak következtében, hogy nacionalista platformjuk hasonlított a Ceauşescu-rendszer nacionalizmusához. „*...valamennyi értelmiségi, még azok is, akik a párt ellenfeleinek tartották magukat, egyaránt szolgálták a pártot, hiszen reprodukálták azt a nacionalista ideológiát, amelyet a párt beépített a maga uralmába*" – írta Ketherine Verdery (1992, 309. o.).

Az utolsónak említett, kis számú fiatal gondolkodóból álló csoport a jeles mentor, a filozófus Constantin Noica köré tömörült. E nagy tudású, termékeny gondolkodó kommunizmus-ellenessége ismert volt. Noica, miután sokáig börtönben ült (ez idő alatt természetesen előzőleg közölt írásait betiltották, kivették a könyvtárakból), a „kultúrába való visszavonulást" választotta, ez volt a protestáló életmódja: „csodálatos hegyi elszigeteltségben" életét az alkotásnak és tanítványai formálásának szentelte. Sok könyvet publikált, így a *Sensul românesc al existenței*, a *Rostirea filosofică românească* címűt és másokat. Valamennyi munkáját kitörő lelkesedéssel fogadta a kommunista rendszer sajtója. Ezek a művek nyilván szembefordultak a hivatalos marxista ideológiával, de tökéletesen megfeleltek a rendszer nacionalista beállítottságának. Tanítványai – ma a román közélet és művelődés markáns alakjai – követték a „menekvés a kultúra révén" útját, támpontokat kerestek ehhez a nyugati filozófiában és irodalomban. „*Mindezek a filozófusok* – írja Ketherine Verdery – *sajnos igen keveset mondtak a túlzottan központosított hatalom által elnyomott munkás- és parasztttömegekről, előttük inkább értelmiségi apologetikusoknak, semmint valamilyen igazságosabb rendszer élharcosainak szerepkörében jelentek meg. Ugyanígy sajnálatos, hogy tisztelettel elfogadták Noica hallgatását saját fasiszta múltjáról, emiatt megbocsáthatatlanul homályban hagyták az 1989. decembere után újból megjelent antiszemitizmust és intoleranciát*" (1992, 301. o.). A Noica-kör tagjai ugyanakkor védelmezték a

kiemelkedő, hiteles művelődési értékeket, ezeket azonban, a dolgok természeténél fogva, csak szűk kör számára tartották hozzáférhetőknek. Nem hangoztatták a demokrácia sokak érdekeivel megegyező elvárásait, mivel az ő szemükben egy ilyen magatartás – valószínűleg – túl nagy engedmény lett volna a baloldali politikának, amelytől mindenképpen el akartak távolodni. Nem karolták fel a „protokronistákra" jellemző nacionalizmus brutális és gyakran primitív formáit, de nem is határolódtak el Noica világos és kifejezett nacionalizmusától, általában a nacionalizmustól, még tanítómesterük nyugatellenes nyilatkozataitól sem, amelyeket élete utolsó éveiben tett.

Ebben a vonatkozásban nem csupán C. Noicáról szólhatunk, hanem a két világháború közötti és a háború utáni román művelődés reprezentatív alakjainak egész soráról, így Nae Ionescuról, Nichifor Crainicról, Mircea Eliadéról, Petre Ţuţeáról és másokról. Annak idején mindannyian bekapcsolódtak a szélsőjobboldali politikai-ideológiai mozgalmakba, tagjai és/vagy támogatói voltak a vasgárdának, e román fasiszta, agresszív, terrorista, hitlerbarát szervezetnek. Egyikük sem határolódott el nyilvánosan a húszas-harmincas évekbeli opciójuktól. Néhányan közülük a második világháború után elhagyták az országot, jelentős műveik révén híresek lettek külföldön. Az otthon maradottak hosszú évekig börtönben ültek. A kommunista rendszer első szakaszában mindannyiuk munkáit kivonták a művelődési körforgalomból. Később azonban, Ceauşescu alatt, e személyiségek többségét rehabilitálták, írásaikat újból kiadták s dicshimnuszokkal fogadták, a hiteles román nemzeti értékek megjelenítésének tartották. A posztkommunista periódusban nagy hévvel tovább folyik ezeknek a műveknek újbóli felhasználása, beleértve azokat is, amelyekben nyilvánvaló a nacionalista-xenofób és általában antidemokratikus üzenet. A legváltozatosabb román publikációkban – ezek közül egyesek kétségtelenül emelkedett művelődési alkotások, harcosan ellenzékiek a mostani rendszerrel szemben – ismételten írtak arról, hogy az illető személyiségek illetve alkotásaik bírálata megsérti a román nemzeti méltóságot, csorbítja értékeit.

2. 5. A fentebb leírtakból kitűnik, hogy nem *újra megjelenő* nacionalizmusról, hanem megnyilvánulásainak *folytatásáról* van szó az 1989 utáni román közéletben. Ugyanakkor az utóbbi öt évben a nacionalizmus változatosabb lett, kiterebélyesedett, a pártállam már nem irányítja és cenzúrázza átfogóan. A román közélet megfigyelője észreveheti a nacionalista jelenségek széles skáláját, a mérsékeltebbektől a legszélsőségesebbekig. Mi az oka ennek a helyzetnek? A magyarázat semmiképpen nem lehet egyértelmű. Első helyen természetesen a nacionalista hagyományokat kell említeni. De a *múlt terhe* nem korlátozódik arra, hogy a régi mentalitás rátelepedik a mostanira. Figyelembe kell venni a jelenlegi társadalmi konfiguráció egyes aspektusait is, ezek ugyancsak a többé vagy kevésbé közeli múlt eseményalakulásának következményei.

A keleti tömb valamennyi országára érvényes az, hogy az erőltetett szövetség és barátság szétesése után ismét terítékre került az államok és nemzetek közötti régi ellenségeskedés, például a román–magyar (de nem csak ez!) pereskedés, amelyről a régi rendszerben nem lehetett szót ejteni. Elemi igazság, hogy az egymással szembenálló nacionalizmusok kölcsönösen feltételezik egymást, szabad kinyilvánításuk könnyen elvezet a konfliktusos viszonyok terjedéséhez. Mindenik nacionalizmus védekező helyzetben érzi magát az „ellenfél" nemzetével szemben, s úgy véli, a legjobb védelem a támadás. Az egymással szembeforduló nacionalizmusok jelenlegi konfrontációjának is tulajdonítható, hogy megjelentek a küzdőtéren az egyes országok nemzeti kisebbségei is. Ezeket a nemzeti-kommunista rendszerben elnyomták, majd ennek bukását arra használták fel, hogy kirukkoljanak az etnikai azonosságuk fenntartását szolgálni hivatott követeléseikkel. A többségi nacionalizmus a maga során rendszerint úgy véli, hogy ezek az elvárások túlzottak és fenyegetőek, tehát fellép ellenük, ellentámadásba lendül.

Harmadsorban, gondolom, figyelembe kell venni Ernest Geller észrevételét, mely szerint az egyes országok vagy régiók közötti gazdasági aránytalanságok csökkenése elvezet az etnikai érzelmek intenzitásának visszafogásához (1994, 40. o.). Ez történik például Nyugat-Európában. Csakhogy a mi térségünkben fordított a helyzet: gazdasági fáziseltolódások jöttek létre, ezek pedig a nacionalizmus erejének növelését eredményezik. A volt keleti tömb országai elvesztették a Nyugattal kötött fogadást a társadalmi struktúrák korszerűsítésére és a lakosság jólétére vonatkozóan. Az 1989-es fordulat azt az illúziót keltette, mintha gyorsan fel lehetne számolni a gazdasági lemaradást ezekben az országokban. Az utóbbi öt évben számos országban, így Romániában is, az átmenet társadalmi ráfordításai a számításoknál sokkal nagyobbaknak bizonyultak, az általános életszínvonal, ahelyett, hogy növekedett volna, csökkent, a román gazdaság általános állapota rosszabbodott. A Nyugatról jövő hathatós anyagi támogatás reménye – ami a nyomorúság helyett a jólétet hozta volna – ábrándnak bizonyult. Az általános frusztráció nyugatellenes magatartást táplál, szilárdítja a nemzet magára maradásának érzését. Végül, de nem utolsósorban a társadalmi felépítés alapvető változása, kiegészülve a társadalom széles köreinek létbizonytalanságával, kedvező légkört teremt a nemzeti érzés és a nacionalista mentalitás felélesztésére. Hiszen az általános bizonytalanság körülményei között a nemzet tűnik biztos pontnak; semmit nem kell tenned, hogy hozzá tartozzál, s bármit tehetsz, nem vesztheted el nemzeti azonosságodat. Konfliktusos helyzetben a nemzeti identitás olyan társadalmi státust ajánl fel, amire büszke lehetsz; a nemzeti azonosság tudata – a társadalmi hierarchia bármily alacsony szintjén legyél is – szavatolja a „másokkal", az idegenekkel és/vagy kisebbségiekkel szembeni felsőbbrendűség ábrándját. Hiszen a nacionalizmus – miként Dionisie Petcu írja – felöleli a „mi" uralmunkat „mások" felett (1994, 31. o.).

Ezen a ponton válik érezhetővé a nacionalizmus fogalmi meghatározásának szükségessége, főleg azért, hogy lássuk, létezik-e a „rossz" nacionalizmus mellett a „jó". Az amerikai Michael Barone úgy véli, hogy a *megfontolt* nacionalizmus megnyitja az utat a progresszió felé. A szerző szerint fontos megtalálni azt a nacionalizmust és azokat a nacionalista pártokat, amelyek képesek megteremteni egy tisztességtudó társadalmat, egy békés világot (1994, 6. o.). A magam részéről nem tudom, mit jelent a „tisztességtudó" társadalom. Tudom viszont, hogy a 20. században a nacionalizmus nem gyökereztetett meg tisztességet az európai közéletben, s annál kevésbé Kelet-Európában, ellenkezőleg. Michel Wieworka hangsúlyozza, hogy a múlt században a nacionalizmus bizonyos értelemben kedvezett a társadalmi modernizálásnak, mivel összekapcsolódott a nemzetek politikai emancipációjával, a nemzeti állam felépítésével (1993, 24. o.). Ugyanaz a szerző kiemeli azonban, hogy a 20. században a nacionalizmus kiváltképpen a modernizálásnak ellenálló áramlat, a premodern, falusi aranykor iránt táplál romantikus nosztalgiát (1993, 33–34. o.). *„Ma s különösképpen Európában a nacionalizmus a maga egészében antimodern arculattal honosodott meg, gyorsan nyit a rasszizmus és a xenofóbia felé"* (1993, 63. o.). Még inkább így történt Kelet-Európában.

Elismerem tehát egyes múlt századi nacionalista politikák és ideológiák demokratikus jellegét, hasonlóképpen látom az idegen elnyomás alatt élt nemzetek harcának jogosságát saját állami létükért, de úgy vélem, hogy a jelenkori nacionalizmusnak nincs „jó" és „rossz" megmutatkozása, csupán kifejeződésének vannak fokozatai. Ismételten kifejtettem meggyőződésemet, mely szerint a nacionalizmust határozottan meg kell különböztetni a *nemzeti azonosságtudattól*, e tudat kiművelésére irányuló természetes, indokolt és legitim törekvéstől. A nacionalizmust a nemzeti identitástudat megrontása, az etnocentrizmus, a xenofóbia és az etnokrácia felé mutató tendencia jellemzi, így lényegénél fogva antidemokratikus (erről többet a III. fejezetben). A nacionalizmus enyhébb válfajai csupán előkészítik a talajt a támadóbb, erőszakosabb formáinak. A (mindenféle) nacionalizmusok összeütközése *„nem nulla végeredményű, hanem veszteséggel járó játék, hiszen a benne résztvevő legtöbb kultúra mindenképpen veszít"* – írja Ernest Geller (1994, 42. o.). A 20. századi és főleg a mostani kelet-európai valóság, meglátásom szerint teljes egészében igazolja ezt az állítást.

3. Etnicitás és nacionalizmus

3. 1. *„Az újjáéledt nacionalizmus fő jellemzője – nemcsak Romániában, hanem egész Kelet-Európában – valószínűleg az etnikai hovatartozás kihangsúlyozása. Ebből fakad a kisebbségek kizárása, akiket ennek következtében etnikai identitásukra egyszerűsítenek."* (George Focke, 1993, 86. o.). S valóban, Európa e részében napjainkban az etnicizmus kölcsönöz

sajátos jegyet a nacionalizmusnak és ennek súlyos következményei vannak a nemzetek, illetve a többség és kisebbség közötti viszonyokra nézve.

A szakkifejezések pontatlansága, egyes szavak homályossága és szemantikai többértelműsége jelentősen megnehezíti a fogalmak tisztázását és pontos elhatárolását.

A nemzetek sok esetben – miként arra Wieworka rámutat – bizonyos politikai tervekhez, a nemzeti állam megteremtéséhez vagy védelméhez kapcsolódnak, az etnikumot – ezzel ellentétben – nem politikai keretben képződött emberi csoportnak tartják (1993, 104. o.). Valóban, Nyugaton a szóhasználatban és a hivatalos dokumentumokban „valamely egyed nemzetiségén" az útlevelébe beírt *állampolgárságát* értik, függetlenül anyanyelvétől és kulturális hovatartozásától. Keleten megkülönböztetik egymástól az *állampolgárságot* és a *nemzetiséget*, mind a köz-, mind a hivatalos nyelvben: lehetsz a román állam polgára s ugyanakkor nem román nemzetiségű. Ez esetben a nemzetiség magába foglalja az etnicitást. *„A társadalmi átmenetnek nevezett változatos formákban (...) a nemzetiséget mindig az etnicitáshoz viszonyítják"* – írja Maurice Blanc és David M. Smith (1994, 101. o.). Amikor ma Keleten az etnikumközi viszonyokról szólnak, akkor szokványosan a nemzetek, illetve az adott államon belül a többségi nemzet és nemzeti kisebbség közötti relációkra gondolnak. Romániában a „magyar etnikumról", a „roma etnikumról" stb. beszélnek az illető nemzeti kisebbség értelmében. Első megközelítésben ennek a terminológiának a használata nem problematikus.

Ebben az értelemben – úgy tűnik – etnikai közösségnek tekinthető valamennyi nagyobb embercsoport, amelynek tagjai közös (valós vagy képzelt, erre még visszatérek) eredetük, azonos beszélt nyelvük és a magukénak tartott kultúra révén kapcsolódnak egymáshoz. Etnikum a nemzetség és a törzs, a nép és a nemzet, az emberi közösség mindezen típusai megtalálhatók a különböző és sajátos társadalmi-történelmi rendszerekben. Az etnikumot az etnográfia és az etnológia kutatja. A nemzetségi-törzsi közösségek és a nép alkotják az emberi kommunitás premodern formáit, a nemzet ennek a modern megnyilvánulása, de miként Wierowka kiemeli: folytonosság van az etnikum e két típusa között (1993, 104. o.). Ekképpen a nemzet az etnicitásnak az ipari társadalomra jellemző modern megjelenési formája.

Az etnicitás premodern alakzatai esetében a közösséghez tartozás elsődleges meghatározó eleme a származás; a nyelvi és kulturális közösség csak következménye annak, hogy az emberek születésük révén az adott kommunitás részei. Hiszen a zárt, csökkent horizontális és vertikális mobilitást mutató premodern társadalmakban, amelyeket a merev társadalmi hierarchia jellemzett, az egyedeknek minimális esélyük volt társadalmi hovatartozásuk saját elhatározásuk szerinti megváltoztatására. A modern társadalomban az ember

megszabadul a merev társadalmi struktúrák szorításától, az egyéni opciók esélye nő, beleértve ebbe azt is, hogy a nyelvi és művelődési asszimilálódással az egyik közösségből átkerüljön a másikba. Itt az egyedek nemzeti hovatartozását nagymértékben az akaratlan vagy maga vállalta szocializálás folyamata s nem annyira a születés biológiai ténye határozza meg.

3.2. Ilyen feltételek között – szakadatlanul így járnak el nacionalista alapon Kelet-Európában – a nemzeti közösség etnikai alaptényezőjének kiemelése, a nemzetnek hangsúlyosan etnikumként (vagy románul a rokoni kapcsolatokra utaló középkori kifejezéssel „neam"-ként, nemzetségként) történő tételezése megköveteli a közösség önmegjelölésekor és a különneműség meghatározásakor a biológiai összetevők kimerevítését a nyelvi és kulturális hovatartozás rovására. Egy nyelvet bárki el tud sajátítani, egy kultúrát mindenki magába tud szívni a nevelés és/vagy személyi igyekezet révén; az etnikai jelleg viszont veleszületett. A biologizmus útján haladó etnicitás szóhasználata – mutatott rá Wieworka – a rasszista auto- és heterodeterminációt fedi, az értékek megkülönböztetésében és alárendeltségében valamiféle „szemérmes rasszizmust" gerjeszt (1993, 103. o.). M. Blanc és D. M. Smith hasonlóképpen észreveszi, hogy *„az 'etnikai' melléknév problémát okoz, mivel gyakran a faj egyszerű körülírását jelenti"* (1994, 103. o.). A nacionalizmus természetesen egyáltalán nem hanyagolja el a nemzet nyelvi és kulturális-szellemi egységét, ellenkezőleg, az etnocentrizmus szellemében kezeli mindezt, kiemeli a saját (legszebb, legkifejezőbb) nyelv, a saját (leggazdagabb) népművészet, a saját (legeredetibb) művelődés felsőbbrendűségét minden más népével szemben. De ugyanakkor kijelenti: ahhoz, hogy le tudj hatolni mindezek legmélyebb értelméig, alapvetően azonosulni tudj a nemzeti nyelvvel és művelődéssel, románnak (magyarnak, szerbnek, bolgárnak, szlováknak stb.) *kell születned*, etnikailag az illető nemzethez kell tartoznod.

Íme egy beszédes példa. Nae Ionescu, a két világháború közötti román etnicizmus reprezentatív alakja egy zsidó diákja regényéhez írt előszavában szétoszlatja az *„asszimilálás illúzióját"*, *„a szubjektív hozzátartozást"* valamely közösséghez *„az önbevallás aktusa révén"*, vagyis az illető közösség nyelve és kultúrája iránti opció, a szülőföld iránti szeretet, annak szolgálata által, bármilyen jelentős legyen is az. Mindennek nincs értéke a tekintetben, hogy valaki *„objektíve az illető közösséghez tartozik-e": „a nemzetiség organikus állapot"*, ahhoz, hogy igazából román légy, románnak kell születned, a nemzeti *„történelem hordozójának"* kell lenned (1934, 9–11. o.). A beolvadás csak felszínes lehet, a zsidó soha nem lehet a nemzet organikus testének része, mivel zsidónak született, még ha Romániában élő zsidó is több nemzedék óta.

Miként Petcu rámutatott (1994), a román etnocentrizmus rendszerint a biologizmus, pszichologizmus és spiritualizmus keveréke. Egyes szerzők erőteljesebben exponálják az etnikai közösség biológiai alapzatát, mások a nemzeti jelleg lelki tényezőit, ismét mások a nemzeti művelődés, népművészet és vallás alkotásaiban megtestesülő sajátos szellemiséget. De még az említett két utolsó felfogásból sem hiányoznak – s nem hiányozhatnak – a hivatkozások a biológiai szubsztrátumra. Ekképpen az etnicitásnak, a származásnak, a biológiai tényezőknek ismételt hangsúlyozása valamely egyed közösséghez való tartozásának meghatározottságában feleleveníti a premodern társadalmakra jellemző mentalitásokat, modernségellenes megnyilvánulás. Max Weber a legvilágosabban állítja ezt: *„természetesen valamennyi etnikai ellentét mögött megtaláljuk, ilyen vagy olyan formában, a 'kiválasztott nép' eszméjét, ez, egyszerűen, a 'rendiségben' (ständisch) megmutatkozó különbségek pandanja, horizontális síkra vetítve"; „a saját szokásjogunk nagyszerűségébe és az idegen szokásjog alacsonyabb-rendűségébe vetett hit – amiből az 'etnikai becsület' táplálkozik – fogalmilag világosan analóg a «rend becsületével»"* (1971, 419, 418. o.). Ennek a vonalán Dan Pavel megjegyzi, hogy a román nacionalizmus *„a kiválasztott nép tipikus ideológiája"*, mivel *„mitikus-teologikus síkon (...) megteoretizál egy, az istennel kiépített-különleges viszonyt"* (1994, 159. o.).

Max Weber felhívja a figyelmet mostani kérdéskörünk még egy nagyon jelentős vetületére. Etnikai, faji csoportoknak nevezik *„azokat az embercsoportokat, amelyek egy szubjektív hitből táplálkoznak, jelesül abból, hogy a külsődleges magatartásoknak vagy szokásoknak, avagy mindkettőnek a hasonlóságára épül közösségük (...) függetlenül attól, hogy ténylegesen létezik-e vagy sem a vérközösség"* (1971, 416. o.).

Nem a tényleges vérközösség számít, hanem az ebbe vetett szubjektív hit. És mivel a homályos történelem, a különféle eredetű populációk gyakori mozgása és összekeveredése miatt a vérközösséget (az etnikai „tisztaságot") rendszerint nem lehet pontosan bizonyítani, az etnicista nacionalizmus a származás mitológiájára támaszkodik, s mennél romantikusabb ez, annál buzgóbban hirdeti. Ezen felül – miként azt Wolfgang Kaschuba aláhúzza – egyetlen etnikum művelődésének sajátossága sem lehet soha „tiszta", hiszen a különböző kultúrák kölcsönös hatására, az interkulturalizmus révén állt össze(1994, 187. o.). Miként nem létezik biológiai szempontból „tiszta" etnikum, ugyanúgy nincs egyetlen „tiszta" etnikai kultúra sem. Nem kerülhetjük meg e tekintetben Konrad Lorenz észrevételét arról a jelenségről, amelyet *„hamis fajalkotásnak" (Schein-Artenbildung)* nevez (amelyről a II. fejezetben is szó esett). Eszerint az etnikai

csoportok az emberi biologikum alegységei lennének; az etológus szerint e jelenséghez kötődik a saját csoport minden szimbólumának túlértékelése s más csoportok valamennyi szimbólumának lebecsülése (1973, 71. o.).

A weberi gondolatok mentén Wolfgang Kaschuba egy lépéssel tovább megy, kiemeli az etnicitásra vonatkozó nacionalista kép szubjektív-akarati jellegét: *„Az etnicitás nem – vagy nem csak – az egység, illetve a művelődésben megmutatkozó különbözőségek eredménye. Sokkal inkább a kulturális eltérések megállapítása lehet, egy hiteles etnicitásról alkotott stratégiai ábrázolásnak a gyümölcse. Ez azt jelenti, hogy a népek közötti etno-kulturális különbözőségek a tudatos kivetítés vagy a megfigyelés révén felszínre hozott hatások eredményeként jelennek meg, a saját, illetve az idegenek és ellenségek képe közötti dichotómiának megfelelően"*. A kettős elágazású azonosság – a „mi" és a „ti" feloldhatatlan ellentéte – része egy hideg fejjel megtervezett konfliktus stratégiájának, mutat rá a szerző (1994, 189. p.).

Max Weber erőfeszítése arra nézve, hogy távolítsák el a biológiai redukcionizmust egyes szociológiai kategóriák meghatározásából, megfigyelhető a nemzet fogalmánál is. Az etnikai közösség és a nemzet fogalma kapcsolódik egymáshoz (1971, 423. o.); az eredet közössége a nemzet esetében is csak képzelt, csupán egy ilyen kommunitásba vetett hit jöhet számításba (1971, 424. o.). A nemzetet azonban, a premodern közösségektől eltérően, még valami plusz is összeötvözi: *„A hatalom szenvedélyes gőgje"*. *„Egy olyan embercsoportban, amelyet a nyelv, a vallásos hit, az erkölcs vagy a sors tesz közösséggé, ez a szenvedély kapcsolódik a létező hatalom megszervezéséhez vagy ahhoz a hő vágyhoz, hogy saját hatalma legyen..."* (1971, 427. o.).

Íme, a nacionalizmus újabb paradoxonja: a „nemzet" államhatalma sajátosan modern termék, de ennek csak bizonyos feltételek között van tartalma, akkor, amikor az állampolgároktól ered a legitim hatalom, annak következtében, hogy elvileg egyenlők a törvény előtt, mindeniküknek joga van szavazattal részt venni a politikai életben. Az etnicizmus révén a nacionalizmus kirekeszti a más származásúakat, így újjáéleszti a premodern társadalmak másik jegyét, azt, amelynek értelmében a társadalom tagjai születésük révén nem egyenjogúak. A modernitás előtti közösségektől eltérően a nemzet, elvben, senkit sem rekeszt ki a közéletből amiatt, hogy valamely társadalmi rendhez tartozik (a modern társadalom felszámolja a rendeket). A nacionalizmus azonban – megkerülve a modern társadalom belső rétegződését – a nemzetet *„képzelt közösségnek"* tartja, s kizárja belőle a *„többieket"*, az *„idegen"* etnikumhoz tartozókat (Wolfgang Kaschuba, 1993, 60–62. o.).

Az etnicizmus előtérbe helyezi a származás szerinti közösséget, s ezzel közvetve kihangsúlyozza a vérségi kapcsolatokat, az egyedek rokonsági viszonyait: *„Ha az etnikumhoz való tartozás az eredetre épül, akkor ez azt*

jelenti, hogy továbbra is a családhoz kötődik; valamely személy egy és ugyanazon időben mindkettőbe beleszületik. S valóban, az etnikai csoport nagymértékben kibővített család" – írja Donald J. Horowitz (1993, 7. o.). Hozzátehetjük: *nem* így van, hanem csak *így tűnik*. A nacionalista szóáradatban ez kifejezésre jut a „testvér" megszólításban, ezzel a szóval fordulnak az etnikum valamennyi tagjához. A testvériség – jól tudjuk – a demokratikus társadalomban az egyed felszabadulásának három elve közül az egyik. Századunkban a demokrácia körül folytatott diskurzusban csak a szabadságot és a (törvények előtti) egyenlőséget említik, a testvériséget feladták, általában úgy kezelik, mint egalitarista, a társadalom hierarchikus szerkezetének nem megfelelő elvet. A nacionalista retorika – az etnikum–család hasonlóságára építkezve – ráhajt a közös eredetre támaszkodó testvériség elvére, elébe megy az egyenlősítő és populista tendenciáknak, ugyanakkor könnyen megemészthető ismérvet nyújt az „idegen eredetűekkel", az „idegen etnikumúakkal" szembeni megkülönböztetésre és azok fölé helyezkedésre. S ott, ahol az egalitarizmusnak tömegalapja van – miként a kelet-európai országokban a kommunizmus utáni periódusban –, a nacionalizmus kedvező környezetre talál. *„Romániában – mutat rá Georg Focke – bizonyos egyenlősítő mentalitás uralkodik. Valamennyi egalitárius közösség gyökeres betagolódással el szokta határolni magát másoktól, akár negatív előjogok árán is. A nacionalizmus pedig ilyen elhatárolást érvényesít mind a kisebbséghez, mind a szomszédos népekhez való viszonyulásában* (1993, 83. o.). *„A testvériség"* egyszerre fejezi ki a belső kohézió és a külső elhatárolás iránti vágyat.

3. 3. A fenti észrevételekkel már a többség és a nemzeti (etnikai) kisebbség viszonyának kérdését érintettem. Ezt a témát más tanulmányaimban is vizsgáltam, most néhány kiegészítő észrevételt teszek erre nézve. A nacionalizmus maga után vonja a nemzeti államra irányuló törekvést: államot minden nemzetnek, az egész nemzetet egyetlen államba egyesíteni (F. J. Hobswan, 1994, 60. o.), függetlenül attól, hogy az adott helyzetben milyen következményei lesznek ennek az államok és nemzetek közötti viszonyokban. A „Nagyszerbia", „Nagymagyarország", „Nagyrománia" létrehozására irányuló törekvésben jól kifejeződik mindez.

Nacionalista nézőpontból a nemzet a nemzeti állam alapzata, a nemzeti állam pedig a nemzet „tulajdona". Így a nemzeti államban az etnikai kisebbségek csakis másodrangú állampolgárok lehetnek. „Idegenek" maradnak, bár ugyanazon a földön születtek, mint a többségiek. Miként Jürgen Habermas írja: *„Egy politikai egyesülés kebelében mindenféle egyenértékűség a démosz, mint a szuverenitás hordozója és a sajátos etnosz között elvezet a lakosság többi etnikai, kulturális, vallási, társadalmi-gazdasági struktúrájának*

elnyomásához vagy erőszakos asszimilálásához" (1990). Vagy pedig egy időben azok alárendeléséhez és durva beolvasztásához. Avagy az elnyomáshoz, anélkül, hogy beolvasztanának, mivel a nacionalizmus a más származásúakat gyakran „nem asszimilálhatóknak" tartja (miként azt fentebb bemutattam).

A *démosz* és az *etnosz* azonosítása – miként arra számos szerző rámutatott – az állampolgári jogok területén maga után vonja a diszkriminációt; ilyenkor a *ius sanguinist* előbbre valónak tartják a *ius solisnál*, nem mindenki, aki ugyanazon a földön született és él, rendelkezik a többségével azonos jogokkal (W. Kaschuba, 1994, 189. o.). Hozzátehetjük: az etnonacionalizmus – a román ugyanúgy, mint általában a kelet-európai – egyaránt meghirdeti mind a *ius sanguinist*, mind a *ius solist*, mivel a többségi etnikumot – az „örökkévaló" történelmi örökség révén – az ország földjét birtokló gazdának, a kisebbségieket pedig ide vetődötteknek, esetleg megtűrteknek tartja, de semmiképpen sem „társtulajdonosoknak", függetlenül attól, hány nemzedék óta lakják az országot. Az etnonacionalizmus nem fogadja el az egyén törvény előtti teljes egyenjogúságát, a *ius solist*. A nemzeti állam csakis etnokrata lehet, húzta alá Nichifor Crainic, a többség etnikai uralmának eszköze kell hogy legyen; ez volt a különböző árnyalatú etnonacionalizmus alapeszméje a két világháború között, s ma is az. Van egy dal, amelyet nagyon sokszor hallunk népgyűléseken, művelődési előadásokon, az országos televízióállomások adásaiban s így szól: *„Románok vagyunk, románok vagyunk / Mi vagyunk az ország örökös urai!"* Ezzel felhívják a kisebbségek figyelmét arra, hogy ők nem urai annak az országnak, amelynek állampolgárai. (Igen beszédes ennek az éneknek az eredeti változata, amely így hangzott: *„Románok vagyunk, románok vagyunk / Mi vagyunk Traian utódai"*. Kezdetben a román nép származására utalt a szöveg, ezt helyettesítette a fenti etnokratikus változat. Ami pedig a románok eredetét illeti, a jelenkori etnonacionalizmus előszeretettel hangsúlyozza a dák, tehát az autochton származást.)

Az etnokratikus orientáció természeténél fogva antidemokratikus. E felfogás hívei világosan megértették ezt s le is vonták a szükséges következtetéseket. Nem csak azért vetették el a demokráciát, mert az egyenlő jogokat biztosít a kisebbségeknek, hanem úgy is, mint ami elvileg idegen a román nemzet specifikumától. A. C. Popovici, aki ennek az irányzatnak a hirdetői között az egyik első mértékadó személy volt, 1910-ben megjelent, *Naţionalism sau democraţie* című könyvében megokolta, hogy a két fogalom miért zárja ki kölcsönösen egymást: *„Én az első csatasorban harcolok az egyetemes társadalmi demokrácia tanai ellen"*, mivel ez *„szigorú következetességgel gyöngíti az egész román nemzet („neam") szellemi egységét"; „igen: én a legteljesebb mértékben «reakciós» eszméket képviselek. Mivel a 'reakció' fejezi ki a nemzeti kultúrák örök feltételét"*. Nicolae Roşu, a vasgárdista etnokratizmus egyik képviselője a *Dialectica naţionalismului* című könyvében így vélekedett: *„A nacionalizmus reakciós,*

hirdeti az etnikai elemek folytonosságát és konvergenciáját, szervesen beléépítve ezeket a történelem ritmusába; a demokratikus liberalizmus forradalmi jellegű, szerteszét szórja, állandóan szétszaggatja az etnikum összetevőit, következésképpen történelmietlen." A más beállítottságú szerzőktől származó, ezekhez hasonló idézetek számát növelni tudnám. A mai politikai palettán a nyílt demokráciaellenesség természetesen nem divatos, de a nemzeti-kommunizmus nosztalgikusai – leplezetten vagy nyíltan – megjelenítik, például ilyen eszmék formájában: *„A hadsereget sürgősen ki kell képezni Románia politikai vezetésére (...) Ennek az országnak, ahhoz, hogy fennmaradjon, vaskezű kormányzásra van szüksége"* – írta C. V. Tudor szenátor „România Mare" című lapjának 1991. december 20-i számában. A demokrácia a nemzet ellensége, a románok ellensége – írja Ion Coja a „Noua Dreaptă" című folyóiratban (1993, 1. sz.)

3. 4. Az etnonacionalizmus mindmáig visszautasította nemcsak a demokratikus állami berendezkedést, de általában a társadalom felépítését modernizáló mindenféle tendenciát is. Az utóbbi százötven évben valamennyi keleti ország művelődésében – különböző verbális burokban – két alapvető irányzat ütközött össze: a szociális, gazdasági, politikai és szellemi társadalmi szerkezetek korszerűsítésének kedvező és az azt ellenző tendencia. Romániában, Bulgáriában, Magyarországon és más országokban az etnonacionalizmus összekapcsolódott a premodern, preindusztriális társadalmi modell konzerválására vagy újjáélesztésére irányuló törekvéssel, illetve annak felmagasztalásával. A „semănătorism", „poporanism", „gîndirism" néven ismert és más román irodalmi-történelmi irányzatok, a köztük létező minden árnyalati különbség és a román kultúrát kétségtelenül gazdagító hozzájárulásuk ellenére, hasonlítottak egymáshoz a hagyományos falusi életvitel, a modernitástól meg nem fertőzött falu, az etnikai jelleg hordozójának tartott román paraszt felmagasztalásában. Ebben a szemléletben a román, vagyis a román „neam" nem más, mint maga a paraszt – állította D. Petcu (1994), kiegészítve azzal, hogy a paraszt azonosítása a román etnikum típusával a két világháború közötti román művelődés majd minden személyiségénél egyaránt megtalálható. Hozzátehetjük ehhez: ugyanakkor valamennyi etnocentristánál a háború utáni szakaszban, beleértve az utóbbi öt évet is. A modern városiasodás és iparosodás feloldja a hiteles etnicitást; a falu a román kultúra melegágya, míg a város a civilizáció otthona; a kultúra organikus, a civilizáció felszínes, gyökértelen; a kultúra magasabb rendű, mint a civilizáció – állítják az említett irányzatok. Az etnonacionalizmus hagyományőrző, tehát – íme, egy másik paradoxon – nemcsak kommunizmusellenes, hanem antikapitalista és antiliberális is egyszerre. A nacionalizmus *„filozófiai és etikai szempontból burzsoá- és kapitalizmusellenes"* – írta ugyanaz az N. Roşu. És természetesen

nyugatellenes, hiszen a modernitás – a városiasodással, iparosodással, liberalizmussal együtt, ami a sajátja – Nyugatról származik. Az etnonacionalizmus viszolygása Nyugattól magába foglal egy jó adag lebecsülést: Nyugat, bár gazdagabb az anyagi javakban, dekadens és irányt tévesztett, hiszen hiányoznak belőle az etnicitás hagyományos kohéziós értékei.

A mai politikai retorika természetesen nem reprodukálja mindig, tale quale, az etnonacionalista gondolkodást jellemző – és azt az archaizmushoz láncoló – eszmék valamennyi láncszemét. Sokat beszélnek manapság a demokratikus építkezésről és a piacgazdaságra történő átmenetről, a közeledésről (Nyugat-) Európához. Az etnonacionalizmus azonban, lényegét és méreteit figyelembe véve, a legkülönbözőbb román pártok, szervezetek és politikai mozgalmak uralkodó ideológiája maradt. A populista-paraszti nacionalizmus továbbra is tevékeny, bár – ismét paradoxon – a hagyományos parasztság modernitás előtti egykori életmódja, foglalkozása és sajátos viselete, mint ilyen már nem létezik; a kommunizmus idején megvalósított kollektivizálás, iparosítás, urbanizálás legnagyobbrészt szétporlasztotta a premodern életkörülményeket, még a falusi környezetben is, anélkül, hogy ezt a valóságos korszerűséggel helyettesítette volna. Christian Gordano Bulgáriára utaló ilyen megállapítása egyaránt ráillik Romániára, Magyarországra és más országra is (1994, 9. o.).

4. A jelenkori nacionalizmus hordozói

Kik a nacionalisták Romániában 1989 után? Első megközelítésben könnyen válaszolhatunk erre: azok, akik ugyanezt az ideológiát képviselték 1989 előtt is. Csakhogy ez az elvileg helyes felelet pontosítást, árnyalást és kiegészítést igényel.

A nacionalista szóáradat ma is sajátja a legkülönbözőbb beállítottságú pártoknak és szervezeteknek, újságoknak és folyóiratoknak; egymástól igen eltérő alapállásból fogalmazzák meg a politikai paletta különböző pontjain; e megnyilvánulások egyaránt jellemzik a más és más társadalmi rétegekből származó embereket, azokat, akiknek a művelődési színvonala igen változatos, a primitíven leegyszerűsítőtől kezdve a legemelkedettebb, kifinomult gondolkodásmódig. A nacionalizmus sajnos megtalálható a román politikai-társadalmi spektrum egészében. A tiszteletet érdemlő kivételek egyediek, nem társadalmi kategóriákra vonatkoznak. A nacionalizmus ott van a kormánypárt (RTDP/PDSR) politikai-ideológiai fegyvertárában. (Megjegyzem: a most következő elemzés az 1994-es helyzetre vonatkozik, amikor ez a fejezet íródott.) Ezt terjeszti fennhangon sok más, magát nyíltan és kifejezetten nacionalista vétetésűnek nevező párt (ezek a parlamentben a kormánypártot támogatják), valamint egy sor fasiszta és fasisztoid, nem parlamenti párt és szervezet. De még a mostani rendszerrel szembenálló demokratikus ellenzéki politikai alakulatok sem mentesek a nacionalista beállítottságtól (ezek közül egyesek ezt erőteljesen érvényesítették a

két háború közötti időkben). Az ilyen állapot hozzájárul ahhoz, hogy nem kristályosodtak ki a pro- és antidemokratikus álláspontok, emiatt zavaros a politikai konfiguráció, amelyben a „bal" és a „jobb" nem határolódik el világosan egymástól, mint Nyugaton, hiszen a „baloldalnak" nagy része nacionalistább, mint a demokrata jobboldal, de ez utóbbiak tekintélyes része, taktikai okokból és a régi sztereotípiák következtében, szintén nem akar elszakadni a nacionalista populizmustól. *„Romániában a nacionalizmust nem utolsósorban arra használják fel, hogy elhomályosítsák a totalitarizmus és demokrácia közötti frontvonalat, a régi szerkezetek konzerválása és az ezek eltávolítását akaró struktúrák közötti határsávot"* – írja A. U. Gabanyi (1992, 287. o.). Ezúttal azonban – véleményem szerint – nemcsak a nacionalizmus ilyen célú *előre megfontolt felhasználásáról* van szó, hanem arról is, hogy az objektíve betölti ezt a funkciót, függetlenül attól, milyen alapállásból hirdetik.

Léteznek mindenekelőtt nacionalista parlamenti pártok: a Nagy-Románia Párt, a Szocialista Munkapárt, a régi kommunista párt utóda, továbbá a Román Nemzeti Egységpárt, ezeket együtt a román nemzet érdekeit kifejező „nemzeti pártnak" nevezik. A hatalmat birtokló Román Társadalmi Demokrácia Pártjának a parlamentben csakis ezekkel a pártokkal együtt lehet többsége, nem nélkülözheti tehát támogatásukat. Néha elhatárolódik az említett pártok egyik vagy másik képviselőjének „verbális szélsőségeitől", de elvileg sohasem ítéli el álláspontjukat, elnézi a xenofób megnyilvánulásokat, sokféleképpen támogatja őket, politikailag akár úgy, hogy vezetői személyesen részt vesznek az ilyen akciókon. S mi több, 1994-ben az RTDP kormányszövetséget kötött az RNEP-vel, több miniszteri tárcát adott neki. A „nacionalista pártalakulatba" tartozó pártok egyenes folytatói a Ceauşescu-féle „nemzeti-kommunizmusnak": hevesen elítélik az *internacionalista* kommunizmust, amelyet az „idegen eredetűek" (az etnikai kisebbségek) képviseltek, de dicsérik és megsiratják a szovjetellenes beállítottságú *nemzeti* kommunizmust, minden diktatórikus jellege és a csődre ítélt gazdaság-irányítás ellenére. Az RTDP, a kormányzó párt meghirdeti reformista jellegét és elkötelezettségét a demokrácia mellett, anélkül azonban, hogy lemondana a régi rendszer gazdasági-társadalmi szerkezeteinek tartósításáról, az egykori nomenklatúra uralkodó pozícióiról, s ugyanakkor a nacionalista retorikáról, ezt tartja ugyanis a populista önigazolás fő eszközének. A kormánypárt számos képviselőjének parlamenti beszédei, publikációinak hangneme a nacionalizmus túllicitálása tekintetében alapvetően nem különböznek a „nemzeti pártok" exponenseiéitől.

Az említett pártok – nacionalizmusuk révén – „jobboldaliak", a populizmusuk és a régi kommunista strtuktúrákhoz való kötődésük szerint „baloldaliak"; ugyanakkor újból megjelent Romániában egy sor nyíltan jobboldali, szélsőséges párt és szervezet. Ilyen névvel például, mint Mişcarea pentru România, Partidul

Dreptei Naţionale és mások, ezek a legionárius Vasgárda, a „Legiunea Arhanghelului Mihail" elnevezésű, fasiszta, hitlerbarát politikai szervezet utódai, amely a két világháború között az antiszemita szélsőséges akcióknak és az antidemokratikus terrornak a hajtómotorja volt. Mindezek törvényesen működnek, kiadványaik vannak, egyre nagyobb sikerrel verbuválnak híveket, főleg az ifjúság soraiból.

A mostani politikai palettán természetesen szakadatlan mozgást tapasztalunk. Létrehoznak és felbontanak szövetségeket, a nyilatkozatokon rajta van a pillanatnyi érdekek bélyege, a nacionalista dörgedelmek hangját néha visszafogják a Nyugat fülének szánt mérsékelt felhívások. Nem feladatom, hogy e tanulmány lapjain politikailag elemezzem a posztkommunista Románia belső alakulásának szinuszgörbéjét. A nacionalizmus jelenléte azonban a politikai színtér egészében – különböző formában és fokon – egészen nyilvánvaló tény.

A nyugati olvasót minden bizonnyal meglepi az a fenti kijelentésem, mely szerint a demokratikus ellenzék – vagy legalábbis annak jelentős része – nem határolódik el egyértelműen, elvileg és kimondottan a nacionalizmustól, még akkor sem, ha néha tompítja az ilyen megnyilvánulásokat. Ez az ellenzék kétségtelenül akarja a kommunista szerkezetek szétzúzását és a piacgazdaság jellemzőinek meghonosítását. Csakhogy a politikai építkezés tekintetében ez az ellenzék – legalábbis annak nagy része – a két világháború közötti román modellnél horgonyzott le, amelynek demokratizmusa következetlen s az etnikumközi viszonyok vonatkozásában különösképpen kétséges volt. Ez az ellenzék képtelen megszabadulni saját, a két háború közötti nacionalista magatartásának sztereotípiáitól. Ugyanakkor megpróbál összefogni a hagyományos szélsőjobboldali politikai erőkkel (vagy azok legnagyobb részével), ezekkel közös a maga antikommunizmusa, de ezeknek viszont a maguk során semmi közük a demokráciához. Tisztán taktikai meggondolásokból jár el így, attól fél, nehogy támadási felületet hagyjon a kormányzó párton belüli és rajta kívüli nacionalista erők támadásának; más szóval igyekszik a nacionalizmust a populista önigazolás eszközeként felhasználni. Mit mondjunk az olyan kijelentésről, amely egy jelentős ellenzéki kulturális folyóiratban jelent meg olyan kiváló személyiség tollából, aki felvállalta a Ceauşescu-féle diktatúra elleni harc kockázatát, s így szól: a „vasgárdista párt", amelyet a román fiatalság egy része választott, a „kissé túlzott nacionalizmus" útja? („22", 1994, okt. 5–11, 8. o.).

A Demokrata Konvencióba tömörült pártok között találjuk a Romániai Magyarok Demokratikus Szövetséget is, amely kifejezi a legnépesebb nemzeti kisebbség érdekeit. A román nacionalizmusról szóló írásomban nem tekinthetek el annak a ténynek a jelzésétől, hogy ebben a sok szempontból nem homogén szervezetben ugyancsak megmutatkoznak egyes nacionalista tendenciák, a magyarországi hasonló álláspontok visszhangjaként. Ezek a megnyilvánulások

ürügyül szolgálnak arra, hogy a román nacionalizmus felbőszüljön. A kisebbségek számára a nacionalizmusok összeütközése és elterjedése csakis katasztrofális lehet. Egyedüli esélyük, hogy a demokráciára támaszkodjanak és eltávolodjanak az etnonacionalizmus minden formájától.

A mai román politikai életben fő szerepet játszó erők között, a nacionalizmusukban megmutatkozó hasonlóság mellett, megfelelést tapasztalunk pártszerkezetük és működési módjuk bizonyos vonatkozásaiban is. Stelian Tănase politológus – a főbb román politikai pártok több munkatársának hozzájárulásával végzett széles körű kutatás nyomán – megállapította: *„a román társadalom egyes vonásainak meghosszabbítása"* megtalálható ma *minden* pártban, így *„a paternalizmus, az autoritárius modellek uralma, a konzervatorizmus, a hierarchizálás, az erőszak, a struktúrák és intézmények törékenysége". „Bár minden román pártnak más-más a retorikája (...) gyakorlatilag majdnem teljesen azonos a belső megszervezésük. A posztkommunizmus első éveiben rákényszerültek a piramis-modellre. A pártokban rideg hierarchia található, s ebben elvileg az alárendeltség uralkodik"*. A továbbiakban a szerző jó néhány más jellemzőt is részletez (a klientelizmus, a vazallussági kapcsolatok stb.), ezek egytől egyig a belső demokrácia ellen dolgoznak. Majd ilyen következtetést von le: *„Nagyon kicsi a valószínűsége annak, hogy a valódi demokrácia megvalósul Romániában ilyen pártokkal"* (1994, 32. o.). Hozzáteszem a magam részéről: kevéssé valószínű, hogy ezek a pártok hatékonyan és következetesen harcoljanak a nacionalizmus ellen.

Mégis van egy reménysugár: fentebb megjegyeztem, hogy léteznek tiszteletreméltó egyéni kivételek. Ma már vannak becsületes és tisztánlátó értelmiségiek, akik rájöttek, milyen ártalmas a nacionalizmus saját népük, saját országuk számára, s hangot is adnak ebbeli meggyőződésüknek. E munkámban idéztem ezek közül egyeseknek a nevét és megállapításait. Számuk kicsi, de úgy tűnik, ez növekedni fog; mindenesetre ma sokkal többen lépnek fel nyíltan a nacionalizmus ellen, mint bármikor a múltban.

5. Zárógondolatok

Nacionalizmus vagy demokrácia? Nacionalizmus *vagy* európai integrálódás? Ez a két, egymással összefüggő kulcskérdés az, amelytől Románia – s nem kevésbé az Európa keleti övezetében levő többi ország – közeli jövője függ.

A nacionalizmus – a maga etnocentrista, xenofób, etnokratikus vonásaival – összeegyeztethetetlen a következetes demokratizmussal, amelyet olyannyian elfogadnak és óhajtanak ezekben az országokban (kivéve a „baloldali" és „jobboldali", egymással gyakran zűrzavarosan összeolvadó szélsőségeseket).

Valamely nemzet állami vezető szerepének érvényesítése inkompatibilis az ország valamennyi állampolgárára kiterjedő tényleges egyenlőséggel, a politikai liberalizmussal, a multikulturalizmussal, az etnikai másság iránti toleranciával. Ez továbbra is tényelegesen gerjeszti a veszélyes feszültségeket a határokon belül és a határokon kívüli szomszédokkal. Akadályozza a piacgazdaság sajátos mechanizmusainak érvényesülését, hiszen felkarolja az etnikai ismérvek szerinti esélyegyenlőtlenséget. *„Mivel a sovinizmus és a demokráciával szembeni ellenséges viszonyulás egybeolvad a piacgazdaság elleni populista-primitív támadásokkal, a nacionalizmus fenyegeti egy ilyen gazdaság meggyökeresztetésére irányuló reformok előrehaladását"* (Gabany, 1992, 290–291. o.).

A nacionalista retorikában és politikában jelentkező liberalizmusellenesség, antidemokratizmus és nyugatellenesség hasonlóképpen összeegyeztethetetlen az európai beépüléssel. A nacionalizmus gyöngíti a régió geopolitikai stabilitását (Gabany, uo.), hisz – bármelyik oldalról jöjjön is – a vele ellentétes nacionalizmus (nacionalizmusok) megnyilvánulásait váltja ki, nem a többség és kisebbség, a nemzetek és országok közötti konfliktus feloldásához, hanem annak szétterjedéséhez vezet. A nacionalizmus ellenzi a modernizálást, nem a társadalom korszerűsítésének, nem az államok egymáshoz közelítésének és együttműködésének, hanem elszigetelésének, nem beépülésüknek, nem az európai integrálódásnak az ideológiája. A nacionalizmus vissza akarja süllyeszteni Kelet-Európát abba az állapotba, amelyben a harmincas évek végén, a második világháború kitörése előtt volt. Ezzel visszatértem a gondolathoz, amelyből tanulmányom elején kiindultam.

„A múlt álarcosbálját a modernitás színpadán ismét színre vitték, mint valóságos színielőadást. Azt a megállapítást, mely szerint a marxista elmélet és a sztálinista embertelenség bensőséges kapcsolatban van, azonnal ki kell egészítenünk annak a ténynek a leszögezésével, hogy a nacionalizmus minden fajtája ugyancsak összefügg a barbár vérfürdővel Európa szívében" (Ulrich Beck, 1993, 61. o.).

Nacionalizmus *vagy* demokrácia és európai beépülés, íme, ez itt a kérdés.

(1994)

KÖNYVÉSZET

BARONE, Michael (1994): *Democraţie şi politică*, In: *Sinteze*, 99. sz.

BECK, Ulrich (1993): *Zurück in die Zukunft,* In:*Der Spiegel,* 47. sz.

BLANC, Mauricie – SMITH, David (1994): *Les minorités etniques en Europe: commparaisons et propositions, In: La réinvention de la démocratie*, Párizs, L"Harmattan

BOTEZ, Mihai (1993): *Intelectualii din Europa de Est,* Bukarest, Editura Fundaţiei Culturale Române

DOINAŞ, Ştefan Aug: (1994*): Capcanele istoriei*, In: *Dilema*,92. sz.

FOCKE, George (1993): *Vom Kommunizmus zum Nationalismus. Zur Sonderfall Rumänien,* In:GREGORI, Ilina – SCHASER, Angelika (Hr): *Rumänien im Umbruch: Chancen und Probleme der europäischen Integration,* Bochum, Winkler

GABANY, Anneli Ute (1992): *Nationalismus in Rumänien*, In: *Südost-Europa*, Heft 5.

GELLNER, Ernst (1994): *Mitul naţiunii şi mitul claselor*, In: Polis, 2. sz.

GIORDANO, Christian)1994): *Not All Roads Lead to Rome*, In*: Eastern European Countryside, promotion issue*

HABERMAS, Jürgen (1990): *Der DM-Nationalismus*, In: *Die Zeit*, 14. sz.

HITCHINS, Keith (1993): *East or West? Orthodoxism and Nationalism in Rumania in the 20th Century*, In: GREGORI, Ilina – SCHASER, Angelica (Hr.*): Rumänien im Umbruch. Chancen und Probleme der europäischen Integration,* Bochum, Winkler

HOBSBAWN, Eric (1994): *Etnicitate şi naţionalism*, In: *Polis*, 2. sz.

HOROWITZ, Donald M. (1993): *Consecinţa confictului etnic şi a autodeterminării după războiul rece: ostilitatea,* Bukarest, *Proiectul pentru relaţiile interetnice,* Fundaţia Culturală Română

IONESCU, Nae, (1934): Prefaţă, In: Mihai Sebastian (f.a.) *De două mii de ani*, Brassó Ariana

KASCHUBA, Wolfgang (1993): *Volk und Nation: Ethozentrismus in Geschichte und Gegenwart,* In: WINKLER, H. A. – KAELBE, H.*: Nationalismus – Nationalität – Supernationalität*, Stutgart, Klett Cotta

KASCHUBA, Wolfgang (1994*): Kulturalismus: Vom Verschwinden des Sozialen im gesellschaftlichen Discurs,* In*: Berliner Journal für Soziologie,* 2. sz.

LORENZ, Konrad (1973): *Die acht Todsünden der zivilisierten Menschheit,* München, R. Piper & Co.

MICHNIK, Adam (1994*): Schirinowski, mon amour*, In: *Der Spiegel*, 2.sz

PAVEL, Dan (1994): *Deşteaptă-te române! O cercetare în istoria naţionalismului,* In*: Polus,* 2. sz.

PETCU, Dionisie (1993): *Particularităţi ale antisemitismului din România în perioada interbelică,* In*: Societate şi cultură,* 1. sz.

SUNDHAUSEN, Holm (1994): *Die „Modernisierung" der Balkanländer in vorsozialischer Zeit: Ein Missverständniss und seine Folgen,* In: GREGORI Ilina – CHASER, Angelika (Hr.*): Rumänien im Umbruch: Chancen und Probleme der europäischen Integration,* Bochum, Winkler

TĂNASE, Stelian (1994): *Concluzii provizorii*, In: *Sfera politicii*, 19. sz. aug.

VERDERY, Katherine (1994): *National Ideology Under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*, Berkeley/ Los Angeles/Oxford, University of California Press

VEDERY, Katherine (1994). *Hobsbawn in Est (kommentár)* In*: Polis* 2. sz.

WEBER, Max (1971*): Les relations communitaires* ethniques, In: *Economie et société* I. Párizs, Plon

WIEWORKA, Michel (1993): *La démocratie a l'épreuve. Nationalisme, populisme, ethnicité,* Párizs, Éditions La Découverte

WIEWORKA, Michel (1994): *Spaţiul rasismului*, Bukarest, Humanitas

MÁSODIK RÉSZ

A KISEBBSÉGEK

V. AZONOSSÁG ÉS ASSZIMILÁCIÓ
(magyarok Romániában)

1. Történelem röviden

Az egész kelet- délkelet-európai térség összekuszált múltja súlyosan rátelepszik e régió – egyáltalán nem egyszerű – etnikumközi viszonyaira.

Jól ismert adatok igazolják eredetük, nyelvük, művelődésük, vallásuk tekintetében egymástól különböző népek hosszantartó történelmi együttélését Románia mai területén. Románia több történelmi tartománya évszázadokon keresztül jelentős interkulturális térséget alkotott: Erdélyben a románok mellett jelen voltak a magyarok és szászok, a Bánságban a svábok, magyarok, szerbek és mások, Havasalföldön és Olténiában a görögök, a bulgárok, Dobrudzsában a törökök és tatárok, Moldvában – de Erdélyben és a Bánságban is – a zsidók; s a felsorolást folytathatnók. Egy biztos: a különböző etnikumok nem egyszerűen csak egymás mellett éltek, hanem nyelvi és művelődési szinten kölcsönösen hatottak egymásra (Victor Neumann, 1996). A román többség művelődési életének demokratikus képviselői is elismerik és pozitívan értékelik ezt a kölcsönös egymásra hatást. Adrian Marino vállalja *„nyíltan és megszorítás nélkül az irodalmi «másság» és «kölcsönösség» eszméjét az extenzív és intenzív irodalmi «csere» révén. Ez a «csere» elvezet a termékeny «párbeszédhez» és a pozitív «komplementaritáshoz»"* (1996, b, 240. o.), ugyanakkor elutasítja az elszigetelődést, a sajátosság túlfeszítését és a türelmetlen etnicizmust. (1996, a, 53. o.). De a kölcsönös (nyelvi, művelődési) *hatásoknál* többről is szó van. A hosszantartó történelmi együttélés során felmerült és többé-kevésbé élesen felvetődik ma is az *identitás – asszimiláció* viszonyának kérdése: az etnikai/ nemzeti csoportok – természetszerűen és spontánul – igyekeztek megőrizni

önazonosságukat; ugyanakkor az egyik vagy másik fél célirányos asszimilálással próbálkozott, s végbement a spontán beolvadás folyamata is, magának a hosszú együttélés tényének elkerülhetetlen következményeként.

Nemcsak Romániában él együtt számos kisebbség a román többséggel, román kisebbségi etnikumot találunk – kisebb vagy nagyobb számban – több szomszédos országban is: Magyarországon, Szerbiában (a szerb Bánságban), Macedóniában, Bulgáriában és a távolabbi Görögországban. Az ilyen etnikai kisebbségi csoportokra vonatkozó pontos demográfiai adatokról egymásnak ellentmondó vélemények vannak. Egy biztos: lélekszámuk ma kisebb, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Az országon kívül élő román populáció körében tehát bizonyos beolvadási tendencia ment végbe; ennek oka és magyarázata vitatott. Ezen túlmenően az utóbbi években megjelent egy másik, többségében román lakosságú szuverén állam, a Pruton túli Moldvai Köztársaság. Itt is jelentős számú kisebbség él, közülük a legnépesebb jelenleg az orosz. Annak következtében, hogy a Szovjetunió újból elfoglalta Besszarábiát, és ez a történelmi tartomány nem került vissza Romániához, jelenleg több román él az ország határain kívül, mint a két világháború között.

Az identitás/asszimiláció kérdése tehát nemcsak a romániai többségi románság és az etnikai kisebbségek országon belüli viszonyaként tevődik fel, hanem úgy is, mint a Románia határain kívüli románok és azon lakosság közötti reláció, amelynek körében élnek. *Elvileg* ugyanúgy fogalmazódik meg, még ha az idevágó konkrét adatok – a lakosság százalékaránya és súlya az illető országok egészében, a történelem alakulása stb. – esetről esetre más és más. A román nacionalizmus azonban a románok romániai *uralmának* etnokratikus eszméjére összpontosít, kevésbé a határon kívül élő románok nemzeti azonosságának védelmére, mivel ez utóbbiért csakis a kisebbségi jogok demokratikus elvei alapján lehetne küzdeni.

A történelem nagyon bonyolulttá tette az etnikumok közötti viszonyokat Európa e részén. Nemcsak hogy a jelenlegi politikai konfiguráció nem fedi pontosan a térség etnikai térképét, de maguk a politikai struktúrák is többször megváltoztak, ez mindannyiszor az erőviszonyok felborulásával járt, ismételten felcserélődött egyes etnikumok uralkodó, illetve alárendelt szerepe. Románia észak-nyugati harmada, Erdély (Bánsággal, Partiummal és Máramarossal együtt) a Magyar Királysághoz tartozott, illetve a középkorban, 1541–1690 között független magyar fejedelemség volt, 1712–1848 között osztrák gubernium, majd 1867-ben a magyar állam része lett a dualista Habsburg-birodalmon belül. A többségében román lakosságú Erdély az első világháború után egyesült Romániával, ezt a trianoni szerződés nemzetközileg szentesítette. 1940-ben a fasiszta hatalmak – Németország és Olaszország – diktátuma következtében Észak-Erdélyt újra elfoglalta Magyarország, majd a második világháború végén ismét román fennhatóság alá került. A 20. században tehát három alapvető

politikai változás ment végbe egyetlen nemzedék életében, ezek erőteljesen kihatottak az etnikumok közötti viszonyokra, az azonosság megőrzésére irányuló törekvésre és az asszimilációs folyamat feltételeire illetve irányára.

Ebben az írásomban e bemérési pontból nézve fogom vizsgálni az azonosság és beolvadás közötti relációt a többség és az etnikai (nemzeti) kisebbségek viszonyában, a mai Romániában élő románok és magyarok közötti kapcsolatokra összpontosítva. Megpróbálkozom egyes fogalmak pontosításával, ezekhez társítom az alapfogalmak operacionalizálását, bemutatom a szóban forgó etnikai közösségek közötti viszonyok időszerű problémáinak egyes aspektusait. Román állampolgárként, aki származása révén nem tartozik sem a többségi román etnikumhoz, sem a magyar kisebbséghez, de *belülről* ismeri mindkét kultúrát, úgy gondolom, előnyös helyzetben vagyok ahhoz, hogy megpróbáljam ábrázolni ezeket az etnikumok közötti kapcsolatokat mindkét közösség belső perspektívájából, és ugyanakkor kívülről, a másik kommunitás szemszögéből is.

2. Identitás

„A modern szociológiában nem létezik világos identitás-fogalom. E fogalmat tágabb értelemben az emberek öntudatára, az érzelmeikre, az önmagukról kialakított eszmékre vonatkoztatva használják, így például a «nemi azonosság» (gender identity) vagy «osztály-azonosság» kifejezésekben...” (Gordon Marsall, 1994, 233. o.).

Az *Oxford Concise Dictionary of Sociology*ban, ahonnan idéztem, nincs semmiféle utalás az *etnikai* vagy *nemzeti* identitásra. Mint ahogyan nincs ilyen hivatkozás Hans-Peter Frey és Karl Hauser *Identität* (1987) című, terjedelmes és jelentős könyvében sem, amely egyébként hosszan és elmélyülten tárgyalja e fogalom pszichológiai és szociológiai implikációit.

Mindezek ellenére az emberi lény identitása – bár semmiképpen nem redukálható a maga etnikai dimenziójára – külön, egyáltalán nem elhanyagolható alkotórészként magában foglalja ezt is. E részelem fontossága leginkább a problematikus etnikumközi viszonyok feltételei között domborodik ki, főleg akkor, amikor az etnikai azonosság kinyilvánítása illetve megőrzése különleges társadalmi és politikai jelentőséggel telített vagy ilyenné válik. Egyes országokban a megkésett történelmi fejlődés, bizonyos premodern társadalmi szerkezetek fennmaradása s az ilyen struktúrák iránti nosztalgia, a demokratikus politikai élettapasztalatok törékenysége kedvező légkört teremt ahhoz, hogy az etnikai azonosság problematikussá váljon.

Érzésem szerint érdemes abból kiindulni, hogy a jelenkori szociológiában és társadalomlélektanban meg szokták különböztetni egymástól az egyén *személyi identitását* és a *társadalmi (csoport-) identitását*. Az egyén személyi

azonossága mindenekelőtt a maga emberi, egyedi és megismételhetetlen tulajdonságaiból adódik, valamint az egyes csoportokhoz való, önként vagy nem önként választott tartozásának sokrétű konkrét alakzatából. A konkrét egyed lehet férfi vagy nő, gyermek, fiatal, felnőtt vagy idős, bizonyos képzettsége és szakmája van, valamilyen életutat tesz meg, sajátos karriert fut be, egy sor társadalmi státust és szerepet örököl vagy szerez magának. Ezzel szemben, *„... az egyén társadalmi identitása a magáról alkotott fogalmának része, amely valamely csoporthoz való tartozásából ered"* (Lorenzi-Cioldi - Doise, 1996, 364. o.). Az egyén egyszerre számos, egymástól különböző társadalmi csoporthoz tartozik; ezek közül az egyik igen jelentős az etnikai csoport, ezt lehetőség szerint a születés határozza meg, de tulajdonképpen az egész szocializálási folyamat révén alakul ki. A társadalmi identitáson társadalmi terméket kell értenünk: S. N. Eisenstadt szerint *„a kollektív identitást nem a természet hozza létre, hanem a társadalom építi ki: bizonyos akaratlagos vagy nem szándékos kölcsönhatások következménye, amelyek a maguk során társadalmilag modelláltak vagy strukturáltak. A kollektív azonosság függ a közösség egyes tagjaitól gerjesztett társadalmi folyamatoktól..."* (1996, 485. o.). Az anyanyelvet, az etnikai közösség kultúráját és értékeit nem genetikai úton adják át, ezeket a szocializálás bonyolult folyamatában sajátítja el az ember, az etnikai hovatartozásának alapelemeit alkotják, életre szólóan rányomják bélyegüket gondolkodásmódjára és viselkedésére. Ugyanakkor *„a kollektív identitás bizonyos társadalmi határok kiépítésének terméke. Ezek a választóvonalak elkülönítik és szétválasztják a társadalmi kölcsönhatások és viszonyok reális, változatos folyamatait; demarkációs vonalat húznak a belső és külső, az idegen és a családhoz tartozó, a hasonló és különböző, a barát és ellenség között..."* – írja S. N. Eisenstadt (1996, 485. o.). Ez a megállapítás teljes egészében érvényes az etnikai identitásra is. Az az etnikai közösség, amelyhez az egyén tartozik, az emberi univerzum sajátos megnyilvánulása, az egyént az emberiséggel összekötő hídként működhet; a nacionalista etnocentrizmus azonban sorompóvá változtathatja. Hiszen mindenféle utalás az azonosságra közvetve elhatárolódást jelent a *másságtól*, az etnocentrista látásmódban pedig ez az elkülönülés *teljes*, beleértve ebbe minden kapcsolat visszautasítását az etnikai mássággal. Egy ilyen nézőpont ugyanakkor eltúlozza az egyén etnikai azonosságának jelentőségét az élete számára egyáltalán nem jelentéktelen más csoportidentitással szemben: *„a nacionalizmus kiragadja az egyedet abból a szakmai, politikai, erkölcsi közösségből, amelyben ténylegesen él, egyedül az etnikai identitást ismeri el, s ezt sorsszerűnek tételezi"* – írja Andrei Marga (1995, 217. o.).

Lorenzi-Cioldi és Doise rámutat: ha az egyént kizárólag társadalmi identitásával határozzák meg, akkor ez egyet jelent annak *elszemélytelenítésével*. Így van ez – teszem hozzá – főleg akkor, ha a társadalmi azonosságot csupán

vagy elsősorban valamely társadalmi csoporthoz való, nem választott, hanem öröklött hovatartozás révén határozzák meg, mint az etnikai közösség esetében. Az etnocentrizmus és az etnikai előítélet következtében a társadalmi csoportok tagjai az *in-goup*-ot sokkal változatosabbnak és heterogénebbnek érzékelik, mint az *out-group*-ot (Lorenzi-Cioldi – Doise, 1996, 365. o.), ez pedig egyszerűen azt jelenti, hogy amikor a saját etnikum tagjairól van szó, akkor hajlamosabbak az egyént tulajdonságai révén autonóm emberi személyként értékelni, míg „másokat" kizárólag vagy elsősorban etnikai hovatartozásuk prizmáján keresztül látják – „egy magyar", „egy román", „egy cigány", „egy zsidó" – könnyedén elvonatkoztatva azok meghatározó jegyeitől, egyéni jó tulajdonságaitól vagy hibáitól, egyszóval személyi identitásuktól. *„A határok és a szolidaritás kiépítése egyáltalán nem tiszta 'szimbolika', nincs kapcsolatban a munkamegosztással, az erőforrások feletti ellenőrzéssel és a társadalmi tagolódással."* (N. S. Eisenstadt, 1993, 486. o.).Egyes nem demokratikus vagy nem következetesen demokratikus társadalmi szerkezetek feltételei között a többségi etnikum önfelértékelése és a kisebbségi etnikum vagy etnikumok leértékelése könnyen az uralkodó többségnek a kisebbség feletti etnokratikus uralmára való törekvésben konkretizálódik. Hozzáteszem: a kommunista totalitarista rendszerben ehhez hasonlóan jártak el, intézményesítették az egyedek származásának vagy társadalmi (osztály-) hovatartozásának elsődlegességét azok személyi kompetenciájával szemben. A közélet demokratikus felépítése és a demokratikus mentalitás egyaránt megköveteli az egyén elszemélytelenítésének elkerülését, a társadalmi érvényesüléshez szükséges feltételek biztosítását személyes tulajdonságainak, s nem etnikai hovatartozásának vagy társadalmi származásának megfelelően. *„A nemzeti sajátosságunkra nézve nincs semmi, amit előrevalóbbnak fogadnék el, mint az emberi lény méltósága, a maga egyediségében"*, írja – gondolom, mély igazságként – egy tiszteletreméltó román publicista (Gabriel Andreescu, 1996).

Az etnikai azonosság *etnicista* felfogása rendszerint figyelmen kívül hagyja egyes közösségek identitástudatának társadalmi felépítését, egyoldalúan hangsúlyozza a származás, a vér közösségének szerepét. Már Max Weber felhívta a figyelmet egy ilyen identitástudat illuzórikus jellegére: etnikai csoportnak nevezik – írta – *„azt az embercsoportot, amely táplálja a közös eredet szubjektív hitét, ez vagy a külsődlegességekben vagy a szokásokban – avagy mindkettőben – megnyilvánuló hasonlóságra épül (...), függetlenül attól, hogy objektíve létezik-e vagy sem bizonyos vérközösség"* (1971, 416. o.). Valamely etnikai közösség vérének „tisztaságát" visszamenőleg rendszerint nem lehet bizonyítani, a mai civilizált társadalmakban élő valamennyi nép az egymástól eltérő eredetű népcsoportok közötti történelmi interferencia terméke.

Tulajdonképpen valamennyi közösség azonosságtudatának forrása magának az illető kommunitásnak *a történelme. „Ily módon kialakul egy kollektív tudat és egy közösségi emlékezés, amely önmagát előrelendítő erővé válik. Ez hozza felszínre a saját történelem specifikus érzékelését és értelmezését. Ez lesz a «nemzeti történelem», ami megalapozza és legitimizálja a nemzeti azonosság elvárását, egyes esetekben pedig egyenesen «létrehozza» azt és bevési a kollektív emlékezetbe. (...) A nemzeti tudat a maga alkotta formában és lenyomatban megteremti a nemzet önképét, néha annak mítoszát, majd ebben a képben és ebből él"* (E.-W. Böckenförde, 1995, 984. o.).

Ugyanaz a német szerző elemzi – egyébként a kérdésre vonatkozó irodalomban ismert, gyakran emlegetett – a különbséget a politikai-akaratlagos (francia modell) és az etnikai-kulturális beállítottságú (német modell) nemzetfogalom között. Az előbbi szerint a nemzet politikai egysége arra épül, hogy az emberek saját akaratukból állami közösségben élnek együtt; a német változatban a nyelv, az eredet és a kultúra közössége a nemzet kötőanyaga, függetlenül attól, hogy a nemzet tagjai milyen állam alattvalóiként élnek (E.-W. Böckenförde, 1995, 974. o.). Az első esetben Franciaország minden állampolgárát franciának tekintik, ebbe beleértődik az is, hogy franciául beszél és a francia kultúrát sajátítja el; az egyén „nemzetisége" még a hivatalos okmányokban is *állampolgárságával* azonos, azzal a minőségével, hogy az adott állam alattvalója. Beleértendő továbbá az is, hogy franciák csakis Franciaország állampolgárai lehetnek. A második változatban az azonos nyelvet beszélő, egységes kultúrával rendelkező, de különböző államkeretek között élő nép történelmi realitása a kiindulópont; a nemzetiség itt eredetileg nem azonos az állampolgársággal. A nemzeti tudat fejlődésével azonban megjelenik a nemzet politikai egyesítésére, az egységes nemzeti állam megteremtésére irányuló törekvés, ami azt jelenti, hogy egyetlen átfogó politikai alakulatba tömörítsék a nemzet minden részét; márpedig ez nem más, mint a nemzeti állam határainak kiterjesztése mindazon területre, ahol az adott nemzet él.

Anélkül, hogy hosszabban kitérnék arra, milyen következményei voltak Franciaország és Németország, illetve egész Európa történelmében e két modellnek, csak arra utalok, hogy Kelet- és Délkelet-Európában e két variáns sajátosan összefonódott. Az előbbiekben leírt különleges helyzet következtében: a nemzeti államok sokféle és számos kisebbséget öleltek fel, ugyanakkor a többségi nemzet jelentős része más nemzeti államok területén élt (és él) kisebbségként; nem szabály, sőt kivétel az etnikailag „tiszta" zónák létezése. Ilyen körülmények között a nacionalista ideológia egyszerre mutatkozik meg mindkét modell szerint.

Egyfelől: az állampolgárt a nemzetiséggel azonosító francia modell szerinti etnokratikus tendencia azonos a kisebbségek *asszimilálására* irányuló törekvéssel, ez pedig elkerülhetetlenül kiváltja a kisebbségek ellenállását, a nemzeti azonosságuk

védelmét célzó reakciót. Más helyen kifejtettem, hogy az állam *nemzeti* államként történő önmeghatározása olyan körülmények között, amikor népes és kompakt nemzeti kisebbségi lakosság is él az adott országban – s ezeket nem a közelmúltban ide került bevándorló személyek alkotják – elkerülhetetlenül megjelenik a fent említett ellentmondás; az állam nemzeti jellege annál nyomatékosabban érvényesül, mennél kisebb lélekszámúak (százalékarányúak) a kisebbségek (III. fejezet). A magyar állam a múlt század második felétől 1918-ig Erdélyben a román (és más etnikumú kisebbségi) lakosság asszimilálásának politikáját folytatta, meghirdette az állam nemzeti jellegét, miszerint valamennyi egyenjogú állampolgára alkotja a *magyar* „politikai nemzetet". Ebben a koncepcióban és gyakorlatban a teljes társadalmi és politikai emancipáció, az állampolgári jogegyenlőség feltételéül azt szabták meg, hogy a kisebbségiek fogadják el, miszerint ők is az így értelmezett „politikai nemzet" tagjai, tehát *egyezzenek bele az asszimilációba,* mondjanak le, legalábbis részben, saját etnikai identitásukról. Az erdélyi román lakosság akkor elutasította ezt a feltételt, nacionalista vezetőinek irányításával harcolt saját azonosságának megőrzéséért és kinyilvánításáért. Az 1918 utáni körülmények között azonban a román nacionalista politikai vezetők és ideológusok ugyanezt az ideológiát és gyakorlatot követték, most már a magyar kisebbséggel szemben: kinyilvánították a román állam nemzeti jellegét, s a teljes állampolgári jogok birtoklásának feltételeként elvárták, hogy a kisebbségek fogadják el román minőségüket; egyszóval behelyettesítették az állampolgárságot a nemzetiséggel, s ezzel – még ha nem is bevallottan – a nacionalista asszimiláló politikát karolták fel s ez *ugyanolyan* ellenállást váltott ki a magyar lakosság körében, mint amilyen a románok soraiban mutatkozott meg egykor az ugyanilyen magyar politikával szemben. A román nacionalista politikusok a *román* elnevezést még a totalitarizmus utáni mostani periódusban is Románia minden állampolgárára vonatkoztatják, nem veszik figyelembe, hogy a magyarok nem akarnak lemondani azonosságukról s *ugyanakkor* elvárják állampolgári egyenlőségüket a többségi lakossággal. Hozzáteszem: ez a jelenség nem kizárólag a román–magyar viszonyt jellemzi; a bolgár nacionalizmus ugyanilyen módon viszonyult és viszonyul Bulgáriában a török és más kisebbséghez, ezt tette és teszi a szerb nacionalizmus a szerbiai és általában a volt jugoszláviai kisebbségekkel és így tovább.

Másfelől: annak érdekében, hogy egybefogja a nemzet minden részét, a nacionalista ideológia és politika úgy is megnyilvánul, mint az ország területének növelésére irányuló tendencia, ami viszont sértene más államokat és növelné a saját államhatárokon belül került kisebbségek lélekszámát s természetesen kiváltaná az érintett államok és népek ellenállását.

Ez okból az egész kelet-európai és balkáni térségben az etnikumközi viszonyokat – legalábbis az utóbbi másfél században, de jelenleg is – egyes közösségek arra irányuló ellentmondásos tendenciái jellemezték és jellemzik,

hogy védelmezzék, tartósítsák és kinyilvánítsák identitásukat, illetve elutasítsák a felszívódást az adott államalakulatban domináns többségi etnikumba; ezzel párhuzamosan azonban mégis elkerülhetetlenül megmutatkozik a kisebbségek tényleges felszívódásának folyamata az adott többségbe.

Ugyanakkor figyelembe kell venni azt is, hogy az etnokratikus mentalitás és ideológia ellentmondásosan viszonyul a kisebbségek asszimilálásához: a nemzeti állam jellegének megszilárdítása érdekében támogatja, esetenként erőlteti a beolvasztást; az etnikai „tisztaság" védelmében viszont fékezi, elutasítja azt. Rendszerint a konjunkturális helyzet határozza meg azt, hogy e két változat közül melyiket érvényesíti.

A többségi etnokráciával szemben a kisebbség természetesen igyekszik védelmezni azonosságát. Gáll Ernő kifejezésével élve: harcol *„sajátosságának méltóságáért"*, azért, hogy a többség ismerje el jogát saját értékeinek művelésére az adott politikai keretben (*Pandora visszatérése*, 1979). Elismeri számbeli kisebbség voltát, de elvárja, hogy etnikai közösségi minőségében ne tartsák kevésbé értékesnek; ugyanakkor ismerjék el természetes kapcsolatát azzal a nemzettel, amelynek része: a maga államában többségi nemzettel, amelynek nyelvét beszéli, kultúrájával azonosul, s szakadatlanul hozzájárul annak gazdagításához (Balázs, 1995).

A kisebbség harca azonosságának megőrzéséért egyet jelent az asszimilálás elleni küzdelemmel. Csakhogy ez a magatartás sem problémamentes, mivel az együttélés, az interkulturalitás, akarva, nem akarva, maga után vonja az asszimiláció egyes elemeinek meglétét. A kisebbségek etnocentrizmusa ezeknek az elemeknek az elutasításába torkollik. Ennek jobb megértése céljából érdemes közelebbről szemügyre venni az asszimiláció fogalmát.

3. Asszimiláció

Az asszimilációt a fentebb idézett *Oxford Concise Dictionary of Sociology* a következőképpen határozza meg: *„Az akulturalizálással szinonim fogalom, annak a folyamatnak a leírására szolgál, amelynek révén egy outsider, egy bevándorló vagy egy alárendelt csoport nem világos körülmények között integrálttá válik az uralkodó gazda-társadalomban (...) Az asszimiláció maga után vonja azt, hogy az alárendelt csoport elfogadja és interiorizálja az uralkodó csoport értékeit és kultúráját"* (Marshall, 1994, 20. o.). Ez a meghatározás, miként a szöveg világosan kimondja, elsősorban a bevándorlókat befogadó társadalmakra – főleg az Amerikai Egyesült Államokra – vonatkozik. Nem lehet azonban eléggé hangsúlyozni – miként az előbbiekben ismételten jeleztem – hogy a kelet- és dél-európai övezetben az etnikai kisebbségek nem egyedi bevándorlókból tevődnek össze, hanem többé-kevésbé kompakt, az adott területen

stabil etnikai közösségek, amelyek századok óta együtt élnek az ottani etnikai többséggel. Nem „vendégek" abban az országban, amelyben laknak, s nem tartják magukat ilyennek, hiszen ők maguk és őseik itt születtek, ez számukra nem „host society", hanem szülőföld. Az egyéni bevándorlók azzal a nyilvánvaló szándékkal érkeznek az adott országba, hogy integrálódjanak, akulturalizálódjanak a maguk választotta új környezetben; a szóban forgó kisebbségek viszont nem hagyták el, nem választották meg s változtatták lakhelyüket, elsődleges szándékuk megőrizni, nem pedig mássá tenni azononosságukat.

Hangsúlyozom az általam vizsgált térségben létező és az amerikai helyzet közötti különbséget. Az Egyesült Államokban, miként Nathan Glazer és Patrick Moynihan ma már klasszikusnak tartott, *Beyond the Melting Pot* (1970) című munkájukban megállapítják, a bevándorlók asszimilálása három nemzedék után elkerülhetetlen. Az amerikai társadalom hagyományosan tényleges *melting pot*-ként működött, az amerikai nemzet tulajdonképpen a különböző etnikai eredetű lakosság összeolvadása révén alakult ki. A teljesen nem asszimilált etnikai kisebbségek – a négerek és latin-amerikaiak – emancipációja pedig megkövetelte a szegregáció megszüntetését, azt, hogy a többség elfogadja beolvadásukat, például befogadják a négereket és portoricóiakat mindazokba az iskolákba, ahova fehérek járnak. Romániában – akárcsak a hozzá hasonló helyzetben levő országokban – az állampolgári egyenlőtlenség problémája nem azáltal oldódik meg, hogy a magyarokat befogadják a román iskolákba, hanem úgy, hogy az állam elfogadja és működteti a magyar kisebbség anyanyelvű oktatásának teljes iskolarendszerét, hiszen csak így tudják tartósítani identitásukat (természetesen megtanulva a többség nyelvét is, e nélkül nem lehet hatékonyan integrálódni a szocio-professzionális tevékenységbe és a közéletbe). Egyébként számos új keletű tanulmány, mint Earl Shorrisé (1993) jelzi, hogy Amerikában is megjelent valamilyen ellenállás a *melting pot* eszméjével és gyakorlatával szemben: a spanyol nyelvet beszélő *latino* népesség meg akarja őrizni, nem pedig elveszteni önazonosságát, felkarolja a kétnyelvűséget, nem fogadja el a teljes asszimilálást. Ugyanakkor köztudottan létezik számos jel arra nézve, hogy növekedik az afro-amerikai lakosság identitástudatának érvényesítése, ez a népesség sem fogadja el minden megszorítás nélkül az emancipáció feltételeként az asszimilációt. Az Egyesült Államok spanyol és ázsiai-amerikai etnikai csoportjára vonatkozó komparatív kutatásoknak szentelt egyik tanulmány ilyen következtetésre jut: *„az etnikai/faji csoportokra vonatkozó új keletű paradigmákat és megállapításokat az jellemezte, hogy hangsúlyosabbá válik az etnikai/faji tudat és ennek következményei a fiatal nemzedék azonosságtudatára, továbbá hogy jelen van a csoport-büszkeség és az etnikai alcsoportokban valamilyen magas fokú önbecsülés, valamint egy pozitív csoport-identitás megőrzését felkaroló alközösség hatása"* (Porter & Washington, 1993, 156. o.).

Bizonyos beolvadási folyamat azonban mégis végbement a múltban és most is létezik a kelet-európai övezetben. Ez a kisebbségek szempontjából elsősorban annak tulajdonítható – régen és ma is – hogy az emberek – kisebb vagy nagyobb számban – előnyöket szeretnének élvezni a többséghez tartozásukból; másodsorban spontán és elkerülhetetlen folyamat, ami a hosszas együttélésnek a következménye. Még az sem akadályozza meg e spontán folyamat bizonyos méretű kibontakozását, ha nem létezik az asszimilálás tudatos és bevallott vágya.

A többség szempontjából a kisebbség asszimilálását vagy tudomásul veszik, vagy nem, elfogadják vagy visszautasítják; e folyamatot politikai-jogi kényszerítő intézkedésekkel erőltetni lehet (ilyen például a kötelező névváltoztatás, az anyanyelv használatának betiltása bizonyos körülmények között stb.), de akár ilyen határozott intézkedések nélkül is érvényesülhet azáltal, hogy olyan társadalmi-gazdasági és kulturális megszorításokat hoznak, amelyek előnyt nyújtanak az asszimiláltaknak és hátrányosak a beolvadást elutasítókra nézve. Ha a karrier tekintetében, főleg a szakmai hierarchia magasabb fokára történő emelkedésben az etnikai kisebbséghez tartozás áthághatatlan akadályt jelent, ha a kisebbséginek nincs esélye arra, hogy *kisebbségiként* köztisztviselő vagy magas rangú személyiség legyen akár helyi, még kevésbé központi szinten, amennyiben gyermekei iskolai pályafutása hátrányos lesz, ha olyan iskolába íratják be őket, ahol a kisebbség nyelvén folyik az oktatás s ez ahelyett, hogy megkönnyítené, éppenséggel akadályozza későbbi bejutásukat a felsőfokú oktatásba – nos, ha mindez érvényesül, akkor nem kell csodálkozni azon, hogy az adott etnikum egyes tagjai az asszimilálás útját választják, mivel ez kedvezőbb egyéni sorsuk alakulásában. Az említett körülmények között nem a politikai-jogi rendeletek, hanem a nem törvényesített, de az egyént nem kevésbé érzékenyen érintő megszorítások váltják ki a menekvést biztosító asszimiláló tendenciákat a kisebbségi létfeltételek közül.

Mit jelent most már konkrétan az asszimilálás, milyen jegyekkel tehetjük működőképessé ezt a fogalmat? Úgy vélem, több ilyen jegyet figyelhetünk meg.

Figyelmet kell fordítani mindenekelőtt a nyelvi vonatkozásokra: a kisebbség beolvasztása a többségi etnikum nyelvének megtanulásával kezdődik. De nem a *kétnyelvűséggel*: az anyanyelv mellett a másik (a többségi) nyelv elsajátítása és helyes használata nem eleme vagy szimptómája az asszimilációnak, ellenkezőleg, a normális együttélés, az adott társadalomba való integrálódás, az együttműködés és interkulturalitás természetes követelménye. A kisebbség részéről a kétnyelvűség elutasítása – tehát annak megtagadása, hogy megtanulják a többség nyelvét – természetesen tiltakozást jelent az asszimilálás ellen, az identitás védelmi reakciója, de ugyanakkor „öngól" is, saját érdekei elleni magatartás, hiszen megnehezíti a normális integrálódást a társadalmi életbe, az

egyenlő esélyű részvételt a szakmai- és közéletben. Gondolom, hozzá kell tenni ehhez: a többség részéről nacionalista megnyilvánulás visszautasítani mindenféle kétnyelvűséget, megtagadni a kisebbség nyelvének – akárcsak elemi szintű – megtanulását és használatát legalább a mindennapi kapcsolatokban; ez akadályozza a harmonikus interkulturalitást és együttélést.

A többség nyelvéből egyes kifejezések, mondatszerkezetek stb. akaratlan beépítése a kisebbség nyelvébe – a kétnyelvűségtől eltérően – már az asszimilálás funkcióját tölti be. Az ilyen elemek révén a kisebbség anyanyelve lassan elveszíti minőségét, leromlik, egyre kevésbé lesz alkalmas az etnikai kisebbség saját, magas szintű kultúrájának befogadására, s annál kevésbé a művészi alkotásra ennek keretek között. Ezt a folyamatot konkrétan csak nyelvészetileg lehet tanulmányozni; egyetlen példát sem hozok fel, hiszen ezek semmit sem mondanának azoknak, akik nem ismerik jól mind a két nyelvet. E folyamatot csak a kisebbségek minden szintű, anyanyelvi beiskolázásával lehet ellensúlyozni. Erre a kérdésre még visszatérek.

Az asszimilálás másik sajátos jegye a névváltoztatás, a személy- és családnevek megváltoztatása. Erdélyben ma egyes román családoknak (amelyeknek tagjai románnak tartják magukat, és a románt anyanyelvként beszélik) a román helyesírás szerint átírt magyar családnevük van. Kolozsvár telefonkönyvében oldalakat tesznek ki az ilyen nevek: Chiş, Chişu, Naghiu, Covaci, Fărcaş, Bolog, Sabo, Sabău és mások. De ennek a fordítottja nem kevésbé igaz: sok magyar visel román hangzású nevet, olyanokat, amelyeknek csak a román nyelvben van értelmük: Torgyán, Moldován stb. Fontosabb kérdés: hogyan alakult ki ez a helyzet? Nyilván az asszimiláció folyamata révén. Pusztán a nevek után nem lehet tudni, vajon a család valamikor elmagyarosított román, vagy elrománosított magyar. Sok szláv hangzású családnév is van mind a magyarok, mind a románok között. Babits Mihály nagy magyar költő volt, egy Babici akár román, akár szerb is lehet. A két etnikum nacionalizmusának képviselői kölcsönösen vádolják egymást azzal, hogy a múltban a másik etnikum erőszakosan asszimilálta tagjait. Román részről azt állítják, hogy a román nevű mai magyarok egykor a magyar uralom alatt sikeresen elmagyarosított románok, azok a románok pedig, akiknek magyar hangzású nevük van, románok, őket nevük magyarosítására késztették, de ellenálltak az asszimilációnak, s megtartották anyanyelvüket és identitástudatukat. Magyar részről ugyanezt állítják mindkét esetben, de pontosan fordítva. Az igazság - úgy tűnik – az, hogy mind a távoli, mind pedig a közeli múltban a kor uralkodó többségi hatósága valóban próbálkozott a „másik" etnikum egy részének asszimilálásával, a névváltoztatás kikényszerítésével. De minden korban biztosan jelen volt egyes személyek ki nem kényszerített beolvadásának jelensége, az ilyen stratégiához

kapcsolódó tényleges vagy feltételezett könnyítések kedvéért. Egészen biztos, hogy utólagosan nem lehet megállapítani minden egyes esetben sem a családnevek asszimilálásának körülményeit, sem ennek motivációját. Magyar kutatók tanulmányt készítettek Szatmár megye iskoláiban a tanulók családnevéről s arra a – véleményem szerint teljesen megalapozott – következtetésre jutottak, hogy a nevekből nem lehet egyértelműen következtetni a személyek etnikai hovatartozására; a családnevek egyes esetekben a távoli eredetet jelzik, esetleg azt, hogy milyen földrajzi zónából származik az illető (Bura, 1996).

Téves és antidemokratikus minden olyan próbálkozás, amely valakinek a nemzetiségét családneve román vagy magyar hangzása szerint szeretné megállapítani; senkinek sincs jogában meghatározni mások azonosságát, egyedül az illető személy lelkiismerete képes és jogosult eldönteni a maga etnikai hovatartozását. Mindenkinek az anyanyelve a meghatározó (az anyanyelv szintjén beszélt nyelve), csatlakozása valamilyen etnikum kultúrájához, nem pedig az, milyen arányban csorog ereiben román vagy magyar „vér".

A fentebb leírtakhoz hozzátehetjük, hogy sem a kommunista rendszerben, sem az ezt követő években a hatóságok részéről nem tapasztaltunk olyan törekvést, hogy adminisztratív úton beavatkozzanak a kisebbségek családnevének megváltoztatásába.*

Jelentkezett és még ma is megmutatkozik azonban mind a közigazgatás, mind pedig a tömegkommunikációs eszközök részéről az a tendencia, hogy a magyar neveket románosan (a román helyesírás szerint) írják, illetve ejtsék és a személyneveket átírják románra. A többség etnocentrista és etnokratikus orientációja szempontjából ez természetszerű, a magyar kisebbség viszont erőszakosan asszimilálónak, az identitástudatot sértőnek tartja.

Az etnikai beolvadás kétségtelenül legfontosabb útja a vegyes házasság. Ez elkerülhetetlen jelenség minden olyan társadalomban, ahol hosszú ideje különböző etnikumok élnek együtt. Jelen van még ott is – kivételként – ahol törvényes tiltások vagy faji, etnikai, vallási stb. előítéletek útját akarják állni; annál inkább egy többé-kevésbé nyílt, demokratikus társadalomban. A vegyes házasságok nem kivételesek Erdélyben, legalábbis a múlt század végétől napjainkig. E jelenséget vizsgáló kevés kutatás közül Ştefan Lanţos munkája

* Annál kihívóbb Gh. Funar kolozsvári polgármesternek a kormányhoz küldött javaslata, mely szerint három hónapon belül kormányrendelettel *kötelezően* változtassák meg Erdélyben az „elmagyarosított" családneveket (Adevărul de Cluj, 1997. augusztus 20). Egészen nyilvánvaló, hogy a családnevek erőszakos megváltoztatása nem arra irányul, hogy orvosoljanak „történelmi igazságtalanságokat" – hiszen minden román állampolgár kérésre eddig is megváltoztathatta családnevét – hanem a kisebbségek asszimilálásához akar hozzájárulni. Szerencsére a polgármester kezdeményezésének nem volt semmiféle következménye. De figyelmeztet: mi történhet, ha a nacionalista pártok kerülnének hatalomra.

tényeket közöl a kolozsvári vegyes házasságokról a két világháború (1921–1940) közötti időből. Az itt élő 80 000–100 000 közötti lélekszámú lakosság körében ebben a periódusban összesen 17 166 házasságot kötöttek, ezek közül etnikai szempontból 13 355 volt homogén, 3.811, tehát nem kevesebb, mint 22 százalék vegyes házasság. Érdekesnek tűnik az a megállapítás, mely szerint az időszak első felében a vegyes házasságok aránya az átlag felett volt – 23,6 százalék –, míg a második felében alatta maradt: 20,4 százalék. Egészében a megkötött valamennyi házasság több mint egyötöde vegyes házasság volt. Ezekbe a számokba és százalékokba természetesen belefoglaltatnak a városi lakosság más etnikumú tagjai is, de a legszámosabbak a románok és magyarok közöttiek Az e szakaszban kötött házasságokban a vizsgálódás során különböző magatartásformákat lehetett észlelni nemek és etnikumok szerint: a román férfiak 31 százalékban kötöttek vegyes házasságot, a magyar nők 27, a román nők 16, a magyar férfiak 15 százalékban (Lanţoş, 1992, 59–73. o.). Mivel a családnév és nemzetiség apai ágon öröklődik, a két világháború közötti kolozsvári vegyes házasságok többsége, az asszimilálás révén, a magyar kisebbség lélekszámának csökkenéséhez járult hozzá. Konkrét adatok hiányában is nagyon valószínűnek tartom, hogy a megelőző történelmi szakaszban, a magyar uralom alatt, ez a jelenség fordított volt, az akkori uralkodó nemzet javára történt.

Mi a helyzet a mostani periódusban? Rendelkezésünkre állnak a vegyes házasságokra vonatkozó adatok az 1992-es népszámlálás eredményeiből. Akkor 94 413 román–magyar vegyes házasságot tartottak nyilván, ezek közül 48 969 családban a férj volt román s a feleség magyar, 45 444 családban pedig a férj volt magyar és a feleség román nemzetiségű. Az első esetben 25.689 családban a gyermekeket az apjuk, 5.530 családban az anyjuk nemzetisége szerint jelentették be; következésképpen 5 az 1-hez arányban románnak, illetve magyarnak. Azokban a családokban, ahol a férj magyar és a feleség román, 11.148 esetben a gyermekeket az apa, 19.425 alkalommal pedig az anya nemzetisége szerint regisztrálták; itt az arány nem olyan mértékben kedvező román vonatkozásban – közel 2 az 1-hez – de mindenképpen ugyanazt az orientációt mutatja: a leszármazottak túlsúlyban a többségi nemzethez közelednek (*Recensământul* ..., IV. köt.)

A vegyes házasságokban tehát az asszimiláció irányvétele rendszerint a többségi, uralkodó nemzet felé mutat. Magától értetődik, hogy e családok tagjai, ahelyett, hogy részesei legyenek a kisebbségi helyzetből fakadó hátrányoknak, inkább az uralkodó nemzethez való tartozásukból szeretnének előnyt élvezni. A vegyes házasságokból született gyermekek felnőtté válva sokszor a többségi etnikum tagjaival kötnek házasságot; két, maximum három nemzedék után a felszívódás teljes, elfelejtik vegyes származásukat.

Ne csodálkozzunk azon, hogy a kisebbségi asszimilálás mindenkori hívei felkarolják és terjesztik a vegyesházasságok ügyét, mint az etnikumközi viszonyok békés, konfliktusmentes megoldásásának útját. Az 1989 utáni periódusban Romániában létre is hoztak egy nem kormányzati, de a hatóságoktól támogatott szövetséget, az Armonia elnevezésűt, amely harcol egy ilyen megoldásért, zárójelbe téve az illető családtagok nemzeti identitásának problémáját. Ugyanakkor mindkét fél nacionalistái a vegyes házasságok heves ellenzőinek nyilvánítják magukat: a kisebbségiek – mivel etnikai identitásuk megőrzésének veszélyeztetését látják benne, olyan utat, amelyen haladva csökken a kisebbség súlya a lakosság egészében; a többségiek – mert merényletet vélnek felfedezni benne az etnikai „tisztaság" ellen, olyan utat, amelyen az „ellenség" behatol a saját soraikba. Megemlíthetném olyan román és magyar politikusok és újságírók nevét, akik az utóbbi években dühödt támadást indítottak a vegyes házasságok jelensége ellen, sőt olyan személyek ellen is, akik ilyen házasságot kötöttek és saját etnikumuk „árulóinak" nevezték őket. Időközben – véleményem szerint – a vegyes házasságok száma és aránya természetszerűen tovább növekedik (bár ilyen adatokkal nem rendelkezem az 1992-es nyilvántartás után). A folyamat erőteljesebb azokon a területeken, ahol a kisebbségi lakosság nem kompakt tömbben él, itt a statisztika törvényei szerint kisebb az esélye annak, hogy az emberek saját etnikumukból találják meg kedvelt társukat.

A kisebbségi etnikumnak azonossága megvédéséért szüksége van saját intézményekre, amelyek keretei között művelheti nyelvét és művelődési értékeit, mindenekelőtt tanintézetekre. Romániában, akárcsak a kelet- és délkelet-európai régió többi országában a kisebbségek nyelvén folyó oktatás iskolarendszerének kérdése igen vitatott, ennek számos politikai vetülete van. Ez alkalommal nem mehetek bele a részletekbe, csupán néhány aspektust vázolok fel igen röviden. A romániai magyar kisebbség, képviselőin keresztül, harcol a magyar nyelvű iskolarendszer fennmaradásáért és kiszélesítéséért, az anyanyelvű iskolai képzés kiterjesztéséért minden szinten, beleértve a felsőfokú oktatást is; a többségi nacionalizmus nézőpontjából a jelenlegi ilyen intézményi rendszer máris túl tág, kiszélesítése elfogadhatatlan. Az 1992-es népszámlálás közreadott adataiból kitűnik, hogy a magyar kisebbség az ország összlakosságának 7,1 százalékát teszi ki; a 12 éven felüliek részaránya az országos szintnél alacsonyabb az egyetemi diplomával rendelkezők körében (5,12 százalék), a posztliceális képzettségűek (6,27 százalék) és a csak elemi iskolát végzettek között (6,2 százalék); ugyanakkor az országos arányukhoz viszonyítva magasabb szinten állnak a líceumi képzettséggel rendelkezők (7,43 százalék), a szakiskolát (7,69 százalék) és a VIII–X osztályt végzettek (9,13) tekintetében. (*Recensământul* ... 1994, 884–888. o.). Úgy tűnik, hogy néhány éve a közoktatási rendszer utóbb említett pászmáin is csökkent a magyar nyelvű iskolai

képzés lehetősége. Az 1996-ban megszavazott új tanügyi törvényt a magyar kisebbség nem tartja megfelelőnek, mivel nem biztosítja sem a saját értelmiségiek újratermelését, sem pedig a megfelelő képzést anyanyelven a középfokú és szakiskolákban. Több kutató kiemelte, hogy az utóbbi években a különböző szinteken magyarul tanuló iskolások száma csökkent s ebben az asszimiláció jelenségének világos szimptómáit látják. Ugyanakkor a magyar kutatók jelzik azt a tényt is, hogy sok helységben – főleg ott, ahol a magyar lakosság nem tömbben él – a jelenleg létező magyar nyelvű iskoláztatási lehetőségeket nem használják ki teljesen, egyre inkább nő azoknak a magyar családoknak a száma, amelyek gyermekeiket román nyelvű iskolákba vagy osztályokba íratják (például: Barabás, 1996). Ezt a folyamatot csakis az illető családok asszimilációs törekvéseként magyarázhatjuk: úgy vélik, hogy gyermekeik jövőjét jobban szolgálják a román nyelvű iskoláztatással. A magyar nyelven folyó tanulás hatékonyságának hiányossága az asszimilálásra irányuló állami nyomást fejezi ki; ha a magyar lakosság egy része nem használja ki teljes egészében gyermekei anyanyelvi iskoláztatásának adott lehetőségeit, akkor ez azt jelenti, hogy az asszimilálás révén enged az általános létfeltételek nyomásának.

Azok mellet a jelenségek mellett, amelyekről fentebb szóltam – családnév megváltoztatása, lingvisztikai módosítások, vegyes házasságok –, természetesen megvannak a beolvasztás folyamatának szubjektív összetevői is, ezeket tapasztalatilag tanulmányozni lehet a lélektan és a szociálpszichológia eszközeivel. A beolvadót belső motiváció mozgatja, ez egyénenként változó. Annak az etnikai közösségnek az elhagyása, amelybe az ember beleszületett és amelynek keretei között szocializálódott, nem megy végbe belső vívódások nélkül; ez sorozatos frusztrációval, visszafojtásokkal és kompenzációs cselekvésekkel járó folyamat s gyakran jelentősen kihat az illető személy belső egyensúlyára. Gyakran probléma nemcsak az eredeti közösség elhagyása, hanem a beépülés a kiszemeltbe, az is, hogy ez a kollektivitás, részben vagy egészben, befogadja-e avagy sem az illetőt. (Az asszimilálás komplexitásának és problematikus jellegének elemzését a magyar kisebbségre vonatkozóan lásd Balázs Sándor az *Identitástudatunk zavarai* című könyvében, 1995, 404–210. o.). Az asszimiláltnak a tudata gyakran boldogtalan tudat.

4. Zárógondolatok

Remélem, a fentiekből kiderült, hogy általában Kelet-Európában, de különösen Romániában az etnikai többség és kisebbség viszonyára erőteljesen rányomja bélyegét a súlyos ellentmondásokkal, ellenséges érzületekkel terhelt történelmi örökség. Ezen országok nem demokratikus, vagy nem következetesen demokratikus fejlődése egészen a második világháború végéig, s még inkább a demokratikus közélet teljes hiánya a kommunista rendszer idején – ahelyett,

hogy feloldotta volna – elmélyítette az etnikumközi feszültségeket. Ezek nem a totalitarizmus utáni szakaszban jelentek meg, ekkor csak a felszínre kerültek. A kisebbségek – s főleg a magyar kisebbség, amellyel itt leginkább foglalkoztam – arra irányuló törekvése, hogy megőrizze és művelje identitását, természetes és érthető; ez kerül szembe a román nacionalizmus etnocentrista beállítottságával. Ez utóbbi szerint a kisebbségek kérdésének megoldása a nemzeti állam keretei között egyet jelent azok asszimilálásával, a lakosság nemzeti homogenizálásával.

Csak akkor lehet demokratikusan megoldottnak tekinteni e kérdést, ha biztosítják a kedvező jogi kereteket és a tényleges feltételeket az etnikai kisebbség azonosságának megőrzésére. A magyar – akárcsak a többi – kisebbség beolvasztásának tendenciája kétséget kizárva létezik. Határozottan meg kell különböztetni az erőszakos asszimilációt, annak mindkét változatában – törvényes intézkedések, „csak" előnyök biztosítása, társadalmi-gazdasági és kulturális szankció vagy a karrierre vonatkozó meggondolások révén stb. – és a különböző etnikumú lakosság mindennapi együttéléséből elkerülhetetlenül következő spontán beolvadást. Az előbbi antidemokratikus, s mint ilyet el kell utasítani; a második természetes, s mint ilyet el kell fogadni. Ez utóbbi visszautasítása – mind az érintett kisebbség, mind a többség részéről – egyazon nacionalista ideológiának és mentalitásnak a megnyilvánulása, még ha ellenkező előjellel is. A spontán asszimiláció elítélése, alapjában véve, merénylet az emberi személy szabad választása ellen életének kulcskérdéseiben.

Valamennyi emberi közösség, minden etnikum számára önazonosságának megőrzése és művelése óhajtott és védelmezett értékként mutatkozik meg s az asszimiláció útjára tért minden tagja veszteséget jelent számára, csökkenti a közösség megmaradásának esélyeit. Jól tudjuk azonban, hogy a történelem perspektívájából valamennyi mai etnikum kisebb vagy nagyobb mértékben magába olvasztott más etnikumokat és tagjainak egy részét más etnikumok asszimilálták; egyetlen etnikum sem örök, azonossága, betűszerint, nem abszolút. Annál kevésbé lehet abszolút a roppant bonyolult szerkezetű, nagy belső és a határokon átnyúló mobilitású modern társadalom feltételei között. Végső elemzésben abszolút érték az egyéni emberi élet és annak minősége. Az identitás–asszimiláció alternatívája olyan értékítéleti opció kérdése, amelyben a személy szuverén és annak kell lennie.

(1996)

KÖNYVÉSZET

ANDREESCU, Gabriel (1996): *Interes național, profil intelectual*, In: *Dilema*, május 24–30

Anuarul statistic al României, 1995, Comisia națională pentru statistică, Bukarest

BALÁZS Sándor (1995): *Identitástudatunk zavarai*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

BARABÁS, István (1996): *„A cselekvés órája" egyre késik*, In: *A Hét*, október 4

BÖCKENFÖRDE, Ernst-Wolfgang (1995): *Die Nation – Identität und Differenz*, In: *Universitas 10. sz.*

BURA László (1996): *Név és etnikum kapcsolata*, In: *A Hét*, október 4

EISENSTADT, Shmuel Noah (1993): *The Constitution of Collective Identity – Some Comparative and Analytical Indications.* In: *Lebensverhältnisse und soziale Konflikte im neuen Europa. Verhandlungen de 26. Deutschen Soziologentages in Düsseldorf 1992*, Campus Verlag, Frankfurt/New York

Enciclopedia României, III. köt, (1938), Imprimeria Națională. Bukarest

FREY, Hans-Peter – HAUSSER, Karl (Hrsg.) (1987): *Identität. Entwicklungen psychologischer und soziologischer Forschung*, Ferdinand Enke *Verlag*, Stuttgart

GÁLL Ernő (1979): *Pandora visszatérése. A reményről és méltóságról*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

LANȚOȘ, Ştefan (1992): *Căsătoriile mixte în Clujul interbelic*, In: *Studia Universitatis Babeş–Bolyai, s. Sociologia–Politologia*, 1–2

LORENZI-CIOLDI, Fabio – DOISE, Wilhelm (1996): *Identitate socială şi identitate personală.* In: NECULAU, Adrian (coord.): *Psihologia socială. Aspecte contemporane*, Polirom, Iaşi

MARGA, Andrei (1995): *Filosofia unificării europene*, Biblioteca Apostrof, Kolozsvár

MARINO, Adrian (1996, a): *Izolaționismul cultural*, In: *Sfera politicii*, 40. sz.

MARINO, Adrian (1996, b): Politică şi cultură. Pentru o nouă cultură română, Polirom, Iaşi

MARSHALL, Gordon (Ed.) (1994): *The Concise Oxford Dictionary of Sociology*, Oxford University Press, Oxford/New York

NEUMANN, Victor (1996): *Interculturalitatea în Europa regiunilor: cazul României*, In: *Dilema*, szeptember 27 – október 3

PORTER, J. R. – WASHINGTON, R.E. (1993): *Minority Identity and Self-Esteem*, In: *Annual Review of Sociology*, 19. köt.

RADU, Ioan et al. (1994): *Psihologie socială*, Editura EXE, Kolozsvár

Recensământul populației și a locuințelor din 7 ianuarie 1992, I. köt., 1994, Comisia națională pentru statistică, Bukarest

SHORRIS, Earl (1993): *Latinos: A Biography of the People*, W.W. Norton & Company

WEBER., Max (1925): *Wirtschaft und Gesellschaft, I. Halbband*, Verlag von J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen

VI. NÉMET IDENTITÁS, NÉMET SZENVEDÉS ÉS NÉMET NACIONALIZMUS

1. A történelmi keret

A Romániában élő kisebbségek között a német különleges szerepet játszott, különös történelme volt. Tulajdonképpen két különböző etnikai csoportról van szó, mindkettő német eredetű: az erdélyi szászokról és a bánsági svábokról, ez utóbbiaknak egyik ága az ország észak-nyugati részén, Szatmárnémeti környékén telepedett le.

A szászokat a 12. században telepítették be Erdélybe, bevándorlásuk a következő században folytatódott. Nem kiformált etnikumként jöttek ide, hanem egyedként, családonként és családi csoportokként behívott telepesekként; itt váltak etnikummá egy autonóm közösségen belüli többszázados együttélés folyamatában. A „szabadság arany levele" *(Der Goldene Freibrief)* vagy *Andreaneum* 1224-ből való, a magyar király ezzel adott jelentős privilégiumot a „telepes-vendégeknek" a „királyi földön", ez az előjog, modern kifejezéssel, a helyi és regionális önigazgatás jogát jelentette. A „székekben" szerveződött szász közösség a hűbéri rendszeren belül önirányított volt, saját képviselőik vezették a társadalmi élet minden területén. Ezeket az előjogokat kisebb retusálással évszázadokon keresztül megőrizték, egészen az újkorig, jelesül a 19. század második feléig. A szászok városokat alapítottak Erdélyben; magának e tartománynak a német elnevezése – *Siebenbürgen* – utal arra, hogy hét városi települést hoztak létre és laktak. Kézművesek, kereskedők és földművelők voltak s ilyen minőségükben lényegesen hozzájárultak e vidék civilizációjának fejlődéséhez, ugyanakkor a szellemi kultúra értékeinek gyarapításához, nem utolsósorban a nyugati kapcsolataik révén, amelyeket megőriztek és palléroztak. Megalapozottan állíthatjuk: a társadalmi modernizálás általános folyamatában a

szász közösség a tartomány többi népe előtt járt, a 19. század második felében s egészen a 20. század első feléig jelentősen megelőzte őket. A 16. században Johannes Honterus fáradozása révén befogadták a reformációt. Azóta a lutheránus egyház az erdélyi szász etnikum olyan felekezeti intézménye lett, amely jelentős szerepet töltött be nemcsak a szellemi, hanem a mindennapi életben is.

A svábok történelmi gyökerei nem nyúlnak vissza ilyen messzire. Sokkal később telepítették be őket a Bánságba, a 18. században, Mária Terézia 1762-es császári szabadalomlevelével, ez a folyamat lényegében 1790 körül lezárult. Többnyire mezőgazdasággal foglalkoztak, de változatos mesterségeket is űztek, ők is jelentősen hozzájárultak annak a vidéknek a fejlesztéséhez, ahova letelepültek, beleértve ebbe – a következő századokban – az itteni városi élet felvirágoztatását. A bánsági svábok – a szászoktól eltérően – nagy többségükben katolikusok voltak, ez a felekezeti hovatartozás nem fonódott össze oly módon etnikumukkal, miként az a szászok esetében történt. Más vonatkozásban azonban a sváb lakosság a katolicizmus közvetítésével és annak egyetemessége révén ugyancsak ápolta a kapcsolatokat a nyugati szellemiséggel s ezzel járult hozzá a multikulturális erdélyi térség gazdagításához.

E két német közösség etnikai identitástudata különböző utakon fejlődött, de a végső eredmény hasonlít egymáshoz. A premodern társadalom feltételei között túlsúlyban volt a regionális etnikai közösség azonosságtudata, a maga német formátumú külső kulturális-felekezeti kapcsolataival. Mindkét kommunitás kiformálta a saját dialektusát, amelyet a családban, a helyi közösségben és általában az etnikum körében beszélt, ezek markánsan különböztek a németek közötti általános kommunikációt biztosító irodalmi nyelvtől – a *Hochdeutsch*-tól – eladdig, hogy a csak ez utóbbit beszélők nehezen értették meg az erdélyi dialektusokat. Mindkét közösségben azonban az iskola, az írott művelődés s ebből következőleg a külső kulturális kommunikáció nyelve az irodalmi német volt. A 19. század második felétől kezdve, a társadalmi struktúrák és az életmód e vidéken is tapasztalható általános modernizálásának következtében – s mivel a nemzetiség az etnicitás modern formája – fokozatosan kifejlődik és izmosodik mindkét német közösségben a német identitástudat, a német nemzethez (ez esetben főleg a német kultúrnemzethez, nem pedig politikaihoz) való tartozás tudata. A 20. század folyamán a német nemzeti tudatuk hangsúlyosabbá válik, a német nemzeti-szocialista rezsim hatására egyenesen felhevül, olyan körülmények között, amikor az ellenkező előjelű nacionalizmusok közötti feszültség az országban és egész Európában egyre inkább elmélyül.

A háború utáni első években – 1945–1946-ban – a romániai német kisebbség jelentős része tapasztalatilag átéli azt a traumát, hogy kényszermunkára deportálják a Szovjetunióba. Ezt döntő mozzanatnak tarthatjuk e kisebbség

történelmében. A kollektív megtorlás elszenvedése mindig elmélyíti valamely etnikai csoport azonosságtudatát és tagjainak szolidaritását. A deportálás aktusát, körülményeit és következményeit ismertetem a következőkben egy tudományos monográfia bemutatásával.

A deportálás után a két romániai német közösség nem talált magára. Hagyományos életfeltételeiket felszámolta a kommunista rendszer. Földjeik kisajátítása, tulajdonuk államosítása, az erőltetett iparosítás és urbanizálás szétszaggatta a régi helyi és területi közösségek gyökereit. A nemzeti „homogenizálás" – tulajdonképpen asszimilálás – kihatott kulturális-szellemi autonómiájukra. Mindez kiegészülve a bizonytalan anyagi létfeltételekkel, szembehelyezve egy virágzó és demokratikus társadalom, Nyugat-Németország képével, meghatározta – a német azonosságtudat alapján – azt, hogy a romániai németek tömegméretekben kivándoroljanak, olyan mértekben, hogy a két világháború között 800 000 lélekszámú közösségből mára ennek kevesebb, mint egytizede maradt az országban.

2. A szászok deportálása

A münsteri Westfälische Wilhelms-Universität szociológiai csoportjának Georg Weber professzor (a kolozsvári egyetem h. c. doktora) vezetésével megírt közös műve, amelyről most szó lesz, e három kötetes nagyformátumú, 2439 oldalas könyv a romániai német lakosság jelentős részének 1945-ben a Szovjetunióba történt deportálására emlékeztető, időtálló emlékmű.

Négy és fél évtized alatt nálunk a tudományos szocio-humán irodalomban semmit sem közöltek erről a fontos implikációkkal és következményekkel járó történelmi tényről. 1994-ben a Romániai Német Demokrata Fórum kiadójánál megjelent egy levéltári dokumentum-gyűjtemény Hannelore Baier összeállításában, ez volt az első próbálkozás arra, hogy bevigyenek a köztudatba egyes fájdalmas tényeket. A münsteri szociológusok műve nem fogja át teljes egészében a németek deportálásának eseményeit, csak a Szovjetunióba kényszermunkára vitt 30 336 erdélyi szász esetével foglalkozik (a bánsági svábokkal és Románia más területeiről való németekkel nem). A Weber-csoport munkája szinte teljes egészében szűz talajra építkezik, nyolc évig folytatott levéltári kutatások, tapasztalati vizsgálódások (interjúk stb.), könyvtárakban végzett munka gyümölcse. *Monografikus kiadvány, az első ilyen természetű mű*, mindent átfog, ezentúl egyetlen mai vagy későbbi kutató sem kerülheti meg, aki ezzel a problémával foglalkozik. A munka a jelenkori szociológia teljes eszköztárával készült, a legteljesebb „*deutsche Gründlichkeit*"-tal (német alapossággal) regisztrál minden emberileg hozzáférhető tényt, ezeket behelyezi a történelmi kontextusba, kutatja közelebbi és távolabbi következményeit.

Valamennyi tudományos eljárása, amelyre építkezik elméletileg és módszertanilag széleskörűen megalapozott, s így – bizonyos realitások bemutatásán és értelmezésén túlmenően – modell értékű a múlt egyes társadalmi eseményeit vizsgáló szociológiai kutatás számára. S ami plusz: elméleti és metodológiai megalapozottsága túlmutat a tulajdonképpeni téma határain, az érdeklődő olvasó alapvető információk birtokába juthat a jelenkori szociológia fogalmairól, elméleti álláspontjairól és módszertani eszközeiről. E műhöz valóban illő, megfelelő bemutatás terjedelmes tanulmányt igényelne, azok a szerény megjegyzések, amelyeket a most rendelkezésemre álló szűk keretek megengednek, csak felhívják a tudományos közvélemény figyelmét egy olyan alkotás információ- és eszmegazdagságára, amelyet a szakembereknek közvetlenül tanulmányozniuk kell.

Példamutató, hogy a szerzők milyen mértékletesen és realista tudományos tartással, tárgyszerűen és visszafogottan viszonyulnak a mérhetetlen igazságtalanságokhoz és az emberi szenvedés kritikus tömegéhez, de nem kevésbé példás erős jellemük, ami szükséges ahhoz, hogy amikor a saját közösségük képét kedvezőtlenül érintő kérdésekről esik szó, akkor is nevén nevezzék a dolgokat. Rendívül figyelemreméltónak tűnik szerintem az, hogy egy nemzeti tragédiát beleérzően tárgyaló szerzők következetesen és szókimondóan elhatárolódnak a német nacionalista retorikától. Elhatárolódnak egyfelől azoktól, akik egyoldalúan a német etnikai csoportokra szakadt szenvedéseket hangsúlyozzák, s elhallgatják az események történelmi körülményeit, jelesül a náci rendszer bűntetteit, azt, hogy ez a rezsim agresszív és pusztító háborút robbantott ki, másfelől azoktól is, akik a fasiszta totalitarizmus bűnös jellegének ürügyén nem szólnak azok fájdalmairól, akiket a kommunista totalitarizmus igazságtalanul kollektívan büntetett. A szerzők láttatásában *„a Szovjetunióba deportáltak sorsát nem lehet átfogóan tisztázni, ha ezzel egy időben nem vesszük figyelembe a németek hozzájárulását a gyászos eseményekhez. A deportálások gyökereit és okait a nemzeti-szocialista időkben kell keresni. Egyes kelet- és délkelet-európai németek elűzésének és deportálásának az eredete nem 1945. május 8-ára, hanem 1933. január 30-ára nyúlik vissza – ami egyáltalán nem legitimizálja a németek által elszenvedett igazságtalanságokat, de lehetővé teszi a tények történelmi és politikai keretbe illesztését"* (I. köt. 6. o.). A szerzők olyan körülmények között fogalmazták meg álláspontjukat, amikor a Német Szövetségi Köztársaságban nem csitulnak a nyilvános viták, s kifejezték szándékukat: *„világosan bemutatni a deportáltak fájdalmas élményeit, anélkül, hogy figyelmen kívül hagynók a történelmi kontextust, illetve azt, hogy valamennyi résztvevőnek milyen szerepe volt ebben"*. Norbert Elias szociológusra hivatkozva a szerzők érvényesítik *„az elkötelezettséget és a*

távolságtartást mint meghatározó gondolati eszközt"; „az elkötelezettséget a kutatott tárgy iránti érdeklődés és a mélyére való hatolásra irányuló akarat értelmében, a távolságtartást mint önkontrollt és saját kötelességvállalásukból fakadó érzelmektől mentes megfigyelést" (idem).

Az első és legfontosabb kötet *A deportálás, mint történelmi esemény* címmel részletekbe menően bemutatja és értelmezi a tényeket. Bevezető fejezettel kezdődik, ezt a munkálatok vezetője írta, van benne egy paragrafus a kutatás céljáról – ebből idéztem a fentebbi gondolatokat – és egy másik az alkalmazott módszerekről és metodológiákról. Ez utóbbiból kiemelem a kutatás multidiszciplináris jellegére vonatkozó megállapításokat, aminek alkalmazását a vizsgálódásnak alávetett, egyetlen szaktudomány módszerével nem kimeríthető objektum bonyolultsága motiválja. A történelmi, politológiai, szociológiai, irodalomtudományi kutatás módszereit lelkiismeretes aprólékossággal alkalmazták. Levéltári vizsgálódásokat folytattak, rábukkantak és értékesítettek dokumentumokat a washingtoni, londoni, bukaresti, bonni, berni, stockholmi stb. archívumokból, tanulmányozták az illető országok hatóságainak részvételét a korabeli politikai konfrontációkban, a vizsgált eseményekkel kapcsolatban. A deportálások politikai döntések eredményei voltak, ezeket a döntéseket nyomásgyakorlás és befolyásolás, a kompromisszumok és kapitulációk játéka nyomán hozták; szerzőink mindezt fogalmi eszközökkel és politológiai módszerrel elemezték. Majd szociológiailag feldolgozták a deportálások egész dokumentációját, megállapították, *kiket* (a lakosság mely kategóriáit) érintette, *hová* vitték őket, *miként* viselték el (vagy nem viselték el) a deportálást, *hogyan éltek* a deportálás körülményei között, *ki, hogyan* és *mikor* tért vissza onnan és *milyen* következményei voltak a deportálásnak az azt elszenvedők későbbi életére nézve. Megvizsgálták továbbá, miként rekonstruálják a deportálás tényeit emlékezetükben az érintettek: tanulmányoztak naplókat, emlékiratokat, az irodalomtudomány eszközeivel górcső alá helyezték az eseményeknek szentelt verseket, novellákat, regényeket, sok interjút készítettek a túlélőkkel., az *oral history* módszerével. Ez utóbbi vizsgálódás anyagát öleli fel a második kötet, melynek a címe *A deportálás, mint életrajzi esemény és irodalmi téma.* A harmadik kötet – ennek a címe *Források és képek* – a dokumentum-forrásokat tartalmazza: a levéltári iratokat, naplókat, a deportálás helyéről írt leveleket, beszámolókat, verseket és végül gazdag képanyagot, fényképeket és ott készült rajzokat. Gondolom, nem tévedek, amikor ehhez hozzáteszem: a hatalmas összegyűjtött anyagot és a multidiszciplináris vizsgálódás megkövetelte módszertani sokféleséget a szerzők – egyébként az öt közül négy alapképzettsége szerint szociológus – uralják, a szociológia szintetizáló nézőpontjából egységesen elrendezik és hasznosítják.

De térjünk vissza az első kötethez, kövessük nyomon közelebbről a szerkezetét.

Ennek élén egy fejezet van ilyen címmel: *Más deportálások Nyugat és Kelet felé*, amelyben a deportálások hátterét kutatják, ez a vizsgálódás tulajdonképpeni tárgya. Egy bűntettet nem lehet más bűntettel igazolni; pontosabban: egy bűntényt semmivel sem lehet igazolni. A bűncselekmények arányai mégis különböznek egymástól s a kutatásnak, amely tudományos igényű s tényleg tudományos akar lenni, ezeket az eltéréseket fel kell jegyeznie, tudomásul kell vennie. A szerzők valamennyi kijelentésüket a dokumentumok halmazára alapozzák, rámutatnak, hogy a hitlerista rezsim a háború alatt Németországban és a háború idején elfoglalt területeken több mint 10 millió embert deportált, akiket nemcsak kényszermunkára fogtak, hanem előre kitervelten megsemmisítésnek vetettek alá. Ez az akció időben megelőzte a háború utániakat, amikor is a közép- és kelet-európai országokból 360 000 civil németet a szovjetunióbeli lágerekbe deportáltak kényszermunkára, anélkül, hogy fizikai megsemmisítésük lett volna a cél; ez persze nem volt akadálya annak, hogy sokan közülük – így az erdélyi szászok 12 százaléka – ne pusztult volna el a nehéz munka- és életkörülmények következtében. A szerzők ezekre az adatokra támaszkodva kijelentik: *„Erélyesen tiltakozunk az olyan tendencia ellen, amely egyenlőségi jelet tesz a nemzeti-szocialisták gyakorolta tömegpusztítás és kegyetlenségek és a németek szenvedése közé"* (I. köt. 29. o.), ez a legkevésbé sem jelenti – miként ezt maga a munka, amelyből idézek, igazolja – hogy a szerzők érzéketlenek lennének ez utóbbiak szenvedéseivel szemben. A halottakat természetesen nem számszerűen lehet elkönyvelni, akár egyetlen deportált, bármelyik részről is, túl sok lenne (I. köt. 29. o.); vannak viszont – az indoklás szerinti – minőségi különbségek, s ezeket figyelembe kell venni. A náci Németország esetében a deportálások és a kényszermunka közvetlen kapcsolatban állott az agresszív háborúval, amelyet ez az ország robbantott ki, s amelyért az egész felelősség terheli, a deportáltak sorsa pedig annak a rasszista ideológiának az égisze alatt alakult, amely nyíltan kimondta célját: az „alacsonyabbrendű" fajhoz tartozóknak minősítettek megsemmisítését; míg a másik oldalon, a Szovjetunióban nem törekedtek a német deportáltak likvidálására, munkaerejüket akarták kiszipolyozni (I. köt. 27–28. o.), ezt igazolja az életben maradottak összehasonlíthatatlanul magasabb aránya. Érdemes külön megjegyezni, hogy a szerzők kimutatták, milyen körülmények között történt a több millió civil és hadifogoly kényszermunkára fogása Németországban: ez a rasszista ideológia kritériumai szerint a felsőbbrendű és alacsonyabbrendű kategóriák szigorú hierarchizálásával ment végbe, az így besoroltak más és más elbánásban részesültek, s ez a kategorizálás jelentette

túlélésük különböző esélyeit (I. köt. 48. o.). Vigyázat: itt nem a sokat vitatott. a náci megsemmisítő rendszer és a szovjet Gulag közötto összehasonlításról van szó, hanem egyfelől a náci Németország által végrehajtott, másfelől egyes németeknek a Szovjetunióba történt deportálása közötti különbségről a második világháború végén és után.

A kötet következő, harmadik fejezete ezt a címet kapta: *Az erdélyi szászok mint etnikai csoport.* Itt mindenekelőtt megtalálunk egy átfogó szociológiai elméletet – ennek részletezésére és értékelésére ezúttal nem térek ki, de felhívom rá mindazok figyelmét, akik a szocio-humán tudományokkal foglalkoznak – továbbá az etnicitás szerepének elemzését a modern társadalom kialakulásában és működésében, e szerepben beállt változásokat a (jelenkori) „kései modernitás" korában. Majd a szerzők – az elméleti premisszákat értékesítve – nyomon követik az erdélyi szászok történelmét, hangsúlyozzák, hogy etnikai egységük *itt, az erdélyi térségben* alakult ki, nem kevésbe sajátos dialektusuk és a lutheránus vallásra alapozott kultúrájuk, azonosságtudatuk. Ez utóbbi a 18. század végén etnikai-nemzeti összetevőkkel gyarapodott, ezek a 19. században megerősödtek. A nemzetiség az etnicitás modern megjelenési formája, a nacionalizmus pedig – Armin Nassehi értelmezésében – a kollektív identitás modern megjelenítése, annak következtében, hogy a rendekre tagolt hagyományos társadalmak felbomlanak, olyan körülmények között, amikor a társadalmi rendszer funkcionális alrendszerekre tagolódik és az egyed – a személyi szabadság és a jogi egyenlőség alapján – egyszerre több, egymástól különböző státussal és szereppel rendelkező csoporthoz tartozik. A nemzeti identitástudat átveszi azt az integráló funkciót, amelyet a premodern társadalomban a vallás töltött be (I. köt. 94, o. és folyt.). Anélkül, hogy belemennék az egyébként igen érdekes részletes históriai elemzésbe, a szász etnikum sajátos helyzetének vizsgálatába a középkori és újkori fejedelemség történelmében, csupán a két világháború közötti szakaszra vonatkozó észrevételekre szorítkozom.

E periódus nemzetközi feltételei között a fasiszta ideológia és mozgalom egyre mélyebben behatolt a szász közösségbe, hatalmába kerítette szervezeteit és intézményeit s ekképpen a negyedik évtizedben a szász kisebbség Románia politikai színképének szélsőjobboldalán helyezkedett el, a fasiszta vagy fasizálódó erők mellett. Ez persze nem azt jelentette, mintha minden romániai szász fasiszta lett volna, hanem csak arra utal, hogy valamennyi etnikai szervezetükben és intézményükben a fasiszta orientáció uralkodott, a régi konzervatív elitet pedig, amely nem fogadta el a nemzeti-szocialista ideológiát és nem volt hajlandó vakon alárendelni magát Berlinnek – marginalizálták. Ugyanakkor a szászok indetitástudatában a hangsúly egyre inkább áttevődött a német nemzeti azonosságra, az állampolgári, állami alattvalóságtól függetlenül. Úgy tűnt, hogy a fasizmus biztosítja a szászoknak a német nemzeti azonosságot, s éppen ezért lett „tömegalapja" körükben. A második

világháború alatt, annak következtében, hogy az Antonescu-rendszer szövetségese volt a nemzeti-szocialista Németországnak, a romániai német lakosság különleges előjogokat kapott, a *Volksgemeinschaft* (népi közösség) közvetlenül Berlintől függő szervezet lett, a fasizmus „lándzsahegyeként" (előretolt állásaként) tevékenykedett ebben a térségben (I. köt. 124. o.). A román állampolgárságú német férfiak „önkéntesen" bevonultak a német hadseregbe, így 1943-ban 54 000 román állampolgárságú németet soroztak be a „Waffen SS" egységeibe, akik német parancsnokság alatt harcoltak (I. köt. 124. o.). A szerzők, anélkül, hogy elfogadnák a kollektív bűnösség és a kollektív büntetés elvét, következtetésként ezt emelik ki: *„aki a deportálásról akar beszélni, annak nem szabad elhallgatnia a szászok és svábok fasizmusát"*. Végső elemzésben a romániai németek deportálását a nacionalista etnicitás *ugyanazon logikája szerint* hajtották végre, mint amely a világháború katasztrófájához és a koncentrációs haláltáborokhoz vezetett (I. köt. 125. o.).

Az események politikai-diplomáciai síkon történő rekonstruálása című harmadik fejezet elején a szerzők széleskörűen – e témában minden eddiginél teljesebb és nagyobb átütő erővel – bemutatják Románia politikai történetét 1944. augusztus 23. és 1945. március 6. között, kiemelik, hogy ekkor azok a kommunista erők jutottak fokozatosan hatalomra, amelyek közvetlenül képviselték a Szovjetunió érdekét: az ország feletti teljes ellenőrzés megszerzését. Ez az önmagában is érdekes és tanulságos, a korabeli dokumentumokra alapozott tényszerű elemzés megfesti azt a politikai hátteret, amelyben 1945. január 6-án a szovjet kormány határozott követelést támasztott a román kormánnyal szemben arra nézve, hogy szervezze meg a 17–45 év közötti német férfiak és a 18–40 év közötti német nők deportálását munkaszolgálatra a Szovjetunióba. E fejezet elején a szerzők széleskörűen bemutatják Rădescu tábornok kormányának, valamint a főbb nem kommunista román erőknek az ellenállását a Szovjetunió ilyen ultimátumszerű követelésével szemben. A román kormány jogi érveket állított szembe a felszólítással (román, nem pedig német állampolgárokról van szó, s a fegyverszüneti egyezmény nem tartalmazott semmiféle kikötést a deportálásokra nézve), továbbá gazdasági argumentumokat (a deportálás részben érintené a magas képzettségű munkaerőt, ezzel gyöngítené az antifasiszta háborúban résztvevő Románia katonai erejét), és ugyanakkor humanitárius motivációkat. A szerzők kiemelik – azokkal a hamis értékelésekkel szemben, amelyek ott keringtek a témára vonatkozó, főleg német, irodalomban –, hogy a román állam „nem adta el" német nemzetiségű állampolgárait a Szovjetuniónak, csakhogy a román intézmények és politikai erők manőverezésének a tere igen korlátolt volt, a tiltakozásokat nem vették figyelembe a megszálló katonai hatalmak képviselői, nem találtak megértésre a nyugati szövetségesek kancelláriáiban sem. (Annál kevésbé érthető a román hatóságok mostani magatartása, ezek – miként a szerzők jelzik – az 1989 utáni években kevés hajlamot mutattak az együttműködésre a németek

deportálási akciója körül folyt tárgyalásokra vonatkozó dokumentumok tanulmányozásának megkönnyítésére.) Annak idején egyedül a kommunista párt képviselői nem tiltakoztak a németek deportálása ellen. Nem érdektelen megjegyezni a Lucreţiu Pătrăşcanuhoz közelálló körökből származó információkat, melyek szerint, amikor letartóztattak néhány német kommunistát, a párt vezetősége Moszkvához fordult, kérte ezek szabadon bocsátását, de sikertelenül (I. köt. 167. o.). Az események ilyen alakulásából kirajzolódik a következtetés: Románia nem tudta elkerülni a szászok deportálását, mint ahogyan nem volt képes elkerülni a szovjet megszállást, sem a kommunizmus befolyási övezetének kiterjesztését az országra.

Ami Angliát és az Egyesült Államokat illeti: a szerzők terjedelmesen és körültekintően elemzik e két állam magatartását, összetett képet rajzolnak a korabeli politikai és katonai viszonyokról, geo-stratégiai érdekekről. Megvizsgálják a nyugati szövetségesek és a Szovjetunió közötti egyezményeket Európa háború utáni befolyási övezeteire vonatkozóan, kezdve Churchill és Sztálin 1944. október 9-i egyezségétől, amelynek értelmében Romániában a Szovjetunió befolyása 90 százalékos, a nyugati pedig 10 százalékos legyen, s Görögországban ennek a fordítottja. Ezt az egyezményt azonban akkor ütötték nyélbe, amikor a háború még távolról sem ért véget, a nyugati hatalmaknak pedig életbevágó szükséglete volt feltétel nélkül együttműködni a szovjet hadsereggel a fő ellenség legyőzésében. Maga a deportálás 1945 januárjában történt, a háború teljében. A megegyezést – mutatnak rá a szerzők – akkor és később legfeljebb a szövetség felmondása és egy újabb, ezúttal a Szovjetunió ellen indított háború kirobbantásának árán lehetett volna módosítani; ez a háború, minden bizonnyal, éppenséggel a kelet-európai államok területén folyt volna, hatalmas emberáldozatot követelve nemcsak Nyugattól, hanem a kontinens e részén élő népektől is. Ebben az összefüggésben – következtetnek a szerzők – sem a nyugati hatalmakat nem lehetett vádolni a Romániából (és más kelet-európai államokból) deportált németek „elárulásával", s általánosabban azt a vádat sem lehet megfogalmazni, mely szerint ezeket az országokat „eladták" volna a Szovjetuniónak. A befolyási övezetekre vonatkozó megegyezések biztosították az erőegyensúlyt s hosszú évtizedekre a harmadik világháború kirobbanásának elkerülését. Az más kérdés, hogy a Szovjetunió a maga részéről nem tartotta be szó szerint a megegyezéseket, egész Kelet-Európában a maga abszolút uralmát hozta létre. Ez okozta a demokratikus Nyugattal fennálló kapcsolatainak megromlását és a „hidegháborút", amely az általános vélekedés szerint, közvetlenül a második világháború befejezésekor kezdődött. A könyv szerzői azonban úgy érvelnek – s érveik meggyőzőek –, hogy a *Szovjetunió részéről kirobbantott „hidegháború"*, a nyugati szövetségesekkel szembeni provokatív konfrontáció *kezdeti* aktusát a romániai németek deportálása jelentette 1945. januárjában, a háború teljében. (I. 216–218. o.).

A következő három fejezet az első kötet magvát jelenti, a tulajdonképpeni deportálást elemzi. Az ötödik fejezet – címe: *A deportálás akciójának rekonstruálása a számok tükrében* – a tényeket mennyiségi eszközökkel dolgozza fel, ezeket azonban nem egy bizonyos mintára alkalmazza, hanem a kutatott jelenség teljes anyagára, tehát az érintett összes 30 336 személy esetére. Az összegyűjtött anyagot 43 táblázatban és 17 grafikonban dolgozták fel és mutatták be. Ezek a deportáltak neme szerinti összetételére, életkori csoportjaira, iskolázottságukra és szakmai képzettségükre, foglalkozásukra, valamint arra vonatkoznak, milyen környezetből és helységből valók, továbbá elosztásukra különböző helyekre (helységekbe és lágerekbe), milyen területen és milyen munkát végeztettek velük, a lágerekben a halandóságra a társadalmi differenciálás kritériumai szerint, végül fokozatos kiszabadulásukra és hazatérésükre az egymástól távoli időpontban és csoportokban, a deportáltakra alkalmazott változatos ismérvek szerint. Kiderült, hogy a deportáltak Erdély össznémet lakosságának 15 százalékát tették ki (az összességükre vonatkozó, 1941-ből származó hivatalos adatoknak megfelelően). A deportálási parancsnak megfelelően az érintett lakosság – mint már jeleztem – 17–45 év közötti férfiakból, 18–40 közötti nőkből állt, ezt a korhatárt azonban az esetek több mint 10 százalékában nem tartották be, a legfiatalabb deportált 13, a legidősebb 55 éves volt. Háromnegyed részük falusi környezetből, a mezőgazdaságból jött. A deportáltak többsége (90 százalékuk) Ukrajnába került, a többiek az Urálba, 85 különböző lágerbe osztották el őket. Egyharmaduk bányában dolgozott, a többiek leginkább az építkezésben, főleg a háborúban elpusztult helységek újjáépítésében. 3076 személy, valamennyi deportált 12 százaléka elpusztult a deportálás helyén, elsősorban a hiányos élelmezés, a nem higiénikus és nyomorúságos elszállásolási körülmények miatt; legtöbbjük az első években (1945–1947) halt meg, amikor a Szovjetunió lakossága is megszenvedte az éhínséget. Az ilyen körülmények között elhalálozott férfiak száma háromszor nagyobb volt, mint a nőké.

A statisztika száraz adatainál érdekesebbek a minőségi kutatási metódusokkal szerzett információk, főleg azok, amelyeket az *oral history* módszerével gyűjtöttek, ezeket tartalmazza a IV. fejezet, amelynek a címe *A deportálás akciójának rekonstruálása az emlékek tükrében.* Az első kötetnek ez a leghosszabb fejezete – 261 oldal, akárcsak egy önálló könyv! – feldolgozza a deportáltak emlékiratait, önéletrajzukat, a helyszínen és később készített feljegyzéseiket, leveleiket, a velük készült interjúkat, mindezek kiegészítik a dokumentumokban talált információkat. Kiegészítő jellegű az ilyen információk megjelenítésének nézőpontja is: ezek az események *szubjektív aspektusaira* vonatkoznak, arra, hogy a deportálást megszenvedők miként *élték át* a történéseket. A szerzők hosszan foglalkoznak azzal, milyen előnyei és hátrányai

vannak az *elbeszélt történelemnek*, kiemelik, hogy a résztvevők emlékei mindig és elkerülhetetlenül telítve vannak szubjektivitással, ezeket az illető személyek saját elvárásaiknak, előítéleteiknek, idealizálásuknak, magyarázataiknak stb. prizmáján keresztül rögzítik, rendezik el és adják vissza. Valamely történelmi esemény tudományos rekonstrukciója nem vonatkoztathat el attól, miként tükröződik az illető történés szubjektíven a résztvevők tudatában, de ezt is értelmeznie kell, belehelyezve a dokumentumokkal igazolt, kritikailag feldolgozott objektív aspektusok általános viszonyrendszerébe.

E fejezet alfejezetei lépésről lépésre nyomon követik a deportálás eseményeit, kezdve az érintettek besorolásától és összegyűjtésétől egészen a lágerek felszámolásáig és felszabadulásukig, megjárják az ismeretlen cél felé vezető hosszú utat, leírják a lágerek mindennapi életét, a munka természetét, megszervezését és a munkakörülményeket, az élelmezést és éhséget, a betegségeket és halált. A részvevők szolgáltatta gazdag, változatos, színes, élő információk kiegészülnek a kutatók empatikus és ugyanakkor objektív magyarázataival, amelyek az egyéniben a lényegest és általánost igyekeznek megragadni.

Különösképpen figyelemreméltó az utolsó alfejezet, a *Szociológiai reflexiók* című. A lágerek megszervezésére és működésére, az érintettek viselkedésére és ételeseire vonatkozó valamennyi megállapítás alapján a szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a deportáltak lágerei valamilyen különleges társadalmi realitást, külön világot jelentettek. E világ belső rendje nem vezethető vissza a vezető és felügyelő személyzet, illetve az internáltak sajátos pszichológiai jegyeire, hiszen a társadalmi szervezettség különleges, a szociológiai megismerés eszközeivel meghatározható vonásait viseli magán. A szerzők ez alkalommal a lágerélet e sajátosságát a *totális szervezet* Erving Goffman által kidolgozott fogalma segítségével írják le. A szervezet *„tartós társadalmi alakulat, amelyben a személyek vagy csoportok (tagok) bizonyos munkamegosztás keretei között tevékenykednek, egy meghatározott rendnek megfelelően, annak érdekében, hogy elérjék közös céljukat"*. A *totális* szervezet *„az embereket, akik többé vagy kevésbé átfogó keretei között élnek, elkülöníti a külvilágtól; tagjait egyetlen autoritásnak rendeli alá; térben valamennyi tevékenységet egyetlen helyre összpontosít, felszámolja a lakhely és a munkahely közötti elkülönülést; a személyek valamennyi életfontosságú megnyilvánulását egységes, mindent átfogó terv szerint adminisztrálja"* (I. 578–579. o.). E meghatározás szerint totális szervezet a kolostor, a kórház, a kaszárnya, természetesen jelentős különbségekkel; végül a koncentrációs tábor, ez utóbbi, természetesen, a *totális* szervezet szélsőséges esete; hozzáteszem: a *totalitarista rendszer*ek által kitermelt tipikus esete. Ebben a szervezet-típusban – miként a szerzők széleskörűen bemutatják – kialakulnak a hatalmi struktúrák sajátos formái, saját kényszerítő, büntető és

fegyelmező eszközeivel, amelyek nagy mértékben függetlenek a hatalmi helyzetben levők személyi kvalitásaitól, valamint a felügyeletnek és ellenőrzésnek, az internáltak teljes és feltétel nélküli alárendelésének, a tőlük elvárt viselkedési modellek interiorizálásának sajátos módozatai. Ebben a rendszerben jelen van nemcsak a megtorlás és a fizikai megtorlással való fenyegetés, hanem ugyanakkor az internáltak megalázása, emberi méltóságtudatuk aláásása is. Ugyanez a rendszer azonban szükségképpen kitermeli az *elsődleges adaptáció* mechanizmusai mellett – ezek a rákényszerített viselkedési normák betartását jelentik a büntetés elkerülése végett – a *másodlagos adaptáció* mechanizmusait is, ez abból áll, hogy megpróbálják kijátszani a rájuk kényszerített szabályokat, beleértve olyan viselkedéseket is, amelyeket a „külső" világban, még maguk a szubjektumok is deviánsnak tartanának (például élelmiszer eltulajdonítása, koldulás). A deportáltak lágereinek *totális megszervezése* külön világot jelent, amelyben a „külső" társadalom *normális* szabályai egyetlen implikált fél számára sem érvényesek.

Az első kötet utolsó fejezetének címe *A deportáltak visszahozására irányuló kezdeményezések, történelmi kontextusban.* Miután 1944 augusztusában megváltozott a front Romániában, a német kisebbség mindenféle politikai képviselet nélkül maradt: nemzeti-szocialista vezetői elmenekültek vagy bezárták őket, a régi konzervatív vezetőiket pedig nem ismerték el sem a megszálló erők, sem a román kormány. Még maga az evangélikus egyház, az erdélyi szászok szellemi központja is kompromittálódott amiatt, hogy vezetői kapcsolatban álltak a nemzeti-szocialistákkal a háború alatt; ez az egyház azonban „megtisztította magát", leváltotta valamennyi kompromittált magas rangú személyét. Miután új püspököt iktattak be és újraválasztották valamennyi vezető szervüket, az evangélikus egyházat tárgyaló partnerként ismerte el a román kormány, s az 1945-ös év közepétől – ilyen jellegű egyedüli szervezetként – tevékenykedni kezdhetett a deportált szászok visszaszállításáért az országba. A beadványaik, kérvényeik és közbenjárásaik azonban süket fülekre találtak. Ugyanúgy, ahogyan a deportálásról szóló parancs a megszálló szovjet hatalom részéről jött, az internáltak kiszabadítására is csak a szovjet hatóságok hozhattak volna határozatot, ezek viszont nem hagyták magukat befolyásoltatni semmiféle érvvel. Való igaz – miként fentebb láttuk – hogy 1945 utolsó évnegyedétől kezdve kezdtek visszaérkezni az országba a koncentrációs táborokból kiszabadult első deportáltak, őket a következő évben, több hullámban mások követték, de szabadon engedésüknek egyetlen kritériuma az volt, hogy munkaképtelen személyek voltak. Az egyház feladata lényegében az maradt, hogy megszervezze a határon a hazatelepültek fogadását, eljuttatását otthonukba, segítse újbóli beépülésüket. Az egész repatriálási folyamatot bonyolította az a körülmény, hogy 1946-ban és 1947-ben a lágerekből megszabadultak nagy részét a szovjet

hatóságok nem Románia, hanem Németország szovjet megszállás alatt álló zónája felé irányították, ahol viszont ők nem akartak maradni. Valamennyi érdekeltnek többlet erőfeszítésébe került visszatérni családjukhoz. 1949 októberében a Szovjetunióban felszámolták azokat a munkatáborokat, amelyekben romániai németek voltak s a deportált szászok utolsó harmada – a fizikailag és pszichikailag legellenállóbbak – viszonylag jó egészségi állapotban tértek vissza Romániába. *„Mindazok azonban, akik visszatértek Romániába más társadalmi szerkezetet találtak, mint amilyen akkor volt, amikor elhagyták az országot. Valamelyest fellengős megfogalmazásban: idegen környezetbe tértek vissza, ami nem ritkán vonatkozott akár a szűkebb családi körülményekre is. A politikai, gazdasági és társadalmi beilleszkedésük ebbe a társadalomba nem volt túlságosan biztató"* (I. 690. o.). Ekkor kezdődött az a folyamat – teszem hozzá –, amely évtizedek után elvezetett e kisebbség tömeges emigrációjához.

A második kötet – *A deportálás mint életrajzi és irodalmi téma* – két, egymástól független tanulmányt tartalmaz: *A deportálás mint életrajzi esemény. Egy életrajzi elemző kutatás* és *Az áldozatokról és elkövetőkről. Önéletrajzi írások a deportálásról.* Az elsőt azoknak az interjúknak elmélyült magyarázatára szentelték, amelyeket a kutatók a deportálást túlélőkkel készítettek. Anélkül, hogy belemennék e kérdés részleteibe, felhívom a figyelmet arra a több mint száz oldalt kitevő elméleti-módszertani fejtegetésre, amely megelőzi a kutatott anyag tulajdonképpeni bemutatását, amely rámutat a narratív-életrajzi interjúk igazságkereső erényeire és természetes korlátaira s gazdag könyvészeti utalásokat tartalmaz. A második tanulmány megvizsgál egy sor olyan szépirodalmi munkát, amely előzőleg már megjelent, a deportálás eseményével, a lágerélettel és az ott élt alanyokban kiváltott későbbi következményekkel foglalkozik. Az irodalmi elemzés belső nézőpontja itt összefonódik az irodalom-szociológiai láttatással.

A harmadik kötet – *Források és képek* – a legterjedelmesebb, 1076 oldalas. E kötet első része – címe: *Levéltári anyag* – tűnik a legérdekesebbnek: közel száz oldalon közread dokumentumokat a romániai szászok deportálásáról, azokat, amelyekre a fent említett elemzések támaszkodnak, lehetővé téve az olvasó számára azt, hogy ellenőrizze az információkat, és személyesen reflektáljon az egész anyagra. Következik a deportáltak naplóinak bemutatása, továbbá egyesek levelei és beszámolói, majd sok versük. A kötet gazdag képanyaggal, rajzokkal, festményekkel, fényképekkel zárul.

(1996)

3. Post scriptum

Itt van előttem egy dosszié, benne 9 német nyelvű recenzió és kommentár, ezek 1998-ban jelentek meg a fentebb bemutatott munkáról. Egyesek közülük magas fokon dicsérők; mások viszont hevesen kritikaiak, negatívak. Elvileg semmi sem természetesebb, mint hogy a nyilvános megmérettetésnek alávetett valamely tudományos munkát pozitív és ugyanakkor negatív észrevételekkel fogadjanak. Ez esetben azonban a nyilvánosságra hozott észrevételek sokatmondóak, megérdemlik, hogy kritikai megjegyzéseket fűzzünk hozzájuk.

Először is meg kell állapítanunk, hogy a pozitív értékelések (6 a kinyilvánított 9 közül) a tudomány berkeiből valók, a társadalomtudományok problematikájába és metodológiájába beavatott személyek írták (szociológusok, történészek, politológusok, publicisták), míg a negatív véleményeket többségükben nem szakemberek fogalmazták meg, akik viszont saját élettörténetük révén érintettek és érdekeltek a szóban forgó témában. Ez utóbbiak kifejezik elégedetlenségüket azzal szemben, ahogyan a szerzők a romániai németek deportálását, s általában e lakosság és a román állam közötti viszonyt tárgyalják.

Mit vetnek a münsteri szociológusok szemére az őket bírálók? Első megközelítésben lényegében a tudományos objektivitásra irányuló erőfeszítésüket. Úgy vélik, hogy ez az erőfeszítés lemondást jelent a német nacionalista nézőponttal való azonosulásról, a vizsgált etnikai közösség érdekeinek feladása. Markus Wehner (1997) sérelmezi a szerzők arra irányuló törekvését, hogy elkerüljék a nemzeti-szocialista rezsim bűntetteinek relativizálását, az ő véleménye szerint a romániai német deportáltak szenvedései nem hasonlíthatók azokéhoz, akiket a nácik deportáltak a második világháború idején, a szovjet rendszer embertelen jellegét nem lehet és nem szabad beárnyékolni azzal, hogy összevetjük a hitleri rendszerrel. Ebből a nézőpontból a szóban forgó munkában az a hangsúlyozottan jelen levő elemzés, amely kimutatja, hogy a romániai szász lakosság többsége intézményesen elkötelezte magát a fasizmus mellett, elvtelen engedmény: a szerzőknek – miként a szövegből kitűnik – csak a deportálás aktusából fakadó igazságtalanságot, csak a deportáltaknak és családjaiknak, az egész etnikai közösségnek a szenvedéseit kellett volna megeleveníteniük. A deportálás gyászos tényének történelmi „kontextusba helyezése" – ebben a láttatásban – a saját etnikum fájdalmainak megengedhetetlen relativizálását jelenti.

Kurt Stephani (1997) hasonlóképpen azt veti a szerzők szemére, hogy ugyanúgy mérlegelik az erdélyi szászok deportálását, mint a „náci Németország"-ban végrehajtottakat, a „náci terrort", a „nácizmust" (így, idézőjelben, mintha ezeket a kifejezéseket meg nem engedett módon a szerzők találták volna ki), ez – az ő véleménye szerint – elvezethet a szászok ellen elkövetett igazságtalanságok igazolásához. Aki előítéletek nélkül olvassa a szóban forgó művet, az előtt világos,

hogy a szerzőknek nincs szándékukban semmiféle igazolás, ellenkezőleg, a deportálást mint bűnös igazságtalanságot megbélyegzik, ugyanakkor valósághűen meg akarják határozni annak valóságos arányait, az előzményekkel és a körülményekkel együtt, ez teszi lehetővé a korrekt értékelést. Ezen túlmenően, a recenzenst főleg az háborítja fel, ahogyan a szerzők a román hatóságok szerepét értékelik az erdélyi szászok deportálásának kezdeményezésében és végrehajtásában, úgy véli, hogy a román és a szovjet hatóságok, némiképpen paritásos alapon, egyaránt felelősek ezért a cselekedetért. A könyvben viszont temérdek levéltári kutatás alapján bebizonyítják – mint láttuk – ennek az ellenkezőjét: az egész eljárást a szovjet kormány kezdeményezte, a román kormány pedig ellenállt ennek mindaddig, ameddig és amennyire a megszálló szovjet rezsim ezt lehetővé tette. Érdemes hangsúlyozni, hogy a recenzensek többsége, a tárgyszerűek, hozzáértők szerint ez utóbbi problémát véglegesen megvilágították a könyvben, abban az értelemben, hogy az erdélyi szászok deportálásában a Szovjetunión kívül senki sem lehet felelős (pl. Peter Maser, 1997, 18. o.). Visszatérve Stephanira, ő szemére veti Romániának azt is, hogy 1944. augusztus 23-án megfordította a fegyvereket, szerinte ez szövetségeseinek elárulása volt, azzal vádolja Romániát, hogy a németek egész szerencsétlensége a front ilyen megváltozásával kezdődött. Ezzel szemben a monográfia szerzői kiemelik, hogy a második világháború idején ránk szakadt minden szerencsétlenségért végső fokon a náci rendszer felelős, az, amelyik elindította az agressziót. Ezen felül Stephaninál pejoratív értelmű kijelentéseket találunk a románoknak a szászokkal szembeni – „hagyományosnak" tartott – viselkedésére vonatkozóan.

A két említett recenzens álláspontjával szemben a többiek megmaradnak a tudományosság keretei között, aláhúzzák a munka fő érdemét, azt, hogy a szerzők elutasították az azonosulást az etnocentrista nézőponttal. Így Richard Wagner, maga is Romániából származó német, elutasítja az erdélyi szászok olyan önbemutatását, amelyben nagy gonddal megkerülik saját belekeveredésüket a nemzeti-szocializmusba, nem kevésbé figyelmen kívül hagynak mindenféle összevetést más etnikai csoportok sorsával, mivel az áldozat önképének egységesnek kell lennie (1997, 305. o.). A valóságban a romániai németek deportálása egyáltalán nem volt egyedüli s távolról sem a „legtragikusabb", miként fentebb kiderült az elhalálozás és életbenmaradás százalékarányára vonatkozó adatokból. Nadia Badrus a maga során kiemeli a deportálásról szóló monográfia szerzőinek erkölcsi és ugyanakkor tudományos tartását, amikor is összeolvasztják egyfelől a határozott és világosan kinyilvánított elkötelezettséget, elemeire bontják e gyászos aktusnak a mechanizmusát, okait, körülményeit és következményeit, másfelől az eltávolodást a belső (etnocentrikus) nézőponttól, vagyis a tudományok művelőinek kérlelhetetlen objektivitását. A szerzők alapvető érdemének tartja azt, hogy feltárták *„a társadalmi konfliktusok*

etnicizálásának végzetes logikáját" és a *„rossznak az etnicizálását"*, ami századunk közepének valamennyi katasztrófájához vezetett (1996, 5. o.). *„Azt a tényt, hogy maguk az erdélyi szászok sem voltak teljes egészében mentesek attól, ami velük történt, az utóbbi években egyre inkább felszínre került, főleg ebben a könyvben, amelynek ez az egyik szilárd pontja"* – jegyzi fel Ralph Tuchtenhagen (1997, 211. o.). Manfred Markefka jeles pszichológus megállapította, hogy a szerzők eljárása példamutató mindazoknak, akik kisebbségi csoportokat vizsgálnak, mivel a tények tudományos megvilágításával *(wissenschaftliche Aufklärung)* túlhaladták a mitikus (etnocentrista) nézőpontot (1998, 186. o.).

Következésképpen az, amit e munkával elégedetlen recenzensek kifogásolnak, lényegében éppen a tudományos objektivitás és – ennek köszönhetően – az etnocentrista látásmód elutasítása az erdélyi szászok deportálásával kapcsolatos súlyos problémák vizsgálatakor. Éppen az, amit a német recenzesek többsége, a tárgyszerűek és ugyanakkor hozzáértők a dolgozat legfőbb erényének tudnak be.

Ismerjük el: minden anya számára saját gyermekeinek halála a legsúlyosabb, legkegyetlenebb sorscsapás. Minden normális ember számára a közeli hozzátartozók, a szerettei elvesztése a legelviselhetetlenebb veszteség. A köztudat szintjén az ítéletek szubjektivitását nem lehet megkerülni. Ez azonban nem igazolja az etnocentrizmust a társadalmi problémák, az emberi közösségek közötti viszonyok tudományos vizsgálatában. Az objektivitás megköveteli a tények összehasonlítását, a közöttük létező bonyolult kölcsönhatások megfigyelését. Az etnocentrizmusok szembesülése csakis konfliktus-helyzetekhez vezethet. A viszonyokban rejlő feszültségek eloszlatása úgy érhető el, hogy elismerjük *mások* szenvedését, tiszteletben tartjuk mások gyötrelmeit *is*. Az etnocentrizmus a saját etnikum sorsának minden viszontagságáért az egész felelősséget mindig a másik etnikumra hárítja. Ebből eredően hivatkoznak egyes etnikumok egészének kollektív felelősségére azok egyes képviselőinek valós vagy képzelt bűnei miatt, ezért kérik a kollektív büntetés alkalmazását, ami elkerülhetetlenül ártatlan embereket is sújt.

Mindez természetesen érvényes az erdélyi szászok esetében is, akiket a második világháború végén a Szovjetunióba deportáltak. Magának Georg Weber csapatának főhajtása a gyalázatos igazságtalanság előtt, a szászok deportálásának szentelt monumentális mű megalkotása kifejezi teljes szolidaritásukat az iránt az etnikum iránt, amelyből a könyv fő szerzője származik. Ugyanakkor valamennyi emberi dolog és cselekedet viszonylagosságának elismerése, ezeknek szükségképpen a történelmi összefüggésben történő megítélése, a tárgyszerűség megkövetelte erőfeszítések, az etnocentrikus nézőpont túlhaladásának és a nacionalista paradigmától való megszabadulásnak a szükségessége egytől egyig a tudományos objektivitás imperatívusza.

Azok számára, akik – akár csak egy ostromlott várba – bezárkóznak a nacionalista paradigmába, a *mi* szenvedésünk mindig a legelviselhetetlenebb, a *mi* sorsunk a legembertelenebb, egyedül csak a *mások* gazembersége elítélendő.

(1998)

Esettanulmány: a nem dicsőséges múlt tudata

1998 szeptemberében egyik németországi utazásom alkalmával meglátogattam Münsterben a *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1994 (Egy megsemmisítő háború. A német hadsereg bűntettei 1941-től 1944-ig)* elnevezésű vándorkiállítást Ez a kiállítás 1995 márciusa óta – ekkor volt a második világháború befejezésének ötvenedik évfordulója –több német városban megfordult, az emberek milliói látták. A kiállítás eredeti bemutatásától eltelt három és fél év után, amikor e sorok írója látta, a közönség érdeklődése egyáltalán nem csökkent, a termek a szó szoros értelmében zsúfolásig meg voltak telve, a látogatók pedig szemmel láthatóan különböző életkorúak voltak ki: akadtak idős személyek, akik életútjuk során részvételük miatt érdekeltek lehettek s valószínűleg voltak az ötven év előtti egyik vagy másik eseményben, mellettük jelen voltak iskolások és egyetemisták, akiket érdekelt a nagyszüleik múltja, felnőttek, akiket egyszerűen az állampolgári tudatuk tett érdeklődővé a súlyos problémák iránt, amelyek mindenféle személyi kapcsolódástól függetlenül mindenkit érintenek. A kiállítás anyagát egy nagy formátumú könyvben megjelentették 1996-ban.

A Jan Philipp Reemtsma ihletésére és szponzorizálásával, a *Hamburger Institut für Socialforschung (Társadalmi Kutatások Intézete, Hamburg)* szervezésben és kivitelezésében működő kiállítás frontálisan támadja a századunk második felének német identitástudatában az alapvető mítoszt, a „tiszta" hadsereg mítoszát, amely a második világháború lángolása közepette csakis a kötelességét teljesítette, harcolt az ellenséggel minden fronton, véráldozatot hozott a haza oltárán. A mocskos dolgokat, a zsidók tömeges megsemmisítését, a belső demokratikus és hitlerellenes ellenállás véres elfojtását, az elfoglalt országok civil lakossága elleni atrocitásokat, mind a sötét emlékezetű SS (Schutz-Staffel, eredetileg Hitler személyi őrsége) és a Gestapo (Geheime Staatspolizei, Állami Titkosrendőrség) szervezete követte el. A két említett (és a hozzájuk hasonló) szervezetek és szervek kriminális mivoltához nem fér kétség; az a néhány „revizionista", aki tagadja, megpróbálja csökkenteni vagy banalizálni a náci rendszer galádságait, nem tekinthető méltó vitapartnernek, a tudomány művelői, újságírók, politikusok és általában a komoly, mérvadó és becsületes állampolgárok

nem vehetik figyelembe őket. Azt a hadsereget azonban, amelyet magas képzettségű hivatásos katonák vezették, amelynek soraiban közlegényként vagy tisztként sokmillió *normális és mindennapi* állampolgár harcolt, elszenvedte a fronton a háború minden nyomorúságát és kínját, akiket vitézségükért kitüntettek, vagy meghaltak a haza szolgálatában, parancsot teljesítettek, a számtalan túlélő apa, fiú és testvér, a háború utáni Németország *normális és mindennapi* állampolgára – nos, ezt a hadsereget, a maga egészében minden kétséget kizárva olyan dicsőséges intézménynek tartották, amely a német állam folytonosságának és stabilitásának tényezője. A Wehrmacht becsületének mítosza a hitlerizmus korából, de azután is a lakosság egy részében, hozzátartozott és hozzátartozik a német nemzet méltóságának tudatához.

Ami eddig vitathatatlan volt, az most vitatott lett a fentebb említett kiállítás anyaga révén. A mítoszt, ha nem is foszlatták szét, de legalábbis alapjaiban megrendítették. Nem csoda, hogy a kiállítás mindkét oldalon szenvedélyes, gyakran vehemens reakciót váltott ki. A viták egymást követő hullámokban folytak és folynak, minden médiumban széles körű a visszhang. A kiállítás bemutatása után meg lehetett állapítani – mutatott rá J. Ph. Reemtsma – hogy a *„tiszta Wehrmacht"* legendájának mély gyökerei vannak, sokkal nagyobb mértékben elterjedt, mint ahogyan eredetileg feltételezték (1998, 11. p.).

A kiállítás célja az volt, hogy igazolja, miszerint *„a Wehrmacht 1941 és 1944 között a Balkánon és a Szovjetunióban nem egy 'normális', hanem a zsidók, a hadifoglyok és a civil lakosság megsemmisítésére irányuló háborút folytatott, olyat, amelynek milliók estek áldozatul"* (1996, 7. o.). Nincs bemutatva mindent átfogóan a német hadsereg viselkedése a második világháborúban, példaképpen csak három harci akció elevenedik meg: a partizánháború Szerbiában, a 6. Hadsereg útja Sztálingrád felé és Fehéroroszország elfoglalásának három éve. Nemcsak a mindenki által jól ismert és senkitől – még a háború utáni német hivatalosságoktól, a német történetíróktól és német publicistáktól – sem tagadott tényről van szó, arról, hogy a világháború a német hadseregnek más országok ellen indított agressziójával kezdődött. Hanem arról van szó, mutat rá egy újabb munkájában a kiállítás kezdeményezője, hogy *„a háború ebben a században sajátos dimenziót nyert annak következtében, hogy a német hadsereg milyen módon folytatta azt. Ez a háború nem kiterebélyesedése következtében, hanem kezdettől fogva, annak alapján, ahogyan – a politika és a hadsereg vezetősége egyaránt – kitervelte, nem más hadseregek ellen irányult új területek meghódítása céljából, hanem valamilyen lakosság ellen folyt, ennek egy részét ki akarta irtani, más részét rabszolgasorsba akarta kényszeríteni"* (Jan Philipp Reemtsma,

1998, 5. o.). Nemcsak az európai zsidó lakosság tömeges megsemmisítésére kell gondolnunk, hanem arra is, hogy a német hadsereg miként viselkedett az elfoglalt területek civil lakosságával szemben, s a háború törvényeinek megszegésével miként viszonyult a hadifoglyokhoz, partizánokhoz stb.

A kiállított anyagban szerepelnek hasonmásban katonai dokumentumok (különböző rangú parancsnokok napiparancsai, végrehajtási jelentések, egyes katonai szerveknek a helyszínen végzett vizsgálatai), fényképek (ezeket a helyszínen szakemberek, a különböző hivatalos feladattal megbízott riporterek készítették, de nagyon sok az amatőr felvétel is, jó részüket katonák fényképezték, akik valamilyen módon bele voltak keverve a bemutatott akciókba), továbbá személyes okmányok (katonák levelei családjuknak, feljegyzéseik, naplóik, emlékirataik). Én személy szerint a kiállítás tárgyainak több óráig tartó figyelmes megtekintése, a fentebb említett kötet későbbi tanulmányozása után úgy vélem, hogy az anyag teljes egészében meggyőző. Természetesen nincs lehetőségem és nem is vagyok illetékes részletekbe menően ellenőrizni minden dokumentum hitelességét, ez az adott területre szakosított történészek feladata. Tudomásom szerint azonban az írott és megjelenített dokumentumok hitelességét nem vonhatják kétségbe még a kiállítás kezdeményezőinek és megszervezőinek bevallott – nem kis számú – ellenfelei sem. Ez utóbbiak túlsúlyban *ideológiai* jellegű érveket hoznak fel, továbbra is védelmezik a hadsereg folttalan képét, ami szerintük szükséges a németek saját méltóságáról alkotott tudatához.

A kiállítás (illetve a kötet) dokumentumanyaga – mint mondtam – nemcsak meggyőzőnek tűnik, hanem ugyanakkor kétségtelenül megrázónak is: képek, amelyek csontvázszerű, meztelenül felsorakoztatott emberek csoportját ábrázolják egy gödör és a fegyverüket rájuk irányító, a lövésre kiadandó parancsra váró felsorakozott katonák előtt, a felakasztott férfiak és nők csoportját s az előttük álló egyenruhás, megelégedetten mosolygó képű férfiakat ábrázoló képek, s annyi más szörnyűséges fotográfia minden jóérzésű embert megrendít. Meg kell azonban mondani azt, hogy a kiállítás, alapjában véve, nem járul hozzá – s nem is ezt szolgálja – a náci bűntények felleltározásának bővítéséhez. A holocaust és a megsemmisítő háború minden borzalma e nélkül is ismeretes, a genocídium teljes valóságát és a többi szörnyűséget ma már eléggé feltárták és megcáfolhatatlanul igazolták. Az eddigi dokumentumokat, a haláltáborokról, gettókról, hadifogolytáborokról, halálvonatokról készült ismertté vált felvételeket nem szükséges kiegészíteni azok hitelességének elismertetése végett. Az áldozatok vagy egyik-másik túlélő szempontjából a gyilkosok egyenruhájának a színe nem nagyon fontos: lehetett ez fekete – az SS csapatoké – vagy zöldesszürke a reguláris hadsereg esetében, az eredmény helyrehozhatatlanul ugyanaz. A hamburgi társadalomtudományi kutatóintézet célkitűzése, más szempontból,

mégis rendkívül jelentős: nemcsak a gyilkosoknak elismert náci szervezetek követtek el galádságokat, hanem a Wehrmacht is, a németek bátor és találékony millióinak fegyverforgatói is követtek el bűntetteket, gyilkos eszközökhöz folyamodtak, foltot ejtettek becsületükön, lealacsonyították méltóságukat. A német hadsereg egyik tábornagya, von Reichenau – nem pedig a náci párt valamilyen vezetője – 1941. októberében parancsot adott ki, ebben a német katonákat arra szólította fel, hogy *„ne csak a hadművészet szabályai szerinti harcosként"* tevékenykedjenek, hanem a német faj felsőbbrendűségét hirdető eszme hordozóiként is, azzal a szükségszerű meggyőződéssel, hogy *„kérlelhetetlenül fel kell koncolni"* az *„idegen fajhoz tartozókat"*, a *„nem emberi lényeket"*, akik ellenállnak nekik a fronton. S ez nem egyedüli dokumentum: az anyag tartalmazza a különböző rangfokozatú és funkciójú katonai vezetők számos parancsát és utasítását, a kivégzésekről szóló jelentéseket, a különböző katonai szervek megállapításait, amelyekből kiderül, hogy a szerzőket áthatotta a náci ideológia programja, több mint lelkiismeretesen: lelkesen valósították azt meg.

Természetesen a dokumentumok csak *példák*, nem többek. Bármilyen számosak is ezek – és sajnos sok, nagyon sok van belőlük – ezekből logikailag nem lehet levezetni a *többség*, annál kevésbé a hadsereg *egész* személyzetének mentalitását és viselkedését. Ezt a gondolkodásmódot és magatartást a maga idejében nem lehetett – s később sem lehet visszamenőleg – empirikusan, a statisztika eszközeivel tanulmányozni. Rudolf Augstein ismert német újságíró a kiállítás margójára írt kommentárjában rámutatott, hogy nem lehet megmondani, a bűnös akciókban résztvevő katonák hány százaléka tudott minderről, hány százalék maradt tisztalelkű (1997, 96. o.). Más szóval, semmi sem jogosít fel arra, hogy megvessük a második világháború *valamennyi* német harcosát, még csak azoknak többségét sem. E tekintetben a Wehrmacht imázsát védőknek a véleményében – gondolom – van igazságmag. S igazuk van a volt harcosok leszármazottainak is, amikor – az ellenkezőjét igazoló bizonyítékok hiányában – védelmezik szülőik becsületét.

Itt azonban nem személyekről, nem *minden* tisztről, altisztről és katonáról, pilótáról, tengerészről, gyalogosról vagy tankosról van szó, még csak többségükről sem, hanem a német hadseregről mint *intézményről*. Ez az intézmény nem volt „tiszta", részese volt a háborús bűnöknek, az emberiség ellen elkövetett bűnöknek – ez a kiállítás üzenete. Továbbá szükség van még egy megállapításra, ezt egy jelenkori német író fogalmazta meg a holocaust Yad Vashem múzeumának meglátogatása után; eszerint *„benső kapcsolat létezik a háború és a holocaust, a német Wehrmacht és a soah, a német áldozatok és az Európa németek által elfoglalt részében élt zsidók genocídiuma között. E*

hadsereg nélkül nem lennének ezek a fényképek (amelyek dokumentálják a haláltáborok valóságát, megj. tőlem), *a náci gyilkos rendszer nem terjeszkedett volna a német határokon kívül; csak a Wehrmacht területi hódításai tették lehetővé a holocaustot"* (Ralph Giordano, 1993, 271. o.). Ugyanezt húzza alá más kifejezésekkel Rudolf Augustein, a „Der Spiegel" című folyóirat igazgatója: *„a hadsereg műszaki együttműködése nélkül a gyilkos SS-isták egyáltalán nem tudták volna teljesíteni fogadalmukat"* (1997, 99. o.).

E sorok írójának nézőpontjából a Wehrmacht bűntetteit bemutató kiállítás egy különleges szempontból fontos és érdekes: a jelen kötetemben tárgyaltakkal kapcsolatban. Igen terjedelmes, a saját történelmet demitizáló, rendkívül következetes és bátor vállalkozásról van szó. Kezdeményezői és megszervezői németek, és saját nemzetük tagjaihoz szólnak. Nem a zsidók, nem holmi „idegenek", nem a második világháború alatt az ellentáborban harcolók vádolják ez alkalommal a német hadsereget azzal, hogy nem tartották be a háború törvényeit és emberiség elleni bűnöket követtek el, hanem a tudományok *német* művelői és *német* újságírók határolják el magukat megvetéssel és fájdalommal a saját múltjuktól. A méltóság bemocskolásának elismerése az erkölcsi tisztaság visszaállításának *sine qua non* előfeltétele. A hadseregnek, az állam egyik alapvető intézményének a becsülete valóban része a nemzeti méltóságtudatnak: S ez a méltóságtudat nem gyökerezhet a hazugságban – még csak *pia fraus* révén sem – csakis az igazságban, bármennyire fájdalmas legyen is az. Ebben az értelemben a Wehrmachtról készült kiállítás számomra példamutató.

(1998)

KÖNYVÉSZET

AUGSTEIN, Rudolf (1997): *Anschlag auf „die „Ehre" des deutschen Soldaten*? In:. *Der Spiegel,* 11. sz.

BADRUS, Nadia (1996): *Die fatale Logik der Ethnisierung*, In: *Hermannstadter Zeitung,* december 6.

BRANDES, Detlef (1997): *Die Deportation der Siebenbürger Sachsen...*, In: *Historische Zeitschrift,* Band 265

GIORDANO, Ralph (1998): *Israel, um Himmels willen, Israel*, Goldmann Verlag, Köln

KRONER, Michael (1996): *Fundierte Untersuchung, in ihrer Art einmalig,* In*: Siebenbürgische Zeitung,* október 31

MARKEFKA, Manfred (1998): *Die Deportation der Siebenbürger Sachsen..,* In*: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 50. Heft 1

MASER, Peter (1997): *Dokumente aus einer dunkeln Vergangenheit*, In*: Das Parlament,* április 25.

REEMSTMA, Jan Philipp (1998): *Verbrechen der Deutschen Wehrmacht*, In: *BIOS,* Jg. 11, 1

STEPHANI, Kurt (1997) : *Stellungnahme eines enttäuschten Betroffenen zum Werk von Georg Weber u.a. über die Deportation der Siebenbürger Sachsen in die Sowjetunion 1945–1949.* In*: Wir Helsdörfer,* 77. sz. Weihnachten

TUCHTENHAGEN, Ralph (1997): *Die Deportation der Siebenbürger Sachsen...,* In*: Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde,* 20. Heft 2

(1996): *Vernichtungskrieg, Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944,* Hamburger Institut für Sozialforschung, Hamburg

WAGNER, Richard (1997): *Die Deportation der Siebenbürger Sachsen...*In*: BIOS,* Heft 2

WEBER, Georg / SCHLENTER, Renate / NASSEHI, Armin / SILL, Oliver / KNEER Georg (1995): *Die Deportation von siebenbürger Sachsen in die Sowjetunion 1945–1949: I. Die Deportation als historisches Geschehen, 737 S; II. Die Deportation als biographischer Ereignis und als literarisches Thema, 226 S.; III. Quellen und Bilder, 1067 S.,* Böhlau Verlag Köln – Weimar – Wien

WEHNER, Markus (1997): *Bestenfalls gut gemeint. Eine voluminöse Darstellung der Deportation der Siebenbürger Saschsen*, In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung,* november 12

VII. EMANCIPÁCIÓ, ASSZIMILÁCIÓ, ZSIDÓ IDENTITÁS

Az identitás és asszimiláció közötti viszony problémájában természetesen elvileg közös vonásokat találunk a különböző kisebbségek esetében, de ugyanakkor sajátos aspektusokat is, ezek az illető kisebbségek külön (történelmi) sorsához kapcsolódnak. A romániai zsidó kisebbség esetében – akárcsak a kontinensünk keleti részében levő más országokban – a fent említett reláció csakis az emancipáció folyamata alapján érthető meg igazán. Tehát szükségképpen nem két, hanem három fogalmat kell kapcsolatba hozni egymással.

Alapgondolatom az, hogy a zsidók emancipációja – akárcsak a megelőzően hátrányosan megkülönböztetett bármelyik kisebbségé – mindenképpen társul az asszimilációnak legalábbis egyes aspektusaival. A beolvadásnak több útja, megnyilvánulása és fokozata van, a kezdeti formájától egészen a teljes felszívódásig; az egyed asszimilálása, köztudottan, saját akaratától és attól függ, mennyire képes közeledni az adott többségi etnikumhoz, de ugyanakkor attól is, hogy a többség be akarja-e fogadni vagy sem soraiba az erre vágyót. Az asszimiláció, legyen az akár részleges, még ha nem is jelenti feltétlenül az etnikai azonosság teljes elvesztését, mindenképpen *problematikussá* teszi ennek az identitásnak a megőrzését, konzerválását. Eredményként rendszerint megjelenik a problematikus, kellemetlen, gyakran kínzó *kettős* (vagy hármas, többes) identitás fogalma és realitása.

Mindjárt az elején hangsúlyoznom kell, hogy amit mondottam, az a diaszpórában élő zsidóságra vonatkozik és – ezen belül – elsősorban a jelzett földrajzi-politikai térségben élőkre. A modern zsidó nemzet kialakulása Izraelben, fejlődése a saját államán belül egészen más kérdés, sokkal bonyolultabb, belső nehézségekkel és a maga ellentmondásaival terhelt, ezzel itt nem foglalkozom.

1. Az emancipáció

A zsidók emancipációja a modern társadalom kialakulásával együttjáró folyamat. Általában úgy vélik, hogy ez a folyamat annak tulajdonítható, hogy a 18. századtól kezdődően, de főleg a 19. század folyamán elterjedt a felvilágosodás ideológiája, amely kinyilvánította és igényelte az egyének szabadságát és törvény előtti egyenlőségét. A felvilágosodás, a maga sokrétű aspektusával és vonzatával, kétségtelenül behatolt a társadalom egyre szélesebb rétegeibe, beleértve a zsidók mentalitását is, lényeges szerepet játszott a zsidók emancipációjában. Mint tudjuk, az európai felvilágosodásnak megvolt egy zsidó megfelelője (Haskala), ez főleg Közép- és Kelet-Európában mutatkozott meg, bizonyos késéssel az eredeti nyugati változathoz viszonyítva. A zsidóknál a felvilágosodás, bizonyos területeken, valamiféle vallási reformot is jelentett, ennek következménye volt a *neológ* rítus. Nyugaton, mint tudjuk, a reformáció történelmileg jelentősen megelőzte a felvilágosodás ideológiáját. De ez az ideológia is teljes egészében – eredeti formája és visszhangja egyaránt – a társadalmi modernizálás nagy kihívására adott válaszként született és terjedt el.

A zsidók emancipációját a különböző európai országokban a 18. századtól kezdődően egészen a mi századunkig – úgy gondolom – csakis a *premodern* társadalomról az iparosítással, a piacgazdasággal, a demokratikus pluralizmussal és a modern mentalitással jellemezhető *modern* társadalomra való átmenet általános problematikájának összefüggésében lehet megérteni. Más kifejezéssel, a rendi társadalmi szerveződés túlhaladásáról van szó. Miként Max Weber (1926, 216–226. o.) rámutatott: az etnikumok törvény előtti egyenlőtlensége természetszerűen hozzátartozott a rendekre (Stände) oszlott társadalomhoz; a diszkriminált etnikumok maguk is valamiféle külön rendként léteztek, ugyanolyan erőteljesen integrálták és alárendelték tagjaikat, mint a rendek, a rendek közötti társadalmi szegregáció érvényes volt a diszkriminált etnikumokra is. A társadalmi rendek „zárt" és önmagukat reprodukáló társadalmi csoportok voltak külön politikai-jogi státussal, törvény által megállapított egyenlőtlen jogokkal és kötelességekkel, egyeseknek közülük – többkevesebb – *előjoguk* volt, mások nem rendelkeztek ilyenekkel, s kötelezettségekkel terhelték meg őket. A társadalom egésze „zárt" jellegű volt, alacsony mobilitással mind horizontálisan (területileg), mind vertikálisan (felfelé és lefelé a társadalmi hierarchia lépcsőin). A társadalmi szerkezetek modernizálása megkövetelte a társadalom rendekre osztásának túlhaladását, megszüntetését, ez maga után vonta az állampolgárok egyenlőségét a törvény előtt, a született előjogok felszámolását és – legalábbis a törvényesség szempontjából – az életben való érvényesülés egyenlő start-helyzetének biztosítását minden emberi egyed számára.

Ebben az értelemben a premodern társadalomról a modern társadalomra való átmenet minden ember megszabadulását jelentette attól, hogy származása révén valamilyen társadalmi rendhez tartozzék. Bármely társadalom következetes

modernizálása megkövetelte az etnikai kisebbségek – esetünkben a zsidók – emancipációját is a diszkriminatív törvényhozás terhe alól. Gondolom, nem tévedek, ha kijelentem: a zsidók emancipációja nemcsak számukra volt fontos, nemcsak az ő érdekük volt, hanem a társadalomé is, az illető országé általában, ez a felszabadulás része volt a gazdasági és politikai-jogi társadalmi struktúrák modernizálását célzó átfogó stratégiának. A zsidók emancipációja mindenhol és mindig, ahol és amikor megvalósult, a modernizálás következménye volt, de ugyanakkor hozzájárult a társadalom további, gyorsabb és elmélyültebb korszerűsítéséhez.

Emlékezetni kell itt arra az ismert tényre, hogy Nyugaton, de Közép-Európában is a zsidók jogi emancipációja a 18. század végén kezdődött, s 1870 körül lezártnak tekinthető, míg földrészünk keleti részén ez a folyamat néhány évtizedet késett. Csakhogy *„Nyugat-Európában a zsidók kevesen voltak, egy-egy országban alig néhány tízezren"*, az európai zsidók többsége a 19. században a kontinens közepén és főleg keleti részén élt, legkevesebb 2 500 000 lélek (Josy Eisenberg, 1993, 258–259. o.). Akárcsak a társadalmi modernizálás általános folyamata, a zsidók emancipációja is fokozatosan ment végbe, nyugatról Közép-, majd innen Kelet-Európa felé. Romániában, mint tudjuk, a zsidók teljes politikai-jogi emancipációja csak az első világháború után valósult meg, az 1923-as alkotmány révén. (A romániai zsidók helyzetével a 19. század utolsó évtizedeitől az első világháború befejezéséig bővebben foglalkozom a IX., *Az antiszemitizmusról* című fejezetben.) A középkori típusú diszkrimináció fenntartása mindenütt és mindig összeegyeztethetetlen a modernitással.

A premodern struktúrák felszámolása természetesen sehol sem valósult meg egyik napról a másikra, egyetlen aktussal és a jelentős társadalmi ellenállás fokozatos letörése nélkül. Ez nyilván még inkább vonatkozik a zsidók emancipációjára, ez is fokozatosan történt, még a legdemokratikusabb és a modernitásban élen járó társadalmakban is. A zsidók emancipációjával szembeni ellenállás, e folyamat visszafogása jelzi a különböző országokban a „modernizálás elleni erők" méreteit, szimptomatikusnak tekinthető az illető ország általános modernizálásának késleltetésében.

Az emancipációt ugyanakkor kétoldalú folyamatnak kell felfognunk. Kibontakozása mindenütt természetesen mindenekelőtt a hatalmat birtokló tényezőktől függött. De nem lehet kihagyni ebből az egyenletből a diszkrimináltaknak, maguknak a zsidóknak az emancipációs óhaját sem. Ne feledjük, hogy a – fizikai és szimbolikus – gettó nemcsak a kívülről kikényszerített elszigetelődést jelentette, de ugyanakkor az önizolálódást is, a diszkrimináltak bezárkózását saját közösségükbe.*

* A gettó azt jelentette, hogy *„öntudatlanul kikristályosodtak a zsidók vallásos vagy világi szokásaiban és hagyományaiban gyökerező szükségletek és szertartások. A zsidók jóval azelőtt, hogy ezt rájuk kényszerítették volna, saját akaratukból elkülönülten éltek"* (Louis Wirth, 1980, 40. o.). Érthető, hogy itt a szó „klasszikus" (középkori) értelmében vett gettóról van szó, nem pedig azokról, amelyeket a nácik hoztak létre a gázkamrák előszobáiként.

Valamely diszkriminációban élő lakosság mindennapi életében a „többiektől" elkülönült életmód, az „önmagunk" között élés komfortos zónát jelent, amely megvéd „mások" ellenségeskedésétől. A zsidóknak arra irányuló akarata, hogy *önmagukat emancipálják,* összefonódott a szabad emberi méltóság megszerzésére irányuló vágyukkal, azzal, hogy kikerüljenek önelszigetelődésükből, integrálódjanak egy átfogóbb társadalmi egészbe, beépüljenek a modern társadalomba.

Most pedig próbáljuk meg megvilágítani az emancipáció fogalmát. Mit jelent konkrétan? Elsősorban nyilván a zsidók egyenlőségét a törvény előtt, beleértve ebbe azt is, hogy voksukkal részt vehessenek a politikai életben. De ugyanakkor elsőrendűen fontos jogok birtoklását is a mindennapi életben: a letelepedés jogát; jogot arra, hogy az ország területén bárhol lakhassanak a többi állampolgár mellett, velük együtt; bármilyen foglalkozást űzhessenek, szabad választásuk szerint; jogot a tanuláshoz, az egyenlőség feltételei között és mindenféle megszorítás nélkül, minden közoktatási intézményben, ahol valamennyi elérhető és társadalmilag elismert képesítést megszerezhessenek; korlátlan jogot arra, hogy birtokolhassanak mindenféle javakat, ingatlanokat és ingóságokat, a többi állampolgárral egyenlő feltételek között; jogot vallásuk és vallási szertartásaik megőrzésére, anélkül, hogy emiatt megtorló intézkedéseknek vagy közmegvetésnek lennének kitéve. Mindezeknek megfelelően az emancipáció a zsidók számára azt jelentette, hogy kilépnek a tényleges és szimbolikus gettóból, beépülnek az adott társadalomba, bármelyik más etnikummal egyenlő feltételek között részt vesznek a *szabadversenyben*, mivel – miként tudjuk – a szabadverseny az az alapelv, amely nélkül a piacgazdaság és a pluralista demokrácia nem működhet.

A zsidóság egészére nézve az emancipáció, kétséget kizárva, történelmi nyereség volt. Ez biztosította esélyüket arra, hogy jelen legyenek a társadalmi tevékenység minden modern területén, amelyek közül egyeseken az üldöztetés és diszkriminálás hosszú évszázadai kialakította fogékonyságukat. A zsidók soraiból – mint tudjuk – nagyobb százalékarányban (nagyobb számban, mint a zsidó lakosság súlya az adott ország összlakosságán belül) emelkedtek ki üzletemberek és értelmiségiek (írók, művészek, tudósok, újságírók), egyes helyeken éppenséggel az illető ország vezető politikusai. Csak néhány közismert példára utalok. Heinrich Heine az egyik legjelentősebb német költő lett, Radnóti Miklós a magyar irodalom jeles költője volt, Mihail Sebastian olyan író, akit a román irodalomtörténet nem hagyhat figyelmen kívül. Émile Durkheim mindenki által elismert klasszikus francia szociológus, Raymond Aron ugyanennek a szociológiának századunkban élenjáró képviselője, két kezünkön nehezen tudnánk megszámolni azokat a zsidó filozófusokat, szociológusokat, akik ugyanakkor a német kultúra jeles képviselői. Disraeli miniszterelnök lett

Angliában a múlt században, Walter Rathenau a weimari német köztársaság miniszterelnöke volt, Leon Blum miniszterelnök a két háború közötti Franciaországban, Bruno Kreiskyt kétszer választották meg Ausztria kancellárjának a második világháború után.

A kulturális, társadalmi és politikai érvényesülésben ennek a többletaránynak a gyökerei kétségtelenül abban keresendők, hogy a zsidók, hagyományosan, meghaladták számarányukat az írástudók körében, ez kapcsolatban állt sajátos vallásukkal, amely minden felnőtt férfit arra kötelez, hogy olvassa és tanulmányozza a Szent Könyveket. Ennek egyik vonatkozása az a tény, hogy úgy a két világháború között, mint pedig a második világháború után, vagy éppen napjainkban azoknak a zsidóknak a százalékaránya, akiknek felsőfokú képzettsége van, sokkal nagyobb, mint a lakosság más nemzetiségi és etnikai csoportjaiban (lásd az I. fejezetben felsorolt adatokat). Azok a zsidók, akik az említett területeken kiemelkedtek, nagymértékben hozzájárultak az illető ország modernizáláshoz, gazdasági és kulturális-szellemi fejlődéséhez. Ez a többletarány ellenséges érzületet keltett a kapitalizmus kérlelhetetlen törvényei, a konkurencia miatt, s nagymértékben hozzájárult a modern antiszemitizmus hullámának kiváltásához. Ugyanakkor nem lenne helyes azt hinni, hogy – elvonatkoztatva az antiszemitizmus jelenségétől és annak későbbi katasztrofális következményeitől – az emancipáció *minden* zsidó számára, akit érintett, társadalmi felemelkedést hozott. Mint valamennyi nagy társadalmi mutáció estében, az emancipáció is kialakította a *vesztes* zsidók kategóriáját, személyek és családok maradtak a társadalom perifériáján, a pauperizmus és alacsony szintű státus körülményei között. A *felkapaszkodottak* mellett – mutatott rá Hannah Ardent – létezett a *pária* típusú zsidó is, aki nem volt képes felhasználni esélyeit, amelyeket az emancipáció nyújtott, így továbbra is a modern társadalom peremén maradt (1994, 82–98. o.).

2. Asszimiláció

Az asszimiláció bensőleg és elkerülhetetlenül kapcsolódik az emancipációhoz. Asszimiláción itt a zsidók beépülését értem a modernitásba, alkalmazkodásukat egy sokrétű társadalom életmódjának a követelményeihez, amelyben élnek; az asszimilálásuk révén nyilván egyes vonatkozásban *hasonlítani* is fognak az adott társadalom többségéhez.

A továbbiakban az *asszimilációról* mint objektív tendenciáról szólok, amely spontánul megy végbe az emancipáció keretei között, ennek alapján. Ettől különbözik az *asszimilacionizmus*, ami szubjektív, opcionális, szabadon választott irányultság a többséggel való azonosulás felé, eltávolodás a zsidó identitástól vagy egyenesen annak visszautasítása (mindenféle *-izmus* valamilyen mentalitásra vagy ideológiára utal).

Persze a szocio-humán tudományok terminológiája mindig vitatható; újabb és újabb disztinkciókat és árnyalásokat lehet végezni. Josy Eisenberg például javasolja, hogy különböztessük meg egymástól az integrálódást és a asszimilációt: *„Integrálódáson azokat a jelenségeket értjük, amelyeknek során a zsidók elnyerik az állampolgárságot, elsajátítják az őket körülvevő társadalom kultúráját, szokásait és civilizációs formáit, de nem mondanak le arról, hogy zsidók maradjanak, ezt kinyilvánítják és zsidónak érzik magukat. Az asszimiláláson azt értjük, hogy a zsidóság kifejezetten megfogalmazza, vagy konkrétan és tényszerűen elutasítja a zsidó közösséghez való tartozását, megtagadja, hogy zsidó érzelmű legyen. Nyilvánvaló, hogy formálisan minden integráció egyben asszimiláció is, mivel célja a zsidókat a szomszédaikhoz »hasonlókká« tenni. De (...) az integrálódás és asszimilálás, úgy, ahogyan meghatároztam, két, egymástól különböző magatartásnak felel meg: a judaizmus egyes sajátosságainak megtartását vagy elvetését jelenti"* (Eisenberg, 1993, 268. o.). Ez a szöveg a lehető legvilágosabb: az idézett szerző az *asszimilálást* leegyszerűsíti arra az elhatározásra, hogy feladják zsidóságukat, amit én *asszimilacionizmusnak* neveztem. Úgy vélem azonban, hogy szociológiai értelemben az integráció az asszimilációval szinonima, az integrálódásnak nincs más útja, mint az asszimiláció. Az Oxfordi Szociológiai Szótár általam ismert kiadása ezt írja az asszimilációról: *„az akulturalizációval szinonim kifejezés, annak a folyamatnak a leírására használják, amelynek során egy külső, emigráns vagy alárendelt csoport integrálódik a befogadó, uralkodó társadalomba (...) Az asszimiláció maga után vonja azt, hogy valamelyik alárendelt csoport befogadja és interiorizálja a uralkodó csoport értékeit és kultúráját"* (1994, 20. o.). Milton Gordon az *Asszimilálás az amerikai életbe* (1984) című, e jelenség vizsgálatának szentelt munkájában szintén úgy rajzolja meg az akulturalizációt – azt, hogy egy kisebbség elsajátítja a többség nyelvét, kultúráját, viselkedési módját –, mint művelődési beolvadást; ezt követi rendszerint az, amit a szerző „strukturális asszimilációnak" nevez, ez az etnikumon túli egyéni kölcsönhatást jelenti s a vegyes házasságokban csúcsosodik ki; végül következik az „azonosuló asszimiláció", ez eltöröl minden interetnikus sorompót. Az így értelmezett asszimilációnak számos fokozati megnyilvánulása van, nem kell mindenképpen teljesnek lennie. Más probléma az asszimilálódónak az a vágya, hogy eltávolodjék, elszakadjon, vagy ne szakadjon el teljes egészében attól a csoporttól, amelyből származik. Ezt szükségesnek láttam a továbbiakban külön tárgyalni az emancipáció, asszimilálás és *identitás* közötti viszony kapcsán. Ez a reláció egyáltalán nem egyszerű, magában foglalja a kettős (vagy többszörös) identitás problematikáját is.

Így tehát az emancipált zsidó megváltoztatja, modernizálja saját életmódját. Kilép az etnikai elszigeteltségéből, ettől kezdve mások mellett ugyanúgy él, mint ők. Gyermekei nemcsak a rituális oktatásban vesznek részt (magasabb szinten egyáltalán nem), egy iskolába járnak a más etnikumú gyermekekkel, a közoktatáshoz hozzátartozó tantárgyak mindenike tananyag számukra is, s ezeket nem saját etnikumuk, hanem az adott többség nyelvén sajátítják el. Sokkal változatosabb szakmákat választhatnak, mint hagyományosan a diszkriminált zsidók tették, elérhető számukra valamennyi lehetséges társadalmi tevékenység területe.

Csakhogy ahhoz, hogy élvezhesse mindezeket a jogokat, a zsidó embernek legalábbis bizonyos vonatkozásban hasonlítania kell a többséghez. Mégpedig először is el kell sajátítania annak kommunikációs nyelvét, ismernie kell a mindennapi használat szintjén, s ezen túlmenően, egyes esetekben igen magas fokon, amit szakmája megkövetel. Az asszimilált zsidó beszéli annak a többségnek a nyelvét, amely asszimilálta; kezdetben mint második nyelvet az anyanyelve (ez a jiddis az askenázik, a ladino a szefárdok esetében) mellett, majd jobban beszéli a többség nyelvét, mint a saját etnikumáét, még később elfelejti vagy meg sem tanulja etnikumának hagyományos nyelvét. Számára a többség nyelve a „másokkal" folytatott kommunikálás nyelvéből a „közöttünk" folyó közlés nyelvévé válik, még családi keretek között is. Végül pedig, akárcsak a többség esetében, *anyanyelvvé* válik. A zsidó írók, költők, tudósok, gondolkodók számára *ez* lesz művészi alkotásaiknak, alkotói minőségükben önmagvalósításuknak a nyelve. A nyelvi asszimiláció jelenti az akulturalizálásnak, a többségi művelődés elsajátításának és a vele való (részleges vagy teljes) azonosulásnak legjelentősebb csatornáját.

A zsidók asszimilálódva feladják közösségük hagyományos öltözetét, „német ruhát" vesznek magukra, hozzáidomulnak a modern társadalom szokványos öltözködési elvárásaihoz és szokásaihoz; az asszimilált zsidót már nem lehet megkülönböztetni öltözködése alapján a más etnikumúak tagjaitól.* S mi több: az asszimilált zsidó személyek gyermekeiknek olyan személynevet adnak, mint a többségiek; egy ideig a János, Péter, Pál, Miklós vagy András a zsidó személynevek mellett szerepel, de ez utóbbiakat csak a család rituális életében használják, a mindennapokban megfeledkeznek róla, vagy végül éppenséggel elkerülik.

* Victor Neumann jegyezte fel az emancipáció-asszimiláció folyamatának konkrét aspektusai között *„az életstílus megváltozását, a nagyarányú mentális mutációkat, a lemondást vagy hozzáadást a hagyományosan gyakorolt szertartások formáihoz; a lemondást a héber, illetve a jiddis nyelvről mint fő kommunikációs eszközről..."* (1996, 125. O.). Carol Iancu hasonlóképpen kutatja a folyamat elemeiként az öltözködést, a nyelvet, a családneveket, habitusokat, foglalkozásokat (1996, 153–172. O.) Az Egy ösztönzés izraelita fiataloknak arra nézve, fogadják el az európai öltözködést című, 1847-ben megjelent írásból idézem a következő beszédes sorokat: *„figyelembe kell venni, hogy e nemzet sok fiatalja idegen országokban kapott jó nevelést, ahol az állampolgárok ifjúság is európai módon öltözzön fel..."* (Mărturii..., 1996, 27–28. O.).

Ami a családneveket illeti, e tekintetben egész sor változás állt be. Az emancipációs folyamat kezdeti szakaszában a módosulás az, hogy olyan családneveket használtak, amilyeneket a hatalom diktált. A német államokban és az osztrák birodalomban a zsidóknak adott nevek németek voltak – s ilyeneknek kellett lenniük – vagy a német nyelv szellemében alkották meg őket; az esetek nagy többségében ezek később sajátos zsidó nevek voltak vagy azzá váltak, minek következtében a név hordozójának etnikai kilétét bárki könnyen felismerte, s ma is azonosíthatja. Egy későbbi szakaszban a nem német országokban azok a zsidók, akik erőteljesebben asszimilálódni akartak, megszabadultak német nevüktől, a többségi – a román vagy a magyar – etnikum jellegzetes családneveit vették fel. A családnevek megváltoztatása valóságos *asszimilacionista*, a zsidó eredetet elfedő stratégiává vált. Beszédes, hogy Izraelben sok *olim** lezárta a nemzedékeken át tartó névváltoztatások sorozatát, feladta a diaszpórában viselt nevét, zsidó nevet választott magának, új identitásának igazolására és kiteljesítésére.

A teljes endogámia csakis a belülről és kívülről, a környezetében élőktől elzárt, elszigetelt és önizolált közösséget jellemezheti. Az együttműködés és együttélés más etnikumúakkal, a teljes emancipáció körülményei között, előbb vagy utóbb elkerülhetetlenül elvezet a vegyes házasságok megjelenéséhez és elszaporodásához. Ez a jelenség csakis elmélyítheti a szóban forgó zsidók, de még inkább leszármazottaik asszimilációját. A vegyes házasságokból született gyerekeknek nagy esélyük van arra, hogy nem zsidóval kössenek házasságot s nemzedékről nemzedékre egyre inkább eltávolodjanak a zsidóságtól.

Az asszimilálás utolsó foka az, amikor feladják régi hitüket, és csatlakoznak a többség vallásához. A születés révén meghatározott vallás önkéntes megváltoztatása természetesen gyakori jelenség a demokratikus társadalomban, az olyan államrendszerben, amely nem szól bele az állampolgárok lelkiismereti problémáiba. Igen sokan térnek át egyik keresztény vallásról a másikra. A zsidók esetében azonban ez a folyamat egyoldalú: nagyon ritkák voltak, s most is azok az olyan eseteket, amikor a többségiek közül valaki felveszi a zsidó vallást. Egy zsidó kisebbségi esetében az áttérés akarati tett, asszimilációs opció kifejezése, melynek során az adott személy elhagyja közösségét, amelybe beleszületett, enged a kísértésnek, hogy *„beleolvadjon az uralkodó többségbe, felvegye külsejét, nem feltétlenül azért, hogy belevesszen annak tömegeibe, hanem inkább azért, mert a benne való teljes részvétel szellemében felajánlják neki mindazokat az előnyöket, amelyek megszilárdíthatják biztonságérzetét"* (Alexandru Sever, 1997, 22. o.). Ezt az utolsó lépést azonban viszonylag kevesen teszik meg azok közül, akik bejárták az előbb felvázolt utat. Vannak, akik eltávolodtak a szüleik által megőrzött szigorú rituális szertartásoktól

* Olim – azoknak a zsidóknak a megnevezése, akik a diaszpórából jöttek Izraelbe.

– köztük olyanok is, akik elhagyták vallásukat, szabadgondolkodók vagy ateisták lettek – de rendszerint még ezek is elkerülték, hogy a kitéréssel teljesen és véglegesen megtagadják zsidó mivoltukat. Az emancipáció és az asszimiláció a legtöbb zsidó esetében összefonódott azzal az óhajjal, hogy legalább a vallás révén megőrizzék azonosságukat, tehát kapcsolatukat azzal az etnikai csoporttal, amelyből származnak.

A fent említett jellegzetes elemekkel jellemzett asszimiláció folyamatot jelent, időben fokozatosan bontakozik ki, kezdetben félénken, a későbbi fázisokban nagy léptekkel és határozottabban. A nemzedékek egymásutánjában érvényesül. A már elkezdődött folyamat, az emancipáció okozata és ugyanakkor feltételeként, minden új generációval magasabb szintet ér el. Az első emancipált zsidók dédunokái, átlagban, nagyobb mértékben asszimilálódtak, mint akik éppen csak most léptek rá a modernitásba történő integrálódás útjára, vagyis nyelvükben, kultúrájukban, életmódjukban, mindennapi foglalatosságukban, viseletükben és így tovább jobban hasonlítanak azokhoz, akiknek körében élnek.

Ehhez hozzá kell tennem, és hangsúlyoznom kell azt a gondolatot, miszerint az emancipáció és az asszimiláció folyamata soha és sehol nem volt egyenes vonalú, megszakítatlan. Nemcsak a lehetőségszerűen asszimilálandók vágyától függ, hanem a többségnek a készségétől is arra nézve, hogy befogadja a zsidókat. Az emancipáció és az asszimiláció folyamata – mint fentebb jeleztem – néha enyhébb, máskor egyenesen ádáz ellenállásba ütközött és ütközik. Carol Iancu feljegyzi, hogy létezik egy bizonyos fordított összefüggés az asszimiláció és az antiszemitizmus között: kezdetben a zsidók túlságosan kirívó mássága, később éppenséggel az asszimilálódási készségük táplálja az antiszemitizmust (1996, 317. o.). Köztudott, hogy a 19. század végén még egy olyan fejlett és demokratikus országban is, mint Franciaország újjáéledt a virulens antiszemitizmus, az asszimilálás elleni jelentős tényezőként működött, szétfoszlatta a beolvadás számos illúzióját a zsidók körében is. Kelet-Európában a társadalom modernizálására, a premodern struktúráktól való megszabadulásra irányuló általános tendencia lemaradása miatt az antiszemitizmus nagy hatóerővel nyilvánult meg, még a múlt század második felében és századunk elején is. S a 20. században több országban, az említett gyászos totalitarista rendszerekben az antiszemitizmus állampolitikává vált (vagy újból azzá lett), ismét bevezették a diszkriminációt, megkérdőjelezték vagy megsemmisítették az emancipáció és asszimiláció hosszú folyamatában elért eredményeket.

3. Identitás

A zsidó identitás kérdésessé válik minden előbb tárgyalt összefüggésben. Az emancipáció – mondottam – maga után vonja az asszimilációt, ez utóbbi pedig elkerülhetetlenül megkérdőjelezi az etnikai azonosság megtartását, legalábbis változatlan formában. Megkísérlem fogalmilag elemezni ez utóbbi kérdés egyes vonatkozásait.

Az *identitás* fogalmát felületesen és ellentmondásosan határozzák meg a szociológiai irodalomban. Ezt a tényt a fent említett Oxfordi Szociológiai Szótár is jelzi, szociológiai értelemben kiemeli e terminus viszonyát az egyed önmagára vonatkoztatott tudatához, érzelmeihez és eszméihez, valamint arra nézve, hogy milyen társadalmi csoporthoz vagy csoportokhoz tartozik (1994, 232–233. o.). Az emberi lény identitása bonyolult jelenség; semmiképpen nem korlátozódik csupán etnikai azonosságára, ennek azonban különös, egyáltalán nem elhanyagolható jelentősége van minden ember számára. Miként az előzőkben részletesen kifejtettem (az V. fejezetben), a mai szociológiában és a társadalomlélektanban szokásos megkülönböztetni az egyed *személyi identitását* és *társadalmi identitását*. (Lorenzi-Cioldi-Doise, 1996, 364. o.). Az egyedet meg lehet határozni, s önmagát is meghatározhatja férfiként vagy nőként, fiatalként vagy idősként, mint valamely terület szakemberét, mint bizonyos párt tagját vagy szimpatizánsát és így tovább. Az etnikai identitás önazonosságának egyik komponense, jelentős, de semmiképpen nem egyedüli összetevője. Ugyanakkor az egyed személyi identitását mindenekelőtt a saját emberi, egyedüli és megismételhetetlen tulajdonságai, személyiségének értékei és fogyatékosságai valamint sokféle – főleg opcionális – csoporthoz való tartozásának konkrét összetevői biztosítják. Az egyén meghatározása kizárólag a társadalmi identitása alapján – mutatnak rá az idézett szerzők – *elszemélytelenedését* jelenti (idem). Így van – teszem hozzá –, főleg akkor, ha a társadalmi identitást csupán vagy elsősorban a származásból fakadó, nem a maga választotta csoporthoz való – ilyen az etnikai közösség – hovatartozással határozzák meg. Ebben az értelemben az emancipáció nem más, mint a társadalom által felajánlott lehetőség az egyéni azonosság szabad kinyilvánítására és fejlesztésére, a társadalom által kikényszerített – esetünkben valamely, a születéstől meghatározott, diszkriminált etnikumhoz való tartozásra vonatkozó – megszorítások nélkül. Annak a lehetősége, hogy bármilyen szakmát folytathasson, minden területen karriert futhasson be, szabadon választhassa meg partnereit mindenféle társadalmi tevékenységben – mindezek a politikai-jogi egyenlőségre épülve – *sine qua non* feltételét képezik az egyén differenciálódásának, emberi önmegvalósításának, mint személyiség és személy. De mindenképpen szükség van a gondolkodásmódok modernizálására is. Hiszen az etnikai előítéletek – ezek az ősrégi prekoncepiók – eredményezik azt, hogy egy társadalmi csoport tagjai az *in-group*-ot sokkal változatosabbnak és heterogénebbnek érzékeljék, mint az *out-group*-ot (Lorenzi-Cioldi-Doise, 1996, 365. o.), ami egyszerűen ezt jelenti: sokkal inkább hajlamosak arra, hogy amikor a saját etnikumról van szó, az egyedet a maga tulajdonságai révén, autonóm emberi személyként értékeljék, míg „másokat" – esetünkben a zsidókat – csakis az etnikai hovatartozásuk szerint –„egy zsidó" –, könnyedén elvonatkoztatva személyi identitásuktól, megkülönböztető jegyeiktől.

Következésképpen a premodern társadalomban az egyén társadalmi identitása, a modern társadalomban pedig a személyi azonossága élvez előnyt. De ez természetesen nem jelenti azt, hogy a modern társadalomban az egyén identitásából hiányozhatnak bizonyos társadalmi aspektusok, az egyed meghatározott társadalmi csoportokhoz való tartozásának jegyei, beleértve ebbe bizonyos etnikai közösséget is. Az egyén emancipálása a fent leírt értelemben nem jelenti szükségképpen elszakadását a maga etnikai gyökereitől, hanem csupán azt, hogy kikerült e kapcsolódások *teljes* uralma alól. Ebben az értelemben szóltam fentebb arról a tényről, hogy az emancipáció és az asszimiláció kérdésessé teszi az identitást; de nem szünteti meg.

Most pedig megpróbálom más kifejezésekkel megfogalmazni a zsidó identitás problémáját. A kérdés lényegében abban áll, hogy választ adjunk arra a kérdésre, ki zsidó? Vagy: milyen ismérvek szerint határozzák meg valamely személy zsidó voltát, a zsidósághoz tartozását? Úgy vélem, legkevesebb négy ilyen kritériumot kell figyelembe venni. Az első, minden bizonnyal, az eredet (a „vér"): zsidó az a személy, aki zsidó szülőktől származott, zsidó ősök leszármazottja. Második a vallása: zsidó az a személy, aki Mózes-hitű. A harmadik: a zsidó kultúrája révén kapcsolódik a judaizmushoz, beleértve a nyelvét is. Végül negyedik az identitástudat: zsidó az a személy, aki tudatosan és szabadon vállalja zsidó minőségét és a zsidó közösséghez való tartozását.

A premodern társadalmak körülményei között mindezek az ismérvek együttesen érvényesültek, erőteljesen és egyértelműen meghatározták a zsidó azonosságot. Az emancipáció és asszimiláció – az előzőekben leírt jegyekkel rendelkező – folyamatának következtében kérdésessé vált a négy ismérv szilárd volta: a más etnikumokkal kiépített személyközi kapcsolatok, beleértve ebbe a vegyes házasságokat, aláásták a származás biztos voltát és „tisztaságát", az akulturalizáció sok zsidót eltávolított a hagyományos zsidó kultúrától, a rituális szertartások fellazulása, a szabadgondolkodás gyöngítette a vallásos identitást. A rasszista típusú modern antiszemitizmus egyoldalúan hangsúlyozta a zsidóság „vérszerinti", tisztán biológiai determináltságát. Így járt el a nürnbergi rasszista törvényhozás, amelyet elvileg követett minden antiszemita mozgalom és áramlat a 20. század utolsó hét évtizedében. Ez a törvénykezés arra kötelezte a nem zsidókat, hogy bizonyítsák: felmenő ágon, három egymást követő generáción keresztül, elődeik közt nincs zsidó származású személy. Szociológiai kifejezésekkel ez azt jelentette, hogy a zsidó státust bizonyos (a születés révén meghatározott), a személy által megváltoztathatatlan *atribútumnak*, nem pedig a személyi választás révén *megszerzett* valaminek tartották. A zsidóság ebben a felfogásban *állapotként* jelenik meg, ugyanúgy mint a premodern társadalmakban.

A korszerű és demokratikus felfogásban, a modern állami és demokratikus élet gyakorlatában az emberek (valamennyi ember, nem csak a zsidók) etnikai identitásának meghatározásakor áthelyezik a hangsúlyt az etnikai hovatartozás szabad öndefiníciójára. A modern jogállamban, normális körülmények között, a valamelyik etnikumhoz való tartozást nem kell iratokkal igazolni, elég az opció bejelentése. Amikor a népszámlálás alkalmával – vagy bármilyen más körülmények között – megkérdezik valamely személy nemzetiségét, az szabadon azt jelenthet be, amit akar, senki sem követelheti etnikai hovatartozásának igazolását. Az etnikai kötődés ily módon szabadon választott lesz, az etnikai státus elvileg nem megváltoztathatatlan, meg lehet szerezni. A modern jogállam *„biztosítja állampolgárainak azt a lehetőséget, hogy éljék életüket a szabadon választott identitás rendszerében"*; következésképpen a modern jogállam felajánlja minden egyednek a *„többes identitás"* lehetőségét (Glatz Ferenc, 1997, 36. o.). Meghatározóvá válik az adott etnikumhoz tartozás *tudata*. Éppen ezért lesznek ennek az azonosságnak egyes vonatkozásai problematikusak, néha ellentmondásosak.

Még egy gondolatot meg kell fogalmaznunk érvelésünk továbbvitelének megkönnyítése céljából. Egyetlen etnikum identitása sem a szó szoros értelmében abszolút, nem teljesen változatlan az idők folyamán. Minden *hagyománynak* eredete van, s valamikor *újítás* volt. A jiddis nyelv, az askenázi zsidók hagyományos nyelve vagy a ladino, a szefárd zsidók nyelve, mint tudjuk, egyáltalán nem azonos a régi (sem pedig a modern) héber nyelvvel; ezeknek az adoptálása a maga idejében egy *sui generis* asszimilációs folyamat eredménye volt: a jiddis egy sajátos módon asszimilált és héber kifejezéssekkel színesített német, a ladinónak az alapja pedig a spanyol nyelv. Mindkettő szigorúan meghatározott társadalmi-történelmi és földrajzi koordináták között alakult ki. A kelet-európai vallásos zsidók hagyományos öltözetének, a bő, fekete ruhának és szörmebélésű kucsmának semmi köze azoknak a zsidóknak a viseletéhez és életmódjához, akik Jeruzsálemben éltek mielőtt azt Titus elfoglalta volna. A lemondás ezekről, és a hagyományos életmód oly sok más eleméről az utóbbi évszázadokban nem a zsidó identitás teljes feladását, hanem csak módosulását jelentette.

Mi marad a sajátos zsidó azonosságból az emancipáció és az asszimiláció után? Idézek a többször emlegetett Josy Eisenberg munkájából: *„Az emancipáció egy sor választás elé állítja a zsidókat. Ahhoz, hogy az európai társadalomba integrálódjanak (...), le kell mondaniuk identitásuk nem egy alkotóeleméről, főleg a saját különleges sorsuk kollektív megjelenítéséről (...). A zsidó kultúra azonban fennmaradhat az új kultúra mellett, ez utóbbi bármennyire módosítaná is a zsidó művelődés addigi totalizáló jellegét. Megmarad a vallás: ez a zsidó specifikum egyetlen törvényes és elfogadható menedékhelye"* (1993, 263–264. o.). Ami pedig a zsidó kultúra hagyományos és sajátos jellegét illeti, ez

kétségtelenül létezik egész Közép- és Kelet-Európában, mind a folklórban, mind a szertartásokban, ez utóbbi esetében főleg a jiddis nyelvű irodalom révén. Azonban a zsidóság jelentős kulturális megvalósításai az utóbbi kétszáz évben az emancipáció és az asszimiláció révén születtek, a zsidó tudósok, írók, művészek és gondolkodók alkotásai gazdagították az illető ország művelődésének kincsestárát azon a nyelven, amelyen íródtak, de ugyanakkor a kulturális világörökséget is. A zsidók soraiból igen sok nagy író és zenész, számtalan tudós – fizikus, kémikus, orvos – került ki, közülük sokan kaptak Nobel-díjat. Gondoljuk csak el egy pillanatra, mi történt volna, ha Albert Einstein nem emancipálódott, nem asszimilálódott volna, nem képezte volna magát a nyilvános oktatásban a matematika, fizika, filozófia terén, ha csak a Tóra és a Kabala szent rejtelmeiben merül el: lehetett volna belőle híres rabbi, tovább gazdagíthatta volna a Talmud kommentárjainak sorát, de nem dolgozhatta volna ki a relativitás elméletét, nem vált volna belőle a tudományos világ egyik elvitathatatlan korifeusa. Josy Eisenbergnek igaza van: a zsidó kultúra az emancipáció és asszimiláció után már nem lehet „totalizáló" tényező, e kultúra alkotóinak többsége, műveik révén, a nem zsidó nemzeti művelődésben kapnak helyet; megvalósításaik, még ha egyes vonatkozásokban – az íróknál és művészeknél – magukon viselik is a szerzők etnikai azonosságának jegyét, más vonások révén kikerülnek ennek az identitásnak a birodalmából.

Lehetséges, hogy egy történelmi példa jól megvilágíthatja a dolgot. Miután Titus elfoglalta Jeruzsálemet, és lerombolta a Templomot, egyfelől Rabi Akiba, másfelől Iosephus Flavius személyében jól kikristályosodott egy-egy ideál-típus (weberi értelemben), két, egymással antagonisztikusan szembeforduló lehetséges magatartás. Az első fejezi ki a nem asszimilált személyiség eszményi típusát, aki felkarolja az identitás pallérozását a zsidó vallás révén, mindenféle kompromisszumot elutasítva a nem zsidó laikussággal, ha kell élete árán is. A második az emancipált és asszimilált zsidó értelmiségi típusát illusztrálja, aki – anélkül, hogy megtagadná eredetét vagy a zsidóság renegátjává válna – elsajátítja a megszállók kultúráját, latin történész lesz, s ebben a minőségében, latin nyelven, a világ kulturális örökségébe bekerült műveket ír, latin nevét (Flavius volt a császári dinasztia családneve) ma is ismerik. Hogy melyik magatartás ideál-típusa követendő, ez axiológiai, nem pedig szociológiai probléma. Persze mindketten hozzájárultak a zsidóság megjelenítéséhez az egyetemes művelődésben, mindketten iskolát alapítottak.

Az európai zsidóság nagy többségének asszimilációja – ismétlem: nem az izraeli nemzetről szólok, ez külön probléma – ez idáig csak részleges, nem teljes volt. A részleges asszimilációt nem a zsidó identitás teljes elvesztése vagy a róla való lemondás, hanem a *kettős identitás* valósága és tudata egészítette ki, egyes esetekben akár a hármas; az asszimilált zsidó részben azonosul azzal az etnikummal, amelynek keretei között emancipálódott, amelynek a nyelvét beszéli

(ezúttal az esetek többségében anyanyelvi minőségében), amelynek a kultúráját magába szívta, sajátjának vallja és erejéhez mérten gyarapítja is; ugyanakkor nem mond le eredeti identitásáról, nem szűnik meg zsidónak vallani magát. A kettős – vagy éppen hármas – identitás gyakran szerencsétlen tudat, hiszen együtt jár azzal a kockázattal, hogy az illető személyt *nem fogadja el teljesen* sem az eredeti, sem a többségi közösség.

A legszemléltetőbb, igen gyakran emlegetett példa egy alkotó zsidó többszörös identitására Franz Kafkáé. Erőteljes zsidó tudatú családból származott, Csehország fővárosában született és élt, németül írt, a német és ugyanakkor az egyetemes kultúra neves képviselője lett. A kettős identitás azonban nem csupán valamely rendkívüli személyiség „kiváltsága". A fenti értelemben emancipált és különböző fokon asszimilált minden zsidónak, aki elsajátította annak az országnak a nyelvét és kultúráját, amelyben él, aki ennek az országnak az állampolgára, s annak is tartja magát, ha nem szakad el véglegesen a zsidóságtól, elkerülhetetlenül kettős azonossága lesz. Tiktin, Şăineanu, Graur zsidó nyelvészek, akik életüket a román nyelv tanulmányozásának szentelték, csakis a kettős kötődés tudatával rendelkezhettek, akárcsak azoknak a személyiségeknek hosszú sora, akik egész tehetségüket a román kultúra szolgálatába állították. S nemcsak ők, hanem a *román zsidók* tíz és százezrei, akik egy és ugyanazon időben zsidók és románok is, nevüket nem jegyezte fel a történelem, de a román nyelvet használták anyanyelvként, az így írt könyveket olvasták képzettségük és kultúrájuk gazdagítására, előszeretettel hallgatták a román zenét.

Ugyanígy az erdélyi zsidók is kettős – magyar és zsidó – identitást szereztek. Ez esetben sajátosságként hozzáfűzöm: a zsidók teljes emancipációja az Osztrák-Magyar Monarchiában három-négy nemzedékkel korábban történt, mint az Ókirályságban, az asszimiláció illetve a kulturális azonosulás, a több generáción át tartó gyakorlatnak megfelelően, erősnek bizonyult. Nem meglepő, hogy az erdélyi zsidók 1918 után is anyanyelvként és saját kulturális alkotásaik nyelveként a magyart használták, ekképpen megőrizték és kinyilvánították zsidó-magyar identitásukat. Erre tevődött rá Románia állampolgárának minősége, kialakult a hármas identitástudat, s ugyanakkor a sajátos marginalizálódás annak következtében, hogy *teljes egészében* nem tudtak azonosulni egyikkel sem, a három közösség egyike sem fogadta be maradéktalanul őket.

A zsidó identitás legfontosabb „menedékhelye" – hogy Eisenberg kifejezésével éljek – magától értetődően a vallás; az asszimilált zsidók többségénél olyan vallásosság, amely különböző mértékben eltávolodott a sok évszázados hagyományok szélsőséges rituális szigorától és merevségétől. A zsidó felvilágosodás – mint mondottam – felölelte a vallás megújításának bizonyos tendenciáit is, ennek a kifejeződése az, hogy kialakult az „ortodox" zsidókétól különböző „neológ" zsidó közösség. (A neológok az emancipációs és asszimilációs folyamat minden említett

vonatkozásában általában legalább egy lépéssel – vagy egy nemzedékkel – az ortodoxok előtt jártak.) Csakhogy a vallás mégsem az egyedüli menedékhely. A szabadgondolkodás – végső fokon ez is az emancipáció és asszimiláció eredménye a felvilágosodás hagyományának nyomvonalán – sem zárja ki a zsidó identitás megőrzését kulturális és főleg morális alapokon. Ezeket a művelődési pilléreket jeleníti meg annak a tudata, hogy az asszimilált és nem asszimilált zsidók egyaránt hozzájárultak az egyetemes művelődés kincsestárának gyarapításához. Az erkölcsi alapok: a méltóságteljes reagálás a kizárási tendenciákra, a gyűlölet megnyilvánulásaira, a diszkrimináló akciókra, amelyekkel az asszimilált zsidó, akár akarja, akár nem, napjainkig szembetalálja magát. Ez a morális alapzat rendkívül fontossá, éppenséggel életbevágóvá vált századunk zsidóellenes üldöztetésének feltételei között, ezeknek nyomán. Határozott meggyőződésem, hogy a holocaust után a zsidó identitás fel nem vállalása olyan személy részéről, aki származása révén ide tartozik, egyet jelent az árulással, a lemondással az emberi méltóságról.

Érdemes bemutatni e kérdés megközelítésének két módját, amelyeket két jeles zsidó szerző, Isaac Deutscher és Alain Finkielkraut képvisel. Az első ismert antisztálinista és ugyanakkor baloldali politológus, terjedelmes provokatív című esszét írt: *The non-jewish Jew* (1968). Ez jellemzi viszonyulását a zsidósághoz: szabadgondolkodóként elszakadt a zsidó vallásos hagyományoktól, úgy értékeli önmagát, hogy teljes egészében integrálódott a nyugati kultúrába (Angliában élt és angolul írt). Deutscher maradéktalanul és nyíltan, tisztán erkölcsi motivációval minden esetben vállalja zsidó eredetét, így jut el az asszimilált, de mégis zsidó fogalmához (nem-zsidó zsidó, non-jewish Jew). Alain Finkielkraut ismert francia esszéíró álláspontja nagyon hasonlít ehhez, ő kidolgozta az „imaginárius zsidó" (*Le Juif imaginaire,* 1980) formuláját abból a célból, hogy leírhassa a francia (vagy általában a nyugati) kultúrába erőteljesen integrált zsidó helyzetét, aki jelentősen hozzájárult ennek a kultúrának a gazdagításához, eltávolodva a rituális zsidó szertartások gyakorlásától, ám tisztán erkölcsi meggondolásból erőteljesen kinyilvánítja, sőt ápolja zsidó azonosságtudatát, az antiszemita mentalitástól üldözött és veszélyeztetett közösséghez való tartozásnak a tudatát.

A zsidó azonosság kinyilvánításának, újbóli előtérbe helyezésének egyik konkrét módozata századunkban az, hogy a zsidók kilépnek a diaszpórából, és Izraelbe emigrálnak. Tudjuk, hogy ez a kitelepülés Közép- és Kelet-Európában a 20. század második felében rendkívül nagy méreteket öltött. Romániából a második világháború utáni öt évtizedben (körülbelül) 400 000 zsidó emigrált. Miért mentek el ők? Nem kétséges, hogy a tömeges áttelepülés fő oka a holocaust volt, az a vágy, hogy végleg elszakadjanak attól a helytől, ahol a genocídium lehetséges volt. Hasonlóképpen világos, hogy a szóban forgó országokból a zsidók nagy része a kommunista totalitalitarizmussal (ebbe egy ideig megpróbáltak integrálódni), s főleg

annak nacionalista-diszkriminatív változatával szembeni taszító erő következtében távozott. A szóban forgó periódusban Romániából kitelepült zsidó emigránsok említett hozzávetőleges összlélekszámából körülbelül 80 000 nem Izraelbe ment, hanem Nyugat-Európába, az Egyesült Államokba vagy éppenséggel más kontinensekre (Hary Culer, 1997, 19. o.). Ez utóbbiak esetében az emigrálás nem fejezte ki az izraeli nemzettel való azonosulásra-újraazonosulásra irányuló akaratot, ellenkezőleg, utat nyitott egy új integrálásra-asszimilációra a választott országban. Egyébként köztudott, hogy bizonyos – a rendelkezésre álló statisztikákban nem pontosított – számú, Izraelbe (s nemcsak Romániából) kivándorolt személy közül az utóbbi évtizedekben több onnan is továbbment, többségük Nyugat felé, ezzel továbbra is problematikussá téve zsidó identitásukat.

Nem kevésbé problematikus azoknak a zsidóknak az identitása sem, akik a volt kommunista országokban, így például Romániában maradtak. A rendelkezésre álló adatok rövid vizsgálata ellentmondásos momentumokat hoz felszínre. Először is szembetűnő eltérés van a hivatalos (állami) és a zsidó lakosságot képviselő Romániai Zsidó Közösségek Szövetségétől származó adatok között. Az 1992-es legutóbbi népszámlálás szerint Romániában 8955 zsidó maradt (*Recensământul* ...1994, 708–709. o.), az összlakosság 0,04 százaléka, ez a háború előtti zsidó összlakosság kb. egy százalékát teszi ki. Ugyenebben az évben a Szövetség bejelentette, hogy Romániában 18 000 zsidó él. Azóta természetesen kisebb lett ez a szám (az emigrálás és az elhalálozás következtében). Nicolae Cajal akadémikus úgy értékeli, hogy 1997 elején 14 és 16 ezer közöttire tehető a számuk (az *Adevărul* 1997. január 18. száma után). Honnan ez a különbség? Nem hiszen, hogy a hivatalos statisztika megfontolt szándékkal csökkenti a zsidók számát (az állami nyilvántartásban, egyes bonyolult esetekben, bizonyos hibákat sem lehet kizárni), s a Romániai Zsidó Közösségek Szövetsége sem túloz szándékosan. Inkább azt hiszem, hogy az eltérés a megszámlált személyek identitástudatának dilemmáiból fakad. Az állampolgárok nyilvántartásba vétele a népszámláláskor az emberek saját, szabad nyilatkozatára alapoz. Nagyon valószínű, hogy a népszámláláskor számos zsidó románnak vallotta magát, a román állampolgárságára és anyanyelvére hivatkozva, vagy magyarnak, figyelembe véve ugyanígy az anyanyelvét és a kulturális azonosságát, amelyről az előzőekben szóltam. Ugyanakkor az is igencsak lehetséges, hogy ez utóbbi kategóriába tartozó egyének mégiscsak részei, tagjai a zsidó közösségnek, azonosulnak a zsidósággal az említett erkölcsi vonatkozások, a vallás, a kultúra tekintetében. Lehetséges és valószínű, hogy a határozatlanok soraiban vannak olyanok, akik vegyes házasságban élnek vagy ilyenek leszármazottai (ezek közül egyesek elérték az érett kort), akik az egyik vagy a másik irányban (vagy a körülményektől függően különböző módon) ülepítik le etnikai azonosságtudatukat. Egyébként a hivatalos statisztikai adatok más különbségekre is rávilágítanak. Az említett népszámlálás

alkalmával 984 személy nyilatkozta, hogy az anyanyelve jiddis, ezek közül azonban csak 847 vallotta magát zsidónak (*Recensământul ... 1994*, 708–709. o.). Következésképpen volt 117 személy, aki a jiddis nyelvet jelölte meg anyanyelvének, de nem tartotta magát zsidónak. Látható, hogy a zsidó identitás jegyei különféleképpen keverednek sok, ehhez az etnikumhoz tartozó személy tudatában.*

Ezen túlmenően – információim szerint – meg lehet állapítani egy érdekes jelenséget: a zsidó közösségbe beiratkozott tagok száma a Szövetség kimutatása szerint 1989 után *növekedett*, a zsidó lakosság nagyarányú elöregedése, magas halálozási aránya valamint (a most már lassúbb ütemű) további kivándorlások ellenére. Így például a kolozsvári zsidó hitközség nyilvántartásában, 1992-ben 424 személy szerepelt, 1997-ben viszont több mint ötszáz. Tehát egyes zsidók *újraazonosulása* a származásuk szerinti közösséggel, amelytől az előző évtizedekben eltávolodtak, a totalitarista rendszer bukása után hangsúlyozottabb lett.

Az emancipáció és az asszimiláció – mint mondtam – folyamat, amely a *normális* feltételek között, vagyis az elutasító akcióknak, az antiszemitizmus feléledésének, a diszkrimináció újbóli bevezetésének hiányában fokozatosan elmélyül, a nemzedékek egymásutániságában kiszélesedik (nem utolsósorban a vegyes házasságok jelensége miatt). Szociológiailag szólva ez a folyamat visszafordíthatatlan, s egyre inkább problematikussá teszi az etnikai azonosság megőrzését, leszűkíti azt a területet, ahol az azonosság jegyeit pallérozzák. Ez a processzus magában rejti azt a kockázatot, hogy a diaszpórában élő zsidók vallási, kulturális és erkölcsi identitása elvesz. A túlélés egyedüli záloga a zsidóság, mint etnikum számára a zsidó állam, Izrael marad (amely a maga sajátos módján szintén szembesül a modernitásba való beépülés problémáival). A zsidó identitás említett vallási, kulturális és erkölcsi alapjai az utóbbi évtizedekben meghatározták a zsidóság, a diaszpórában élő zsidó közösségek valamiféle újjáéledését a kelet-európai országokban, vagy éppen Nyugaton. Mindezek ellenére ezek a közösségek számbelileg csökkenek, közülük sok nem termeli újra önmagát. Nem egy jövendölést ismerünk arra nézve, hogy Romániában az amúgy is igen elöregedett zsidó közösségek belátható időn belül eltűnnek, képtelenek újratermelni magukat. Nicolae Cajal a továbbiakban évente körülbelül 400 halottal és 200–300 emigránssal számol: ilyen ütemben *„10–15 éven belül nem lesz román zsidó"* (*Adevărul*, 1997. január 18. után). Jó-e ez, vagy rossz? Ez a kérdés értékelméleti, nem pedig tudományos, minden zsidónak magának kell rá válaszolnia, a saját személyes, szabadon választott opciója szerint.

(1997)

* Ne higgyük, hogy az ilyen (látszólagos) inadvertenciák a népszámlálás során csak a zsidókkal kapcsolatban jelennek meg. Például ugyanazon a táblázaton, amelyből idéztem, 119 462 német jelenik meg, míg a német anyanyelvű személyek számát feltüntető rovatban 94 266. S más példákat is adhatunk.

Esettanulmány: egy család krónikája

A most következő jegyzet egy *sui generis családi krónikára* épül, amelyet természetesen nem tudományos céllal készült, hanem egyszerűen azért, hogy feljegyezze az utókornak egy erdélyi zsidó család kanyargós életútját, azokét, akiknek – akárcsak a hozzá hasonló több tízezer családnak – az utóbbi százötven év döntő eseménye a holocaust tragédiája volt. Tiberiu Lustig *Familia mea* című kötetéről van szó. Lustig Tibor doktor jól ismert személyiség volt a második világháború utáni kolozsvári orvostársadalomban: 22 éven át oktatott az Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet gyermekgyógyászati karán, egészen addig, amíg 1970-ben kitették állásából, mert beadta emigrációs kérvényét. Sok szekatúra és huzavona után 1974-ben családjával együtt Izraelbe ment, Jeruzsálembe, ahol ma is él, és ahol nyugdíjaztatásáig folytatta orvosi munkálkodását. A könyv szerzője hatgyermekes családból származik, szülei, két fiú- és leánytestvére s számos rokona a deportálásban pusztult el. Súlyos véráldozatot kellett hoznia felesége, Noémi (leánykori neve Albert) családjának is, ő ugyancsak gyermekorvos volt az említett periódusban Kolozsváron. A Lustig család 150-éves történetében a holocaust jelentette a központi, tragikus eseményt: *„családom Kolozsváron és környékén élt* (1944-ben, a szerző megj.) *95 tagja közül 55 a holocaustban halt meg"* – állapítja meg könyvében (9. o). A tényleges veszteségek azonban sokkal nagyobbak voltak, a család számos mellékági rokona nincs benne ebben a statisztikában, mivel hiányoznak a pontos adatok sorsukról (61.o.).

Tiberiu Lustig doktor könyve nagyobbrészt leíró: feljegyzi a személyi adatokat, tényeket és eseményeket, ritkán fűz hozzájuk kommentárt. Tartalmaz tudományos gondossággal elkészített származási sorrendet – beleértve 5 bonyolult családfát – ezek bemutatják családjának eredetét minden oldalággal együtt (a fiú- és leánytestvérek családjait, felmenő ági rokonait), valamint az ő leszármazottait és azok családjait. Ez összesen hat nemzedéket fog át, a szerző a negyedikhez tartozik, „felette" van három generáció, kezdve a dédszüleivel, „alatta" másik kettő, a gyerekei és unokái. Minden szinten számos, különböző fokú mellékági rokon található. A „család" fogalmát tehát igen széleskörűen értelmezi, sokkal szélesebben, mint ahogyan az ma szokásos (az együtt élők és együtt gazdálkodók egysége). Összesen: 590 személy. Ez az a minta, amellyel a mostani tanulmányom megpróbál operálni: ez a sáv, gondolom, elég nagy ahhoz, hogy ha nem is reprezentatívnak, de legalább jelentősnek lehessen tartani. Megjegyzem, hogy a közvetlen elődök férjét/feleségét, illetve a fiú-/leánytetvéreit nem minden esetben említi név szerint és a személyi adatokkal. 150 évet fog át (kb. 1840–1990), ez történelmileg elég hosszú idő ahhoz, hogy e keretek között a megállapított fejlődési tendenciákat jelentőseknek tarthassuk.

Tanulmányom szigorúan csak mennyiségi jellegű. Nem foglalkoztatnak a személyek, csak azok társadalmi koordinátái: a környezetük (falusi/városi), amelyben születtek és éltek illetve élnek, továbbá az az ország, ahol letelepedtek; a foglalkozásuk; gyermekeik száma; a személynevük (mint a családban beszélt nyelv ismertetőjele); a férj vagy a feleség nemzetisége/vallása. Az ilyen elemek alapján remélem, hogy megalkothatom a területi és a társadalmi-professzionális mobilitás képét, mindkettőt nemzedékek közötti és nemzedékeken belüli vonatkozásban, beleértve a mintában szereplő populáció életmódjának modernizálását is. Ugyanakkor megrajzolhatom – román és magyar irányban – az integráció/asszimiláció tendenciáját, valamint ebben a periódusban, a nagy történelmi mozgások alapján, a zsidó identitás megőrzését, illetve újbóli kinyilvánítását.

A kezdet kezdetén meg kell jegyeznem, hogy ebben a kísérletben csak a feldolgozandó családi krónikában található adatokra korlátozódhatom. Sajnos, egyes esetekben még azok a felhasznált elemek is szűkszavúak, amelyekkel a szerző a „szereplőinek" helyzetét és élettörténetét jellemzi; az ő információs forrásai nyilván nem voltak teljesek, és esetenként véglegesen ilyenek maradnak. Magam még kevésbé tudnám pótolni a hiányzó információkat. Nem rendelkezem tehát egyes nemzedékekre vonatkozó valamennyi jelzéssel. Ez okból csak abszolút számokkal dolgozom, tartózkodom az adatok százalékarányos bemutatásától, hiszen az ellenőrző számok – a szóban forgó személyek összességére vonatkozóan – a különféle számításokban különböznének egymástól.

A továbbiakban *nemzedékekre* tagolva mutatom be lehetségesnek tartott észrevételeimet, ezt követik majd a rövid végső megállapítások.

Első nemzedék. A szerző dédszüleinek nemzedékéhez tartozó nyolc személy eredet szempontjából így oszlik meg: kettő közülük erdélyi származású, másik kettő Galíciából vándorolt be. A többi négy eredete nincs feltüntetve. Mivel a négy dédapa feleségéről van szó, fel lehet tételezni, hogy az arány ugyanaz, tehát a férfiak a maguk idejében ugyanolyan eredetű nőt vettek feleségül, mint ők maguk. Az e generációhoz tartozóak személynevei között három jiddis és három magyar eredetűt találunk, valamint további kettőt, amelyet akár ilyennek, akár olyannak tarthatunk (például David). Mind a nyolc személy falun lakott. Valamennyi férfi kereskedő volt (vegyeskereskedő és kocsmáros); minden nő háztartásbeli. A négy házaspár közül háromnak négy-négy gyereke volt, egynek hat.

Második nemzedék. Ide 30 személy tartozik, 15 nő és 14 férfi, az egyik személy nemét nem tünteti fel a szöveg. Ezek közül 24 falun született, 3 városon; 4 személy élete során faluról városra költözött. Három személynek a lakhelye

nincs feltüntetve. E generáción belül mindenképpen megkezdődik a család tagjainak elmozdulása a város felé, bár a nagy többségnek a lakhelye továbbra is a falu. Kezdeti stádiumban van a foglalkozások diverzifikálódása is: 3 kereskedő, 2 kocsmáros, 2 iparos, 1 földművelő, 8 háztartásbeli; a többiek foglalkozása nincs megjelölve. A személynevek vonatkozásában jelentős eltolódást lehet észlelni a magyarosítás felé: 16 név magyar, 8 zsidó és jiddis, 6 nem pontosított. A házastársak gyermekeinek a száma csökken: közülük kettőnek egy-egy, négynek két-két, háromnak három-három, három házastársnak négy-négy, hétnek pedig öt illetve annál több gyereke van.

Harmadik nemzedék. Ez a szerző szüleinek generációja, összesen 116 személy, 54 nő és 62 férfi. Ezek közül a legtöbb – 54 személy – falusi környezetben, további 31 pedig városon született (a 85-től 116-ig fennmaradóak esetében nincs megjelölve a helység, ahol születtek). A falun születettek közül 17 élete során városba költözött, következésképpen az elmozdulás a város felé e nemzedék esetében erőteljesebb. Tovább csökken a gyerekek száma a családokban: 10 házaspárnak egy gyereke sincs, 13-nak egy-egy, 6-nak kettő-kettő, 8-nak három-három, 15-nek négy-négy vagy ennél több. A foglalkozások egyre változatosabbak: e nemzedék soraiban találunk 12 kereskedőt, 9 iparost, 6 tisztviselőt, 6 gyárost, 3 értelmiségit, 3 katonát, 1 munkást, 41 háztartásbelit (a többiek foglalkozása nem azonosított). A magyarosítási tendencia ugyancsak folytatódik: 81 személy visel magyar személynevet, 25 személyneve jiddis hangzású (a többieké nincs megjelölve). Ebben a nemzedékben elkezdődik az emigrálás folyamata. Ekképpen: még a holocaust előtt 17 személy áttelepedik Izraelbe, utána további 17; az Amerikai Egyesült Államokba a holocaust előtt 2; más országokba ugyancsak a holocaust előtt 3, majd utána újabb 2 személy. Az emigrálás következtében 7 személy megváltoztatja a nevét, ezt úgy értékelhetjük, mint az új haza közösségébe történő teljes integrálódásra irányuló vágy megnyilvánulását, illetve mint a zsidósághoz tartozás ismételt kinyilvánítását. Ennél a nemzedéknél jelenik meg először két nem zsidóval kötött házasság. E generáció 55 tagja elszenvedi a deportálást, közülük 40 nem tér vissza.

Negyedik nemzedék. Ez az „alap"-generáció, a szerzőé, összesen 175 személyt ölel fel, közülük 81 nő és 94 férfi. E nemzedékhez tartozók századunk harmadik és negyedik évtizedében születtek, tehát Erdélynek Romániával való egyesülése után. Mivel azonban – mint láttuk – az emigráció már az előző generációnál elkezdődött, a most vizsgált nemzedék egy (kisebb) része már más országokban született: 9 személy az akkori Palesztinában, 2 az Egyesült Államokban, 1 Dél-Amerikában, 4 nyugat-európai országokban. A holocaust

előtt Romániából még ketten Palesztinába s ugyancsak ketten Amerikába emigráltak. E nemzedék 98 tagja szenvedte el a deportálást, közülük 62 nem tért vissza. A holocaust után az emigrálás nagyobb méreteket öltött: 45 személy Izraelben telepedik le, 4 az Egyesült Államokban, 14 Dél-Amerikában, 6 más országokban. Ezzel a Lustig család szétszóródásának a folyamata és szerteágazása több kontinensen nagy méreteket öltött.

A tömeges emigrálás nem csupán a holocaust tragikus tapasztalatának a következménye, a kommunista rendszer kiváltotta kiábrándulás is oka. A negyedik nemzedék több tagja, mihelyt visszatért az országba, azonnal a második világháború után, vonzalmat érzett a kommunista ideológia és mozgalom iránt. Íme a szerző vallomása: *„Mi négyen, a túlélő testvérek bekapcsolódtunk a baloldali mozgalomba, elsajátítottuk a marxista ideológiát, amelyet csak ez alkalommal ismertünk meg. Ehhez bizonyos mértékben hozzájárult a deportálás előtti nehéz életünk, de főleg naivitásunk, amely az előzetes politikai tapasztalatok teljes hiányából fakadt. Ifjú korunk nemes eszményeit és érzelmeit alárendeltük annak a meggyőződésnek, hogy belépve a kommunista pártba, hozzájárulunk azoknak az erőknek a gyarapításához, amelyek a legkövetkezetesebben és a leghatározottabban harcolnak a nemzeti kérdés megoldásáért, a társadalmi egyenlőtlenség felszámolásáért. Akkor, akárcsak sokan mások, nem éreztük meg, hogy tevékenységünkkel tulajdonképpen hozzájárulunk egy totalitarista rendszer megteremtéséhez, amelynek nem volt esélye a fennmaradásra"* (136. o). Amikor a „tényleges szocializmus" egyaránt meghazudtolta mind a nemzeti egyenlőség, mind a társadalmi méltányosság eszményét, akkor jelent meg az emigrálás, mint az e zsákutcából való kijutás lehetősége, s a szerző ezt választotta (nagy családjának sok tagjával együtt), a testvérei viszont nem ezt tették.

A fentebb jelzett valamennyi tendencia tovább folytatódik és elmélyül e nemzedék életében. Így mindenekelőtt a városba költözés: a Romániában születettek közül legtöbben – 69-en – városon éltek és csak 48-an falun, de ez utóbbiak közül 12-n életük során faluból városba költöztek. Folytatódik a szakmák (foglalkozások) változatosabbá válása: találunk most 21 értelmiségit, 14 kereskedőt, 13 iparost, 8 tisztviselőt, 8 munkást, 5 technikust, 3 gyárost, 3 katonát, 1 földművelőt; ez a diverzifikálás megköveteli a helyváltoztatást a magasabb képesítés elérésének irányába, miként a szerző maga megállapítja: *„a Kolozs megyei falvakbeli vegyeskereskedők és kocsmárosok unokái megbecsült orvosok és mérnökök, írók és újságírók, festők, közgazdászok és technikusok lettek"* (8. o.). Hasonlóképpen tovább folytatódik a családokban a gyerekek számának csökkenése: 6 családban nincs gyermek, 18 házaspárnak

egy-egy, 29-nek kettő-kettő, 7-nek három-három gyereke van s csak 4 családban van négy vagy annál több gyerek (a többi információ hiányzik). E nemzedékhez tartozók személyneve közül 69 magyar, 29 jiddis, 23 ivrit, 13 román és ugyancsak 13 esetben más jellegű, 12 személy megváltoztatta a nevét (az emigrálás nyomán). E nemzedék 97 tagja zsidóval kötött házasságot, a nem zsidókkal házasulók száma 10-re emelkedett, 35 egyáltalán nem kötött házasságot, 4 elvált, 7 személy újraházasodott (válás vagy férj/feleség elhalálozása után).

Ötödik nemzedék A szerző gyermekeinek – s ezek mellékági rokonainak – a száma 132 személy, ezek közül 64 férfi és 68 nő. Közülük 45 még Romániában született, de ezek mindannyian városi környezetben, 70 született ezúttal Izraelben, 3 az Egyesült Államokban, 1 Dél-Amerikában, 13 más országban (a többiek adatai hiányoznak). A Romániában születettek közül 24 Izraelbe, 2 az Egyesült Államokba, 1 Dél-Amerikába, 4 pedig más országba emigrált. Hangsúlyosabb lett nemcsak a szakmai különbözőség, hanem az értelmiségi tevékenység jelenléte is: a listán találunk 54 nyilvánvalóan intellektuális foglalkozásút (orvosokat, tanárokat, mérnököket, művészeket), de más, igen változatos – szám szerint 16 – olyant is, akitől tevékenysége minden valószínűség szerint felsőfokú végzettséget követelt; hasonlóképpen valószínűnek tűnik, hogy a 24 nem pontosított személy között is lehettek értelmiségiek; ezt követi a tanulók és diákok 14 személyt feltüntető listája. Kitűnik tehát, hogy a 132 személy közül körülbelül 100-nak intellektuális foglalkozása/szakmája van, vagy az egyetemisták esetében lesz. A személynevek helyzete a következő: 65 név zsidó, 6 jiddis, 25 magyar, 20 román, 9 más. Mint látható, a család többsége – e generáció összesen 132 tagja közül 94 – Izraelben él, ennek következtében e nemzedékhez tartozó személyek többségének a neve ivrit nyelvű, a szülők zsidó identitástudatának jeleként és az új hazába való teljes beépülés vágyának kifejezéseként. Érdeklődésre tart számot a házasságok helyzete: ezek összességéből 74 személy zsidóval házasodott össze; 29 nem házas; 10 kereszténnyel kötött házasságot (a többiekről hiányoznak az adatok). Tehát e nemzedéknél a zsidó identitástudat fokozódása nem akadályozta meg a nem elhanyagolható számú olyan házasságot, amely magában rejti a identitás elvesztésének lehetőségét a következő generációkban. Végül a házastársak gyerekeinek a száma: 8 esetben egy-egy, 13 esetben kettő-kettő, 11 családban három-három; 10-ben pedig 4 vagy annál több. Következésképpen az egy, a két vagy három gyermekes családi magvak körülbelül ugyanolyan arányban vannak jelen.

Hatodik nemzedék. Ez a szerző unokáinak nemzedéke, ez zárja a Lustig család krónikáját. 129 személyből áll, ebből 44 nő és 78 férfi (hét személy nemét nem pontosítja a szerző). Legnagyobb részük Izraelben született: 109; az Egyesült

Államokban 5; Romániában 4; Dél-Amerikában 2; más országban 10. A könyv megírásának befejezésekor 109 személy izraeli lakos; 2 Romániában maradt; 6 az Egyesült Államokban élt; 2 Nyugat-Európában; 10 más országokban. Most már a személynevek döntő többsége – 97 zsidó ; 8 jiddis; 6 román; 13 más természetű; további 5 nem tisztázott. Ebben a generációban már nincsenek magyar nevek, következésképpen a hangsúlyos magyar asszimiláció, amely az előző három generációnál jelen volt, a hatodiknál teljes egészében megszűnt. Miként a szerző hangsúlyozza, az e nemzedékhez tartozó személyek nagy többségének az anyanyelve héber (ivrit), kilencnek angol, négynek román, háromnak svéd, kettőnek portugál és egynek olasz (165). Ez utóbbiak előtt láthatóan megnyílik a választott környezetükbe történő asszimiláció új útja. E nemzedék foglalkozásáról nem lehet semmit mondani, többségük még tanuló és kevés – csak négy – egyetemista. Csak hét személy kötött házasságot, ez azonban túl kis szám ahhoz, hogy bármilyen érdemi megállapítást lehetne megfogalmazni. Ezekből a házasságokból két gyerek született; megjelent a hetedik nemzedék, de ez még nem képezheti semmiféle megfigyelésnek vagy észrevételnek a tárgyát.

Végső megállapítások. A Lustig család első három generációja, s jórészt a negyedik is, Erdélyben élt. A család kiterebélyesedése a korabeli társadalomba eresztett gyökerek elmélyülésével, a bonyolult és hatékony társadalmi beépüléssel egy időben történt. A harmadik és negyedik nemzedék életében következett be a törés: a deportálás és annak gyászos következményei; majd a kommunista rezsim. A negyedik nemzedék – már amennyi megmaradt belőle – tömegesen emigrált Romániából, java részük Izraelbe, de más égtájak felé is. Ma a családtagok életben maradt döntő többsége Izraelben él; egyesek Nyugat-Európában; néhányan más földrészen; legkevesebben Romániában. Az, hogy nagy többségük az izraeli letelepedést választotta *„mutatja a holocaust utáni generációkban uralkodó törekvés világos tendenciáját"* – vonja le a következtetést maga a szerző (165. o.). Mint láttuk, ennek a törekvésnek tulajdonképpen kettős a motivációja: elsősorban természetesen a holokauszt, másodsorban a totalitarista kommunista rendszer kiábrándító tapasztalata. Másképpen szólva: a szülőföld társadalmába történő integráció-asszimiláció tendenciájának kettős kudarca.

Az összetettebb és hatékonyabb integráció – amelyről fentebb szóltam – együtt jár a család életmódjának és szerkezetének *modernizálási* tendenciájával. Ez a korszerűsítés a túlsúlyban integrációs mobilitás révén valósul meg, magába foglalja a családok lakhelyének fokozatos áthelyezését faluról városra, egészen a teljes urbanizálódásukig menően, s ezzel egy időben az egymást követő nemzedékek foglalkozásában a mind nagyobb fokú diverzifikálódást, egyre inkább

az értelmiségi tevékenység felé mutató tájékozódást. A 19. században az erdélyi falvakban négy szerény vegyeskereskedői életet folytató család leszármazottai iparosok, munkások, majd – a harmadik nemzedéktől kezdve, s ezt követően egyre inkább – orvosok, közgazdászok, magas rendfokozatú tisztek, művészek, tanárok, mérnökök stb. lesznek. Fokozatosan modernizálódott a családi mag modellje is: míg a második nemzedékig a házaspároknak sok gyerekük volt (több mint 5), addig a negyediktől kezdődően egyre gyakoribb az egy-két és három-négy gyermek.

A modernizálás és az integrálódás az adott társadalomba ugyanakkor emancipációt és asszimilációt is jelent. Amikor asszimilációt említünk, nem a zsidó identitás elvesztésére, az arról való lemondásra gondolunk, hanem a – részleges vagy teljes – alkalmazkodásra annak a társadalomnak életmódjához és kulturális modelljéhez, amelybe az integráció történik. E tendencia alapvető mutatója a szakma vagy foglalkozás megválasztása, az ehhez szükséges képesítés megszerzése. Egy másik mutató, amelyet nem lehet megkerülni: a többségi, vagy hivatalos nyelv elfogadása a mindennapi kommunikációban, ugyanakkor ez a leszármazottakra áthagyományozott anyanyelv. Az anyanyelvről nyújt tájékoztatást a gyerekeknek adott személynév. A fentiekben láthattuk, hogy a Lustig család esetében, még az első nemzedékben, a múlt század közepén a mintába felvett populációnak a fele magyar személynevet viselt: a harmadik generációban az ilyen nevek száma túlsúlyba kerül. A román személynevek jelentősebb számban – mégis kisebbségben – a negyedik nemzedéknél jelennek meg, azoknál, akik a második világháború után születtek. Ez a tendencia gyökeresen megváltozik a tömeges emigrálás nyomán. Az ötödik generációban, amilyen mértékben a beszélt nyelv az ivrit lesz, uralkodóvá válnak e nyelv sajátosságainak megfelelő személynevek (65 esetben). Ebben a nemzedékben még találunk román (20) és magyar (25) személyneveket. A hatodik, esetünkben az utolsó nemzedékben a zsidó nevek száma és súlya tovább növekedik. Nem zsidó neveket viselnek – ez világos – azoknak a házastársaknak a gyermekei, akik a két Amerikában, Nyugat-Európában vagy Ausztráliában telepedtek le, s az ottani társadalmak asszimilálták őket. A nem nagy számú, de mégsem elhanyagolható nem zsidó házasságokat (tíz-tíz a negyedik és ötödik nemzedékben) – miként említettem – azok a személyek kötötték, akik nem Izraelben telepedtek le, vagy továbbmentek onnan. Ugyanakkor észre kell vennünk, hogy a Lustig családban senki nem próbálta rejtegetni családja eredetét, senki nem változtatta meg családnevét ez alatt a 150 év alatt, azok sem, akik Romániában maradtak, azok sem, akik más égtájak felé vették útjukat, nem szólva az Izraelbe emigráltakról. Feljegyeztek néhány nem zsidó házasságot, de az áttérést, a kereszténység felvételét nem. Más szóval e család történetében –

mondjuk így – a kelet-európai asszimiláció, amely szemmel láthatóan és kifejezetten a 19. század közepén kezdődött és a 20. század közepéig tartott, soha nem jutott el a zsidó identitás elvesztéséig. Míg aztán századunk második felében ezt a tendenciát felváltotta egy erőteljes folyamat: a zsidó azonosság újrakinyilvánítása, beépülés az izraeli nemzetbe. Ugyanakkor ebben az utolsó fázisban megtörtént e család egyes sarjainak újbóli „szétszóródása a világban", aminek – legalábbis a szóban forgó, viszonylag kevés számú személy esetében – csakis újabb, ez alkalommal nagyobb mértékben változatos – asszimilációs tendencia lehet a következménye.

(1997)

KÖNYVÉSZET

ARENDT, Hannah (1994): *Originile totalitarismului*, Humanitas, Bukarest

DEUTSCHER, Isaac (1968): *The non-jewish Jew and other Essays,* The Oxford University Press

EISENBERG, Josy (1993): *O istorie a evreilor*, Humanitas, Bukarest

FINKIELKRAUT, Alain (1980): *Le juif imaginaire*, Éditions du Seuil, Párizs

GLATZ Ferenc (1997): *A Holocaust után. Ma a tegnapról, a holnapról*, In*: Kritika,* 5.sz.

IANCU, Carol (1996): *Evreii din România (1866–1919) de la excludere la emancipare*, Editura Hasefer, Bukarest

KULLER, Hary (1997): *Opt studii despre istoria evreilor din România*, Editura Hasefer, Bukarest

LORENZI-CIOLDI, Fabio - DOISE, Willem (1996): *Identitate socială şi indentitate personală,* In: NECULAU, Adrian (coord*): Psihologie socială. Aspecte contemporane,* Polirom, Iaşi

LUSTIG, Tiberiu (1996): *Familia mea* (kiadó nélkül)

MILTON, Gordon (1996): *Assimilation in American Life*, Oxford University Press

NEUMANN, Victor (1996) : *Istoria evreilor din România,* Editura Amarcord, Temesvár

Oxford Concise Dictionary of Sociology (1994), Oxford University Press, Oxford/New York

PÉREZ, Juan Antonio – DASI, Francisco (1996): *Reprezentările sociale ale grupurilor minoritare,* In: NECULAU, Adrian (coord): *Psihologie socială. Aspecte contemporane*, Polirom, Iaşi

Recensământul populaţiei şi locuinţelor din 7 ianuarie 1992, (1994), Comisia naţională pentru statistică, Bukarest

SEVER, Alexandru (1997): *Epistolă despre convertire*, In: *Apostrof*, 9. sz.

Un îndemn către tinerii izraeliţi de a adopta costumaţia europeană, In: *Mărturii, „Chestiunea evreiască"* (1996), Editura Hasefer, Bukarest

WEBER, Max (1925): *Wirtschaft und Gesellschaft, I. Halbband,* Verlag von J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen

WIRTH, Louis (1980): *Le Ghetto*, Presses Universitaires de Grenoble, Grenoble

VIII. KI „HOZTA BE" A KOMMUNIZMUST ROMÁNIÁBA?

Sokáig haboztam, papírra vessem-e a következőket, hiszen könnyen azzal vádolhatnak, hogy *pro domo* védőbeszédet mondok, kettős *parti pris*-ként, úgy is, mint zsidó, úgy is, mint a kommunista párt volt tagja. Elhatároztam, hogy mégis megírom, mivel a széles körben forgalomba hozott – s nemcsak az egyaránt xenofób „jobboldal" és „baloldal" képviselői által, hanem még az önmagukat demokratikusnak tartó nem kevés tollforgatótól is terjesztett – állítás, amely szerint csak, vagy legnagyobb mértékben az *idegen eredetűeket* (elsősorban a zsidókat, de nem csak őket) lehet hibáztatni a kommunista totalitarizmus romániai megteremtésében, egy olyan könyvben, mint ez a mostani, nem maradhat válasz nélkül.

Vannak szerzők, akik szerint *olyan valakinek, mint én*, nincs joga véleményt nyilvánítani egy ilyen kérdésben. Ilie Bădescu egész elméletet épített ki arra nézve, kinek van joga írni a kommunizmus romániai megteremtésének körülményeiről s általában arról, ami a kommunizmus alatt ebben az országban történt: csak az „ellenállóknak", nem pedig a „disszidenseknek"; „ellenállók" pedig csak a románok voltak, s közülük is elsősorban a vasgárdisták, míg a „disszidensek" között – vagyis azok között, akik *azután*, hogy bevezették a kommunista rendszert, ellenzékiek és/vagy a kommunista rendszert bírálók voltak – sok zsidó is akadt. (I. Bădescu, 38. o.). Alulírott nem tart igényt arra, hogy megtiszteljék az említett két ékítő minősítés egyikével vagy másikával. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy ha egy nyilvános vita az igazság feltárását – vagy legalább megközelítését –, nem pedig a közvélemény manipulálását tűzi ki célul, akkor nem az a fontos, *ki* a vitapartner, hanem az, hogy *mit mond.* Bármelyik elemi szintű logikai kézikönyvben megtaláljuk azt a kitételt, mely

szerint az *ad rem* érvelésnek a behelyettesítése az *ad hominem* argumentációval logikai hiba, megsérti a diszkusszió ésszerűségét. A volt kommunista rendszert (vagy a jelenlegi posztkommunista periódust, az interetnikus viszonyokat stb.) érintő mostani és minden más probléma megvitatásakor csak a releváns, tárgyszerűen bemutatott és racionálisan értelmezett tények, a használt argumentumok meggyőző ereje számít.

Ki „hozta be" tehát a kommunizmust Romániába? Ezt szó szerint kívülről „hozták be". De nem a zsidók, nem általában a más eredetűek, hanem a szovjet hadsereg – s ne feledjük: a nyugati demokratikus nagyhatalmakkal szövetségben – a fasiszta tengelyhatalmak s azzal szövetséges országok elleni győzelmes offenzíva során. Gondolom, komolyan senki sem tagadhatja a tényt, hogy a szovjet hadsereg jelenléte nélkül Románia és a volt keleti tömb többi országának területén, sem itt, sem amazokban nem jött volna létre a kommunista rendszer. Ne feledkezzünk el a körülményekről: 1945 – 1946-ban, miután a tengelyhatalmak katonai ereje összeomlott, az antifasiszta ellenállás és a széles tömegek társadalmi megújulásra irányuló törekvése alapján, olyan nagy nyugati államokban, mint Franciaország és Olaszország, a kommunista pártok jelentősen megerősödtek, mi több, választási sikereket értek el, s jóslatokba lehetett bocsátkozni az illető országok kommunizálásának lehetőségei tekintetében. Ott viszont katonailag, politikailag és pénzügyileg az Egyesült Államok és Anglia volt jelen. Ezeknek az államoknak a politikai akciói és nem utolsósorban a Marsall-terv keltette „gazdasági csoda" megváltoztatta az események alakulását (Tamás G.M., 1994, 54. o.).

Nem kevésbé igaz az sem, hogy a kommunista totalitarizmus fokozatos bevezetése minden ország kommunista pártjának erőszakos akciói révén történt, a szovjet hatalmi központ monolit vezetésével. E pártok soraiban pedig, nem csak Romániában, a zsidók valóban túlreprezentáltak voltak. Szociológiailag szólva: *ez a túlreprezentáltság azonban semmiképpen nem jelenti sem azt, hogy a zsidók többsége kommunista, sem azt, hogy a kommunisták többsége zsidó lett volna, csupán azt fejezi ki, hogy a kommunisták között a zsidók nagyobb arányban voltak jelen, mint az ország lakosságának egészében,* vagy fordítva: a zsidók között százalékarányban több volt a kommunista, mint más etnikumok soraiban.

1. A zsidók túlreprezentáltsága a különböző területeken

Mielőtt a minket foglalkoztató jelenségeket közelebbről szemügyre vennők, gondolom, emlékeztetnünk kell egy tényre: a zsidókat hosszú idők keresztül, ismételten és nem alap nélkül vádolták azzal, hogy a társadalmi, gazdasági, tudományos tevékenység számos területén, a művészetben és a politikában túlreprezentáltak.

Az antiszemitizmus a zsidók túlreprezentáltságát, bármely területen, érvként használta fel, de ez logikailag meg nem engedett általánosításra épült. Azt mondják: a „zsidók hozták be a kommunizmust", mivel egyes zsidók kommunisták

voltak; s valóban túlreprezentáltak voltak a kommunista pártban *egy bizonyos időpontban*, de ugyanakkor nagyon kevesen a zsidó lakosság nem kommunista többségéhez viszonyítva.

Ugyanígy, azonos módon általánosítva, azt rótták fel a zsidóknak, mintha azelőtt ők hozták volna be a kapitalizmust Romániába, ők lettek volna a modernizáló hatások mozgatói, aláásva ezzel a román nép hagyományos premodern életmódját, megnyitva az ország előtt a „szerencsétlen" nyugati életmód felé vezető utat. Való igaz, hogy Romániában a két világháború között – akárcsak számos más országban – a kereskedelmi és ipari tevékenységben a zsidók túlreprezentáltak voltak, de távolról sem ők voltak az egyedüliek, és nem ők tették ki a többséget. Íme, csak két példa a túlreprezentáltságra az iparban. Romániában, 1930-ban a feldolgozóipar nagyvállalatainak 29–30 százaléka zsidó tulajdonban volt (Avram, Rosen, 1993, 241. o.), olyan körülmények között, amikor a zsidó lakosság százalékaránya Románia összlakosságához viszonyítva 4 százalék körül mozgott. A fővárosban 1938 végén ez a túlreprezentáltság még hangsúlyosabb lett: 1300 ipari vállalat volt zsidó tulajdonban, ez a város ilyen jellegű valamennyi vállalatának 38 százaléka, holott a zsidók lélekszáma 100 000 a körülbelül egymilliós bukaresti összlakosságból (Avram Rosen, 1993, 242. o.). A kérdés az: amikor a zsidók hozzájárultak a főváros fejlődéséhez, vajon a román nép érdekei ellen tevékenykedtek? Jobb lett volna ipar nélkül, a gazdasági modernizálás ilyen elemei nélkül? Íme, a második kérdőjel, amelyet egy logikai ellentmondás után kitehetünk: a zsidókat elítélik mind a kapitalizmus térhódításáért, mind a kommunizmus „behozataláért". A zsidók tehát *en bloc* prokapitalisták és prokommunisták egy és ugyanazon időben? Az antiszemitizmus azonban könnyedén „kivágja magát" egy ilyen logikai ellentmondás esetén, mindkét bűnt a kapitalista-imperialista és egy és ugyanazon időben kommunista „nemzetközi összeesküvés" címkéjével látja el, ugyanabban az értelemben, ahogyan Hitler a „világméretű judeo-bolsevista-plutokráciáról" beszélt.

Az értelmiségi tevékenység szférájában – mint tudjuk – sok országban, a múltban is, ma is, valóban túlreprezentáltak a zsidók. Nem mintha az értelmiségiek többsége zsidó volna, vagy mintha a zsidók többsége intellektuel lenne, hanem mert az értelmiségiek számaránya a zsidó lakosság körében tartósan nagyobb, mint más etnikai csoportokban. Hogy időben és térben ne menjünk messze, íme: az 1992-es népszámlálás szerint a felsőfokú képzettséggel rendelkező személyek számaránya a zsidóknál 34,5 százalék, míg az összlakosság viszonylatában átlag 5,1 (*Recensământul...* 1994, I. köt. 884–887. o.). E jelenségnek történelmi okai vannak, ezek elemzésébe itt természetesen nem mehetek bele: kapcsolatban áll azokkal a foglalkozásokkal, amelyektől a zsidókat századokon keresztül eltiltották, azzal, hogy soraikban vallási okokból

hagyományosan nem volt írástudatlanság. Érdekes, hogy ezt a túlreprezentáltságot azért is felróják a zsidóknak, mert ebben az általános bűnösségük bizonyítékát látják: azért lesznek értelmiségiek – állítják –, mert „menekülnek a munkától", olyan szakmákat választanak, amelyek folyatásával, úgymond, könnyebben lehet élni. Az antiszemitizmus ez alkalommal is a megszokott kettős logikáját alkalmazza: a zsidó lustaságból keresi az értelmiségi karriert, míg a többségi tisztán hazafias érzületből választja a tanult ember tevékenységét.

A zsidók orientálódását egyik vagy másik társadalmi mozgalom, illetve meghatározott életpálya felé minden esetben a feltételezett velük született és változatlan lelkialkatuk – nyilván negatív előjelű – jellemzőinek prizmáján keresztül ítélik meg. A zsidók változatos politikai orientációja és magatartása, sokféle értékopciója, szakmai foglalatosságuk széles skálájának ténye éppenséggel a hamis általánosításra épülő globális ítéletek ellen szólnak, de ez nem zavarja az antiszemitákat. Őket nem érdekli az sem, milyen társadalmi-történelmi okai vannak az említett területeken a zsidók túlreprezentáltságának. A zsidók túlreprezentáltsága – világméretekben – a kapitalista gazdaságban, a természettudományokban ugyanúgy, mint a szocio-humán diszciplínákban, az orvostudományban, a zenében és máshol, általában a politikai életben, a baloldali mozgalmakban, beleértve sajátosan a kommunista mozgalmat is, nem fejez ki semmiféle káros, uralomra törő irányvételt, miként az antiszemiták állítják, de nem is bizonyít intellektuális magasabbrendűséget, ahogyan a zsidó nacionalisták hirdetik; ez a túlreprezentáltság hosszú társadalmi oksági lánc eredménye, amelyet ez alkalommal részletekbe menően nem vizsgálhatunk meg. Lényegében egy olyan nép emancipációjának (és asszimilációjának) természetes tendenciájáról van szó, amelyet hosszú időn keresztül elnyomtak, diszkriminációval, üldöztetéssel és tiltásokkal sújtottak.

Nem fejezhetem be mostani feljegyzéseim e részét anélkül, hogy meg ne említsem a zsidóság túlreprezentáltságának egy megkerülhetetlen vonatkozását: a második világháborúban kb. 60 millió ember pusztult el; ezek közül 6 millió zsidó, tehát 10 százalék, a fennmaradó 90 százalék megoszlik a háborúban részt vett többi európai és más földrészen élő népek között. A 6 millió az európai zsidóság 70 százalékát teszi ki, míg a többi nép esetében, beleértve a háborúban résztvetteket is, amelyek nagy emberveszteséget szenvedtek, összlélekszámuk 10 százalékánál több nem esett áldozatul.

2. Zsidók a román kommunista pártban

A minket most foglalkoztató helyzet gyökerei kétségtelenül visszanyúlnak a két világháború közötti periódusra. Dinu C. Giurescu román történész a következő adatokat bocsátja rendelkezésünkre a romániai kommunista párt 1933-as nemzetiségi összetételéről: az összes 1665 párttag 26,58 százaléka román,

22,65 magyar, 18,22 zsidó, 10,27 orosz és ukrán, 8,45 bolgár, 13,93 százaléka más volt. (Dinu C.Giurescu, 1977, 8. o.). Mint látható, a kommunista pártban a kisebbségek együttes túlreprezentáltsága határozott, mégis a második legnagyobb csoport a románoké volt, a 22,65 százalék egyáltalán nem lebecsülendő. Az 1944 után hatalomra került kommunista párt vezető elitjét (Gheorghe Gheorghiu-Dej, Lucreţiu Pătrăşcanu, Chivu Stoica, Constantin Pîrvulescu, Gheorghe Apostol, Nicolae Ceauşescu és sokan mások) elsősorban a román illegális kommunisták közül emelték ki. A zsidók a maguk 18,22 százalékával a harmadik legnépesebb csoportot alkották s túlreprezenetáltak voltak az ország egész lakosságához mért 4 százalékukhoz viszonyítva. Ugyanígy más kisebbségek – a magyarok, oroszok és ukránok, bolgárok – is.

A háború végén a romániai zsidó lakosság körülbelül a felére – vagy még ennél is kevesebbre – csökkent a két háború közötti lélekszámához viszonyítva: egyes források szerint mintegy 400 000-re, mások szerint 300 000-re. Az ország 20 milliós lakosságához viszonyítva tehát kb. 1,5 – 2 százalékot tettek ki. (Ennél a kérdésnél a százalékok töredékeinek nincs jelentőségük, megelégszem tehát a megközelítéssel.)

1944 augusztusának végén, akkor, amikor a román kommunista párt kilépett az illegalitásból, a kutatók egyöntetű véleménye szerint nem rendelkezett ezernél több taggal, tehát az 1933-ban nyilvántartottak több mint egyharmadát elvesztette. Tagjai között kétségtelenül ott voltak a zsidók is túlreprezentáltan, a fenti pontosítások értelmében. De még ha el is fogadnók, hogy ennek az ezernek a fele lett volna zsidó – ami természetesen nem volt így – a zsidó kommunisták akkor is csak 0,16 vagy 0,12 százalékát tették volna ki az akkori Románia zsidó lakossága egészének.

Nem rendelkezünk adatokkal arra nézve, milyen volt a kommunista párt etnikai összetétele országos szinten 1944 augusztusában vagy szeptemberében. Vannak viszont adataim a kolozsvári helyzetről, ahol a kommunisták koncentrációja az ország többi részénél magasabb volt, beleértve a zsidó kommunistákat is. Az országos méretben ezer illegalista kommunista közül 377 Kolozs megyében volt; ezek közül 248 magyar, 69 zsidó és 60 román (Liviu Ţîrău, 1995, 33. o.), tehát a zsidók 18,5 százalékot jelentettek. Ez jelentős túlreprezentáltság, de egészen biztosan nem meghatározó.*

* Az erdélyi magyarok hasonlóképpen tényleges túlreprezentáltságának a problémája a háború előtti illegális kommunista pártban, valamint a kommunista pártban és annak hatalmi szerkezeteiben a kommunizmust bevezető folyamat kezdetén nem képezi mostani írásom vizsgálódásának tárgyát, ezt külön kell elemezni. Egy észrevételt mégis tehetek: az ország sorsa, a totalitarista kommunizmus bevezetése nem Erdélyben dőlt el. A Kárpátokon túli tartományokban a magyarok nem voltak – nem is lehettek – többségben sem azok között, akik beiratkoztak a kommunista pártba, sem e párt „aktivistáinak" soraiban. Márpedig a kommunista hatalmi szerkezeteket mindenütt kiépítették, késedelem nélkül.

1990 augusztusában több kolozsvári publikációban kis statisztikák jelentek meg a volt RKP tartományi bizottsága egyik dossziéjából arra nézve, milyen volt a kommunista párt társadalmi és nemzetiségi összetétele 1945 januárja és decembere között (pontosabb dátum hiányzik; valószínűnek tűnik, hogy az adatok az év elejére vonatkoznak). Nincs okom kételkedni a kimutatásokban rögzített adatok hitelességében. Nézzük a nemzetiségi összetételre vonatkozó számokat: 288 román (10 százalék), 2490 magyar (84 százalék), 195 zsidó (6 százalék), és 8 német. Mi derül ki ezekből az adatokból? Elsősorban az, hogy a zsidó párttagok száma jelentősen megnőtt (megháromszorozódott) 1944-hez mérten. Másodsorban: a kommunista párttagok számának általános növekedésével együtt 18,5-ről 6-ra csökkent a zsidók százalékaránya. Harmadsorban: ez továbbra is túlreprezentáltság: 6 százalék – mint jeleztem – az ország összlakosságához mért 1,5–2 százalékhoz viszonyítva. Ésszerűen feltételezheti-e azonban valaki, hogy ennek a 6 százaléknak meghatározó szerepe lehetett a fennmaradt 94 százalékkal szemben? Egyébként a zsidó lakosság döntő többsége ebben a periódusban sem volt ott a kommunisták soraiban.

Miután megalakult a Groza-kormány s főleg az ezt követő két évben, a kommunista párt tagjainak a száma rohamosan nőtt. Daniel Barbu 1947-re vonatkozóan a román kommunista párt tagságát 710 000-ben jelöli meg, tehát 710-szeres növekedést állapít meg (a kezdeti 1000-hez viszonyítva), ez a leglátványosabb növekedés az akkori valamennyi „népi demokratikus" országhoz viszonyítva (Daniel Barbu, 1998, 190. o.). Ezzel együtt a kommunista pártban szilárd román többség alakult ki az egész országban, beleértve Erdélyt és Kolozs megyét is.

Hiszen a párt következetesen és állhatatosan a nemzetiségi összetétel „megjavítására" törekedett. Első pillanattól kezdve nem a véletlenre bízta az új párttagok felvételét, központi utasításokkal úgy irányította ezt a folyamatot, hogy biztosítsa a kívánt „osztály-struktúrát", és ugyanakkor elsősorban a többségi etnikumot vonja be soraiba. S e célból minden eszközt felhasznált, ami egy totalitarista rendszerben a kormánypárt rendelkezésére állt, olyan körülmények között, amikor a párttagsági könyv volt minden karrier záloga. Mindazok, akik átélték ezt a jelenséget és hajlandók visszaemlékezni rá, tudják: odáig jutott a dolog, hogy előírták a kívánt és megengedett etnikai százalékarányokat a pártban. A kommunista párt minden lehetőt megtett annak érdekében, hogy a román többség pártjaként legitimizálja magát.

Íme e törekvésnek a végeredménye: az 1989. novemberében tartott XIV. kongresszuson, egy hónappal a párt bukása és szétporlása előtt bejelentették, hogy a 3 800 000 tagja közül 92 százalék román, 6,53 százalék magyar, 0,51 százalék német, a többi „más nemzetiségű". Ez a „többi", a 0,51 százalék felölelte a zsidókat, de ugyanakkor az örményeket, szerbeket, törököket stb. Kiderül tehát, hogy *valamennyi kisebbség százalékaránya* a kommunista párt soraiban

kisebb volt – a zsidók esetében, akikről most szó van, jóval kisebb –, mint a háború utáni első években. A túlreprezentáltság azonban megmaradt, mivel időközben az országban maradt zsidó lakosság lélekszáma nagyon lecsökkent, 20 000-nél alacsonyabbra, az emigráció következtében.

3.A zsidók túlreprezentáltsága a pártállami vezetésben

Amellett, hogy a zsidók túlreprezntáltságáról beszélnek a kommunista párt soraiban, gyakran hivatkoznak, nyilvánvaló antiszemita célzatossággal, arra is, hogy „túl nagy számú" zsidó – és más kisebbségi – volt a párt és az állam vezető szerveiben, központi, közép- és helyi szinten egyaránt. A tények tények: egy ilyen túlreprezentáltság tagadhatatlanul létezett. Lucian Boia (1997, 205. o.) szerint kétségtelen volt *„...a zsidók és más nem románok jelentős súlya a politikai, a propaganda és az elnyomó apparátusban a sztálinista korszakban"*. A kérdés azonban az: *milyen méretű és mennyire jelentős* volt ez a súly?

Ami a méreteket illeti: a pártvezetés élén egy trió állt, tagjai: Gheorghiu-Dej, Ana Pauker és Vasile Luca, tehát egy román, egy zsidó és egy magyar. A három személyből egy – nyilván hatalmas túlreprezentáltság a zsidó lakosság országos súlyához viszonyítva. Amikor viszont csak három személyről van szó, a statisztikai arányok tulajdonképpen jelentéktelenek; a vádaskodás egyszerűen csak arra vonatkozik, hogy *jelen volt* két kisebbségi a legmagasabb hatalmi magban. A politikai büróban a túlreprezentáltság már alacsonyabb volt, hiszen Gheorghiu-Dej, Pîrvulescu, Pătrăşcanu, Apostol és mások románok voltak. Gh. Buzatu (1998, 7. o.) idézi a Kominform egyik képviselőjét, Vlagyimir Leszakovot, aki 1947 augusztusában helytelenítően megállapítja, hogy a párt felső vezetésének 20 tagja közül csak 9 román, mellettük 8 zsidó és 3 magyar van. Mindenesetre ebben az időpontban már a vezetőség legtöbb tagja román volt. És a Gheorghiu-Dej és elvtársai számára nagyon kedvező ilyen közbelépés után lassan, de biztosan tovább változtak az arányok a többségi szupremácia irányában.

A kérdést nemcsak a felső, hanem a területi és helyi vezetés vonatkozásában is meg kell vizsgálni. Íme néhány adat Kolozsvárra vonatkozóan: míg 1945 májusában a megyei pártbizottság bürójában 2 magyar, 2 zsidó és 1 román volt, addig novemberben már a 29 tagra bővült ugyanazon szervben 15 román, 12 magyar, 1 zsidó és 1 lengyel vett részt. (Liviu Ţîrău, 1995, 29 és 32. o.). Az arányok gyökeresen megváltoztak, a zsidók száma a felére csökkent.

1989 után néhány folyóirat – nem akarom itt idézni ezeket – közölt különböző funkcióban lévő zsidó „pártaktivisták" nevét feltüntető listákat. Ezeken esetenként 200–300 név olvasható, közöttük sok kétségtelenül közismert. Néhány száz a pártvezetés többségi „hivatásosainak" ezreivel és tízezreivel szemben, akiknek a listáját senki nem publikálta!

Miután 1948 elején a szociáldemokrata párt felszámolásával és bekebelezésével létrejött a Román Munkáspárt, a románosítás tendenciája még inkább hangsúlyossá vált. *„Az RMP messzemenően igazolta, hogy román párt, amelyben a kisebbségiek valóban kisebbségben voltak. A pártaktíva 75 százaléka (15 771) románokból tevődött össze. A zsidók, akiket ma is úgy tartanak, hogy túlsúlyban voltak a sztálinista kommunista pártban, csak az aktíva 8,42 százalékát tették ki; 1767 zsidó értett egyet azzal, hogy ott legyen a RMP lándzsahegyén; a mozgékonyabb magyarok 13,39 százalékban (2811) voltak jelen, míg a többi nemzetiség kevesebb mint 3 százalékban"* – közli Florin Müller (1995, 19. o.). A 8,42 százalék természetesen jelentős túlreprezentáltságot jelent, nagyobbat, mint a magyaroké.

„Az értelmiségiek börtönbe vetésében, a – csak az 1950–1953 közötti periódusban – több mint 80 000 paraszt elzárásában a hódító szovjet birodalom ügynökei és a Komintern helyi hálózatából verbuvált ügynökök a bűnösök (nagyon kevés román és sok zsidó és magyar stb.), nem pedig a román nép" – írja Ilie Bădescu (1997, 31. o.).Az utolsó szavakkal tökéletesen egyetértek; a többi azonban szándékos misztifikálás. A bűnteny eket a párt vezetőségének irányításával követték el, márpedig ebben a vezetőségben, a jelzett időben, a románok voltak többségben. A szerző – joggal – fellép a román nép „diffúz (= kollektív) bűnösségének" vádja ellen mindazok miatt, ami ezekben az években történt. De ugyanakkor sugalmazza a kisebbségek, főleg a zsidó kisebbség *kollektív* megbélyegzését. Miért mér a szerző különböző mértékegységekkel? Az ilyen és az ehhez hasonló esetekben a bűn mindig egyéni, azoké a személyeké, akik megparancsolták vagy elkövették a bűncselekményt. Márpedig a legfelső pártvezetésben az 1950–1953-as periódusban nemcsak kisebbségiek találhatók s ők ott számbeli kisebbségben voltak.

A kommunista hatalmi központ rövid idővel 1944. augusztus 23-a után minden szinten elkezdte saját apparátusának románosítását. Ez a politika maga után vonta a zsidó „aktivisták" felcserélését, több egymást követő hullámban, hitelesen többségi személyekkel. Ez a tendencia hangsúlyozottabbá vált azután, hogy 1952-ben eltávolították a vezetőségből Ana Paukert és Vasile Lucát, majd még egyszer Gheorghiu-Dej uralmának vége felé (miután elérte, hogy a szovjet csapatok távozzanak, és kezdetét vette a Moszkvával szembeni függetlenség kivívásának folyamata), hogy végül még nagyobb erővel vagy éppenséggel frenetikusan nyilvánuljon meg Nicolae Ceauşescu alatt. *„N. Ceauşescu idejében az jellemezte a kommunista elitet, hogy a nacionál-kommunizmus elvárásainak megfelelően választották ki. Ily módon az új elitnek, ennek egymást követő csapatainak a kiválasztásakor a román etnikai eredet, a munkás- vagy parasztszármazás, az elődök politikai «dossziéinak» tisztasága (anélkül, hogy az illegalista eredet*

kötelező lett volna) vált a szigorú megrostálás alapelvévé" – írja Mihail E. Ionescu (1997, 7. o.). S valóban, a szelektálás fő kritériumai között, ez alkalommal, első helyre került a román etnikai származás, s csak ezt követte az „egészséges" társadalmi eredet, az „illegalista előélet" ismérve pedig teljesen eltűnt. Bárki, aki valamelyest nyitott szemmel élte át Ceauşescu uralmának negyed évszázadát tudja, mennyire színleltek voltak a választások a párt- és állami szervekben, a kisebbségiek – akárcsak a nők, értelmiségiek stb. – arányait a legnagyobb pontossággal a központ határozta meg és szigorúan kierőszakolta fentről lefele. S ezek az arányok a kisebbségiekre – esetünkben a zsidókra – nézve egyre kisebbek lettek s – legalábbis a központi szervek esetében – közeledtek a nullához. Tulajdonképpen nem is írtak elő külön százalékot a zsidókra nézve, őket a „mások" kategóriájába sorolták be.

Az egymást követő „tisztogatásoknál" – ezek azt szolgálták, hogy legitimizálják a kommunista rezsimet a vezetőség nemzeti jellegének egyre nyomatékosabb kinyilvánításával – gyakran a párt ideológiai és káderpolitikájába jól beépülő ürügyként használtak fel a zsidó nomenklaturisták többségének életrajzában könnyen fellelhető tényeket: „nem egészséges származás", családi kapcsolatok a volt nagy- és kispolgársággal, valamint az országból emigrált személyekkel.

A párt- és állami apparátusban különleges helyet foglalt el a legfőbb elnyomó szerv, a szekuritáté, amelyről ebben az összefüggésben külön kell szólni. Gyakran beszélnek vádlón arról, hogy a zsidók – és más kisebbségiek – ott voltak a szekuritáté személyi állományában. Ismét csak megállapíthatjuk: bizonyos zsidó túlreprezentáltság *kezdetben* kétségtelenül itt is létezett. Néhány pontosításra azonban szükség van. Először is: ez csak a „népi demokrácia" bevezetése utáni első évekre vonatkozik. Ez – a zsidóknak a kommunista mozgalomba, a kommunista pártba történő beépülésük általános motivációján túl (erre az utolsó alfejezetben visszatérek) – azzal is magyarázható, hogy a start-helyzetükben bizonyos „előnnyel" rendelkeztek: a szóban forgó zsidók káder-dossziéi az akkori évek szellemében „tiszták" voltak, abban az értelemben, hogy senki sem gyanúsíthatta őket azzal, miszerint előzőleg részvettek volna valamilyen fasiszta mozgalomban vagy szervezetben. Másodsorban: a zsidók túlreprezentált jelenléte nem jelentette azt, hogy valamikor is e gyászos intézmény személyzetének többségét tették volna ki. Egy román szerző munkájából idézek: *„A Szekuritáté Főigazgatóságának etnikai szempontból készített első (az 1948 augusztusi létrehozása utáni) statisztikáiban az áll, hogy a 60 főtiszt közül (őrnagytól felfele) a Főigazgatóság parancsnoki struktúrájában 38 román, 15 zsidó, 3 magyar, 2 ukrán, 1 cseh és 1 örmény volt"* (Marius Oprea, 1996, 36. o.). Pintilie tábornoknak 1949 februárjában, egy belső munkaelemző ülésen elhangzott jelentésében (ezt természetesen nem a nagyközönségnek szánták) a szekuritáté egész személyzetének nemzetiségi összetételére vonatkozóan ez áll: *„83 %*

román, 10 % zsidó, 6 % magyar, 1 % más nemzetiségű" (idem). Ezeket az adatokat a személyzet káderdossziéi alapján mutatták be, s ezekben az iratcsomókban *„szerepelt a tisztek viselt neve, akik időközben előszeretettel «románosították» azonosságukat, ám ugyanezen a kérdőíven a «nemzetiség» rovatban mindig a tényleges nemzetiséget tüntették fel, nem azt, amelyet a felvett név sugalmazott"* (idem), ily módon a megjelölt arányok, kétségtelenül, reálisak voltak. Való igaz, mutat rá a továbbiakban az idézett szerző, hogy *„a Szekuritáté egyes Igazgatóságain vagy területi ügyosztályain 1948-ban vezetői posztokra előnyben részesítettek zsidó, magyar vagy más eredetű személyeket, ez azonban nem tükrözte az intézmény egészének (döntő mértékben) román etnikai összetételét. Ellenben a román/nem-román arány a szekuritáté vezetőségében, a döntést hozó központban tükrözte a kommunista párt döntést hozó szintjén létező viszonyt (a Román Munkáspárt Politikai Bürójának összetételét)"* (idem). Ne feledjük el ugyanakkor, amint ugyanez a szerző egy másik cikkében kiemeli, miszerint az egész elnyomó apparátus, végső fokon, a kommunista párt főtitkárának, vagyis Gheorghiu-Dejnek a vezetése és ellenőrzése alatt állt. (Marius Oprea, 1997) Éppen ez tette lehetővé hogy a következő években csökkentették fokozatosan a szekuritáté apparátusában az „idegen elemek" befolyását, és végül hogy a főtitkár – nem a szekuritáté segítsége nélkül – kiebrudalta a román és nem román vetélytársait (Lucreţiu Pătrăşcanut, Ana Paukert) a párt vezetéséből. A következő években, miután megerősödött a nemzeti és nacionalista irányvonal a román kommunista párton belül, állandóan csökkent az idegen eredetűek száma és súlya a szekuritátében. A ceausista szekuritátében egészen biztosan egyetlen zsidónak sem volt vezető szerepe, a zsidó belügyesek száma általában a nulla felé közeledett.

Térjünk vissza egy pillanatra Ana Paukerhez, az 1944 utáni Romániában a zsidó „destruktivizmus" szimbolikus alakjához. A központi kommunista hatalomban 1944–1952 között kifejtett tevékenységét méltán ítélték el, s távol áll tőlem a gondolat, hogy védelmére keljek. A Komintern durva vonalát képviselte, nagymértékben hozzájárult Románia szovjetizálási politikájának megvalósításához. Kétségtelenül sok rosszat tett; de nem zsidó minőségében, hanem kommunistaként. A sztálinizmust szolgálta, semmiképpen sem a romániai zsidóságot.

Néhány „apróságot" azonban hozzá kellene tenni ehhez. Ana Pauker a moszkovita hatalmi központ megbízásával került hatalomra. A hatalomból (Vasile Lucával együtt) Gheorghiu-Dej és cinkostársai távolították el 1952-ben, ugyancsak Sztálin tudtával és beleegyezésével; másként nem is történhetett volna. *„...egyfelől a Dej, másfelől az Ana Pauker és Vasile Luca közötti konfliktusnak nem volt «nemzeti» jellege – nem a román állt szemben a «jövevényekkel»; ez versengés volt az első helyért Sztálin kegyeiben és a párthierarchiában"* (Florin Constantiniu, 1997, 20. o.). De az, hogy Sztálin Gheorghiu-Dejt preferálta Ana

Pauker ellenében, beleillik a Szovjetunió kommunista pártja akkori vezetésének általános antiszemita beállítottságába. Ahhoz hasonlóan, ahogyan Sztálin Csehszlovákiában Clement Gottwaldot részesítette előnyben s megparancsolta Rudolf Slansky s más vezető zsidó kommunisták félreállítását; miként ugyanígy ukázt adott a zsidó aktivisták eltávolítására a lengyel kommunista párt vezetőségéből és e párt „nemzeti" vezetőségének megszilárdítására. *„Ana Pauker bukása 1952-ben beépül a Sztálintól elindított antiszemita kampányba, amely a Szovjetunióban a (többségükben zsidó) «gyilkos orvosok» összeesküvésének megrendezésében, Romániában pedig Ana Pauker 1953 februári letartóztatásában csúcsosodott ki. Sztálin és nem Gheorghiu-Dej határozta el az ő eltávolítását az RKP vezetéséből"* (Florin Constantiniu, 1997, 20. o.). Ana Paukert a „jobboldali elhajlás" vádjával távolították el a hatalomból, ez a pártzsargonban *engedékenységet* jelentett az „osztályellenséggel szemben" (Robert Levy, 1993); következésképpen nem a román nép ellen elkövetett bűntetteket rótták fel neki, hanem azt, hogy ezek kis számúak voltak. Egyebek mellett – miként az utóbbi időben közölt dokumentumokból kiderült – azt is a szemére vetették, hogy lepaktált a vasgárdistákkal, számos legionáriust bevitt a pártba. Vajon ezt a romániai zsidóság érdekében tette? Ana Pauker 1953-ban a párt felső vezetésének címzett, szánalomra méltó „önkritikai" dokumentumban elismerte ezt a bűnét *(„elaltattam az emberek éberségét a legionáriusokkal szemben, egyetértettem a Vasgárda egyes vezetőinek felhasználásával"...)*, általában vállalta a határozottság és a forradalmi éberség hiányát, amit a fejére olvastak, de semmiként sem azt, hogy milyen durva túlkapásokkal érvényesítette a párt irányvonalát (Ana Pauker, 1998, 10. o.). Meg aztán: változott-e valami a központi kommunista hatalom jellegén a zsidónő félreállítása után? Engedtessék meg, hogy kiemeljem: *ezután* kezdődött a „kuláktalanítás", a tömeges deportálás a csatornához, mindazoknak a megtorló intézkedéseknek a sorozata, amelyeket oly gyakran és joggal emlegetnek, s amelyek az ötvenes „gyötrő évtizedet" jellemezték. Sztálin halála (1953) és főleg az SZKP XX. kongresszusa után, amikor Hruscsov alatt bekövetkezett az „olvadás", *„a sztálinista Dej nyilvánvalóan ellenállt a sztálintalanításnak (...) a «hazafiságot» Dej a maga vezető pozícióját védelmezve tanulta meg"*; a nacionalizmusra építkezett a maga apparatcsik pozíciójának megszilárdítása céljából (Florin Constantiniu, 1977, 21. o.). A romániai totalitarista kommunizmus az említett intézkedések révén nem változtatta meg természetét, hanem konszolidálódott egy Sztálin nélküli sztálinista rendszerként, nacionál- és nacionalista kommunizmusként.

Természetesen érdemes megemlíteni több más közismert zsidó kommunista nevét is, akiknek áldatlan szerepük volt az ötvenes évek proletkultos elméletében és gyakorlatában: Iosif Chişinevschiét, Leonte Răutuét és másokét, akik akkoriban fontos tisztségeket töltöttek be az „ideológiai fronton". Könnyen meg

lehet állapítani a zsidó kommunisták túlreprezentáltságát egy ideig ezen a „fronton": az újságok, folyóiratok és kiadók szerkesztőségeiben, az egyetemek „társadalomtudományi" katedráin stb. Ez azonban igazolja-e azt a megállapítást, mely szerint általában a zsidóknak, csak nekik vagy elsősorban nekik lehet tulajdonítani a sok rosszat, amit a proletkult a román művelődésnek okozott? Ne feledjük: az említettek csak *érvényesítettek* – egyesek nagy buzgalommal – egy politikai vonalat, amelyet végső fokon Gheorghiu-Dej és a kommunista párt többségében román felső vezetése patronált. Ennek alátámasztására hosszan idézem egy román szerző tisztázó szövegét, amelynek az érvelését elfogadom:

„A zsidó értelmiségiek a fasizmussal szembeni jogos félelmükben, annak ellenére, hogy Romániában kevesebbet szenvedtek, mint más országokban, főleg az elején, tömegesen bekapcsolódtak a proletkultos agresszió frontjába, s ezzel értékes szolgálatot tettek az új rezsimnek. Közülük néhányan elsőkként a kultúránkat szovjetizáló tendenciának lettek a szóvivői. Egyesek, valószínűleg jóhiszeműen, illúziókat tápláltak arra nézve, hogy ily módon megakadályozhatják az esetleges visszatérést az üldöztetések korszakához, mint ahogyan mások valószínűleg nem ismerték fel tevékenységük reális, romboló értelmét. (...) Elég nagy a számuk, főleg a sajtóban, a kiadóknál, a felsőfokú oktatásban stb. és proletkultos buzgalmuk, amelynek szintjét csak néhány román értelmiségi érte el, kialakította azt a meggyőződést, mely szerint ők a bűnösök a kultúra ellen irányuló agresszió miatt. Maga a rendszer is felhasználta és talán táplálta is ezt a meggyőződést, amelyet átalakított egy sui generis diverzióvá. Csakhogy őket hibáztatni mindazért, ami a proletkult periódusában művelődésünkben és irodalmunkban történt – miként egyesek hajlamosak erre – közvetve a hatalom felmentését jelentené s ez természetesen aberráció. Teljes egészében téves azt hinni, hogy nélkülük a dolgok gyökeresen másképpen alakultak volna" (M. Nițescu, 1995, 168–169. o.).

Lényegében egyetértek M. Nițescu megállapításival és kommentárjaival, de szükségesnek tartok néhány kiegészítést. Könnyen ki lehetne mutatni a fentebb idézett könyv *Illusztratív könyvészetéből* összeállított statisztika alapján, hogy a zsidók túlreprezentáltak ugyan, de az említett szerzők közül a proletkultosan megnyilvánulók többsége mégis román, nem pedig zsidó, általában nem kisebbségi. Nem folyamodok az ilyen számítgatásokhoz, mivel ez ellen azt lehetne felhozni, hogy a Nițescu listája nem átfogó, s egy hosszabb felsorolás esetében az arányok mások lehetnének. Ez lehetséges, de nem olyan mértékben, hogy a probléma alapvető adatait megváltoztatná. Ami azonban számomra fontosabb: Chișinevschit, Rollert, Răutut és annyi mást fokozatosan eltávolítottak; a kezdeti proletkultizmust megtagadták és elvetették; az eredeti internacionalista

kommunizmust a nacionalista kommunizmus váltotta fel. Vajon az olyan személyeknek a tevékenysége, mint Dulea vagy Gîdea a román kommunizmus utolsó évtizedeiben, kedvezőbb volt-e a román kultúrára nézve? Az ő idejükben teret nyert a pluralista demokrácia szelleme? Csökkent vagy elmélyült Románia elszigetelődése a nyugati eszmeáramlatoktól és e művelődés új alkotásaitól? Jól tudjuk: a szabadjára engedett nacionalizmus tökéletesen összefonódott a diktátor-házaspárnak címzett forró hódolattal.

Végső elemzésben a kommunista totalitarizmus az egyedüli párt főtitkárának korlátlan teljhatalmát jelentette. Sem Gheorghiu-Dejről, sem Nicolae Ceauşescuról senki nem mondta, hogy nem románok, hanem zsidók lettek volna. S mindketten, nagy sikerrel, kiépítettek maguknak egy tősgyökeres román nomenklatúrát.

Egy viszonylag rövid periódus után, amelyet kis túlzással „internacionalistának" nevezhetünk – de amely tulajdonképpen a moszkvai hatalmi központ által gyakorolt külső uralom szakasza volt – amikor az más eredetűek túlreprezentáltak voltak a párttagok között, a párt- és államapparátusban, beleértve az elnyomó szerveket is, a román kommunizmus egyre nyilvánvalóbban és nyíltabban nemzetivé vált a nomenklatúra összetétele, és nacionalistává politikai-ideológiai beállítottsága révén. Ebben a sokkal hosszabb periódusban, főleg Ceauşescu uralmának 25 éve alatt, a közélet minden területét, az egész politikai, elnyomó, ideológiai stb. apparátust erőteljesen románosították. A Ceuaşescu-féle rendszer, a maga egész nacionalizmusával, kiéheztette, megalázta és kétségbeejtette a román népet. E rendszer ellen vonultak ki az emberek az utcára az emlékezetes 1989 decemberében, ezt a rezsimet döntötte meg és zúzta porrá a tömegek gyűlölete.

4. Egyes zsidók kommunista opciójának motivációja

Nem fejezhetem be ezt az eszmefuttatást anélkül, hogy ne próbálnék feleletet adni egy kérdésre: a háború utáni első években a zsidók *miért* voltak túlreprezentáltak a román kommunista pártban és a kommunista hatalmi szerkezetekben. A megkísérelt rövid válaszadásom megkövetel egy általános és egy sajátos megállapítást. Mindkettő magyarázza, nem pedig igazolja az említett opciót, s belehelyezi a kor összefüggéseibe.

Az első megállapítás: sok zsidó – elsősorban értelmiségiek, de nem csak ők – azért vett részt a kommunista mozgalomban, mert vonzotta ennek eredeti ideológiája, amely legkövetkezetesebben emancipációs jellegűnek tűnt, hiszen a nemzetköziség jelszavával meghirdette minden egyén társadalmi egyenlőségét, származásától és valamely nemzethez való tartozásától függetlenül, ugyanakkor megígérte az eljövendő feltételezett utópikus kommunista társadalomban a társadalmi igazságosság elvének teljes érvényesülését. Egy olyan nemzethez tartozó emberek esetében, akik oly hosszú ideje, annyi századon át szenvedtek

a diszkrimináció miatt, ezen nem csodálkozhatunk. Azt írtam: a kommunista mozgalom „eredeti ideológiája", a Marx és Engels által megalkotott ideológiáról van szó, amelynek kevés köze van ahhoz, milyen formát öltött Lenin és Sztálin tevékenységében, s annál kevesebb a szovjet típusú kommunizmus *gyakorlatához*. A nagy francia szociológus, Raymond Aron – egyébként ő is zsidó, de etnikai eredetét senki nem hányta fel neki – még az ötvenes években megírta, hogy a marxista ideológia „az értelmiségiek ópiumaként" hatott, beleértve a nyugati országok nagyon sok zsidó értelmiségét is, és – ezt én teszem hozzá – túlreprezentált módon a bárhol, Nyugaton vagy Keleten élő zsidó értelmiségieket. Hogy ez az ideológia később ártalmasnak bizonyult, eleve menekvést nem biztosító csapdahelyzetet jelentett, hogy a létrehozott kommunista rendszerek nem valósították meg az általános egyenlőséget és igazságosságot, még a nemzetek közötti egyenlőséget sem, hanem fegyverestől, mindenestől beálltak a nacionalisták táborába – nos mindez igaz, de nem jogosít fel arra, hogy rosszindulatúnak tartsák azokat, akik valamikor a fent említett módon optáltak. Az „ópium" a jó szándék *ellenére* fejtette ki káros hatását.

A második megállapítás arra vonatkozik, hogy figyelembe kell venni a konkrét összefüggéseket: a második világháborúban két szövetség – a fasiszta és az antifasiszta államok koalíciója – létezett, s ez utóbbiban benne voltak mind a nyugati nagy demokráciák, mind pedig a Szovjetunió, hiszen mindannyiukat halálosan fenyegette az előbbi. Köztudott, hogy a fasizmus nyíltan meghirdette az antiszemitizmust, nem titkoltan kinyilvánította szándékát, miszerint az egész világon kivétel nélkül valamennyi zsidót meg kell semmisíteni, s ténylegesen meg is szervezte a holocaustot, annak ismert következményeivel. Vajon nehéz megérteni, hogy az ilyen, egyáltalán nem szónoki halálos fenyegetés miatt a zsidók egy része azt a politikai mozgalmat és rendszert választotta, amelyet úgy tekinthetett, mint amely a legkövetkezetesebb antifasiszta erő, és amely ténylegesen és jelentős mértékben hozzájárult a fasiszta koalíció katonai vereségéhez? A kommunista rendszerről később kiderült, hogy a fasizmushoz hasonló totalitarista rezsim. 1944–1945-ben azonban azok a romániai zsidók – akárcsak sokan mások – akik a jövőre nézve így választottak, ezt még nem tudták. Minden egyén teljes egészében maga felel saját opciójáért és cselekedeteiért. Minden kommunistának szembesülnie kell saját múltjával, felül kell vizsgálnia egykori meggyőződését, habozását, kétségeit és kompromisszumait. A zsidó nép kollektíve nem lehet felelős – vagy mindenesetre nem lehet másként és más mértékben felelős, mint bármelyik nép – azért, amit adott pillanatban egyik-másik fia tett. Annál kevésbé, mert ezek a maguk idejében nem a zsidóság nevében cselekedtek. Ellenkezőleg, legtöbbjük, akiknek magas funkciójuk volt a kommunista rendszerben, megváltoztatta nevét, megkísérelte „elfelejtetni" eredetét.

S egy végső megjegyzés: az ezeken az oldalakon megvizsgált kérdés egyáltalán nem román specifikum. Hasonló módon tevődött fel Oroszországban, Magyarországon, Csehországban és így tovább. Oroszországban például az 1917-es forradalmat előkészítő bolsevikok, valamint a hatalomra jutott kommunista párt első vezetői között a zsidók túlreprezentáltak voltak. De sem Lenin, sem Sztálin, sem Molotov, Beria, Malenkov, Hruscsov vagy Brezsnyev nem volt zsidó. Mi több, a bolsevik zsidó vezetőket – kevés kivétellel – Sztálin a maga véres „tisztogatási" kampányaiban kivégeztette, mivel személyi, totális diktatórikus hatalmának útjában álltak. A Visinszkij által megrendezett bírósági eljárásokban soha nem mulasztották el feltüntetni az áldozatok zsidó származását (Roy Medvedev, 1972). A sztálini rendszer modellt nyújtott arra a hadicselre, miként kell a nacionalizmussal és antiszemitizmussal megpróbálni az önlegitimizálást, később ehhez folyamodtak a szovjet tömb kommunista pártjai is.

Valamennyi említett országban ma a nacionalizmus az idegen eredetűekben keresi a „bűnbakot" a történelmileg kudarcot vallott kommunista totalitarista rendszer miatt. *„A nacionalizmus a múlttal szembeni felelősség előli menekvés útja. Mindig az idegenek a bűnösek – ez minden nacionalistának a meggyőződése"* (Adam Michnik, 1990, 121. o.).

(1995–1998)

KÖNYVÉSZET

ARON, Raymond (1955): *L'opium des intellectuels*, Calman-Levy, Párizs

BARBU, Daniel (1998): *Destinul colectiv, servitutea involuntară, nefericirea totalitară: trei mituri ale comunismului românesc*, In: BOIA, Lucian (sub. dir.): *Mitul comunismului românesc*, Nemira, Bukarest

BĂDESCU, Ilie (1997): *Frontiera kominternului. Dizidență și rezistență*, In: *Noua revistă Română*, 5–6 sz. május–június

BUZATU, Gheorghe (1998): *În arhivele Kremlinului*, In: *Adevărul literar și artistic*, febr. 8

CONSTANTINIU, Florin (1997): *De la stalinistul obedient la comunismul național*, In: *Dosarele istoriei*, 3. sz.

GIURESCU, Dinu C. (1997): *Evreii români – 1938–1944*, In: *Realitatea evreiească*, 51. sz. május 16–3

IONESCU, Mihail E. (1997): *Un teritoriu interzis: viața cotidiană a nomenclaturii*, In: *Dosarele istoriei*, 7. sz.

LEWY, Robert (1993): *Jewish Culpability in the Implementation of Stalinism in Romania: The case of Ana Pauker*, In: *Shvut. Jewish Problems in the URSS and in Eastern Europe*, 16, Tel Aviv University

MEDVEDEV, Roy (1972): *Le stalinisme. Origines, histoire, conséquences*, Éditions du Seuil, Párizs

MICHNIK, Adam (1990): *Verborgene Ungeheuer*, In: *Der Spiegel*, 28. sz.

MÜLLER, Florin (1995): *Stalinismul orientat spre partid*, In: *Sfera politicii*, 33. sz.

NIȚESCU, M. (1995): *Sub zodia proletcultismului. Dialectica puterii*, Humanitas, Bukarest

OPREA, Marius (1996): *Pagini din „copilăria" Securității române*, In: *Dosarele istoriei*, 5. sz.

OPREA, Marius (1997): *Gheorghiu-Dej, poliția secretă și puterea*, In: *Dosarele istoriei*, 3. sz.

PAUKER, Ana (1998): *În slujba Kominternului*, In: *Adevărul literar și artistic*, 28. július

Recensământul populației și locuințelor, 7 ianuarie 1992, (1994) I. köt. Comisia Națională pentru Statistică

ROSEN, Avram (1993): *The Contribution of the Jews to the Industrial development and Modernisation of Romania, 1900–1938: The case of Bucharest*, In: *Shvut, Jewish Problems in the URSS and Easten Europe*, 16, Tel Aviv University

TAMÁS Gáspár Miklós (1994): *Búcsú a jobboldaltól?* In: *Világosság*, 5–6 sz.

ŢÎRĂU, Liviu (1995): *The Development of the Power Structures of the Romanian Communist Party in Country Cluj, 1945–1946*, In: BUCUR, Marius – ŢÎRĂU Liviu: *Comminism and the National Issue in Transylvania in the First Half of the 20th Century*, in: *Bulletin of the Center for Transylvanian Studies*, IV. köt. 1. sz. január

IX. AZ ANTISZEMITIZMUSRÓL

Az antiszemitizmus a *nacionalizmus* egyik fajtája. Mindazok a meghatározó vonások, amiket a genus proximusról ismételten írtam (I. III. IV. fejezet), ennek a specifikus esetnek sajátos megnyilvánulásaiban könnyen fellelhetők: az *etnocentrizmus*, amely megtagadja a zsidó *másságnak*, mint a saját etnikummal egyenlő mértékben igazolt *normalitásnak* az elfogadását, vagy nem képes erre; a *xenofóbia* mint a zsidók lebecsülése, azok *kártékony* tevékenységétől való félelem; az *etnokratizmus*, az a törekvés, hogy a zsidókat alacsonyabbrendű körülmények közé, politikai-jogi alárendeltségi helyzetbe hozzák/tartsák/visszahelyezzék, felettük uralkodjanak. A nacionalizmusok – legalábbis Európában – a bizalmatlanság, gyűlölet stb. céltáblájául hagyományosan, előszeretettel bizonyos népeket választanak ki, amelyekről azt állítják, hogy valami osztanivalójuk volt vagy van velük; ilyenek a francia nacionalizmus számára a németek (les boches!) vagy legújabban a maghrebiek, a német nacionalizmus szemében a franciák, angolok, szlávok. A magyar és a román nacionalizmus előszeretettel veszi célba a szomszédos nemzeteket, fatális ellenségnek tartva őket. A kölcsönös ellenségeskedéseik ellenére mindkettőt – akárcsak az európai nacionalizmusok többségét – az is jellemzi, hogy nyomatékos és nyilvánvaló közös vonásuk van: a mélyről fakadó antiszemitizmus. A legkülönbözőbb nacionalizmusokban a zsidók *mássága* erőteljesebbnek, szembetűnőbbnek, bántóbbnak látszik a másokénál, valószínűleg főleg a zsidó vallás és valamennyi keresztény hitfelekezet közötti alapvető különbség miatt, de más motívumok miatt is. Minden más ellenségeskedésen túlmenően a zsidó, a zsidóság, az izraelita mivolt közös célpontja mindenféle etnocentrizmusnak, xenofóbiának, etnokratizmusnak. A zsidóknál rosszabb ellenfele nem lehet a saját etnikumának egyetlen más, képzeletbeli ellenfél sem, egyetlen kivétellel, akkor, ha két minőség kapcsolódik össze: a zsidósághoz és ugyanakkor egy más, ellenségnek tekintett

etnikumhoz való, akárcsak részleges tartozás, mint például a román nacionalizmus szemében a „magyar-zsidó".

Íme, miért kell külön tárgyalni az antiszemitizmust mint a nacionalizmus partikuláris esetét. E tanulmány pontos és szűk keretei között természetesen nem eshet szó az antiszemitizmus általános, globális problematikájáról, hanem – miként azt a cím is jelzi – csak arról, miként mutatkozik az meg *itt és most* a totalitarizmus utáni Romániában. Természetesen egyes sommás történelmi utalásokra szükség van, egyébként a közvetlen aktualitásra vonatkozó megállapítások alaptalanok maradnának.

1. Bevezető észrevételek

1. 1. Amikor ebben a munkámban az antiszemitizmus kifejezést használom, jól tudom, hogy ez pontatlan és vitatható. *Sémiták* az arabok is, az antiszemitizmus azonban csak a zsidókra vonatkozik; következesképpen filológiailag helyesebb volna a *zsidóellenesség* terminussal élni. De egy közhasználatú, széles körben elterjedt kifejezés esetében a nyelvészeti precizitásnak nincs semmi értelme, az *antiszemitizmust* nem lehetne könnyen eltávolítani a szótárakból vagy megfosztani a maga pontos, csakis a zsidóellenességre való irányultságától.

Az antiszemitizmus kifejezést közel két évszázaddal ezelőtt (1779-ben) indította útjára egy sötét német pamfletíró, aki nem érdemli meg, hogy megnevezzük. Maga a jelenség azonban rég jelen volt az egész középkori és újkori Európában Ez a megállapítás is bizonyos értelemben vitatható. Max I. Dimont (1997, 326, o. és folyt.), aki jelentős és értékes zsidóságtörténetet írt, úgy véli, hogy az antiszemitizmus csak a rasszista típusú zsidóellenességre vonatkozik – amely valójában a múlt század végén jelent meg és terjedt el s a 20. században öltötte magára a megsemmisítő formát – nem pedig az előző korok vallásos eredetű vagy más természetű zsidóellenességére. Elismerem a jelentős különbséget a rasszista típusú antiszemitizmus és a zsidóellenesség ezt megelőző megmutatkozásai között (erre az eltérésre a következőkben visszatérek), de úgy vélem, hogy lényegét tekintve egy és ugyanazon jelenségről van szó, amelyre egyként ráillik az antiszemitizmus kifejezés.

1. 2. Arra a kérdésre: ki a zsidó? Sartre frappáns választ adott: az, akit a *többiek* zsidónak tartanak (1954). Parafrazálva Sartre-ot: arra a kérdésre, ki antiszemita és a zsidókra vonatkozó melyik kijelentés antiszemita, így lehet válaszolni: az, akit vagy amelyet a zsidók annak tartanak.

Tudom persze, hogy Sartre megfogalmazása nem jelenti a zsidó, a zsidóság, az izraelita mivolt *meghatározását*, nem tesz eleget valamely tudományos állítás pontosságára, teljességére és tárgyszerűségére vonatkozó kritériumoknak. Van azonban igazságmagva: valamely egyed vagy csoport zsidósága koncentrálódik olyan vonásokban, amelyeket a társadalmi környezet mint ilyeneket fog fel, olyan

jegyekben, amelyeket mint másságot (rendszerint, mint káros másságot) élnek meg az őt körülvevők. Ugyanígy, ha az antiszemitát és az antiszemitizmust a zsidók érzékenységének prizmáján keresztül határozzuk meg, ez sem helyettesíti e jelenség definícióját és tudományos kutatását, mégis jogosult szempont, amelyet elemezni kell. Igen kifinomult azoknak az érzékenysége, akik az üldöztetést és diszkriminálást elszenvedték, ők képesek felfogni a finom árnyalatokat, meg tudják ragadni a zsidókról alkotott valamennyi *általánosító* megállapítás antiszemita magvát, még akkor is, ha ezek látszatra dicsérőek. Valamennyi nacionalizmus sajátos eljárása az, hogy egy etnikum valamennyi tagjára rávetíti annak az etnikumnak az előregyártott (előítéletekkel terhelt) képét, amelyhez az egyed tartozik. A személy jó tulajdonságainak (és/vagy hibáinak) figyelmen kívül hagyása, személyi azonosságának behelyettesítése (etnikai) csoportja identitásával logikai hiba, társadalmi-politikai vonatkozásban antidemokratikus. A totalitáris logikának felel meg, amely az egyedet teljes egészében alárendeli egy tényleges vagy képzeletbeli közösségnek. Ha valamely személy esetében egyszerűen megemlítik zsidó minőségét olyan körülmények között, amikor a konkrét élethelyzet vagy a beszélgetés kontextusa ezt nem követeli meg, akkor ez úgy tekinthető – és számos esetben tényleg így is van – mint az antiszemitizmus – néha akaratlan – kifejeződését.

Van az antiszemitizmusnak egy anekdotikus „meghatározása" is, nem tudom megállni, hogy ne írjam le: „Antiszemita az, aki a *kelleténél* jobban gyűlöli a zsidókat". Nem lehet tudni, kitől származik ez a „meghatározás", a román és magyar művelődés számos jeles személyiségének tulajdonítják. Aki „mértékkel" gyűlöli, az *mérsékelt*, normális mentalitású, s természetesen derék embernek lehet tartani, mivel nem javasolja a zsidók megsemmisítését, csak tisztes távolságot tart tőlük. Tulajdonképpen azt ajánlja, hogy megfelelő „társadalmi távolságról" szemléljék azokat, akik a „mások" között „legidegenebbek". Természetesen nem állítom, hogy a távolságtartást érvényesítő magatartás illetve a kizárás vagy éppen megsemmisítés közötti különbséget nem kell figyelembe venni. Ellenkezőleg, magánszemélyként jobban szeretem, ha a mérsékelt, nem pedig a szélsőséges antiszemitákkal van dolgom. Fenntartom azonban, hogy elméleti – szociológiai, politikai stb. – vonatkozásban a mérsékeltek és a szélsőségesek között csak fokozatbeli, nem lényegbeli különbség van: mindannyian antiszemiták.

Amikor érintettként fogalmazom meg véleményemet az antiszemitizmusról, vállalom, hogy esetleg szememre vethetik szubjektivizmusomat. E téma tárgyalásakor természetesen nem tudok elvonatkoztatni zsidó minőségemtől. Minden erőmmel megpróbálom azonban elkerülni a szubjektív kijelentéseket, érvekkel alátámasztani állításaimat, hogy elegendő ésszerűséget biztosítsak nekik.

1. 3. Az antiszemitizmusról folyó komoly diskurzusban – gondolom – a kezdet kezdetén három, világosan megkülönböztetett változattal vagy síkkal, szinttel kell operálni. Ezek a következők:

a. A „népi" antiszemitizmus, amely a tömeges vélemények és magatartások szintjén nyilvánul meg a mindennapi életben, a nem zsidó (többségi) lakosság és a (kisebbségi) zsidóság együttélésének folyamatában. Miként ki fogom mutatni, az antiszemitizmusnak ezt a pászmáját vagy fajtáját a legnehezebb megragadni és helyesen mérlegelni, hiszen bármikor lehet példaként egyedi esetekre hivatkozni bármely kijelentés mellett vagy ellen.

b. A hivatalos (állami) antiszemitizmus, amely diszkriminatív és/vagy büntető intézkedésekben (törvényekben, rendeletekben, nyilvános vagy titkos adminisztratív intézkedésekben) konkretizálódik. Ezeket önmagukban lehet ellenőrizni és felülvizsgálni, úgy is, mint dokumentumokat, úgy is, mint ezek következményeit. Az állami antiszemitizmushoz tartozik azonban a népi és a retorikus antiszemitizmusnak a hatalom birtokosaitól közvetlenül és/vagy közvetve (a korlátozás hiányában) jövő bátorítása is.

c. Amit én az antiszemitizmus „retorikai" formájának nevezek, az ideológusokra, újságírókra, politikusokra és az érintett kérdésben – a zsidókra vagy másoknak hozzájuk való viszonyában jelentkező problémákban – a nyilvánosság előtt valamilyen módon írásban vagy beszédben megszólalókra vonatkozik. Az ezen a szinten vagy ebben a formában jelentkező antiszemitizmus publikációkban, nyilatkozatokban érhető tetten és értékelhető, ezeket, mint ilyeneket ellenőrizni és felülvizsgálni lehet. A továbbiakban az idézőjeleket elhagyom.

A három jelzett sík kölcsönösen befolyásolja és feltételezi egymást. Nyilvánvaló, hogy a retorikus antiszemitizmus, bizonyos mértékben, a népi antiszemitizmus szócsöve, s arra törekszik, hogy ennek „legitim" kifejezése legyen. S még biztosabb, hogy a retorikus antiszemitizmus táplálja, szándékosan szítja a népi antiszemitizmust. Hasonlóképpen az állami antiszemitizmus ihletődik a retorikusból, s bizonyos mértékben támaszkodik a népi antiszemitizmusra, e nélkül tevékenységének hatékonyága érezhetően csökken. Egy diktatórikus rendszerben a nép természetesen nem felel az állami antiszemitizmusért, hiszen a hatalom birtokosai nem konzultálnak vele. Egy valamelyest demokratikus rezsimben az antiszemitizmust felkaroló politikai erőre leadott szavazatok mutatószámok lehetnek – még ha ez önmagában kevés is – a népi antiszemitizmus méreteire nézve. Nem lehet azonban világos, biztos és pontos következtetést levonni az egyikből a másikra vonatkozóan. Szándékos vagy nem akaratlagos összetévesztésük és megkülönböztetés nélküli tárgyalásuk akadályozza, vagy egyenesen lehetetlenné teszi az antiszemitizmus jelenségének tárgyszerű és árnyalt kutatását, bemutatását.

1. 4. Ebben a munkámban terjedelmesebben fogok foglalkozni az említett b. és c. variánssal, vagyis a hivatalos, állami és az ideológusok, újságírók, politikusok antiszemitizmusával, az a. változattal csak nagyon röviden. Miként jeleztem, a népi, tömeges antiszemitizmus kapcsolatban van a másik kettővel. Csakhogy e két utóbbiból semmit sem lehet megalapozottan következtetni az elsőre, sem igenlően, sem tagadólag. Más szóval, amikor kijelentem, hogy Romániában, a múltban és a jelenben, az ideológiai, publicisztikai, politikai antiszemitizmus virulensen jelen volt és van, ezzel egyáltalán nem azt állítom, hogy a *román nép* a maga egészében és általában antiszemita volna. Még csak azt sem mondom, hogy nagyobb vagy kisebb mértékben lenne antiszemita, mint más népek. Állítom, hogy az ilyen természetű kijelentések tisztán szubjektívek, legfeljebb csupán benyomásokra épülnek, elvileg igazolhatatlanok, ellenőrizhetetlenek Nem tagadom a népi antiszemitizmus meglétét Romániában. Úgy vélem, hogy az a. változatot empirikus kutatásokkal kell vizsgálni, ezek hiányában nem mondhatunk ki erre nézve semmilyen komoly ítéletet. A román nép örök és veleszületett erényeire, jóságára, toleranciájára, vendégszeretetére vonatkozó hízelgő kijelentések, mivel elvont és egyoldalú, megalapozatlan általánosítások, ugyanannyira nem igazak, mint a velük ellentétes, pejoratív vagy befeketítő megállapítások. Nem kévésbe hamisak, mint a zsidókról szóló általános és általánosító kijelentések. S ha a zsidók tesznek ugyanilyen megjegyzéseket *másokról*, akkor ez a zsidó nacionalizmus megnyilvánulása, ezek semmivel sem inkább elfogadhatók és helyesek, mint bármelyik más nacionalizmuséi. A román közéletben fellelhető antiszemitizmus jelenségének elítélése egyáltalán nem a román nép, hanem az antiszemita újságírók és politikusok, olyan konkrét személyek elleni vádemelés, akiknek ilyen vonatkozásban nincs semmiféle felhatalmazásuk a román néptől, ezt csak ők vindikálják maguknak.

Úgy gondolom, hogy az utóbbi időben gyakran használt megfogalmazás, mely szerint a mai Romániában vannak antiszemiták, de antiszemitizmus nincs – egyszerűen szofizmus, a probléma megkerülését, nem pedig komoly és következetes vizsgálatát célozza. „Mit csinál a szél, amikor nem fúj?" Amikor nem fúj, akkor nem szél. A helyes logika szerint az antiszemitizmus az antiszemiták megnyilvánulása, megmutatkozása. Antiszemita az a személy, akinek a látásmódját az antiszemitizmus jellemzi. Nem létezik antiszemitizmus antiszemiták nélkül vagy antiszemiták antiszemitizmus nélkül, mint ahogyan korrupció sincs korruptak hiányában, és fordítva. Az ezzel ellentétes kijelentések csakis a probléma elkenését jelentik.

2. A népi antiszemitizmus

Az etnográfiai, etnológiai, folklorisztikus kutatások támpontokat nyújthatnak a népi antiszemitizmus kutatásában. A számos lehetséges forrás közül Andrei Oişteanu új keletű értékes könyvére hivatkozok, ebben érdekes oldalakat olvashatunk a köz-

mondásokban, velős ítélkezésekben, versekben, ikonográfiai megjelenítésekben stb. megelevenedő román népi, folklorisztikus antiszemitizmusról. *„A «képzeletbeli zsidó» versus «valóságos zsidó»"* című fejezetben (177–228. o.) a szerző bemutat egy sor olyan folklórelemet, amely a „zsidót" negatív színben tünteti fel. Ilyenek: *„jó/becsületes jidant* (a zsidó gúnyneve románul) *nem láttam"* vagy *„jó ember, bár zsidó", „milyen rendes ember, kár, hogy zsidó"*. Azután felleltározza azokat a főbb témákat, amelyek a zsidókkal szembeni ellenszenvet táplálják, kezdve az istengyilkosság vádjával: *„összegyűltek a zsidók / villával, fejszével / hogy megöljék az Istent"* , folytatva a *„bolygó zsidó"*, majd a *„gyermekgyilkos szertartások"* mítoszával, a zsidók démoni, káros és számos más tulajdonságának sugallásával. Ugyanakkor leltárba veszi a keresztény-ortodox egyházi ikonokon fellelhető rengeteg antiszemita megjelenítést: Észak-Moldva legjelentősebb kolostorainak falfestményein a zsidókat *„bűnös népnek"* vagy éppenséggel minden nép között a *„legbűnösebbnek"* ábrázolják, amelyet testületileg a gyehenna örök kínjaira ítéltek, az első a pokol felé vezető úton haladó nemzetek hosszú sorában. Következésképpen: gazdag, változatos, átfogó antiszemita folklórral van dolgunk. Miként a szerző bizonyítja: ez nem eredeti vagy csupán román specifikum. A román folklór legtöbb antiszemita témája megtalálható a nagysugarú nemzetközi körforgásban, valószínűleg külső hatás eredménye (maga a „jidan", „jidov" szavak is orosz eredetűek), bár bizonyos helyi színt kaptak.

A román folklórban fellelhető nyílt vagy leplezett antiszemita tónusú megnyilvánulások listája biztosan sokkal terjedelmesebb. Feltételezem, hogy a komoly folkloristák és etnológusok nem fognak ellentmondani nekem. Én magam nem kívánom ezt a hosszadalmas leltározást elvégezni. Szerintem más a lényeg: a folklórkutatások feljegyzik egyes antiszemita előítéletek *meglétét* ugyanazon nép különböző történelmi periódusában, s *ez mond valamit elterjedésük és intenzitásuk fokáról,* de nem valami pontosat és biztosat, nem mennyiségileg lemérhetőt és ellenőrizhetőt.

Létezik azonban egy mód – még ha ez nem is abszolút biztos – a probléma elemzésére, mégpedig az empirikus vizsgálódás: a társadalmi véleményalkotásnak és viselkedésnek a szociológia eszközeivel történő kutatása. Csak az ilyen felmérés nyomán lehet megalapozottan kijelenteni valamit bármely nép antiszemita mentalitásának meglétéről vagy hiányáról; ismételt felmérések révén ellenőrizni, igazolni vagy cáfolni, pontosítani, kölcsönösen kiegészíteni lehet a megállapításokat. Az ilyen, alaposan elvégzett kutatások természetüknél fogva jelzik nemcsak a jelenség meglétét vagy hiányát, hanem bizonyos *fokú*, számokban és százalékokban kifejezhető elterjedtségét és intenzitását is. Ezek a kutatások megállapítják, hogy a lakosság milyen arányban azonosul vagy sem az antiszemita (elő)ítéletekkel, információkat nyújthatnak arról, hogy a társadalom meghatározott rétegeit milyen mértékben jellemzi vagy sem az antiszemitizmus, továbbá e szegmentumok szociológiai koordinátáiról.

Azonnal hozzá kell tennem – sajnálattal –, hogy tudomásom szerint jelenleg nem rendelkezünk ilyen természetű kutatásokkal. Ezeket akkor sem végezték el, amikor – a két világháború közötti periódusban – igen sok román újságíró, ideológus és politikus beszélt és írt a román nép nevében a zsidókkal szembeni, mélyről fakadó ellenséges magatartásról, sem a kommunista rendszerben (amikor hivatalosan nem létezőnek nyilvánították ezt a problémát), sem a jelenlegi totalitaritarizmus utáni periódusban, amikor e témát ismét – rendszerint – spekulatív, impresszionista módon tárgyalják. Nem végeztek az antiszemitizmus jelenségére összpontosított és azt célzó kutatásokat. Ezek hiánya valamelyest bizonyos fokig jelzi a probléma iránti érdektelenséget, vagy éppenséggel annak az óhajnak a hiányát, hogy ezt a tudományos elemzés megvilágítsa.

Az etnikumközi viszonyok elemzésének szentelt egyes közvélemény-kutatásokban, vagy azokban, amelyek akár másodlagosan ezeket a relációkat elemezték, mégiscsak találunk bizonyos utalásokat a zsidókkal szembeni, napjainkban megmutatkozó magatartásra, a zsidókról alkotott véleményekre vonatkozóan. Ezeknek a megállapításoknak, minden részleges, töredékes jellegük ellenére, megvan a maguk jelentősége és fontossága. Ekképpen a Városi és Regionális Szociológiai Központ 1997. december 4–11. közötti periódusban közvélemény-kutatást végzett, kérdéseket tett fel arra nézve, milyen érzelmekkel viszonyul a lakosság a különböző etnikai csoportokhoz: a megkérdezettek 15 százaléka kijelentette, hogy kedvezőtlen érzelmeket táplál a zsidókkal szemben, sokkal kevesebben, mint azok, akik a magyarokkal (41,%) és a romákkal (67%) szemben. (Országos Közvélemény-kutatás – CURS, 1977, 64. o.) Ezt a „kedvezőtlen érzelmet" közelebbről nem határozták meg, nem jelent feltétlenül nyílt antiszemitizmust.

Sokatmondóbb egy másik empirikus kutatás, amely annak a „társadalmi távolságnak" (DS) („distanţă socială") kérdését veti fel, amelyet a megkérdezett személyek a más etnikumúakkal szemben tartanak. E fogalom arra utal, hogy egyes személyek mennyire hajlandóak elfogadni más etnikumú egyéneket társadalmi partnernek különböző konkrét élethelyzetekben, szomszédként, munkatársként, barátként, családtagként (a házasságban) stb. Mircea Kivu főleg a románok és a romániai magyarok közötti viszonyra vonatkozó vizsgálódása során megállapította, hogy zsidókhoz való viszonyulásban a DS index mind a románok, mind a magyarok körében magasabb, mint a tanulmányozott két etnikum kölcsönös relációjában: *„A románok a más etnikumúakat a társadalmi távolság növekedése szempontjából így osztályozzák: németek, magyarok, zsidók, cigányok. A magyaroknál ugyanilyen sorrend észlelhető: német, román, zsidó, cigány"* (M. Kivu, 1994, 12. o.). Mindkét etnikum számára a leginkább elfogadhatóak a németek; a zsidóknál távolabb állóknak csak a cigányokat nevezik meg mind a magyarok, mind a románok. Ezt a megállapítást igazolta egy másik vizsgálódás is az 1997. október 21. és novem-

ber 8-a közötti szakaszban, hasonlóképpen főleg a románok és magyarok közötti viszonyra vonatkozóan: a (Bogardus) skálán a más etnikai csoportokkal szembeni távolság tekintetében (az országban való jelenlétük elfogadásától-elutasításától egészen az elfogadásukig-elutasításukig családtagként) mind a románok, mind a magyarok esetében a zsidók alacsonyabb szinten állnak, mint e két etnikum egymásról alkotott képében, a zsidóknál lennebb csak a cigányok vannak, a legmagasabb lépcsőfokon pedig a németek (CCRIT – I. Culic, és mások – 1998, 21–24. o.).

Más empirikus mutatók is léteznek a népi antiszemitizmusra vonatkozóan. Lucian Boia történész utal egy felmérésre (nem nevezi meg, nem köti helyhez), amely szerint a „románok közül" 13 % antiszemita. (L. Boia, 1977, 202. o.). Nem tudni, mit ért a szerző ebben az összefüggésben „románok"-on, Románia valamennyi állampolgárát-e vagy az ország román etnikumú polgárait. Bárhogyan is, a számadat jelentőségteljes, a megállapítás konvergál a CURS által megkérdezett állampolgárok véleményével, akiknek 15 százaléka „nem kedvező" érzelmeket táplál a zsidókkal szemben.

Végül van még egy empirikus, könnyen észlelhető és feltétlenül figyelembe veendő mutató. Gondolok itt a nem kis számú antiszemita publikációra, köztük főleg a *România Mare* című lapra és a különböző, többé-kevésbé nyíltan legionárius folyóiratra, s azokra, akiknek ezek szólnak, akik megveszik és olvassák. És egyetértenek velük. Nem ismeretes, milyen példányszámban jelennek meg ezek a kiadványok De tudjuk, hogy egy 1998. első évharmadában végzett közvélemény-kutatás szerint a romániai antiszemitizmus élenjáró, de nem egyedüli hírharangja, a Nagy-Románia Párt a szándék szerinti szavazatok 13 százalékát tudhatta magáénak. 1998. február 18–24. közötti periódusban a megkérdezettek ugyancsak 13 százaléka V. C. Tudorra, a román antiszemita irányzat fő mozgatójára szavazna, aki abban az időben a harmadik legnépszerűbb politikusként került előtérbe (az *Adevărul* 1998. március 5–6-i száma után). Gondolom, megalapozottan vélhetjük, hogy 1998. februárjában *legkevesebb* ennyi volt azoknak az antiszemita mentalitású állampolgároknak a százalékaránya, akik hajlandók voltak arra, hogy ezt a gondolkodásmódjukat a politikai tevékenységben konkretizálják. Az NRP-nek és elnökének tevékenységében az utóbbi időben ezek a tendenciák a közvélemény előrejelzéseinél nagyobb mértékben növekedtek, s így előre rettegni lehet attól, hogy ha a közeljövőben a gazdasági reform nem valósul meg, ha a demokratikus intézmények nem teljesednek ki, nem válnak érettebbé, akkor ez a jelenség nem marad meg a jelenlegi szinten.

Tehát 13–15 százalék felé konvergál számos megalapozott empirikus megállapítás eredménye. Szabad értelmezés kérdése marad, vajon Románia lakosságából a 13 vagy 15 százalékot kitevő antiszemitát soknak vagy kevésnek, *túl* soknak vagy *túl* kevésnek tartsuk.

3. Állami antiszemitizmus

3. 1. Köztudott, hogy a premodern európai társadalomban – kivétel nélkül valamennyi országban – a zsidók jogi diszkriminációja mindenütt jelen volt. A letelepedési tilalmak és elszigetelésük a gettókban, a kötelezően megkülönböztető öltözet viselése, eltiltás egyes mesterségek űzésétől, megfosztásuk bizonyos polgári jogoktól az egész középkori Európában mindennapos volt. Persze léteztek jelentős változatok, hullámzások a zsidók társadalmi helyzetében, ezeket feljegyezte a történelem, én itt ezt nem részletezem, és nem pontosítom: egyes helyeken és időszakokban tolerálták őket; máskor hívták és buzdították őket arra, hogy telepedjenek be, biztosítva a védelmüket és bizonyos „előjogokat", főleg gazdasági jellegű szolgáltatásokra nézve, amelyeket elvártak tőlük. Angliából a 13., Franciaországból a 14., Spanyolországból és Portugáliából a 15. században minden zsidót kiűztek. A nyugati országokból kiűzött zsidóság legnagyobb része különböző periódusokban az európai földrész közép, de inkább keleti zónái felé irányult, ahol a 19. és 20. században legnagyobb részük – mintegy nyolcvan százalékuk – élt.

A premodern, középkori antiszemitizmusnak lényegében vallási motivációja volt, zsidók ősrégi, kollektív és velükszületett bűnének azt tartották hogy nem ismerték és nem fogadták el a kereszténységet, istengyilkosságot követtek el. A vallási indoklású antiszemitizmus egy feltétellel felajánlotta a zsidóknak a kiutat: ha lemondanak ősi vallásukról, áttérnek a keresztény hitre. Ennek a felajánlásnak a visszautasítása, a saját (mindenekelőtt vallási) identitásuk „csökönyös" védelme, konzerválása lett a diszkriminálásuk, üldöztetésük, kiűzésük fő oka.

Az egyenlőtlen politikai-jogi státussal rendelkező rendek szerint strukturált premodern társadalmi rendszerben a zsidók állami diszkriminálása „természetszerűen" beilleszkedett az általános társadalmi képbe: külön rendbe kényszerítették őket (vagy ilyet hoztak létre számukra) a társadalmi hierarchia alacsony fokán, külön státussal, kötelezettségekkel és az igazságszolgáltatásban pontosan körülhatárolt – kevés – joggal. Maga a politikai-jogi egyenlőtlenség eszméje szokványos volt, a társadalmi *normalitás* körébe tartozott, a zsidók előnytelen megkülönböztetése mindennapinak számított.

A modernizálás folyamata megváltoztatta a dolgok ilyen állását. A reneszánsz szelleme és a felvilágosodás ezt folytató és kiszélesítő ideológiája gyökeret vert, elterjedt, s végül kikényszerítette a társadalmi igazságosság eszméjét, amely a minden ember törvény előtti egyenlőségében sűrűsödött. Az 1789-es francia forradalom alkotmányos formába öntötte ezt az eszmét, kihirdette valamennyi emberi lény szabadságát és egyenlőségét, így értelemszerűen a zsidók politikai-jogi emancipációját, törvény előtti egyenlőségét is minden állampolgárral. A modern közélet demokratikus megszervezése, ennek fokozatos térhódítása Európában a 18. század végétől és a 19. század folyamán megindította a zsidók folyamatos emancipációját az alacso-

nyabbrendű jogi helyzetből s magától értetődő beépülésüket az adott ország társadalmi életének és tevékenységének minden formájába. Így a Romániához közel eső földrajzi térségben, a Habsburg Birodalomban az emancipáció folyamata II. József császárnak (1780) a toleranciára vonatkozó ediktumával kezdődött, fokozatosan folytatódott más rendelkezésekkel (ezek között 1783-ban a *Systematica Gentes Iudaicae Regulatió*val, amely visszavonta azt az intézkedést, mely szerint a zsidóknak kötelezően megkülönböztető viseletük legyen). Nyugat- és Közép-Európában ezt a folyamatot a múlt század hetvenes éveiben befejezettnek tekinthetjük, ekkor valósult meg a zsidók teljes egyenlősége a törvény előtt. Ettől kezdve – Németországot és Ausztria-Magyarországot is beleértve – semmiféle törvényes akadálya nem volt annak, hogy a zsidó állampolgárok szabadon ott telepedjenek le, oda költözzenek, ahol és ahova akarnak, bármilyen foglalkozást űzzenek, bejuthassanak akármelyik oktatási intézménybe, bármilyen funkciót betölthessenek az államapparátusban, beleértve a katonatiszti rang elérését is stb. A 20. század harmadik-negyedik értizedéig a közép- és nyugat-európai zsidók három, inkább négy-öt egymást követő nemzedéken át politikai-jogi egyenlőségben éltek, emancipálódtak és integrálódtak országuk társadalmába. Ilyen feltételek között nem kell csodálkozni a zsidók magas fokú kulturális beépülésén az illető országokban, a kettős – a zsidó és a lojális állampolgári – identitásukon, valamint sok zsidó viszonylag magas szintű asszimilációján az adott többségi nemzetbe.

Természetesen tudjuk, hogy ez a folyamat nem ment simán és nem egyszerre teljesedett ki a nyugati államokban, hogy voltak időleges megtorpanások és visszaesések, sok és kemény ellenállásba ütközött, de lényegében haladt minden országban, olyannyira, hogy a 19. század második felére a zsidók politikai-jogi és társadalmi emancipációja Európa középső és nyugati részén befejezettnek volt tekinthető.

Tudjuk persze azt is, hogy a zsidók emancipációját a 19. század folyamán, éppenséggel annak második felében az időnként feltörő retorikus és népi antiszemitizmus árnyékolta be. A híres (1894-ben kirobbant) Dreyfus-ügy a jéghegy csúcsa volt; Magyarországon például 1882-ben kezdődött el a nem kevésbé elhíresedett zsidóellenes per, amelyben a vád az volt, hogy Tiszaeszlár helységben a zsidók rituális gyilkosságot követtek el. Mindez azonban nem érvénytelenítette az emancipáció folyamatát és nem akadályozta meg – a modern demokráciák intézményi megszilárdulásának mértékében – a zsidók erőteljesebb bekapcsolódását annak az országnak a társadalmába, amelyben éltek

A 20. században ez a folyamat elakadt, sőt megszűnt azokban az államokban, ahol a fasizmus került hatalomra. Itt a retorikus és népi antiszemitizmus nyomvonalán új, zsidóellenes törvénykezést intézményesítettek, ez felszámolta a demokratikus emancipáció valamennyi eredményét: visszavonták a törvény előtti egyenlőséget, szertefoszlattak valamennyi állampolgári jogot, megszüntették

magát az állampolgár-minőséget a zsidók tekintetében. A fasiszta törvénykezés a zsidókat fokozatosan megfosztotta minden joguktól, egyre nagyobb terhekkel sújtotta, elvett tőlük mindenféle jogvédelmet, beletaszította egy *ex lex* státusba, hogy egyre könnyebben alávethessék a korlátlan üldöztetéseknek, beleértve ebbe teljes fizikai megsemmisítésüket is.

A modern antiszemitizmus, főleg a 20. században, a hagyományos középkori vallásos motivációra hivatkozott (és ma is hivatkozik) ugyan, lényegét tekintve azonban etnicista (rasszista) jellegű, ekképpen világi és ezzel radikálisabb és könyörtelenebb lett, mint a premodern. A modern antiszemitizmus a zsidó meghatározásakor nem a vallást, hanem a biológiai származást helyezi a tengelybe, így megtagad minden lehetőséget arra, hogy a zsidók kikerüljenek saját, negatív módon megkülönböztetett helyzetükből. Az etnicista-rasszista zsidóellenes törvénykezés különböző változataiban és formájában nem csak hogy nem ismeri el a jogi emancipáció feltételeként az áttérést a keresztény hitre, hanem rendszerint *expressis verbis* meg is tilt minden ilyen próbálkozást.

3. 2. A zsidók emancipációja Európa keleti és délkeleti térségében jelentős – legkevesebb fél évszázados, esetenként még nagyobb – történelmi késéssel ment végbe a nyugatihoz viszonyítva. S ezen nem lehet csodálkozni, hiszen itt a társadalmi struktúrák (beleértve a gazdasági, politikai és kulturális-szellemieket is) modernizálásának *egész* folyamata lemaradt. S nem a szóban forgó népek örökkévaló tulajdonságai miatt, hanem történelmi okokból, amelyeket itt nem lehet és nem is szükséges bemutatni. Így történt Oroszországban, így Romániában is. Nem szükséges itt Románia gazdasági-társadalmi struktúráit bemutatni a 19. század második felétől az első világháborúig; ismeretes, hogy ebben az időszakban *kezdődött* e struktúrák modernizációja, de az is, hogy ezek még pregnánsan premodern jellegűek, ami azt jelenti, hogy az ipari fejlődés alacsony szintű, a mezőgazdaság és a ruralitás jellemzi stb. A zsidók állampolgári jogfosztottsága nem érthető, ha nem vesszük tekintetbe az akkori román állami demokratizmus kezdetlegességét, ami például abban nyilvánult meg, hogy az egész időszakban a parasztság, amely a társadalom túlnyomó többségét alkotta, nem rendelkezett közvetlen és egyenlő választójoggal.

A zsidók jogi emancipációjának eszméje, mind Havasalföldön, mind Moldvában, az 1848-as ideológia keretében jelent meg, de gyakorlati következmények nélkül. A. I. Cuza fejedelem ígéretet tett a zsidók fokozatos emancipációjára, de ennek nem tudott eleget tenni. Emancipációjuk nem valósult meg az egész 19. század során, erre csak az első világháború után, az 1923-as alkotmány révén került sor. Nem következett be, mert a román politikai elit hevesen ellenezte s ellenállt számos és erőteljes külső nyomásnak is. Ennek az ellenszegülésnek hatékony formája az volt, hogy nem adtak román állampolgárságot a zsidóknak a királyság területén. Az

1866-os alkotmány híres 7. cikkelye fogalmazta meg ezt. Az 1878. nyarán tartott berlini kongresszus Románia állami függetlensége elismerésének feltételéül jelölte meg azt, hogy szentesítse minden állampolgára jogegyenlőségének – beleértve a zsidó lakosság állampolgársághoz való jogának – elismerését. A következő évben felvetődött a parlamentben ennek az elvárásnak a megvalósítása, megoldást dolgoztak ki annak *kijátszására*: megszavazták az alkotmány 7. cikkelyének módosítását, mely szerint a zsidók naturalizálása (állampolgárságának megadása) egyéni kéréstől függ, ezek mindenikét külön-külön parlamenti szavazással hagyják jóvá, tízéves próbaidő után. Azonnal elismerték a függetlenségi háborúban harcolt 888 zsidó román állampolgárságát. 1879-től 1911-ig a parlament egyénileg még 189 zsidót naturalizált, míg a következő években 1923-ig újabb néhány százat, ami azt jelentette, hogy a román zsidóság túlnyomó többsége nem válhatott állampolgárrá. (A részletekről Radu Ioanid, 1997, 13–26. o.; a fenti megállapításokat könnyen ellenőrizni lehet a Románia történelméről írt bármelyik komoly munkában.) Mit mondjunk egy *mai* jeles értelmiségi kijelentéséről, amely szerint el lehetett érni, hogy Ausztria-Magyarország elismerje Romániát *„anélkül, hogy tiszteletben tartottuk volna az 1878-as Berlini Egyezménybe foglalt vállalásainkat" „a zsidók román állampolgárságának tömeges megadására"* vonatkozóan, s ez a román diplomáciának fényes sikere volt (a *Dilema* 218. száma után, 16. o.) ?

1899-ben 256 488 *„védelem nélküli idegen"* élt Romániában, az országban ezer lakosra 47 „idegen" jutott, több mint az ország nyugati határain túli bármelyik európai államban (Gh. Iacob, 1996, 170–171. o.). A zsidóság e döntő többségének Romániában *„idegen személyek idegen honosság* (védelem) *nélkül"*-i státusa volt, vagyis idegen állampolgárság nélkül, de ugyanakkor román állampolgársággal sem. Ők valójában a román állam alattvalói voltak, ezen ország jogszolgáltatásának alárendelve, anélkül, hogy élvezték volna az állampolgári jogokat; idegeneknek tartották s így kezelték őket. Ez a politikai-jogi egyenlőtlenség számos diszkriminatív intézkedésben konkretizálódott az oktatás, az egészségügy, egyes szakmák gyakorlása területén, ezeket itt nem részletezem. Csak egy tényt említek: 1876-tól az *„idegenek személyek idegen honosság nélkül"*-i férfiakat kötelezték a katonai szolgálatra, de nem juthattak be a tisztikarba; utasítások voltak arra nézve is, miszerint még a közkatonák állományában is megtiltják, hogy rangfokozatot kapjanak (Radu Ioanid, 1977, 20–22. o.).

Mindez – gondolom – alátámasztja Carol Iancu tételét: *„Romániában az antiszemitizmus 1866-tól 1919-ig valóságos állami intézmény volt, magának az állam szocio-politikai építményének az alapja, ezt fentről lefelé a kormány terjesztette, azzal a céllal, hogy teljes egészében tönkretegyen egy dolgos populációt, amelynek szerencsétlenségére nem a dákok voltak az ősei, s a vallása nem az ortodox vallás volt"* (1996, 22. o.). Ez az állami antiszemitizmus

népi visszhangra talált – teszi hozzá Carol Iancu – egyrészt a román kereskedők és iparosok soraiban, akiket megrövidített a zsidó konkurencia, másrészt a parasztok körében, akik a zsidók egy részét *„az őket kizsákmányolók szemmel látható ügynökeivel"* azonosították (idem). E kombináció révén következett be az, hogy *„ez az antiszemitizmus koherensebb és szemmel láthatóbb volt, mint az országok többségében"* (C. Iancu, 1996, 24. o.). Pontosítani kell: mint a nyugati- és középeurópai országok többségében. Oroszországban biztosan nem volt jobb a helyzet.

Mi volt az állami (és retorikus) román antiszemitizmus lényeges motivációja? Ez túlsúlyban világi volt és ma is az: a zsidók „eredeti bűne" abban állt, hogy letelepedtek a román földön.

Nem foglalkozom itt a zsidók hosszú történelmi jelenlétével ezen a földön. Ez biztosan több száz éves. Moldvában, Havasalföldön, akárcsak Erdélyben a premodern periódusban itt élt kevés zsidót különféleképpen kezelték, hol szigorúan, hol valamennyire tiszteletteljesen: néha uralkodói határozatokkal védték őket, máskor diszkriminatív intézkedésekkel sújtották; példákat bőven találunk erre is, arra is a történelemkönyvekben. Az a periódus foglalkoztat, amikor – a 19. században – *túl sokan* jöttek ide. Romániában, a sajtóban és a politikai nyilatkozatokban, beleértve a parlamentben elhangzottakat is, a 19. század végén és a két világháború között egyaránt „zsidó inváziórol" beszéltek, főleg azok beözönléséről, akik az Orosz Birodalomból és Galíciából jöttek (sokszor éppenséggel elüldözték őket onnan). Ugyanebben az évszázadban tömeges lett a zsidók jelenléte Magyarországon, jelesül – abban a térségben, amely minket érdekel – Erdélyben. *„A zsidó lakosság számának növekedése a 19. században a román térségben, főleg Moldvában és a városi környezetben jelentős volt. 1912-ben a zsidók jelentették az ország városi lakosságának 15 százalékát. Bukarestben 13 százalékot, Iaşi-ban majdnem a város felét, 42 százalékot tettek ki, más moldvai városokban is hasonló szintet értek el"* (Lucian Boia, 1977, 204. o.). Letelepedtek, szaporodtak, ezzel vétkeztek a románok ellen: megbontották az e földön lakók homogenitását, arra kényszerítették az őshonos nemzetséget, hogy együtt éljen idegen származású elemekkel. Az antiszemita látásmódban magában a zsidóknak az idejövetele bizonyítja *rosszindulatukat* a románokkal szemben: jöttek, hogy megbontsák a hagyományos rendet. Azonnal hozzáteszem: ez az ítélet sem román specifikum. Ugyanígy ítélkezett a magyar antiszemitizmus is, állandóan emlegette a zsidók „inváziójá" a 19. századtól napjainkig. Néhány nagy erdélyi városban a zsidóság, bár sohasem volt többségben, századunk első évtizedeiben a lakosság jelentős hányadát tette ki. *Mutatis mutandis*, hasonlóképpen ítélkezik napjainkban a francia xenofóbia, amikor ellenszenvvel viszonyul az észak-afrikai és máshonnan jövő bevándorlókhoz. Vagy bármilyen xenofóbia a világ bármelyik országában.

De tulajdonképpen miért is jöttek a zsidók? A lakosság egyetlen jelentős migrációjáról sem lehet komolyan vélekedni a bevándorlóknak a célország többségi lakosságával szembeni rosszindulatának prizmáján keresztül. Végül is miért emigrált Nyugatra sok román Ceauşescu alatt? Vagy miért emigrálnak ma is nem kevesen, és miért szándékoznak még többen elhagyni az országot? Hogy bosszantsák a nyugatiakat? Hogy hátrányos helyzetet teremtsenek azok számára náluk otthon? Egyedül az *ottani* xenofóbia értelmezheti így ezt a gesztust. A valóságban, miként a nemzetközi irodalomban szokás szerint vélekednek erről, s miként konkrétan a Romániából történő kivándorlásról szóló (XII.) fejezetben kimutattam: a határon átívelő migráció mindig az eredeti és a célország közötti vonzó és taszító *(push and pull)* erők játékának az eredménye. Az emberek nagy csoportokban eltávoznak, mivel taszítják őket bizonyos (előnytelennek érzett) körülmények az eredeti országban, s vonzzák bizonyos (kedvezőnek feltételezett) körülmények a másik oldalon. A kivándorlás szabadságát ma az alapvető emberi jogok egyikének tartják. Ez az amerikai függetlenségi nyilatkozatban és más azt követő nemzetközi dokumentumokban leszögezett, az élet védelméhez és a boldogság kereséséhez való alapvető jogból fakad. A mai körülmények természetesen sok vonatkozásban különböznek a néhány évszázaddal ezelőttiektől. Tudjuk, hogy számos ország – jogosan – védi határait az imigránsokkal szemben. A jelenkori jogban azonban különbséget tesznek a csupán gazdaságilag indokolt migráció és a politikai okokból történő vándorlás között, ez utóbbi esetben működik a menedékjog. A most tárgyalt kérdés kapcsán arról van szó, hogy a zsidók áttelepülése újabb és újabb országokba, így Romániába is, az esetek többségében menekülést jelentett a halálveszedelem elől, az életük megmentéséért.

Kevesen hagyják el szülőhelyüket egyszerűen szeszélyből; nem veszik vállukra alapos okok nélkül batyujukat. Konkréten: a zsidók nemzetközi elvándorlása egészen nyilvánvalóan üldöztetésüknek, zaklatásuknak, létbizonytalanságuknak tudható be. A zsidók többsége Galíciából, Lengyelországból, Oroszországból és Ukrajnából jött. Olyan országokból és térségekből, ahol nemcsak hogy szigorú megkülönböztetésnek, de időnként gyilkos pogromoknak voltak kitéve. Jöttek, jobban megvédett, biztonságosabb létet kerestek olyan országban, ahol, remélték, életük nem lesz veszélyben. Az a vélekedés, hogy ez rosszindulatú cselekedet volt a román többséggel szemben, magában rosszindulatú értelmezés, illetve antiszemita előítélet. Egyébként illendő ehhez hozzátenni, hogy a zsidók első tömeges *emigrációja* Romániából a múlt század utolsó éveiben és századunk első évtizedében zajlott le: 1899 és 1914 között kb. 90 000 zsidó hagyta el az országot (Radu Ioanid, 1997, 19–20. o.), legtöbben az Egyesült Államokba mentek, mások Nyugat-Európába és Palesztinába. S ismét: ez a helyzet egyáltalán nem volt különleges, ebben a periódusban az orosz birodalomból és Európa más országaiból több tíz- és százezer zsidó emigrált. S nem a jólét miatt.

Az egykori bevándorlók utódai már nem jöttek valahonnan, hanem itt születtek. Románia zsidó lakosságának döntő többsége a 20. században nem bevándorlókból állt/áll, hanem olyan emberekből, akiknek a szüleit, nagyszüleit vagy éppen dédszüleit ennek az országnak a földjébe temették el. Akárcsak a mai románok többségének. Ki ismeri, ki tudja nyomon követni elődeit több mint négy nemzedéken túl? Néhány arisztokrata családon kívül valószínűleg senki. Századunkban tehát jövevényeknek tekinteni Romániában a zsidókat azt jelenti, hogy eredeti bűnüket – a *kollektív* jellege mellett – még *örökletesnek* és megbocsáthatatlannak is tartják a nemzedékek egymásutániságában. Az ilyen szemléletben benne foglaltatik egyének megbüntetése olyasmiért – kizárással, diszkriminációval – amit nem követtek el, valamiért, amiért logikusan nem tehetők felelőssé. Nyilvánvaló, hogy az ilyen diszkrimináció semmibe veszi a modern, demokratikus konszenzust az emberi és állampolgári jogokra vonatkozóan.

Vannak még a bevándorlásnak más vonásai is, amelyeket meg kell világítani. Fentebb rámutattam a nagyon jól ismert tényre, miszerint az emigrált zsidók növelték Románia *városi* lakosságának a számát. Miért telepedtek le a zsidók előszeretettel városon? Rosszindulatból, a román néppel szembeni ellenséges érzületből? Gyerekes lenne ezt feltételezni. Azért vertek tanyát a városokban s főleg a kis kereskedővárosokban, mivel nem tehettek mást: jövevényként nem épülhettek be a hagyományos falusi struktúrákba, hiszen nem voltak parasztok, bojárok sem voltak, nem is lehettek azok, hiszen a törvények ezt nem engedték meg. Ismét csak: az egész modern Európában ugyanígy történt: a zsidók kívül álltak a hagyományos feudális struktúrákon, nem hatolhattak be ezekbe, nem birtokolhattak földet, csak a városban tolerálták őket (úgy, ahogy). Az antiszemitizmus a zsidók vétkének tartja azt, ami tulajdonképpen a zsidóellenes előnytelen megkülönböztetés következménye. S még egy igen fontos vonatkozás: az idegen származásúak, a zsidók és mások Románia városaiban egyáltalán nem elhanyagolható mértékben hozzájárultak a román gazdaság, társadalom és kultúra *modernizálásához. „Az idegenek főleg városokon telepedtek le, és hosszú ideig olyan gazdasági és társadalmi funkciókat töltöttek be, amelyeket a románok – a parasztok és bojárok – csak kis mértékben fedeztek le" (Lucian Boia,* 1997, 177. o.). Ezek az idegenek kézművesek, kereskedők, később értelmiségiek, a modern típusú kapitalista gazdasági és társadalmi viszonyok hordozói lettek. S hozzájárulásuk az ország általános modernizálásához még jelentősebb lett volna az állami antiszemitizmus által emelt gátak nélkül. *„Ily módon a kozmopolita város beleágyazódott a román társadalom túlsúlyban falusi szerkezetébe, természetesen részt vett a román szintézisben, de bizonyos mértékben idegen, megtűrt testként"* – írja Lucian Boia (1997, 177–178. o.). A tegnapi és mai antiszemitizmus azzal vádolja a zsidókat, hogy „megkaparintották" a kapitalizmus sajátos gazdasági pozícióit, de megkerüli a

kérdést: vajon jobb lett volna Romániának a modern, kapitalista gazdaság – mindenképpen törékeny és megkésett, e más származásúaktól megvalósított – elemei *nélkül*? Romániának és a román népnek kedvezőbb lett volna, ha semmi nem zavarja meg a premodern stádium fenntartását? Ez a probléma rendkívül kiélezetten visszatér a két világháború közötti periódusban a román gazdaság erőltetett „románizálásának" kérdése kapcsán.

3. 3 Mondottam, hogy az 1923-as alkotmány első alkalommal biztosított Románia minden állandó lakójának jogot az állampolgárságra. Történt ez annak eredményeként, hogy az első világháború végén kötött békeszerződés feltételeket szabott Romániának s a román politikai elit *contre coeur* ezeket mégiscsak elfogadta. Hangsúlyozom, hogy nem a nyugati hatalmaktól sajátosan a zsidóknak kedvező, kikényszerített intézkedésekről van szó, vonatkoztak ezek minden kisebbségre, figyelembe véve, hogy miután Erdély, Besszarábia és Bukovina egyesült Romániával, a kisebbségiek száma és számaránya jelentősen megnövekedett. Megkövetelték, hogy biztosítsák a kisebbségeknek az állampolgársághoz való jogot és szüntessék meg jogi diszkriminációjukat a modern, demokratikus román állam státusának keretei között. Csakhogy a két világháború közötti romániai antiszemita mozgalmak és ideológiák igen hamar világosan meglátták a belső kapcsolatot a demokrácia és a zsidók emancipációja között, *de plano* visszautasították mindkettőt, ugyanakkor harcoltak a zsidók elnyomásáért és a nemzeti-totalitarista, antidemokratikus állam megteremtéséért. S nemcsak a negyedik évtizedben, az európai fasizmus nemzetközi előretörése idején, hanem még a húszas évek elejétől: 1923-ban Corneliu Codreanu összeesküvést szervezett *„azoknak a miniszteréknek a megbüntetésére, akik politikai jogokat adtak a zsidóknak, megalkotva az új alkotmányt'* (a *Cuvîntul* című lap *Almanahul*-ja után, 1940. december). *„A demokrácia szétzúzza a román nemzetséget; a demokrácia a jidanok millióit román állampolgárrá változtatja; a demokrácia lehetetlenné teszi a politikus számára, hogy eleget tegyen kötelességének a nemzetség iránt; a demokrácia összeegyeztethetetlen az autoritással, a demokrácia a nagypénzűek szolgálatában áll"* (*Pentru legionari*, I. köt. 386. o.).

A „jidanok milliói" soha nem léteztek Romániában. Az 1930-as népszámlálás adatai szerint Nagyromániában 756 930 zsidó élt, ez az ország összlakosságának 4,0 százaléka volt (*Enciclopedia Românei,* I. köt. 1938, 148. o.). A 800 000-es maximális számot 1940-ben a természetes szaporulat révén érték el.

1923-tól 1938-ig a román államnak demokratikus alkotmánya és közélete volt. A zsidók a többi állampolgárral egyenlő jogokat élvezhettek a törvény előtt. Társadalmi beépülésük foka növekedett, jelenlétük az ország gazdasági és művelődési életében kiszélesedett. Ennek a növekedésnek a meglétéről lehetett olvasni a

különböző, egymásnak ellentmondó nyilvántartásokban (akárcsak az anekdotikus félig tele, félig üres borospohár esetében): egyesek értékelik a zsidó nyelvészek, írók, zenészek, orvosok, matematikusok tényleges hozzájárulását a román kultúrához, nem kevésbé a zsidó gyárosok, iparosok, kereskedők pozitív szerepét a román gazdaság fejlesztésében-modernizálásában; ugyanakkor mások azt a vádat emelték – miként azt tegnapi és mai antiszemiták tették/teszik –, hogy mindezek bitorolták a románok helyét, jelenlétükkel megrontották a román szellemiséget, kizsákmányolták (csak ők!) a románokat stb.

A törvényes diszkrimináció hiányának e szakaszában az antiszemitizmus mégis létezett az állam életében, Románia politikai palettáján. Amikor ezt a kijelentést teszem, nemcsak azt veszem figyelembe – miként már mondottam –, hogy a harmadik évtizedben voltak szervezetek és mozgalmak, amelyeknek létértelme maga az antiszemitizmus volt, hanem főleg azt, hogy a hatóságok többé vagy kevésbé jóindulatú, elnéző magatartást tanúsítottak ezekkel szemben. Sok tekintélyes politikus – még a főbb romániai demokratikus erők között is – személy szerint nem határolta el magát az antiszemitizmustól, ezzel lehetővé tette, hogy a megrögzött antiszemiták a politika színpadán főszerepet játszanak s eszméiknek a gyakorlatba történő átültetése céljából hozzájussanak a hatalomhoz. *„Egy olyan erős párt, mint a PNL (Nemzeti Liberális Párt), amely 1928-ig tulajdonképpen mindenható volt, a maga ideológiai struktúráiban megőrizte a lappangó antiszemita mentalitásokat, amelyeket szükség esetén diverziós érdekpolitikai meggondolásból hasznot hajtóan felhasznált"* (Z. Ornea, 1997, 10. o.) Nicolae Iorgáról, a politika és a kultúra híres személyiségéről, aki egy ideig miniszterelnök is volt, jól tudjuk, hogy rendszeres publikációi révén az antiszemitizmus egyik mozgatóereje volt. (Az, hogy konfliktusba keveredett a vasgárdával és a legionáriusok 1940-ben bestiálisan meggyilkolták, mit sem változtat e tekintetben a tényeken.) A Nemzeti Parasztpárt – mint tudjuk – szintén eljutott oda, hogy, ugyancsak érdekpolitikai meggondolásokból, adott pillanatban választási egyezséget kössön a vasgárdistákkal. Ilyen vonatkozásban tehát megalapozottan ki lehet jelenteni, hogy a politikai, állami antiszemitizmus még Románia modern történetének demokratikus periódusában is létezett.

Való igaz, hogy a fasizmus nemzetközi előretörése kedvező alapot teremtett az ilyen román politikai irányvételeknek. De nem lehet tagadni, hogy az effajta orientációnak erőteljes autochton gyökerei voltak, olyan erők, amelyek, legalábbis e szakasz végének közeledtéig, önállóan tevékenykedtek.

3. 4. Körülbelül 300 000 romániai zsidó *vesztette el* polgári jogait annak következtében, hogy felülvizsgálták állampolgárságát a Goga–Cuza kormány által 1938-ban hozott első, nyíltan antiszemita törvényhozás kényszere következtében.

Ebben az évben tört ki a második világháború, még II. Károly király uralkodott, Románia egyelőre nem volt totalitarista állam, de elindult az ezt követő diktatúrák felé vezető úton, méghozzá mindenféle külső tényező közbelépése nélkül, egyedül a hazai fasiszta erők ideológiai-politika nyomására és a fasizmus nemzetközi méretekben megmutatkozó előretörésének körülményei között, saját demokratizmusának belső csenevész volta miatt.

1938-ban és a következő években folytatódott az egyre szigorúbb zsidóellenes törvényhozás, *„a zsidók jogi kizárása az emberek kategóriájából"*; ezt követte a tömegmészárlás. Csakhogy *„a törvény iszonyatosabbá válik, mint a bűntény"*, hiszen előkészíti és igazolja azt, kivonja a zsidókat a törvény védelme alól (Dan Pavel, 1994, 106-107. o.). Tudjuk, hogy a királydiktatúrát 1940-ben követte a nemzeti-legionárius állam bevezetése, ezt Ion Antonescu zsirálta a vasgárdával együtt, majd az 1941-es legionárius lázadás elfojtása után a totalitarista rendszer, Antonescu marsall katonai diktatúrája. Az 1944-ig terjedő időszak az államilag törvényesített antiszemitizmus periódusa volt. A román állam a szó legteljesebb értelmében totalitarista állam lett, miként azt a román etnonacionalista, etnokrata doktrína régóta követelte. Ez a totalitarizmus eltörölte magának a román népnek minden demokratikus jogát, a teljhatalmat a diktátor, az „állam vezére" gyakorolta, a hitlerista „Führerprinzip" modellje szerint. A zsidók számára az Antonescu-féle totalitarizmus többlet-elnyomást, többlet-diszkriminációt vezetett be.

A zsidóellenes törvénykezés a zsidóknak rasszista kritériumok szerinti meghatározására épült, a német nemzeti-szocialista modellt követte, megtiltotta áttérésüket a keresztény vallásra, a „tisztavérű románokkal" kötött házasságukat, nevük megváltoztatását stb. Ez a törvényhozás fokozatosan mindent átfogott, sorra kizárta a zsidókat a közélet minden területéről: a köztisztviselők köréből, a hadseregből, az oktatásból, az ügyvédi munkából. Az állami oktatásba kezdetben bevezették a *numerus clausust*, ezt követte nemsokára a *numerus nullus*. (Megengedték viszont a zsidó közösségeknek az elemi és középfokú oktatás megszervezését a zsidó gyerekek számára, de „nyilvánossági jog nélkül", vagyis az iskoláknak nem volt joguk a hatóságok számára érvényes iskolai bizonyítványokat kiadni.) A felsőfokú oktatás teljes egészében hozzáférhetetlenné vált a zsidók számára. A zsidó orvosoknak megtiltották a nem-zsidók konzultálását és kezelését. Bevezették a zsidók („kötelező") kényszermunkáját, ezt a hadsereg Nagyvezérkara koordinálta legfelülről, oly módon, hogy katonai szabályzattal és vezetéssel irányított munkakülönítményeket hozott létre. A zsidókat diszkriminatív intézkedésekkel természetbeni és pénzbeni adófizetésre kényszerítették. Megtiltották, hogy kerékpárjuk és motorkerékpárjuk, rádiókészülékük legyen (akinek ilyen a birtokában volt, az köteles volt beszolgáltatni a hatóságoknak). A zsidókat kötelezték, hogy a falusi környezetből a városi központokba költözzenek, adják fel javaikat eredeti

lakóhelyükön. Végül - nem időrendi sorrendben s nem utolsósorban – „romanizálták" a gazdaságot, ami azt jelentette, hogy ingatlanjaikat, földjeiket, erdőiket, ipari és kereskedelmi vállalkozásaikat stb. az állam a maga használatára kisajátította és/vagy „tisztavérű" románok tulajdonába adta. Nem megyek bele valamennyi ilyen törvényes megszorítás és diszkrimináció vizsgálatába. Bárki kimerítően dokumentálódhat e tekintetben, megismerheti a különböző törvények, kormányrendeletek és -határozatok pontos dátumát és számát. Az erre vonatkozó forrásmunkák közül megemlítem az *Evreii din România între anii 1940–1944,* I. köt. *Legislația antievreiască* (1993, 23–340. o.) címűt és Radu Ioanid könyvét (1977, 26–52. o.).

E helyen elkerülhetetlenül meg kell vizsgálni a román holocaust problémáját. Ezt a témát a kommunista rendszerben hosszú ideig nem volt szabad nyilvánosan tárgyalni, továbbra is vitatott az 1989 utáni periódusban. Megkerülhetetlen tény, hogy a moldvai, havasalföldi és dél-erdélyi zsidók nagy része életben maradt. E könyv szerzője, egész családjával együtt e kategóriába tartozik. De vajon azt jelenti-e ez, hogy Antonescu „védelmezte" a zsidókat, hogy Románia a háború idején nem gyakorolta az állami antiszemitizmust, az állam nem vett részt a holocaustban? Egészen biztosan nem.

Antonescu mai lelkes híveinek állításai, melyek szerint a marsall nem lett volna antiszemita, e periódust túlélő minden józanul gondolkodó ember szemében gyerekesek, ha csak nem szándékos hazugságok. *„A jidanok (...) a vétkesek az ország minden szerencsétlensége miatt"* (*Pe marginea prăpastiei,* Bukarest, 1941, 165. o.) – írta Antonescu. *„Így nőttem fel én, a törökök, a jidanok és magyarok elleni gyűlöletben. A haza ellenségei elleni ilyen gyűlöletet a végsőkig kell fokozni. Magamra vállalom ezt a felelősséget"* (Nyilatkozat az 1941. április 8-i kormányülésen, a *Legislația antievreiască...* 1993, XXXVI. után). Ezek nem Ion Antonescu egyedüli ilyen jellegű nyilatkozatai, nem is szólva számos más nyilvános kijelentéséről, a Hitler iránti feltétel nélküli hűségéről, a német nemzeti-szocialista doktrína iránti csodálatáról. És ő következetesnek bizonyult, ezt az érzületet felfokozta „egészen a végsőkig", ami egyes, valójában *sok,* még ha nem is *valamennyi* romániai zsidó megsemmisítésének elrendelését jelentette.

A zsidók lemészárlása a legionáriusok egyéni vagy csoportos atrocitásainak hosszú sorával kezdődött, ez az 1941. januári bukaresti zendülésben csúcsosodott ki, amelynek 120 halálos áldozata volt. Antonescu elfojtotta a felkelést és eltávolította a vasgárdistákat a hatalomból, de nem vetett véget a zsidók elpusztításának, ellenkezőleg, ez a folyamat éppen ezután öltött tömegméreteket. Mint tudjuk, ezután következett az 1941-es iași-i pogrom, a „halálvonatokon" a végzetes utaztatás, ezek együtt mintegy 12 000 áldozatot követeltek. Később, amikor a román hadsereg visszafoglalta Besszarábiát és Bukovinát – e két tartományt 1940-ben a Hitler–

Sztálin paktum révén a Szovjetunió foglalta el – az itt élő zsidó lakosságot Transznisztriába deportálták, nagy részük a kiéheztetés, a fagy miatt elpusztult, vagy agyonlőtték.

Érdemes egy pillanatra elidőzni azon, hogy Antonescu maga és mai csodálói, követői mivel indokolták ezt a tömegmészárlást. Feltételezett „gyilkosságokról" van szó, amelyeket állítólag a zsidó lakosság követett el ezekben a tartományokban a román hadsereg ellen, amikor az 1940-ben kivonult ezekből a provinciákból. Tudomásom szerint semmiféle dokumentum nincs, amely igazolná ezeknek a bűntetteknek az elkövetését; az ilyenekről szóló hírek egyes állítólagos szemtanúk erre vonatkozó anekdotikus beszámolói, nem ellenőrzöttek és ellenőrizhetetlenek. Nehéz elképzelni, hogy egy fegyvertelen, megfélemlített lakosság ilyesmit elkövethetett volna. Jogosan feltételezhető viszont, hogy e tartományok zsidó lakosságának *egy része* megelégedéssel fogadta a bekövetkezett rendszerváltozást. Dan Pavel román politológus lényegre tapintó kommentárját idézem ebben az összefüggésben (1995, 125–126. o.): *„Azok a körülmények, amelyekre Antonescu hivatkozik (...) követik a rasszista törvények bevezetésének megkezdését Romániában. A zsidókat a totalitarista, nemzeti-rasszista román állam üldözte, a zsidóellenes törvények diszkriminációnak vetették alá őket, így csakis örülhettek annak, hogy kikerültek egy ilyen állam jogszolgáltatása és autoritása alól";* ugyanakkor a marsall megbüntetett *„egy egész közösséget azért, amit a (feltételezett) vétkesek egyénileg vagy csoportosan követtek el"* (u. o.).

A román holocaust méreteit vitatják és vitathatók. A különböző szerzők más és más adatokat közölnek. De mindenképpen arról van szó, hogy egy populáció eltűnt, ezt igazolják a román hadseregnek, a csendőrségnek, az adminisztrációnak a deportálásokról, az internáló és haláltáborokról készített dokumentumai. Anélkül, hogy belemennék e kérdés részletes tárgyalásába – ez túllépné ennek az írásnak a kereteit és a vállalt feladatot – négy, alapvető, e problémát részletesen és tudományos lelkiismeretességgel tárgyaló munkára utalok a számos lehetséges közül: Matatias Carp *Cartea neagră...* (1946–1948) című könyvére, Jean Ancel (1986) gyűjteményére, Raul Hilberg (1997-ben románul is megjelent) értekezésére és Radu Ioanid (1997 általam sokszor említett könyvére). Mindezekből kiderül, hogy az állami antiszemitizmus szörnyűséges betetőzéseként legkevesebb 250 000-re, maximum 300 000-re tehető a román alattvalóként elpusztult zsidók száma, ehhez kell hozzátenni azt az észak-erdélyi 150.000 zsidót, akiket a magyar hatóságok 1944 tavaszán deportáltak és megsemmisítés végett átadtak a lengyelországi és németországi haláltáboroknak.

Van még egy tény, amelyet vita tárgyává kell tenni, mégpedig az, hogy mintegy 300 000 zsidó az Ókirályságban és Dél-Erdélyben túlélte a most vizsgált periódust, őket nem deportálták. A romániai zsidóságnak ez a része elszenvedett minden

diszkriminációt, ínséget és elnyomást, de különleges szerencséje volt: megszabadult a hitlerista „végső megoldástól". Ezt a körülményt lehet-e úgy értelmezni, mint az Antonescu-rendszer humanitárius gesztusát, lehet-e azt állítani, hogy – miként manapság gyakran teszik – Antonescu „védelmezte" a román zsidókat, megszabadította őket a megsemmisítéstől? Nyilvánvalóan nem. Mindenekelőtt nem szabad megfeledkezni arról, hogy Antonescu 1942-ben ténylegesen elrendelte *valamennyi* romániai zsidó deportálásának megszervezését és annak végrehajtását. Ez a korabeli politikai és szellemi élet egyes személyiségeinek ellenállásába ütközött, akik felléptek a zsidók érdekében; az ő közbenjárásuk történetét nyomon lehet követni Alexandru Şafran főrabbi emlékirataiban (1996); hasonlóképpen passzív ellenállást fejtettek ki egyes helyi és központi közigazgatási szervek is, főleg a vasút-igazgatóság, ezek műszaki érveket hoztak fel arra nézve, hogy egy ilyen nagyarányú akciót nem lehet megvalósítani a kijelölt terminuson belül, kérték annak elhalasztását. S az akciót valóban elhalasztották, de nem függesztették fel. Hogy azután soha ne hajtsák végre; a következő évben, 1943-ban ugyanis a háború menete megváltozott, egyre nyilvánvalóbbá vált annak a lehetősége, hogy Hitler és szövetségesei elvesztik a háborút. Antonescu lemondott a zsidók *teljes* megsemmisítéséről, de nem a zsidó alattvalói iránti jóérzésből, hanem nyilvánvaló opportunista politikai okokból, a nyugati szövetségesek részéről jövő világos és energikus figyelmeztetések nyomására. Ugyanakkor az ország egész zsidó lakossága az Antonescu-rezsim utolsó órájáig annak a gondolatnak a nyomása alatt élt, hogy deportálásuk és megsemmisítésük bármikor újra időszerűvé válhat, mint e rendszer meghatározó állami antiszemitizmusának végső következménye.

3. 5. A második világháború után Romániában megteremtett rendszer, természetesen, hatálytalanította az antiszemita törvénykezést. De nem önműködően és egyszerre, nem rögtön azután, hogy 1944. augusztusában az ország kilépett a hitleri szövetségből. Bizonyos „tehetetlenség" következtében egy sor diszkriminatív intézkedés érvényben maradt 1944 őszéig, úgyhogy októberben a Zsidó Főtanács kénytelen volt memóriumot küldeni a kormánynak és személy szerint több miniszternek, kérve ezek visszavonását. A faji törvények alapján kisajátított javak visszaadásáról, a közoktatásból eltávolított tanulók, diákok és tanárok visszavételéről volt szó, valamint arról, hogy a zsidókat ne hívják be továbbra is kötelező munkára, ne mozgósítsák a zsidó orvosokat anélkül, hogy megadnák nekik a felkészültségüknek és funkciójuknak megfelelő rendfokozatot, ne használják a katonakönyvekben a „zsidó" megkülönböztetést, helyezzék vissza funkciójukba azokat a köz- és magántisztviselőket, tanoncokat és gyakornokokat, akiket önkényesen eltávolítottak stb. (*Evreii din România între anii 1940–1944, I. köt. Legislația antievreiască,*

341–367. o.). Végül mindezeket a kérdéseket megoldották. Az 1945. márciusában bevezetett kommunizmus már nem szembesült ilyen problémákkal.

A mai és tegnapi antiszemiták állítják/állították: a zsidók támogatták a kommunizmust, a kommunizmus kedvezett a zsidóknak. A megállapítás első részében van igazságmag, ez külön téma, amellyel ebben a munkámban már foglalkoztam (8. fejezet). A második része nem igaz, s megéri a közelebbi elemzést.

Mivel „kedvezett" a kommunizmus a zsidóknak? Azzal, hogy *túlreprezentáltan* bevonta őket a hatalomba, vezető státust biztosított nekik a párt- és állami apparátusban. Ez a jelenség azonban nem jellemezte a kommunizmust annak egész történetében, csak létezésének első fázisában. E jelenség tényleges arányait valamint okait vizsgáltam már az említett fejezetben, itt nem térek vissza rá.

Egy dolgot azonban ki kell emelni: azok a személyek, akik a kommunista pártban és államban felelős funkciót töltöttek be, nem a romániai zsidóságot képviselték, nem kaptak megbízást tőle, nem tevékenykedtek sem a zsidóság nevében, sem annak érdekében. Ellenkezőleg, az esetek nagy többségében megtagadták eredetüket, elszakadtak gyökereiktől; legtöbbször megváltoztatták nevüket is, hogy ezzel bizonyítsák elszakadásukat. A párt megkövetelte tőlük, hogy zsidó identitásukról lemondva bizonyítsák lojalitásukat s ők általában elfogadták ezt a feltételt.

A kommunista állam soha nem hozott, általában véve, semmiféle „prozsidó" intézkedést, ellenkezőleg. A második világháború utáni első években természetesen hatálytalanították a zsidóellenes törvényeket, a zsidók visszakapták állampolgári jogaikat, újból joguk lett bármilyen foglalkozást vagy mesterséget folytatni, akármilyen funkciót betölthettek. Ez bizonyos előjogok megadását jelentette? Ugyanakkor a kommunista állam nem hozott soha semmiféle intézkedést a zsidó lakosság által elszenvedett igazságtalanságok kárpótlására. Ellenkezőleg, mélyen elhallgatta azokat. Egy időben sokat beszéltek a fasizmus bűneiről, a román nép, általában az ország egész lakosságának szenvedéseiről a legionáriusok és Antonescu alatt, de a zsidók különleges szenvedéseiről nem. E problémák felett a hallgatás törvénye uralkodott. Például Matatias Carp *Cartea neagră...* (1946–1948) című könyvét a román holocaustról a betiltott publikációk indexére tették.

S mi több, a kommunista rendszer az internacionalista periódusában ugyanúgy lesújtott a zsidó nacionalizmusra, mint a román vagy bármilyen más fogantatásúra. A cionizmus vádja ugyanolyan mértékben, vagy még inkább megbélyegző volt, mint a hitlerista vagy legionárius jelző, s rendszerint összekapcsolták az „imperialista ügynök" kifejezéssel, az aktív vagy volt cionistákat pedig bebörtönözték, másokénál nem kevésbé aljas pereket inszcenáltak ellenük s nem kisebb büntetéseket róttak ki rájuk, mint másokra (lásd erre nézve A. I. Zissu könyvét 1993). 1948–1959 között 250 személyt tartoztattak le és ítéltek el cionizmusért, ezek közül sokat kényszermunkára vagy életfogytiglani börtönre (idem, 256. o.).

Az utóbbi években az antiszemiták előszeretettel készítettek névsort azokról a zsidó kommunistákról, akiknek döntést hozó pozíciójuk volt Romániában; ám ezek a listák, bár ezt nem mondták ki, csupán a rezsim első éveire vonatkoznak. Csakhogy a zsidók jelenléte a hatalom csúcsán viszonylag rövid ideig tartott. A román kommunista párt „nemzetiesítése" – miként az előbbiekben jeleztem – még 1945-ben elkezdődött, majd nagy lépéseket tett előre Ana Paukernek a párt éléről történő eltávolításakor. Ezt a nacionalizálási folyamatot serkentette és támogatta a Szovjetunió, maga Sztálin, aki – mint tudjuk – leplezetlen antiszemita politikát folytatott odahaza és a szatelit-országokban egyaránt: Lengyelországban és Csehszlovákiában a zsidó kommunista vezetőket sorra megvádolták és eltávolították, a Szovjetunióban megrendezték a hírhedt antiszemita pereket, e folyamat az „összeesküvő orvosok" perében csúcsosodott ki 1952–1953-ban.

A román kommunizmus „internacionalista" szakaszának lezáródását és a nacionalista periódus kezdetét az 1964-es „függetlenségi nyilatkozat" jelezte, ettől kezdve megváltozott a kommunista párt és állam politikája a zsidókkal szemben. Nem jelentettek meg természetesen antiszemita törvényeket, papíron a zsidók továbbra is egyenlő jogú állampolgárok voltak. Bevezették viszont a *rejtett-jogi* diszkriminációt: titkos előírásokat dolgoztak ki belső használatra, ezek korlátozták a zsidók jelenlétét a párt vezető szerveiben, a legalacsonyabb – alapszervezeti – szinttől egészen a központig, ugyanez történt az államapparátusban is. Központi utasításra nagy gonddal szabályozták, hogy választások alkalmával hány román, magyar, német és „más nemzetiségű" (a zsidókat külön meg sem jelölték) lehet tagja az illető bürónak, bizottságnak. Az ilyen utasítások szerint a zsidók nem lehettek „főnökök", esetleg csak „helyettesek", később még azok sem. Ennek eredményeként a zsidók a kezdeti túlreprezentáltságból Ceauşescu alatt *alulreprezentáltak* lettek a párt- és állami apparátusban. S az igen kényes ágakat – szekuritáté, milícia, hadsereg, külügy, pártapparátus – a rezsim végén majdnem teljesen zsidótlanították. A román nacionál-kommunizmus végül is feloldozást kapott az első, „internacionalista" periódus „prozsidó bűnei" alól. Semmiféle „jóindulattal" sem lehetne listákat készíteni zsidó aktivistákról a nyolcvanas években, mint ahogyan az a romániai kommunizmus első vagy első két évtizedére vonatkozóan történt.

Ceauşescu uralma alatt ismét megjelentek Romániában a retorikus antiszemitizmus megnyilvánulásai: a nacionál-kommunizmus nem csak elnézte, de bátorította is ezeket. Persze nem nyíltan; de ki képzelheti el, hogy a cenzúra rendszerében a *Săptămîna* című folyóiratban az antiszemita vonalat érvényesíteni lehetett volna hivatalos rábólintás és támogatás nélkül? A kommunista alkotmány megtiltotta az etnikai, faji gyűlölet terjesztését, de nem ismerünk egyetlen esetet sem, amikor valakit is ilyen megnyilvánulásai miatt sújtott volna a törvény szigora, az állam ilyen jogosítvánnyal rendelkező valamelyik szerve maga eljárást

kezdeményezett volna az ilyen cselekedetek kapcsán, ezek során hivatalosan, nyilvánosan állást foglaltak volna velük szemben. Ideológiai szinten a *kozmopolitizmus* lett a nacionál-kommunizmus fő ellensége, s a kozmopolitizmusnak a fő képviselői nyilván – mind az országban, mind azon kívül – a zsidók voltak, a „hazátlanok", akik eleve arra rendeltettek, hogy az „imperializmus ügynökei" legyenek.

Egyetlen vonatkozásban azonban a kommunista rendszer mégis „előnyben részesítette" a zsidókat: megengedte nekik, hogy tömegesen emigráljanak. Természetesen nemcsak nekik, hanem a németeknek (szászoknak és svábóknak) is. S mindkét esetben nem valamilyen tényleges kegyről, pozitív megkülönböztetésről volt szó. Megengedték a németeknek és zsidóknak, hogy kitelepüljenek, egyrészt az erőteljes nemzetközi, elsősorban – de nem kizárólag – a célország részéről jövő külső nyomásra, márpedig a Ceauşescu-féle Románia sokat adott arra, hogy megtartsa a keleti tömbhöz tartozó többi országgal szemben a *külön úton járó* kommunista ország imázsát. Másrészt Ceauşescu valutáért adta el zsidó és német alattvalóit: minden ilyen emigráns „visszavásárlása" után borsos fejpénzt kért és kapott. A krónikus valutaéhség, nem pedig a nagylelkűség magyarázza az állami engedékenységet a zsidó emigránsokkal szemben. A rendszer pedig soha nem mondott le az emigrálni készülők zaklatásáról: a jóváhagyásra hónapokig vagy évekig kellett várni, ez idő alatt a kérvényezők elvesztették állásukat, fel kellett számolniuk gazdaságukat, s személyenként 70 kilós csomagokkal távozhattak, el kellett viselniük, hogy „árulóként" közmegvetés tárgyai legyenek. Egyes számítások és becslések szerint legkevesebb háromszázezer, maximum négyszázezer zsidó hagyta el az országot, a háború után itt maradottak döntő többsége. Eltávoztak legtöbben azok közül is, akik a rezsim első éveiben illúziókat tápláltak e rendszer jellegére nézve, elmentek, mert a valóság szétfoszlatta ábrándjaikat.

Végül e gondolatsorban meg kell említeni a ceausiszta rendszer viszonyulását Izrael államhoz. Köztudott, hogy Románia – a keleti tömb többi országától eltérően – nem szakította meg a diplomáciai kapcsolatot a zsidó állammal. Nem valamiféle filoszemita meggondolásból, sem a román nép hagyományos mértéktartásából vagy jóindulatából fakadóan – hiszen a népet meg sem kérdezték, semmilyen módon nem befolyásolhatta az állam külpolitikájának szinuszgörbéit – hanem érdekpolitikai taktikázásból, azért, hogy megerősítse a Szovjetunióval szembeni függetlenségéről alkotott képet, szélesítse manőverezési lehetőségeit a nemzetközi porondon. E tekintetben ügyesen járt el, sikerei voltak a nyugati kancelláriáknál. A román állam ugyanakkor a maga konkrét akcióiban semmiképpen sem tartott egyenlő távolságot Közép-Keleten, hanem nyilvánvalóan a zsidóellenes palesztin felszabadító szervezet pártjára állt. „Arafat testvér" jelen volt és tapsolt a román kommunista párt 1989 novemberi XIV. kongresszusán, Ceauşescu kedvelt partnere volt. A Scînteia

kollekciója tanúskodik arról, hogy a bukaresti vezetésnek nap mint nap milyen állásfoglalásai voltak ebben a vonatkozásban.

3. 6. Beszélhetünk-e állami antiszemitizmusról Romániában 1989 után is, amikor az ország kikerült a kommunizmus hatóköréből és a lakosság többségének akarata, valamint több politikai tényező számtalanszor kinyilvánított határozata alapján elindult a demokrácia, a Nyugat felé való közeledés útján? Első megközelítésben e kérdésre csakis nemmel válaszolhatunk. Romániában nincs zsidóellenes törvénykezés, nem hoznak az országban maradt egyre kevesebb, az összlakosság 0,04–0,05 százalékát kitevő zsidóságot előnytelenül érintő adminisztratív intézkedéseket. Tudomásom szerint nem léteznek titkos jogi szabályozások sem, olyanok, amelyekről az előző paragrafusban beszéltem, amelyek a kommunista rendszert jellemezték. Senki nem zavarja ennek a nagyon kevés zsidónak a magánéletét, közösségi élete pedig elevenen folyik, van egy folyóirata és egy kiadója, ez utóbbi egyre intenzívebben jelen van a kulturális piacon. A jó irányú változás nyilvánvaló s ezt csakis üdvözölni lehet.

Mindez igaz, de ezzel nem merítettük ki a témát. A kommunista – főleg a ceausiszta nacionál-kommunista – rendszer egyes elemei 1989. decembere után is tovább élnek s megmutatkoznak a zsidókkal szembeni állami magatartásban is. Ez, véleményem szerint, főleg abban áll, hogy *hiányzik a politikai akarat*, vagy legalábbis a *határozott* politikai akarat az államhatalom részéről arra nézve, hogy visszaverje az antiszemita retorikát, amely a köz- vagy sokszor éppen a politikai életben megnyilvánul.

Mindenekelőtt arról van szó, hogy az állam nem avatkozik be az antiszemita propagandába. Az alkotmány tiltja a gyűlölet szítását – egyébként ez így volt a kommunista rezsim alatt is – csakhogy nem ismerünk egyetlen esetet sem, amikor az arra jogosult hatóságok megpróbáltak volna fellépni e tiltás megszegői ellen. Romániában – szemmel láthatóan *másként*, mint a nyugati demokráciákban, amelyek felé a nyilatkozatok szerint az ország közeledni akar – kiadhatják és utcai árusításban kínálhatják Hitler *Mein Kamf*-ját, tagadhatják a holocaustot és azt a zsidók saját ördögi kitalációjának nevezhetik, egy olyan hangvételű könyvet, mint Roger Garaudyé, amelynek megjelentetését Franciaországban és Svájcban törvényesen büntettek, itt ki lehet adni és a sajtóban lelkesen fogadják, a hatóságok pedig mindezekben az esetekben, a szólásszabadságra hivatkozva, tartózkodnak mindenféle lehetséges közbelépéstől. Egy párt vezetője, lapkiadó, szenátor hétről hétre antiszemita publikációkat jelentethet meg; két alkalommal megpróbálták felfüggeszteni parlamenti immunitását, de nem ilyen természetű tevékenysége miatt, hanem azért, mert más politikusokat megrágalmazott.

Az 1990–1992-es periódusban, Iliescu elnöksége alatt nemcsak megengedték, hanem konkrét intézkedésekkel támogatták a különböző tisztán nacionál-antiszemita beállítottságú politikai szervezeteket, pártokat, publikációkat. 1992–1996 között a Román Társadalmi Demokrácia Pártja többségben volt a parlamentben, három nacionalista, szélsőséges párttal – a Nagy-Románia Párttal, a Szocialista Munkapárttal és a Román Nemzeti Egységpárttal – együtt kormányozta az országot, ezek egyikének ideológiai fegyvertárából sem hiányoztak a dühödt antiszemita megnyilvánulások. Az ilyen erők bevonása és megtartása az államvezetésben – mindenféle halvány, szóbeli, politikai önérdekből fakadó elhatárolódási kísérlet ellenére – az állami antiszemitizmus megnyilvánulását jelenti. Annál inkább, mert az említett szóbeli elhatárolódás mellett jelen voltak az iránt érzett barátság és támogatás jelei is, így például Văcăroiu miniszterelnök ott volt a Nagy-Románia Párt kongresszusán, nem is szólva arról, hogy RTDP egyes honatyái állandó munkatársai az NRP publikációinak, vagy hogy intenzíven mediatizálták az állami televízióban e párt képviselőit, politikai-ideológiai álláspontjukat, és így tovább. S mit szóljunk az RTDP egyes képviselőinek nyílt és erőszakos antiszemita megnyilvánulásairól? 1996 júliusában Dumitru Vasile szenátor a szenátusban kijelentette, hogy „Romániát százával pusztítják a jövevények, akik csalnak, ölnek, megfosztják az országot értékeitől, ebben az országban egy Icig ráteszi a kezét egy puskalövéssel megölt román kereskedő pénzzel teli bőröndjére, eltemeti az ipart, térdre kényszeríti a mezőgazdaságot, eladósítja az országot és teletömi magát" (a *Realitatea evreiască* 1996. augusztus 15–16 után, 13. o.). Világos tehát: *Icig* öli meg a román kereskedőt; ő az oka a román gazdasági csődnek, ő szedi meg magát Románia nyomorúságából. S ennek az úrnak a következtetése: be kell vezetni a halálbüntetést! Alighanem azért, hogy megszabaduljon az ország *Icigtől*. A javaslatot a szenátus nem fogadta el s az a párt, amelynek a szenátor tagja, a kijelentést személyes véleménynek minősítette, ami nem kötelezi el az RTDP-t. Csakhogy ez a párt nem határolódott el az illetőtől, nem hozott politikai intézkedést ellene, nem zárta ki soraiból, a szenátus pedig nem ítélt el, nem szankcionált egy ilyen megnyilvánulást: íme egy vaskos példa az állami antiszemitizmus meglétére.

1996 tavaszán a parlamanenti választásokon az addig uralkodó többség megbukott, új hatalom jött létre, a hét éven keresztül ellenzékben levők koalíciós koalíciója vette át az uralmat, s a nacionalista-szélsőséges erők kerültek ellenzékbe. Méltán ki lehet jelenteni, hogy ez a változás jelentősen leszűkítette az állami antiszemitizmus megnyilvánulásának területét Romániában. Leszűkítette, de nem számolta fel. Hiszen 1997 augusztusában Ion Corniță képviselő – ez alkalommal a többségi koalíció vezető pártjának, a Kereszténydemokrata Nemzeti Parasztpártnak a tagja – nyilvánosan arról beszélt, hogy szükség van a legionárius mozgalom rehabilitálására. Elszaporodtak a nyilvános provasgárdista megnyilvánulások, ezek

egyikét-másikát a volt politikai foglyok szövetsége patronálta, ennek tagjai között ott vannak az új hatalom markáns személyiségei is. Ismételten, az állami antiszemitizmus abban áll, hogy hiányzik az állam hatalmi szerveinek és szervezeteinek részéről az elhatárolódás, az elutasítás az ilyen jelenségekkel szemben. Elfogadva, hogy tiszteletben kell tartani a lelkiismereti és szólásszabadságot még a demokrácia ellenfeleinek esetében is, mégis felmerül a kérdés: egy politikai erő, egy demokratikus párt nem képes elhatárolódni – akár szankcionálással, beleértve a kizárást is – azon tagjaitól, akik szembehelyezkednek a demokráciával, az illető párt meghirdetett politikai irányvonalával?

Két oka lehet annak, hogy egyes politikai erők és maga az állam nem reagál az antiszemita provokációkra, ezek külön-külön és összefonódva is hathatnak: nem bevallott, de tényleges cinkosság a provokátorok antiszemita mentalitásával és/vagy az, hogy számításba veszik a népi antiszemitizmus választási potenciálját, egyes politikai erőknek az a szándéka, hogy ily módon tartsák vagy szerezzék meg népszerűségüket.

4. A retorikus antiszemitizmus

4. 1. Az antiszemita diskurzusnak, a szó modern értelmében, közel másfél évszázados hagyománya van Romániában, számos – köztük nem kevés jeles – irodalmár és újságíró, politikus és tudós következetesen használta. Bogdan Patriceicu Haşdeu, A. D. Xenopol, Nicolae Iorga kitűnt nyílt és vehemens antiszemita írásaival. Nem kívánom még felvázolni sem a román antiszemitizmus *történetét*; erre nézve számos jelentős és alapos munka áll rendelkezésre, ezekből bárki képet alkothat e jelenség természetéről és elterjedéséről. Ezek sorában csak az *Ideea care ucide. Dimensiunile mişcării legionare* (1994) című gyűjteményt, Leon Volovici (1995) és Z Ornea (1995) munkáját említem, valamint egy új keletű, nem terjedelmes, de meggyőzően dokumentált tanulmányt Marta Petreu (1998, 11–12. o.) kolozsvári szerzőnő tollából. Az eddigi eljárásomtól eltérően ebben a részben kevésbé és csak futólagosan fogok foglalkozni a múlttal, annál többet a jelennel.

A román művelődési és közélet nagy személyiségei, egy egész gondolkodási irányzat haladt az antiszemitizmus nyomvonalán. Ezt a tényt ismét csak különféleképpen lehet értelmezni, de semmiképpen nem lehet tagadni. A két világháború közötti legjelentősebb filozófiai-irodalmi csoportosulásnak, az „1927-es nemzedéknek" a képviselői, Nae Ionescu, Mircea Eliade, Emil Cioran, Constantin Noica (és mellettük és őket követve mások) alaposan kidolgozott, teológiailag és metafizikailag alátámasztott nacionalista és antiszemita ideológiát terjesztettek, mutatott rá Dan Pavel, s igaza van. Szerintem ez esetben az a fontos, azt kell kiemelni, hogy ezeknél a gondolkodóknál a nacionalizmus és az antiszemitizmus szervesen kapcsolódik *„ahhoz a tervükhöz, hogy teljes egészében elutasítsák*

a parlamenti demokráciát, a nyugati civilizáció hagyományos értékeit" (Dan Pavel, 1995, 73. o.). Az antiszemitizmus összefonódott az antidemokratizmussal és a nyugatellenességgel. *„Akárcsak Hitlernél, e nemzedék* (az 1927-es generáció, megj. tőlem, R.E.) *esetében is a radikális program* (ez *expressis verbis* a totalitárius etnokratikus diktatúra megteremtését célozta, megj. tőlem R.E.) *útjában a fő akadályt a nyugati művelődés «judaista komponensei» (a racionalizmus és a kritikai szellem), egy «tisztátalan» judeo-keresztény szintézis jelenti. Nae Ionescunak és tanítványainak a radikalizmusa az egész európai kultúra leépítését célozta, annak minden összetevőjével"* (Dan Pavel, 1995, 74. o.). Persze igaz, hogy e nemzedék azon képviselői, akik túlélték a második világháborút és a háború utáni periódusban fényes intellektuális karriert futottak be, sok vonatkozásban módosították fiatalkori felhevült álláspontjukat. Csakhogy *„ma senki sem tagadhatja, hogy mindeniküknél, Noica, Eliade vagy Cioran, intellektuális fejlődésüktől és lakhelyüktől függetlenül, életük végéig bizalmatlanok voltak a demokráciával szemben, még ha közvetve tették is, főleg «intim», de mégis publikált írásaikban"* (Dan Pavel, 1995, 95. o.). Köztudomású C. Noica nyugatellenes állásfoglalása élete alkonyán közzé tett egyik írásában. Egy dolgot azonban világosan ki kell mondani: közülük egyik sem határolta el magát valaha is nyíltan, egyértelműen az antiszemitizmustól.

Az a körülmény, hogy a román kultúra számos jeles személyisége a két világháború között (és azelőtt) beépült a gondolkodás és viselkedés ilyen vonalába, nem egyszerűsíti le mai problémánkat, ellenkezőleg, hiszen a dolgok tisztázására irányuló valamennyi kísérletet, bárkitől származzék is, az antiszemiták ma is ismételten a román kultúra, a románság elleni támadásnak tartják. Ugyanakkor azonban a mai antiszemita publikációkban gyakran hivatkoznak e tisztelt forrásokra, amelyek a nemzet kulturális elitjének termékeiből valók. Ebből azonosítani lehet a mai antiszemiták egyik kedvelt eljárását: a múltban létezett vagy ma is meglévő román állami vagy retorikus antiszemitizmus elítélését vagy akár megemlítését a románság érdekei elleni merényletnek tartják (mivel sötétre festi a nép és az ország képét), ugyanakkor állhatatosan ismétlik a hagyományos antiszemita vezérmotívumokat és érveléseket, dicsőítve ezeket a hagyományokat. Aki nevén meri nevezni a román antiszemita megnyilvánulásokat, az a románellenesség bűnébe esik; ekképpen a jelenkori antiszemitizmus érvényesíti és tagadja is egyszerre önmagát, nem törődve ennek az álláspontnak belső logikai ellentmondásával.

Ennek a tényállásnak a felismerése és hangsúlyozása természetesen nem jelenti azt, hogy a két világháború között *valamennyi* román értelmiségi antiszemita lett volna, s a kommunista rendszer előtti egész román kultúrát egyoldalúan az antiszemitizmus itatta volna át. Ellenkezőleg, sok példa van arra, hogy igen értékes román értelmiségieknek demokratikus és humanista magatarásuk volt. Példaként

említem C. Rădulescu-Motru számos és Gala Galaction író jelentős állásfoglalásait az antiszemitizmus ellen, a nagy szociológus, Petre Andrei antifasiszta kiállását, amely életébe került, továbbá a filozófus és politikus Ion Petrovici fellépését annak érdekében, hogy visszaszorítsák az antiszemita üldözést a közoktatásban; említhetnék – s illene megemlíteni – jó néhány más nevet is, ha a kérdés mindent átfogó történelmi elemzését tűztem volna ki célul. A teljes igazság kedvéért azonban hozzá kell tennem, hogy a két, egymással ellentétes irányvonal, sajnos, nem volt egyensúlyban, az antiszemita túlsúlyban volt. *„Nem kell tagadni, sem csökkenteni az értelmiségi elit bizonyos, mélyen demokratikus, az antiszemita gondolkodásmódot elítélő szegmentumának jelentőségét. De nem tudom miért, ennek a demokratikus sávnak a visszhangja állandóan visszafogottabban jelent meg, a fő helyet, sajnos, az antiszemita mentalitás foglalta el"* (Z. Ornea, 1997. 10. o.).

4. 2. A kommunista rendszer az első, „internacionalista" fázisában eltávolította a közéletből a nyilvános antiszemita diskurzust. Kitiltott azonban mindenféle vitát is az antiszemitizmusról, bármilyen hivatkozást a megelőző zsidóellenes állami akciókra. A hazai és a külföldi fasizmust azonban általánosságban támadta – éppenséggel hevesen – rendszerint anélkül, hogy hivatkozott volna annak nyílt és agresszív zsidóellenes irányulására. A zsidók helyzete a román társadalomban, a múltban és a jelenben, érinthetetlen *tabuvá* vált. Rövid időn belül, azzal együtt, hogy megerősödött a nacionalizmus felé mutató orientáció – ez próbálkozás volt arra, hogy a romániai kommunista rendszer legitimizálja önmagát – ismét megjelentek az állami antiszemitizmusnak az előző paragrafusban említett elemei. Később a Ceauşescu-rendszerben, e rezsim nacionalista irányvételének elmélyülésével és megszilárdulásával együtt, újból felütötte fejét a nyilvános antiszemita diskurzus, először visszafogottabban, majd később teli szájjal harsogták, főleg egyes újságírók, történészek és irodalmárok. Az olyan lapokban, mint a *Săptămîna* és a *Luceafărul,* a „protocronista" irányzatnak többé-kevésbé kiművelt képviselői, a diktátor udvari költői és a xenofób hagyományok iránt csodálatukat kifejező szociológusok teljesen büntetlenül írtak és hoztak forgalomba határozottan és nyíltan antiszemita írásokat s ezeket nem követte semmiféle nyilvános replika, bár megérdemelték volna. A most tárgyalt periódusban megindították a legionárius mozgalom és az Antonescu-féle diktatúra „újraértékelését", tulajdonképpen rehabilitálását, azzal a motivációval, hogy ezeknek nemzeti-hazafias jellegük volt, elhallgatva eleve antidemokratikus, diktatórikus voltukat (ez utóbbi a kommunizmussal közös vonásuk volt). A totalitarizmus utáni szakaszban az antiszemita diskurzus első frontvonalában nagyjából ugyanazok szerepelnek, akik a Ceauşescu-rendszerben ezt az irányvonalat érvényesítették.

4. 3. Röviddel 1989 decembere után a nyilvános antiszemita diskurzus ismét megjelent, a két világháború közötti periódushoz hasonlítható eréllyel. Az olyan hetilapok, mint az *Európa* – ez nyíltan Európa-*ellenes* nyugatellenes beállítottságú – és a *România Mare* még 1990-től általában a nacionalizmus, különösképpen az antiszemitizmus programatikus zászlóvivői. Ezeknek szekundált vagy szekundál egy sor, többé-kevésbé sötét, ilyen vagy olyan mértékben jelentős publikáció, vannak közöttük bevallottan legionáriusok vagy neolegionáriusok, ezeket itt nem sorolom fel. A könyvüzleteket és az utcai könyvstandokat elözönlötték az antiszemita kiadványok, Hitler *Mein Kampf*-jának román fordításától egészen a *„Sion bölcseinek feljegyzései"* című elhíresült hamisítványig.

A mai antiszemita diskurzus témái a régi, nagyon jól ismert témák: a zsidóknak személy szerint és a zsidóságnak, mint csoportnak bűnéül róható fel minden rossz, ami az országban és a világban történt és történik, a zsidó a rossz megtestesítője, ő az, aki természete szerint árt a román népnek. A ma folyó antiszemita diskurzus ugyanolyan ellentmondásos, belsőleg következetlen, akárcsak a megelőzők, ugyanannyira érzéketlen a logikai ellentmondás-mentesség követelményével szemben, ugyanúgy erőszakos-agresszív a másik féllel szemben.

A fő mintapéldány, amelyet itt röviden bemutatok, C. V. Tudor publicisztikájából való. Valamelyest véletlenszerűen választottam ki sok ilyen hangvételű írása közül két hosszú cikket, a *Diavolul în Ţara lui Dumnezeu* és *Inimă de slugă* címűeket. Érthető, hogy „Ţara lui Dumnezeu" – „Isten országa" – Románia, a „diavolul" – az ördög – pedig a zsidóság, az országban és ugyanakkor az egész világon, akárcsak az „inimă de slugă" – „szolgalélek" (szószerint „szolgaszív") – amely azonban uralni akarja az egész világot és sikerült is alárendelnie magának. Az érvelés – ha egyáltalán érvelésnek lehet nevezni egy ilyen zagyvaságot – közismert: a zsidók jelentik a világon minden rossz forrását, főleg a zsidó gazdagok, bankárok. Ők a támaszai és mozgatói a kapitalista rendszernek, amely kizsákmányolja a világot, ők hozták létre a kommunizmust, amely támadja a kapitalizmust, ugyanők esküdtek össze a kommunizmus ellen, beleértve különösképpen a ceausiszta rendszert, amelyet összesküvésükkel szétromboltak. S a diabolikus csúcs: *„éppen a zsidó közösségek juttatták hatalomra Hitlert"* – olvassuk a második cikkben – és *„a zsidó nép kevesebbet szenvedett, mint más." „Ma a világot néhány politikai-pénzügyi jellegű cionista szervezet vezeti: a Zsidók Világkongresszusa, a Joint, a 300-ak Tanácsa"*. Ez az utóbbi titokzatos bizottság a *„nemzetközi okkultizmus"* csúcsa, kényszerképzetként minden antiszemita közleményben erre utalnak, mint a világban létező valamennyi rossz láthatatlan fejére. Ugyanebben az összefüggésben az antiszemitizmus igazolásának csalhatatlan argumentumaként feleleveníti a zsidók „eredeti bűnét", az istengyilkosságot, ami miatt minden zsidó ivadék megérdemli a gyűlöletet és büntetést. S e nemzetség bűneinek aktualizálása végett, főleg az első

cikkben, ez olvasható: *„Nagyon világosan ki kell mondani, hogy valamennyi amerikai nagy bankár zsidó családból származik"; „valamennyi hitel mögött, amelyet a Nemzetközi Valutaalap, az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank vagy pénzügyi hatáskörrel felruházott más szervezet ad, zsidó származású bankárokból alakult csoport húzódik meg".* Ha ezek a szervezetek kölcsönt nyújtanak, azért teszik, hogy leigázzák az illető országot; ha nem adnak hitelt, tönkre akarják azt tenni. Mivel – jól figyeljünk – *„Románia tényleges gazdasági veszélyt jelenthet az amerikaiaknak"* (sic!), tehát Románia gazdaságát előbb szét kell rombolni, majd le kell igázni: *„Egyes külföldi csoportok, főleg a zsidó származású amerikai bankárok ki akarják fosztani Románia erőforrásait és az országot külső ellenőrzés alá akarják helyezni".* Belülről az ördögöt a szabadkőműves páholyok testesítik meg, amelyeket a zsidók népesítenek be és manipulálnak (*România Mare*, 1996. augusztus 16. 12–16. p. és 1997. február 7. 18. o.).

E szerző magatartásának még egy vonását ki kell emelni: *„Nem voltam s nem vagyok antiszemita, hanem igazságos ember vagyok"* – írja a második idézett cikkében (s számos esetben ismétli más írásaiban). Miként lehet másként jellemezni a fenti és az ezekhez hasonló állításait, mint hogy antiszemiták? Az „igazságos ember" terjeszti a legféktelenebb antiszemitizmust, de igen tisztelt elődeitől eltérően nem hajlandó nyíltan vállalni álláspontjának adekvát minősítését. Ez a fondorlat nemcsak C. V. Tudort jellemzi, korunk egyik jelenségéről van szó, amelyet *„szégyenlős* antiszemitizmusnak" nevezek. A zsidóellenességnek ez a formája leplezi identitását, attól fél, nehogy az ezredvégen, fél évszázaddal a holocaust után kategorikusan szégyenoszlophoz állítsák. Alain Finkielkraut a *Le juif imaginaire* (1996) című munkájában azt írja, hogy amikor a fasizmus a gyakorlatban megvalósította a politikai (állami) antiszemitizmust, ez megrendítette a retorikus antiszemitizmus pozícióit. Ám C. V. Tudornál és elvbarátainál a *szégyenlős* antiszemitizmus megbonthatatlanul összefonódik a *szégyentelen* antiszemitizmussal, amely makacsul feleleveníti az avított képtelenségeket, makacsul ápol rég és teljes egészében megcáfolt ártalmas előítéleteket. Ez a politikai beállítottság a maga módján folytatja a Ceauşescu-féle rendszer állami antiszemitizmusának kétszínű politikáját, amely, mint az előző paragrafusban láttuk, nyíltan nem vallotta be zsidó-elleneségét, de így járt el. Ebben a gondolatmenetben idézem még egy jeles román értelmiségi néhány sorát: *„A legteljesebb határozottsággal mondom, hogy a holokauszt után a legszörnyűségesebb dolog az antiszemitizmus – legyen bár minimális – állhatatossága. Ismerek közéleti embereket, akik hibátlan erkölcsüket fitogtatják, kifogástalan demokratikus tartásuk van, bölcsen kiegyensúlyozottak, egyeseknél ez társul valamiféle pompázatos ünnepélyességgel, de magánemberként, néha még másként is, képesek habzó szájjal beszélni a zsidók ellen, itt és most, a mai Romániában"* (Petru Creţia: *Realitatea evreiească* 1997. március 16–31. o.).

A „szégyenlős" antiszemitizmusnak a „szégyentelennel" történő kombinálása egyik, teljesen illogikus változatát legalább röviden meg kell még említenem itt: arra a próbálkozásra gondolok, amikor egyes mai szerzők úgy szeretnék a hírhedt és erőszakos vasgárdista mozgalmat rehabilitálni, hogy *megtagadják* annak fasiszta, antiszemita jellegét, valamint teljes egészében tagadják a román holocaust létezését és általában a zsidóellenes üldözést Romániában a legionáriusok és Antonescu uralma alatt. *„Romániában nem létezett sem Holocaust a zsidók ellen, sem fasiszta rezsim"* – állítja Şerban Suru, a (neo)legionárius vezér (*Cronica Română*, 1996. november 29.). *„A legionárius mozgalom soha nem volt antiszemita, a szó mai értelmében. Csak a rasszizmus és a kegyetlen kizárólagosság alapján álló zsidó oligarchia ellen harcolt"* (ugyanaz a szerző az *Evenimentul zilei* 1997. október 3-i számában). *„Sem a vasgárdisták zsidóellenes gyilkosságait, de még csak elméleti, papírra vetett antiszemitizmusukat sem lehet bizonyítani! A legionáriusok nemcsak tetteikben, de még szavaikban sem voltak antiszemiták"* (Ion Coja, *România Mare*, 1997. április 25.). Ha a vasgárdisták nem voltak antiszemiták, akkor a mai antiszemiták miért bálványozzák őket, ha nem voltak fasiszták, akkor miért hivatkoznak rájuk a zsidók elleni és a demokrácia elleni mostani harcukban? Az irracionalizmus és a következetes gondolkodás természetesen kölcsönösen kizárja egymást.

Egy olyan országban, amely szeretné, ha befogadná Európa, egy újságíró vagy politikus nem vállalhatja nyíltan a maga antiszemitizmusát, mert ez előnytelen lenne számára, ezért a *sorok közötti* antiszemita sugallatok eljárását választják, ez egyik változata annak, amit „szégyenlős antiszemitizmusnak" neveztem. Az ilyen retorikus fogásokkal elkerülik a kategorikus megfogalmazásokat, nagylelkű nyilatkozatokat tesznek a „zsidó kultúra értékeire" és/vagy a „zsidó nép szenvedéseire" vonatkozóan, hogy a továbbiakban nyíltan vagy példálózva a román nép ellen elkövetett (kollektív, nem differenciált) „bűnükről" szóljanak. Megemlítek itt – ez alkalommal szándékosan elhallgatva a szerző nevét – olyan állításokat, amelyek „szimmetriát" állapítanak meg a romániai zsidók szenvedései és a román nép ellen *kollektíve, nem differenciáltan* elkövetett zsidó „bűnök" között; így például *egyes* zsidóknak 1940-ben Besszarábiában a román hadsereg ellen elkövetett (tulajdonított, nem bizonyított) ellenséges tettei és a besszarábiai és transznisztriai zsidók *elpusztítása* között Antonescu alatt, vagy a zsidók 1944 utáni prokommunista magatartása és az antiszemitizmus mostani újjáéledése között. Még a tekintélyes „22" című lap is elismerően idézi egy kiváló emlékíró megjegyzését 1945. februárjából: *„masszív antiszemitizmus teremtődik meg, de ez alkalommal ezt maguk a zsidók kreálják"*, és 1947 novemberéből: *„egyedül csak a zsidók vezetnek, Moszkva közvetlen ügynökei"*. Általában a zsidók, minden zsidó és csak a zsidók „hozták be" a kommunizmust Romániába Gheorghiu-Dej uralma alatt, 1947-ben. Abban az időben, amikor már a

tősgyökeres románok százezrei voltak a román kommunista párt tagjai és a román értelmiségiek java része, beleértve csúcson levő alkotókat is, felsorakoztak a vörös zászló alá és kulcspozíciókat foglaltak el, még mindig „csupán a zsidók" vezettek, és ez motiválná a tömegméretű antiszemitizmust! Mihai Răzvan Ungureanu méltán ítéli el ezt a „szimmetrikus perspektívát", amely feltételezi a többség és kisebbség „egyenlő bűnösségét", ami, alapjában véve, feed-back-ként igazolná a többségnek a kisebbség provokációi által kiváltott antiszemitizmusát (1995, 17–18. o.).

Az antiszemitizmust úgy is lehet terjeszteni, hogy ki sem mondják, le sem írják a „zsidó" szót. Íme egy ilyen mintapéldány, miként számol be egy román történész kutatásairól arra nézve, milyen vészes befolyása volt „Moszkva ügynökeinek" Romániára és általában az egész világra: *„A szovjet rendszer összeomlása előtt, de főleg utána egyesek közülük (akik Moszkvában vagy Bukarestben tartózkodtak) szétszóródtak Nyugaton, ahol a Ceauşescu-féle úgynevezett nacionál-kommunizmus bírálói lettek. Ők a mindenütt jelenlevő kominternesek típusa, akik eddig Keletről, most pedig Nyugatról tüzelnek, onnan, ahol hazára leltek – hányadikra? – s minket tanítanak demokráciára. Lényegében ugyanazokról van szó, akik 1939–1945-ben a Szovjetunió mellett megnyerték a második világháborút, majd később az USA mellett a «hidegháborút». Minden bizonnyal egy másik háborút helyeznek kilátásba. Most még nem tudjuk, vajon melyik táborban sorakoznak majd fel, s ki mellett fognak inni a győzelmi serlegből?"* (Gheorghe Buzatu, 1989, 7. o.; a kiemelések a szerzőtől). Napnál is világosabb, hogy itt a zsidók „nemzetközi összeesküvésének" régi elméletét tálalják. A notórius hazátlanok – „hányadik hazára leltek" a mai Nyugaton? – a hibásak a kommunizmus támogatásában, de annak cserbenhagyásában is, Ceuaşescu „úgynevezett" „nemzeti-kommunizmusának" denunciálásában (akit a maga idejében annak a vonalnak a képviselői, amelyről most írok, támogattak, éppen azért, mert Ceauşescu *nemzeti*-kommunista volt). Valószínűleg jobb lett volna, ha ezt a rendszert nem ítélték volna el, nem távolították volna el. Meg aztán a zsidók nyerték meg a második világháborút, amelyben az *arányok* tekintetében a legnagyobb véráldozatot hozták? S nem a nyugati, kapitalista és demokratikus rendszer nyerte meg a „hidegháborút", hanem megint csak a „mindenütt jelenlevő kominternesek", a zsidók? Akik még ráadásul – s ez mindennek a csúcsa – új háborút készítenek elő, nem tudni, ki ki ellen, de kiolvasható: azért, hogy végül teljes egészében alárendeljék maguknak a világot. Lehet-e ennél rosszindulatúbb és ésszerűtlenebb kijelentéseket tenni?

Ily módón eljutottunk a retorikus antiszemitizmus – általában a retorikus nacionalizmus – egyik hadicseléhez, ez abban áll, hogy felcicomázza magát olyan jelzőkkel, amelyekkel álcázni vagy enyhíteni akarja virulenciáját, igazolni igyekszik jogát arra, hogy egy modern és demokratikus társadalomban a *normális* ideológiák és politikai orientációk között polgárjogot nyerjen.

E hadicsel egyik változata az, amikor az antiszemitizmus a románok „megvédéséről" beszél, a „románizmus" önvédelmének jogosságáról szól a „zsidó veszéllyel", a zsidók által érvényesített „románizmus-ellenességgel" szemben.

Azonnal ki kell mondani, hogy ez a hadicsel nem tartalmaz egy szemernyi újdonságot sem: a zsidó veszélyről szóló papolás minden idők antiszemita érvelésének része volt, az előző évszázad utolsó évtizedeiben lett sokkal hangsúlyosabb, ahogy az előzőekben leírtam. A hitlerista retorika, valamennyi fasiszta rendszer és mozgalom retorikája felhasználta ezt. Hitler nem ismerte el soha, hogy a zsidók elleni gyűlölete ésszerűtlen és minden alapot nélkülöz, hanem azzal az állítólagos érvvel igazolta, mely szerint a zsidók halálosan veszélyeztetik a német népet. *Deutsche, wehrt euch!* Németek, védjétek magatokat a zsidóktól, szólt a hitlerista felhívás. A nagy többségnek *védekeznie* kell a kisebbséggel szemben, oly módon, hogy korlátozza, megfosztja minden jogától, míg végül megsemmisíti azt. A fasiszta, legionárius román antiszemita retorika ugyanígy érvelt. Akár elismeri, akár nem, ezen a nyomvonalon halad a mai neofasiszta típusú antiszemitizmus is, megpróbálja rehabilitálni és reaktivizálni, ismét életre kelteni ezt a végzetes hagyományt.

Példaképpen Achim Mihu *Sociologia mişcării legionare* című – kevésbé szociologikus, inkább apologetikus – tanulmányára utalok. A szerző fellép e mozgalom „régi és újabb befeketítői" ellen, elfogadja, hogy az antiszemitizmus egyik „hiányossága" volt e mozgalomnak, a másik pedig az erőszak, az agresszivitás; teszi azonban ezt azért, hogy mindkettőt állítólagos „tudományos objektivitással" elemezze és főleg igazolja. Nem a vasgárdisták találták fel az antiszemitizmust, írja a szerző, *„az antiszemitizmus régóta karriert futott be Európában. Ez európai érték"* (A. Mihu, 1995, 33. o.). Az első megállapítás kétségtelenül lényegbevágó, az antiszemita mentalitásért a legionáriusok nem vállalhatják az apaságot. Az antiszemitizmust „európai értéknek" tartani azonban notórius antiszemita hitvallás, teljes egészében idegen attól, amit a múltban, de főleg napjainkban „európai értéknek" lehet tartani. Mihu Eminescura hivatkozva indítja útjára érvelését, őt tartja a vasgárdista antiszemitizmus forrásának: a költő *„nem támadta a zsidó népet, nyelvét és kultúráját, hanem csak bizonyos viselkedési módját (merkantilizmus, korrupció, spekuláció, kizsákmányolás), amelyet a bukovinai és moldovai zsidóknál közvetlenül tapasztalt"* (idem). S ezt a viselkedési módot – tesszük hozzá – megengedhetetlen logikával a zsidó etnikumhoz kapcsolja, mintha a kapitalista viszonyok, termelés és árucsere körülményei közt más etnikumok tagjai között nem lettek volna „merkantilisak" „spekulánsok" és „kizsákmányolók"; másrészt meg nem engedetten általánosít, ilyen magatartást tulajdonít *minden* zsidónak, beleértve azokat is – az értelmiségieket, kisiparosokat, akik inkább nyomorban, mint jólétben éltek – akik legkevésbé sem voltak „kizsákmányolók". S itt lép közbe a zsidóellenes magatartás „feldíszítése" a „védekező" minősítéssel, amelyről beszéltem: ezt a viselkedést *„be lehet sorolni egy olyan antiszemitizmus keretei közé, amely*

szolgálja az említett zónában a románok túlélését és a konkurenciát (a románok támogatását annak érdekében, hogy megbirkózzanak a zsidók nyomásával)" (idem). A legionárius antiszemitizmus – az idézett szerző szerint – rendületlenül haladt előre a románok „védekező antiszemitizmusának" vonalán, olyan veszedelem ellen – ennek létezésében egy pillanatra sem kételkedik, ellenkezőleg, a továbbiakban néhány statisztikai adattal alá is támasztja – mint amilyent a zsidók jelentettek. Az adatok közismertek, arra vonatkoznak, hogy a húszas években túlreprezentáltság volt néhány fakultáson és román líceumban, néhány moldvai városban, ahol – miként arra rámutattam – a zsidó lakosság valóban nagy számban élt. Két statisztikai táblázatot is bemutat a szerző, ezekből hasonlóképpen kitűnik a zsidó iparosok és kereskedők túlreprezentáltsága három moldvai megyében, 1906-ban és 1905-ben (ilyen sorrendben, az 1920-ra vonatkozó előzetes adatok *után*!), mintha a dolgok ilyen állása a zsidóknak a románokkal szembeni ellenségességét fejezné ki, elhallgatva e zsidó kézművesek és kereskedők hozzájárulását az akkori Románia mélységesen premodern gazdasági-társadalmi struktúráinak modernizálásához. Majd folytatásként beszél *„egy számbelileg kisebbségi, de gazdaságilag s bizonyos esetekben társadalmilag privilegizált társadalmi csoport"*-ról (kiemelés tőlem, R.E.) (A. Mihu, 1995, 35. o.). Privilegizált zsidók 1908-ban, Moldvában, amikor nagy többségüket a törvények diszkriminálták, nem élvezhették az állampolgári jogot? Privilegizáltak, amikor egész létezésük e dátum előtt és után negatív diszkriminációnak és ellenszenvnek volt kitéve? S íme a következtetése: *„ez a túlélési és verseny-antiszemitizmus" „valamennyire magyarázható volt amikor Corneliu Zelea Codreanu a iaşi-i diákmozgalom vezére lett"* (idem). „Valamennyire magyarázható", tehát *igazolt, természetes.* S íme az érvelés utolsó láncszeme: 1923-ban C. Z. Codreanu, I. Moţa és mások *„előkészítettek egy felszámolási akciót"* (kiemelés tőlem, R.E.): *„az akkor Romániában élő kétmillió zsidó közül, úgy gondolták, kiválasztják a legreprezentatívabbakat: rabbikat, (zsidó) bankárokat és végül a sajtó bizonyos (ugyancsak zsidó) embereit. Amikor lefogták őket, valaki megkérdezte, miért nem használták a legális utat, ha azok, akiket likvidálni akarnak, valóban bűnösök. Corneliu Zelea Codreanu szónokian így válaszolt: «bejártunk mi már eddig minden legális utat»"* (A. Mihu, 1995, 35–36. o.). A szerző nem fűz ehhez semmiféle kommentárt. Tehát a lehető legvilágosabb az álláspontja, hogy szegény legionáriusok nem tudták törvényes úton likvidálni a „reprezentatív zsidókat", kénytelenek voltak merényleteket kitervezni! Igaz, ezután olyan szöveg következik, amelyben a szerző állítja, hogy a vasgárdistáknak egyes *román* tudósok és politikusok ellen elkövetett erőszakos cselekedete *„semmiképpen nem volt jogos, függetlenül attól, hogy a vasgárdisták miképpen legitimizálták vagy milyennek látták azokat"* (A. Mihu, 1995, 37. o.), hogy aztán mindezt szofizmussal elkenje, miszerint valamely (erőszakos) cselekedet törvényes vagy

törvénytelen voltát nemcsak a kormányzat (a jogrend) szemszögéből kell megítélni, hanem a közvélemény nézőpontjából is, márpedig Romániában a húszas és harmincas években a lakosság jelentős része úgy vélte, hogy *„egyes erőszakos vasgárdista tettek" „igaz cselekedetek"* voltak. (A. Mihu, 1995, 38. o.). Végül is tehát a gyilkosságokat is igazolni lehet a közvélemény bizonyos részének – egyébként tényleges – csatlakozásával.

S még egy észrevétel e szöveggel kapcsolatban: miként fentebb rámutattam, a „kétmillió zsidó", akiről A. Mihu szól legionárius forrásokra hivatkozva, soha nem létezett. A szociológus ne ismerné a hivatalos román népszámlálás 1930-as és 1940-es adatait, amelyekre utaltam? Képzeletbeli, a valóságosoknál (maximum 800 000, 1940-ben) sokkal nagyobb számok közlése az antiszemita mentalitásban azt szolgálja, hogy növelje a „veszélyt", amelyet a zsidók jelentettek a román nemzet számára.

4. 4. E paragrafuson belül meg kell tárgyalnunk a „zsidók nélküli antiszemitizmus" témáját is. A sajtóban zsidók és nem zsidók egyaránt emlegetik, mennyire megmagyarázhatatlan különlegesség az antiszemitizmus megléte olyan országban, ahol majdnem egyáltalán nincsenek zsidók. A zsidók tömeges jelenlétének a hiányára néha érvként hivatkoznak a tekintetben, mennyire nem káros az antiszemitizmus: miért húzzuk meg a vészharangot, amikor az antiszemita megnyilvánulásoknak hiányzik a céltáblája? Hiszen nem fenyegetnek senkit.

Egy komolyabb elmélkedés kimutatja, mennyire megalapozatlan a kérdés ilyen felvetése. Először is: a „zsidók nélküli antiszemitizmus" napjainkban a legkevésbé sem újdonság, a történelemben jól ismert jelenség. Daniel Jonah Goldhagen, a *Hitler's Willing Executioners* (1996) című, visszhangos könyv ismert szerzője kiemeli: Nyugat-Európában, a középkorban ez szabály, nem pedig kivétel volt. Angliában 1290 és 1656 között gyakorlatilag nem voltak zsidók, de az angol kultúrát ebben a periódusban átitatta az antiszemitizmus, ez a jelenség nem hiányzott a középkori Franciaországban vagy Spanyolországban sem, miután kiűztek minden zsidót. Goldhagen még Németországgal kapcsolatban is kiemeli, hogy a 20. század első felében a zsidók elsősorban a nagy városokba koncentrálódtak, egész tartományok voltak, főleg falvak, ahol nem éltek zsidók, következésképpen e tartományok lakosainak nem volt semmiféle tapasztalata a zsidókkal kiépített közvetlen kapcsolatokra nézve, ami nem akadályozta a népi antiszemitizmus nagyon is eleven megnyilvánulásait (Goldhagen, 1996, 61–63. o.). Ehhez hozzáteszem, hogy Németországban a zsidó lakosság számaránya az összlakossághoz mérten általában jóval kisebb volt, mint ugyanazon periódusban Romániában, vagy a többi kelet-európai országban, ahol – miként mondottam – az európai zsidóság többsége élt.

Napjainkban Romániában, akárcsak más országokban – például Lengyelországban – tulajdonképpen nem beszélhetünk „zsidók nélküli", hanem csak *kevés* zsidóval szemben megnyilvánuló antiszemitizmusról. Úgy tűnik, több tényező hat. Először is,

az antiszemiták szemében a *kevés* zsidó is túl sok: még egy is sok. Másodsorban az antiszemitizmusnak jó az emlékezőtehetsége, nem mond le könnyen a zsidók román közéletben játszott *túlzott* szerepének kliséjéről. Vasile Matei RNEP-es képviselő nemrég kijelentette: *„Van 8 000 zsidó az országban, de mindeniknek döntéshozó szerepe van* (az *Adevărul de Cluj* 1997. július 20. sz. után). A valóságban mintegy 14–15 000 zsidó van, többségük előrehaladott életkorú nyugdíjas, aki már rég feladott mindenféle politikai tevékenységet. Csak néhány száz zsidó aktív, akit valóban *látni lehet*. Azonban ők sem foglalnak el döntéshozó funkciót országos szinten, kivéve néhány személyt, akiket ujjainkon meg tudnánk számolni. Az más kérdés, hogy „zsidó az, akit «mások» zsidónak tartanak". Az antiszemita kiadványok időnként listákat közölnek azokról a „zsidókról", akik vezető poszton vannak, ezeken szerepelnek románok is, akiket a szélsőséges antiszemiták vonala ellenségnek tart, továbbá zsidóknak nyilvánított személyek, akiknek – a fasiszta törvénykezés elvei szerint – az elődei között, ténylegesen vagy feltételezetten zsidók *is* voltak, anélkül, hogy az illetők ennek tartanák magukat. Egy hírhedt botránylap, az *Atac la persoană* című, az 1997. december 2-i számában kétszáz újságíró, író, művész, politikus és üzletember nevét tartalmazó listát közölt azokról, akiket zsidónak minősít. Ugyanez a lap az 1998. március 2-i számában visszatért a témára, *Antiromânismul semit* címmel uszító cikket közölt, kiegészítette azoknak a zsidóknak listáját, akik *„uralják a művészeteket és a mass mediát"*; ez 70 nevet tartalmazott. Mindkét felsorolásban azok mellett, akik nem tagadják meg zsidó mivoltukat, de tényelegesen beépültek a román kultúrába s mint ilyeneket ismerik (s többségüknek román neve van), ott szerepelnek olyanok is, akiknek egészen biztosan semmi közük a zsidósághoz, köztük a román televízió volt vezetője, akiről köztudott, hogy a román nacionalizmus bősz exponense. Mindenesetre összesen 270 névről van szó, nem tíz- és tízezrekről, amikor Románia összlakossága több mint 22 millió. Természetesen az antiszemiták szemében ez *túl sok*. Egyébként ismételten ugyanilyen próbálkozásokba kezdett C. V. Tudor is, aki hosszan sorjázva közölte a román közéletben szereplő „gyűlöletes" zsidó neveket. Az ő listáját is a szabadjára engedett önkényesség uralja: adott pillanatban Theodor Stolojannak, az ország volt miniszterelnökének a neve is szerepelt rajta zsidó címkével ellátva, akárcsak a volt védelmi miniszter, Victor Athanasie Stănculescu. E sorok írója természetesen nem ismeri e személyek családfáját, de tudja: a Ceauşescu-féle káderosztályok gondot fordítottak arra, hogy abban az időben a magas rangú személyiségek és tisztségviselők között – mint amilyenek az említettek voltak – ne tűrjék meg a zsidókat. Mindennek a teteje az, hogy a szerző zsidónak titulálja Elena Ceauşescut, a volt diktátor „gonosz feleségét", aki maga is a román állami antiszemitizmus ádáz mozgatója volt (*România Mare* 319. sz. 12–13–14. o.) C. V. Tudor ismételten kifejezte csodálatát és hűségét Nicolae Ceauşescu, a „nagy „és „igazi" román iránt, sajnálja eltűnését az ország éléről. Ugyanő többször „fajárulónak" nevezett olyan románokat, akiknek magyar vagy zsidó házastársuk

van. Következésképpen, ha Ceauşescu egy zsidó nővel házasodott össze – s ráadásul élettársát nagyra becsülte, nemde? –, akkor e szerző szemében neki is el kellett volna vesztenie azt a minőségét, ami miatt még ma is tiszteli. Csakhogy a következetesség az antiszemita – és általában a nacionalista – gondolkodás és nyilatkozatok szerkezetébe nem tartozik bele. Legújabban ugyanaz a szerző zsidónak titulálta még a román államelnököt is (*România Mare,* 1998. május 8. 2 és 16. .). Látható, hogy az ő felfogásában a politikai ellenfél zsidónak minősítése a legnagyobb szidalom.

5. Zárógondolatok

Egy nemrég románra fordított könyvben – az *Eichmann în Ierusalim* című̈ben –, amely a zsidó probléma „végső megoldásában", a megsemmisítésben az egyik fő szervező szerepét játszó személy nyilvános bírósági tárgyalásával foglalkozik, Hannah Arendt tesz egy meglepő megjegyzést, ami nálunk indokolt sértődést keltett: *„A háború előtti Európában Románia volt a legantiszemitább ország"* (1997, 208. o.). Mielőtt vita tárgyává tennők ezt a megállapítást, ki kell hangsúlyoznunk néhány dolgot. Először is nem akármilyen írónőről van szó (nem valami „nagyságáról, aki nekifogott írni", miként nálunk nyilvánosan aposztrofálták), hanem századunk filozófiai és társadalmi-politikai gondolkodásának reprezentatív, élvonalbeli képviselőjéről, aki talán a legjelentősebb művel gazdagította a totalitarizmus elméletének irodalmát (*The Origins of Totalitarism,* 1955, románul *Originile totalitarismului.* 1994), ebben megalapozza a náci (fasiszta) és a kommunista totalitarizmus közös természetének gondolatát. Az Eichmann-perről írt könyv visszhangjaként ismételten kijelentik vagy inszinuálják azt, hogy a szóban forgó megállapítás mögött a szerzőnő rosszindulata húzódik meg, vagy hogy ez éppenséggel egy románellenes akciónak a kifejeződése, gyökerei valamilyen világméretű „összeesküvésben" keresendők; mindez képtelensége miatt egyszerűen nevetséges, de ugyanakkor nyilvánvalóan az antiszemitizmus számlájára írandó. Hannah Arendt nem *személyes indítékból* vet bármit is Románia szemére, azt rója fel neki, amit bármelyik más országnak, ahol holocaust történt. Hannah Arendt a könyvében ugyanakkor felsorakoztat adatokat is (természetesen vitathatókat és valóban sokat vitatottakat) a román holocaust méreteire vonatkozóan, elvileg Románia részvételére a zsidók megsemmisítésében, adatokat, amelyeket a kommunista rendszer elhallgatott s az antiszemitizmus mindmáig igyekszik megkerülni vagy tagadni. Hannah Arendt ismerte a világháború előtti romániai antiszemita törvénykezést, számos román elit-gondolkodó és az országot kormányzó személy virulens antiszemitizmusát. Ezeknek az ismereteknek a birtokában kívánta kiemelni az antiszemitizmus meghatározó jelenlétét a román közéletben, annak ellenére, hogy hivatalosan és retorikusan következetesen tagadják ezt a tényt.

Visszatérve most már magára a kijelentésre: ez, szerintem, téves, nem támaszkodik *elegendő* észérvre, bár nem mentes ésszerű megalapozástól, nem a

fantázia szülte. Egyetlen általánosító és elvont kijelentés sem *támaszkodhat* elegendő érvre, hiszen hiányoznak a nemzetközi összehasonlítás empirikus alapjai. Nem lehet megalapozottan sem azt kijelenteni, hogy a román antiszemitizmus *rosszabb*, sem azt, hogy *jobb* lett volna, mint bármelyik nemzeté. Nem lehet megalapozás nélkül általában szólni az antiszemitizmusról – miként azt az előző oldalakon megpróbáltam bizonyítani – az állami, valamint a retorikus és népi antiszemitizmus közötti különbségtétel hiányában. Pontosan és korrekten össze lehet hasonlítani a különböző államok törvényhozásában és akcióiban az antiszemita elnyomást az áldozatok száma és a következmények révén. Ebben az összevetésben Románia a holocaustot megvalósító országok rangsorolásában valóban jelentős helyet foglal el. Ez a tény motiválta Hannah Arendtet akkor, amikor a szóban forgó kijelentést tette. Nem lehet összehasonlítani – mert pontosan nem mérhető – az ideológusok antiszemita diskurzusainak virulenciáját. Miként az előző paragrafusban megpróbáltam bizonyítani, nem lehet kijelenteni, hogy mindazok, akik a román nyilvánosságnak írtak vagy beszéltek a zsidókról, antiszemiták lettek volna; ellenkezőleg, meggyőző példákat hozhatunk a demokratikus, humanista magatartásra is. De ugyanakkor megalapozottan kijelenthetjük, hogy a két világháború közötti és a második világháború utáni közismert román ideológusok *többsége* valóban antiszemita volt. Az e témára vonatkozó, releváns jellegű empirikus tanulmányok hiányában azonban nem lehet összehasonlítani a különböző nemzetek népi antiszemitizmusának intenzitását és hatókörét, nem lehet biztos kijelentéseket tenni arra nézve, vajon a román nép antiszemitizmusa erőteljesebb vagy kévésbe erőteljes volt-e, mint a más népeké.

Következésképpen tehát, az olyan általánosító kijelentéseket, mint a Hannah Arendté az érdekeltek sértőnek foghatják fel. S valóban azok. De nem inkább, s nem kevésbé sértőek, mint a zsidókra vonatkozó olyan általánosító kijelentések, amelyeket az antiszemiták rendszeresen használnak. Csakhogy az antiszemitizmus, általában a nacionalizmus – miként azt többször hangsúlyoztam– előszeretettel dolgozik kettős logikával, hevesen elítéli másokban azt, amit ő maga rendszeresen elkövet: a meg nem alapozott általánosítást.

Végső következtetésként: a román népet nem lehet komolyan, átfogóan antiszemitizmussal jellemezni. Nem lehet komolyan, globálisan az antiszemitizmus hiányával sem jellemezni. Egészen biztos, hogy a román nép nem a „legantiszemitább", de nem a „legkevésbé antiszemita" nép sem Európában, sem a világon. Ami az állami és a retorikus antiszemitizmust illeti, ez erőteljesen áthatotta Románia modern történetét, és – sajna – máig sem irtották ki. A mai próbálkozások arra nézve, hogy elrejtsék, vagy éppen tagadják meglétét, csakis az életerős antiszemita mentalitás megnyilvánulása. S ugyanakkor szembehelyezkedés a demokráciával.

(1998)

KÖNYVÉSZET

ANCEL, Jean (ed., 1986): *Documents concerning the fate of Romanian Jewry during the Holocaust,* The Beate Klarsfeld Foundation, New York

ARENDT, Hannah (1997): *Eichmann în Ierusalim, un raport asupra banalității răului,* Editura All, Bukarest

BENJAMIN, Lya (ed.) (1993): *Evreii din România între 1940–1944.* I. köt. *Legislația antievreiască,* Editura Hasefer, Bukarest

BOIA, Lucian (1977): *Istorie şi mit în conştiința românească,* Humanitas, Bukarest

BUZATU, Gheorghe (1998): *În arhivele Kremlinului,* In: *Adevărul literar şi artistic,* február 3

CARP, Matatias (1946–1948): *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România,* I–III. köt. Socec, Bukarest,

Centrul de Sociologie Urbană şi Regională (1997): *Sondajul național de opinie,* 1997 december, 4–11

CULIC, I. – HORVÁTH, I. – LAZĂR, M – MAGYARI, N.L. (1998): *Români şi maghiari în tranziția postcomunistă. Imagini mentale şi relații interetnice în Transilvania,* CCRIT, Kolozsvár

DIMONT, Max *I.* (1997*): Evreii, Dumnezeu şi Istoria*, Editura Hasefer Bukarest

Enciclopedia României, I. köt. 1938

FINKIELKRAUT, Alain (1996): *Le juif imaginaire*, Éditions du Seuil, Párizs

GOLDHAGEN, Daniel Jonah (1996): *Hitlers willige Vollstrecker. Ganz gewöhnliche Deutsche und der Holocaust*, Siedler Verlag, Berlin

HILBERT, Raul (1997): *Exterminarea evreilor din Europa,* I–II. köt. Editura Hasefer, Bukarest

IACOB, Gh (1996): *Structura etnică a României în secolul XX*, In*:* Nicolau, Adrian – Ferréol: *Minoritari, marginali, excluşi*, Polirom, Iaşi

IANCU, Victor (1996): *Evreii din România (1966–1919) de la excludere la emancipare*, Editura Hasefer, Bukarest

(1994): *Ideea care ucide. Dimensiunile ideologiei legionare, Culegere de studii, antologie de texte,* Editura Noua Alternativă

IONID, Radu (1997): *Evreii sub regimul Antonescu*, Editura Hasefer, Bukarest

KIVU, Mircea (1994): *O abordare empirică a relației dintre români și maghiari*, In*: Revista de cercetări sociale*, 4. sz.

MIHU, Achim (1995): *Sociologia mișcării legionare,* In: Eugen Weber*: Dreapta românească, Editura Dacia, Kolozsvár*

NEUMANN, Victor (1996): *Istoria evreilor din România,* Editura Amacord, Temesvár

OIȘTEANU, Andrei (1997): *Mythos și Logos. Studii și eseuri de antropologie culturală*, Nemira, Bukarest

ORNEA, Z. (1995): *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească*, Editura Fundației Culturale Române, Bukarest

ORNEA, Z (1997): *Mentalitatea antisemită*, In: Dilema, szeptember 12–18

PAVEL, Dan (1995): *Etica lui Adam*, Editura Du Style, Bukarest

PETRU, Marta (1998): *Doctrina legionară și inteligheția interbelică,* In*: Apostrof,* 4. sz.

SAFRAN, Alexandru (1996*): Un tăciune smuls flăcărilor. Memorii*, Editura Hasafer, Bukarest

SARTRE, Jan-Paul (1954): *La question juive, Gallimard, Párizs*

UNGUREANU, Mihai Răzvan (1995*): Opțiuni istoriografice,* In: *Sfera politicii*, 33. sz.

VOLOVICI, Leon (1995): *Ideologia naționalistă și „problema evreiească" în România anilor '30*, Humanitas, Bukarest

ZISSU, Al. (1993*): Sioniștii sub anchetă. Declarații, confruntări, interogatorii 10 mai 1951–1 mai 1952,* Edart–FPP, Bukarest.

X. INTERKULTURALITÁS ÉS MULTIKULTURALITÁS

Az interkulturalitás és multikulturalitás jelenségei sokkal régebbiek, mint – az ilyen kifejezésekkel, viszonylag újabban – róluk folyó vita. Európát illetően – hiszen e jelenségek elsősorban európai összefüggésben érdekelnek minket – az interkulturalitásnak és multikulturalitásnak sok évszázados, több szempontból nyilvánvaló valóságtartalma van.

A két szóban forgó terminus egymáshoz közelálló, de mégsem azonos tartalmakat jelöl. A publicisztikában a két fogalmat gyakran egymással felcserélve használják, ami bizonytalansággal telíti az ilyen üzenetet. Megpróbálom tehát a szükséges megkülönböztetést érvényesíteni. A tartalmukat, gondolom, a következőképpen lehet megközelíteni: az *interkulturalitás* a különböző, szomszédos vagy nem szomszédos, viszonylag önállóan fejlődő, saját történelmi útjukat követő etnikumok (népek, nemzetek) kultúrájának sokoldalú és egymást keresztező kölcsönös gazdagítását jelenti; a *multikulturalitás* arra vonatkozik, hogy egy bizonyos területen, valamilyen államalakulatban különböző etnikumok együtt élnek, az egyik rendszerint a többség, a másik (vagy mások) a kisebbség s ilyen keretek között a kisebbségi identitást többé-kevésbé tolerálják, szerencsés esetben éppenséggel tisztelik és ösztönzik. Az így értelmezett multikulturalitás jelenségében természetesen szükségképpen megmutatkozik az interkulturalitás is, a meghatározott területen, az adott állami formáció keretén belül együtt élő kultúrák kölcsönös egymásra hatása.

A nacionalista kizárólagosságot hirdető ideológiák kétségbe vonják az egyiket is, a másikat is, az interkulturalitással szemben felhevítik a külső hatásoktól meg nem rontott nemzeti szellem sajátosságát, a multikulturalitással pedig szembeállítják a másság intolerálását, a „mások" asszimilálását és a kulturális egyneműség eszményét. Az interkulturalitás túlságosan nyilvánvaló jelenség

ahhoz, hogy tagadni, vagy *de plano* el lehetne utasítani a probléma komoly vizsgálatát, mégis napjainkban számos problematikus és problematizálható vonatkozása van. A multikulturalitásnak pedig azért vannak kérdéses implikációi, mert a többség és kisebbség viszonyát érinti az illető társadalmi alakulat keretei között; nemcsak a többségi nacionalizmust képviselők utasítják el, hanem bizonyos vonatkozásban a kisebbségiek is, mert úgy vélik, identitásuk megőrzésére irányuló törekvésüknek ellentmond. A dolgokat mindkét oldalról közelebbről elemezni kell.

1. Interkulturalitás

A művelt európai kultúrában évszázadok óta sok jelentős téma országhatárokon áthatolva terjed és ihlet meg új meg új alkotásokat, ezek szervesen beépülnek a különböző nemzeti kultúrákba, megannyi értékes alkotást ihletnek meg, amelyek azután közös értéket képeznek. Nem a forrás számít, hanem a témák termékenysége, a különböző nemzeti kultúrákat átható ereje. Íme egy példa: a *Don Juan*-téma. 1630-ban Tirso de Molina spanyol drámaíró írt nem különleges művészi értékkel bíró színdarabot *El burlador de Sevilla o el convidado de piedra* (A sevillai csaló, avagy a kővendég) címmel, ez aztán kiindulópontja lett egy sor remekműnek. A francia Molière nyitotta meg ezt a hosszú sort a maga *Don Juan ou le festin de Pierre*-jével. Következett a német (osztrák) Mozart operája, a *Don Giovanni*. Mozart librettóírója olasz volt, pontosabban olasz zsidó, Lorenzo da Ponte. Egy olasz stílusú opera a német zene csúcsán. Erről az operáról Kierkegaard dán filozófus híres esszét írt, címe *Don Juan – az érzéki zsenialitás mint csábítás,* ebben úgy értelmezte a mozarti operát, hogy az tökéletesen kifejezi magának a zenének a lényegét, az emberi szenzualitás megjelenítését. Századunkban az ír G. B. Shaw folytatta a sort a *Don Juan Tenorio* című szatirikus darabjával, a német Richard Strauss pedig a *Don Juan* című szimfonikus költeményével. Még más változatok is vannak, a sor nem zárult le. Mindezekben a munkákban ugyanarról a sevillai spanyol nemesről és környezetéről van szó. Egyazon téma számtalanszor átalakulva, különböző szögekből megvilágítva, anélkül, hogy valaki is elfelejtette volna, vagy kétségbe vonná eredetét. A téma maga megszámlálhatatlan átdolgozásában és átformálásában az európai kulturális örökség kincsestárának szerves része; ez a kincsestár maga, a dolgok természetéből fakadóan, interkulturális.

Az ilyen példák számát növelni lehet. Meg lehet említeni a *Doktor Faustus* témát, utalva Marlowe és Goethe drámáira, Bizet operájára, Berlioz szimfonikus költeményére és sok másra. Az európai kultúra nemzeti keretek között fejlődött, de mint egész – interkulturális termék. Ez a megállapítás nemcsak a művészetekre, az irodalomra és zenére vonatkozik – talán ezekben nyilvánvalóbb –, hanem a filozófiára és tudományra is. A nagy eszmék nem maradtak annak a népnek kizárólagos

tulajdonában, amelynek keretei között megszülettek. Nem az önmagába zártság termékenyíti meg a kultúrát, hanem a kitárulkozás a világ felé.

A fenti kijelentéseket könnyen lehet bizonyítani az európai és világméretű interkulturalitás tényeivel. A nagy világvallások nem nemzeti termékek és – a judaizmus kivételével – nem kapcsolódnak kizárólag egyetlen néphez. Maga a kereszténység is mint világvallás a judaista hagyományok alapján jött létre, a világkultúrában állandóan beszélnek a judeo-keresztény hagyományok folytonosságáról. Ugyanakkor az egész európai vagy nyugati művelődés a kereszténység előtti, ókori, görög-római civilizációra és kultúrára épül, kétségtelenül ez jelenti közös gyökerét. S ha mélyebbre hatolunk a múltba, akkor a görög kultúra egyes keleti, egyiptomi és kelet-mediterrán hatások alkotó integrálásának eredménye (Karl Popper, 1998, 124. o.). Az európai kultúrát a középkorban az erőteljes arab hatás gazdagította, amely egyebek között közvetítő szerepet töltött be az ókori hellén kulturális örökség felélesztésében. A nagy európai áramlatok, a reneszánsz és a humanizmus, a felvilágosodás, a barokk, a klasszicizmus, a romantika akárcsak a poszt-romantika, a modern és posztmodern ízig-vérig interkulturális jellegűek, nem kizárólagos tulajdonuk egyetlen nemzetnek sem. A modern tudományos racionalizmus minden nép közös java. Descartes és Spinoza nem csak franciaként és hollandként gondolkodott, műveiket, azok szellemét – természetesen különböző módon és mértékben – a legkülönbözőbb nemzeti kultúrák fogadták be. A nagy filozófiai eszmeáramlatok, a tudományos kutatás fő irányzatai ízig-vérig interkulturálisak: a megismerés előrehaladása elképzelhetetlen az eszmék határokon átnyúló szabad mozgása nélkül, anélkül, hogy ne fogadnák be őket alkotóan minden országban. *„Az európai tudománytörténetre vetett akár felületes pillantás is megmutatja, mennyire összeolvad az interkulturalizmus a tudós Európa történetével, amióta a római elit elsajátította a görög kultúrát. Az interkulturalizmus tulajdonképpen egyszerűen egybeesik Európa kialakulásával...”* – írja Claude Karnoouh, s igaza van (1997, 178. o.). Csupán annyit még, hogy a „tudós Európa” történelme – miként az kiderült az idézet utolsó részéből – legalábbis részlegesen egyszerűen azonos Európa történetével, mivel a „tudós” kultúra belefolyt a társadalom egészének kultúrájába, megtermékenyítette azt.

A modernitás növelte az interkulturalitás tartós értékeit, mivel megkönnyítette és fokozta a nemzetek közötti kapcsolatokat, felgyorsította a művelődési kincsek körforgását. S nemcsak annak köszönhetően, hogy a kulturális kapcsolatok műszaki csatornái jóval hatékonyabbak lettek, mint a premodern társadalmakban, hanem azért is, mert a modern társadalomhoz hozzátartozik a demokratizmus és a pluralizmus, itt elismerik a különböző eszmeáramlatok elvi jogegyenlőségét, függetlenül attól, milyen környezetből származnak. Korunkban, a posztmodern globalizálás korszakában még inkább elmélyül ez a folyamat.

Századunk az életre hívott totalitarista rendszerekkel az említett tény ellenpéldáját szolgáltatatta: ezek a rezsimek megpróbálták elszigetelni társadalmaikat a világkultúra általános áramlatától, ki akarták zárni látókörükből azokat az eszméket, amelyeket saját kizárólagos ideológiájuk szempontjából kényelmetleneknek tartottak s ennek minden esetben az lett az eredménye, hogy az illető társadalom katasztrofálisan elszegényítette önmagát.

A kommunista totalitarizmus bukása után – ezt megelőzte a totalitarista fasizmus csődje – az állami struktúrák demokratikus modelljét elvileg világméretekben egyetlen legitim és hatékony modellnek ismerték el. Francis Fukuyama amerikai politológus *The End of History* (1989) című munkája érdeklődésre tarthat számot ebben a gondolatmenetben. A történelem végére vonatkozó gondolatot a kritikusok többsége erőteljesen bírálta, s joggal, de Fukuyama elméletének, véleményem szerint, van egy kemény magva, mégpedig az a gondolat, mely szerint a demokrácia egyedüli legitimitásának eszméje napjainkban elvileg nem találhat konkurensre. Hogy a világ egyes részein a demokrácia még nem győzedelmeskedett véglegesen és visszavonhatatlanul, hogy számos ország felépítésében a demokrácia még törékeny, hogy van veszély és kockázat, amivel a demokráciának még meg kell küzdenie s végül hogy a demokratikus struktúrák, még a jelenlegi legfejlettebb formáikban is, távolról sem tökéletesek, ellenkezőleg, nos mindez más kérdés. De ezek a demokráciák tökéletesíthetők, ellentétben a totalitarista rendszerekkel. Ma a demokráciával szemben elvileg nem létezik semmiféle alapvető alternatíva. A konvergens evolúció a pluralista demokrácia égisze alatt hangsúlyosabbá teszi és felgyorsítja az interkulturalitás jelenségének fejlődését.

A demokrácia érték-pluralitása nem zárja ki, hanem éppenséggel feltételezi egyes alapvető értékeknek, az európai kultúra *sajátos* termékeinek uralmát: ilyenek az emberi személy szabadsága (ezt csak más személyek szabadságának a tiszteletben tartása korlátozza), a törvény előtti egyenlősége, a kisebbségek védelme és a kritikai-racionális gondolkodás. Ezek az értékek történelmileg először Európában váltak uralkodóvá, innen terjedtek szét most már az egész világra s a modernizáció és a modernitás alapjává lettek, mint a társadalom szervezésének és életének módozatai. Csakis ezeknek az alapvető értékeknek az uralma alapján valósul meg az európai kultúrák *interferenciája* – mutatott rá Karl Popper (1998, 122–131. o.) –, az az eleven és termékeny teljesség, amelyet európai kultúrának nevezünk. A pluralizmus természetéhez tartozik, hogy ennek kiegészítéseként, ugyanazon kultúrán belül, megszülethessenek és megnyilvánuljanak antidemokratikus, nacionalista, irracionális irányzatok is. A pluralizmus egyszerre mutatkozik meg mind az európai, mind a nemzeti kultúrák keretei között. De maga az összesség életképesen fejlődik a saját alapvető, uralkodó értékeinek vonalán.

Ehhez hozzátehetjük azt a körülményt, hogy egy globálisan „nyitott", minden ideológiai behatárolástól felszabadult társadalomban az elektronikus tömegkommunikációs eszközök biztosítják az eszméknek és információknak a történelemben előzmény nélküli rendkívül gyors terjedését, s ezzel magasabb történelmi szintre emelik az interkulturalitást. Bármi történjék földünk akármelyik részén, ezt azonnal észlelik a többi országban, minden kulturális megvalósítást, bárhol jöjjön létre, azonnal továbbítanak a világméretű információs hálózaton. A szűkebb európai térségben az integrálás visszafordíthatatlan folyamattá vált: a javak és információk szabad mozgása maga után von egy minden eddiginél intenzívebb tényleges interkulturalizmust: szemmel látható nemcsak a nemzeti kultúrák együttélése, hanem kölcsönhatásuk is, s nemcsak a kimagasló alkotások, hanem a mindennapokban megélt kultúra szintjén is.

Az etnocentrista látásmód, az interkulturalitással szemben, meg szeretné védeni a külső hatásoktól saját nemzeti kultúrájának sajátosságát, annak romlatlanságát. A valóságban azonban egyetlen nemzeti kultúra azonosságát sem lehet „tisztának" tartani. Egyik sem jött létre, konzerválódott vagy fejlődött teljesen önmagába zárva. Egy kultúra „tisztasága" fikció – mítosz vagy utópia –, amely a maga tudományos megalapozatlanságában nem különbözik valamely etnikum „vérének tisztaságára" vonatkozó kitalációtól. Az európaiság felvállalása – mutat rá Adrian Marino a *Politică şi cultură* című munkájában – egyet jelent azzal, hogy megszilárdítjuk a látszatra paradoxális tudatot, mely szerint *„mi és ugyanakkor mások is"* vagyunk, *„önmagad és egy időben európai is légy"* (1996, 242. o.). Ez a kijelentés két, azonos értékű hangsúlyt tartalmaz: *mi magunk* és ugyanakkor *európaiak legyünk*, mindenféle egyoldalú lemondás nélkül. Ekképpen az interkulturalitás *„a homogenizáló univerzalizmus Szküllája és a xenofóbia kulturális Kharübdisze közötti ösvényen található"* (Pnina Werbner, 1997, 262. o.). Az értékek kölcsönös hatása gazdagít, nem rombolja egyetlen nép kulturális identitását sem. Ugyanakkor *„kölcsönösen megbecsüljük egymást valamiért, ami egy és ugyanazon időben közös s ugyanakkor megkülönböztet minket"* (idem, 263. o.).

Az interkulturalitás elfogadása és érvényesítése, a fenti értelemben, az európai integrációnak, a mai Európa valamennyi közös politikai, gazdasági és kulturális struktúrájába történő bejutásnak *conditio sine qua non*ja. A középkelet-, kelet- és dél-európai országok és népek esetében egy ilyen integráció nehézsége nemcsak abból ered, hogy itt a 20. század második felében hosszú évtizedekig a kommunista totalitarista rendszer uralkodott, hanem a társadalmi szerkezetek modernizálási folyamata általános megkésettségéből, abból, hogy e struktúrában még nem valósult meg a modernitás. Más szóval a társadalmi modernizálás Európa nyugati részén a középkor alkonyán kezdődött és fokozatosan terjedt nyugatról kelet felé; mennél inkább keletebbre, a modernitás központjától távolabb volt egy ország, annál később

hatották át a Nyugat politikai, gazdasági, társadalmi szerkezetei és kulturális orientációi. Kelet-Európa tulajdonképpen nem élte át azt a mindent átfogó művelődési áramlatot, amelyet reneszánsznak neveznek. A kereszténység nyugati megreformálása eljutott Közép-Európáig, de nem volt megfelelő visszhangja Keleten. A felvilágosodás behatolt a kontinens e részébe is, de később s itt összefonódott a romantikus gondolkodással és alkotási tendenciákkal (Victor Neumann, 1997, I. 55, 56, 47. o.).

A közép-európai térség még a 19. század első felében is 60–70 évvel elmaradt a Nyugat mögött politikai, gazdasági és társadalmi felépítésének jellege tekintetében: az abszolutizmus, a jobbágyság, a társadalmi rendszer túlsúlyban falusi-agrár jellege hosszú ideig konzerválódott; Keleten még tovább (Victor Neumann, I. 54.o.). Kelet-Európához viszonyítva azonban Közép-Európa még a 19. században, de főleg annak utolsó évtizedeiben a nyugati típusú modern kultúra kiáramlásának központja volt, nem is szólva arról a tényről, hogy *ma* a beteljesedett modernitást képviseli.

Közép-Európa *„változó geometriájú fogalom"* (Adriana Babeți, 1997, 9. o. és folyt.). Magába foglal egy földrajzi térséget, amelynek politikai és kulturális határait a különböző kutatók más és más módon húzták meg, annál inkább, mert ezek a határvonalak ismételten valóságosan megváltoztak, még az utóbbi két évszázad folyamán is. Európa geometriai központjában Prága helyezkedik el. Közép-Európa kulturális és sokáig politikai centruma azonban hosszú ideig Bécs volt. A Habsburg-birodalom – tudjuk – politikai egység volt, heterogén etnikai konglomerátumot ölelt fel, egyaránt jellemezték mind a centrifugális, mind a centripetális tendenciák. Az előbbiek kifejezték azon társadalmi rétegek politikai érdekeit, amelyek létüket a császári ház egyesítő palástja alatt a dunai nagyhatalomhoz kötötték; ezeknek azonban megfeleltek bizonyos föderalizáló orientációk is, amelyek elvileg összeegyeztethetők lehettek a nemzetek közötti viszonyok demokratizálásával. Az utóbbiak a birodalom kisebbségi nemzeteinek a politikai függetlenség kivívására irányuló természetes politikai törekvéseiből táplálkoztak s ez az első világháború nyomán elvezetett a birodalom felbomlásához, az agresszív-elszigetelődő nacionalizmushoz, a sajátosság felhevítéséhez az interkulturalizmus rovására. Megkerülhetetlen és tagadhatatlan tény marad azonban, hogy Közép-Európa – minden belső szerkezeti ellentmondása ellenére – az európai művelődés egyik, igen fontos központjaként mutatkozott meg: a zenében és irodalomban, a tudományban és a filozófiában itt olyan személyiségek emelkedtek ki, olyan áramlatok és alkotó iskolák jelentek meg, akik és amelyek nélkül az európai művelődés ma nem az lenne, ami. S ennek a bámulatos kulturális felvirágzásnak legalábbis egyik alapköve, miként Karl Popper – számos más személyiséggel együtt – érvelt az, hogy a soketnikumú létezés révén itt valósult meg, a *kultúrák egymásra hatásában* (1998, 131. o.), az interkulturalitás különleges formája.

Kontinensünk e terjedelmes zónájában – amelynek határait nem lehet pontosan meghúzni a térképen – az országok és népek számára a közép-európai tudat az Európához való tartozás tudatát jelentette és jelenti. Tudjuk, hogy a *Mitteleuropa* körüli, e fogalom történelmi-kulturális és politikai-időszerű jelentőségéről folytatott vitát a nyolcvanas években, a kommunizmus bukása előtt, e zóna országainak „dekommunizálásáért", demokratizálásáért, európaivá tételéért harcoló értelmiségiek elevenítették fel. Így Milan Kundera, Czeslav Milos, Adam Michnik, Konrád György, Vaclav Havel és mások. A kelet-európai azonosság vállalása mindannyiuknál egyet jelentett a Nyugat felé tett lépés választásával. A közép-európai azonosságról való lemondás megtagadása – Romániában ugyanúgy, mint a szomszédos vagy közeli országokban – a keleti elszigetelődés opciója nacionalista és ugyanakkor antimodern ihletésű, a periférikus körülmények és a gazdasági-társadalmi, kulturális gyengénfejlettség konzerválása melletti voksolást jelenti.*

Románia és számos kelet- és délkelet-európai ország számára megkerülhetetlenül jelentős egy másik – a balkáni – regionális hozzátartozás. A „balkáni mentalitásról", a balkáni kultúráról szóló diskució igen régi keletű és kimeríthetetlen, mivel e probléma történelmileg sokrétű, bonyolult. A *Secolul 20* című folyóirat nemrég egy vaskos számot (1997, 7–9 sz.) szentelt a *balkanizmusnak* mint kulturális és mentalitásbeli jelenségnek. Anélkül, hogy hosszan időznék e problémagombolyag kibogozásán, csak ennyit jegyezek meg: miként Paschalis M. Kitromilides görög politológus hangsúlyozta, a balkáni mentalitás egyidőben közös és heterogén, a túlzás mindkét irányban egyaránt hibás (1997, 76. o. és folyt.). A nagyarányú etnikai és nyelvi heterogenitás, a centripetális és centrifugális irányzatok egybekapcsolódása és versengése a történelem során, a politikai- és érdekközösségek rivalizálása minden időkben és ma is jelen volt és van ebben a régióban. A történelmi örökség azonossága, amelyet a keleti rítusú kereszténységhez való tartozás, a bizantin hagyomány határoz meg, továbbá a hosszantartó török megszállás (vagy a román fejedelemségek esetében a Magas Portával szembeni vazallusi állapot a fanarióták uralmának századában), az a tény, hogy megkésve indult el az európai társadalmi-gazdasági, politikai modernizálás – nos mindez elegendő elemnek bizonyult arra, hogy megalapozza a mentális és kulturális közösség bizonyos elemeit. A Balkán,

* 1989 februárjában, néhány hónappal a kommunista rendszer összeomlása előtt Achim Mihu a kolozsvári Tribuna című folyóiratban, nacionál-kommunista alapállásból, terjedelmes és virulens írást jelentett meg a közép-európai eszme ellen, úgy vélte, hogy ez *„mitikus-poétikus szcenárium"*. A szerző igen pontosan meglátta és a következő kifejezésekkel ítélte el ennek az eszmének a lényegét: *„Ha elemezzük a közép-európai elmélet hirdetőinek elvárásait, rájövünk (...), hogy ezeknek két nagy célkitűzésük van: kivonni Közép-Európát a szocialista közösségből és megváltoztatni azon országoknak társadalmi és politikai rendszerét, amelyek Európának ezt a részét alkotják (...) Ez lényegében nem más, mint többé-kevésbé elkendőzött óhaj arra nézve, hogy restaurálják a Nyugaton létező politikai és gazdasági rendszert, vagyis a kapitalizmust"* (1989, 10. o.). Így van, minden kommentár fölösleges.

mint földrajzi régió, természetesen Európához tartozik. Amit azonban szokványosan balkanizmuson értünk, az nem. A Balkánhoz való – akárcsak részleges – tartozás olyan adottság, amely felett nem lehet elnézni. Ez az idetartozás azonban egyáltalán nem igazolja a balkáni országok szántszándékos megmaradását Európa perifériáján, ellenkezőleg, az intézményi és mentál-kulturális modernizálásra irányuló, az európai integrálódásért, az európai interkulturalitásért kifejtett erőfeszítések növelésére ösztökél. Valamely ország periférián maradása vagy nyugat felé közeledése nem predesztinált: *„nem Huntington érvei* (akinek az elmélete arról szól, hogy Kelet és Nyugat között a Kárpátoknál elválasztó vonal húzódik, megj. tőlem R. E.) *zárnak ki minket a demokratikus világból, hanem a saját választásunk. A «szultánizmustól» és a balkanizmustól uralt világban maradva, amelyet az erőszak és a mindenféle fundamentalizmusra támaszkodó etnikai türelmetlenség, az áldatlan fanarióta hagyományok modellálnak, azt választjuk, hogy olyan civilizáció körülményei között éljünk tovább, amely csak a felszínen kívánja átvenni a modernitást, nem azonosul az általa terjesztett értékekkel"* (Doru Pop, 1998, 60. o.).

Sem egész Európa, sem annak régiói soha nem voltak s ma sem homogének etnikai, politikai, kulturális szempontból. De Európa az egyesülés útján halad. Az európai (politikai és kulturális) identitás elfogadása egyáltalán nem vonja maga után a teljes azonosulást egy külső entitással, nem jelent lemondást saját azonosságunkról, sokkal inkább a *sokrétű identitás* elfogadása: lehetünk és lennünk is kell önmagunk, s ugyanakkor közép-európaiak, balkániak és egyszerűen csak európaiak. A fejlődés kulturális szempontból *„egy heterogén európai közösség"* létrehozása felé irányul (Pnina Werbner, 1997, 265.o.).

2.Multikulturalitás

A belső állami életben a multikulturalitás kérdése a közélet demokratizmusának vagy demokratizálási folyamatának összefüggésében tevődik fel. Ez igen fontos azokban az országokban, amelyekben különböző etnikumok élnek együtt mint többség és kisebbség, amikor is a multikulturalizmus párhuzamos létezést és ugyanakkor interferenciát is jelent különböző nemzeti kultúrák között.

Az *Oxford Concise Dictionary of Sociology*-ban (1994) a következő megállapításokat találjuk, amelyek ezúttal érdekelnek bennünket: multikulturális az *„olyan társadalom, amelyet a kulturális pluralizmus jellemez"*; *„eszményi állapotában a multikulturalizmus dicsőíti a kultúrák változatosságát (például a nyelvi és vallási sokféleséget) és szembehelyezhető az asszimilációs eszmével, amelyet a fajról, az etnicitásról és emigrációról írt számos korábbi tanulmány felvállal"* (344. o.). Világosnak tűnik, hogy Gordon Marshall, a szótár e szövegének szerzője összekapcsolja a multikulturalizmust

a demokratikus pluralizmussal és szembehelyezi a rasszizmussal, az etnocentrizmussal, az asszimiláló tendenciákkal. A továbbiakban megpróbálom nyomon követni e nézőpontnak – amellyel egyetértek – az implikációit.

Már az elején differenciálnunk kell. A multikulturalizmus problémája más és más módon merül fel két különböző társadalmi-történelmi helyzetben: egyfelől azokban az országokban, ahol a többségi nemzet mellett jelentős számban élnek egyének, akik viszonylag rövid idővel azelőtt önként vállalták a bevándorlást, másfelől ott, ahol az etnikai kisebbség, akárcsak a többség, a szülőhelyén él, több nemzedék óta, nem maga választotta a kisebbségi létkörülményeket.

Az első esetre egyértelmű példát nyújtanak a nyugat-európai országok, ahova a háború utáni periódusban, főleg a „harmadik világból" és gazdasági motiválással, tömeges volt a bevándorlás. Így például Németországban jelenleg mintegy hétmillió emigráns, *Gastarbeiter* („vendégmunkás") él, közöttük sok a muzulmán vallású török, kurd, iráni stb., hogy ne is szóljunk az afrikai, vietnami és más országbeli személyekről. Mindezek nem egy, valamelyest is körülhatárolható zónában laknak, szétszórtan élnek egész Németország területén. Más szóval nincs hagyományos együttélési lakhelyük. Való igaz mégis, hogy néhány városban, bizonyos városrészekben etnikumuk szerint csoportosan telepednek le. A bevándorlók idővel magukhoz hozatták családjukat. A hatvanas-hetvenes években sok betelepültnek a gyermeke már Németországban született; ők felnőnek, családot alapítanak, s útnak indítják a harmadik nemzedéket.

A *Der Spiegel* című lap 1998. márciusi számában vitát közölt arról, milyen lehetőségei vannak a bevándorló kisebbségeknek a német társadalomba való beépülésre. A vitában részt vett Irenäus Eibl-Eibesfeldt ismert tudós, etológus és Heiner Geisser, a kormánypárt reprezentatív politikusa is. Érdemes kiemelni, hogy a vitába bekapcsolódók egyike sem utasította el a bevándorlók integrálását, senki nem kérte kiutasításukat vagy elkülönítésüket. A fent említett két résztvevő azonban egymásnak ellentmondó álláspontot foglalt el a beépülés módozataira nézve, az etológus az asszimiláló képlet érvényesítéséért harcolt, a politikus pedig a multikulturalizmus mellett állt ki. Eibl-Eibelsfeldt biológiai érveket hozott fel, minden faj „természetes" xenofóbiájára, mindenkinek a mássággal szembeni utálatára hivatkozott, szerinte az idegenek teljes és gyors asszimilálása az egyedüli megoldás ahhoz, hogy az autochton lakosság elfogadja őket. Heiner Geissler érvelése társadalmi-kulturális, humanista fogantatású, azt állítja, hogy ésszerűen nem lehet elvárni a bevándorlóktól, hogy lemondjanak saját kulturális identitásukról: *„Integrálnunk kell a bevándorlókat, de nem asszimilálni vagy germanizálni, ez ugyanis – a németországi hétmillió idegen esetében – semmiképpen sem lenne reális. A bevándorlóknak el kell fogadniuk liberális alkotmányunkat, de ennek keretei között meg kell hagynunk kulturális*

azonosságukat (1998, 50. o.). S mi több – folytatja a magyarázatot – a liberális államnak nemcsak meg kell engednie, hanem támogatnia is kell a kulturális identitásuk – vallásuk, nyelvük, hagyományaik – megőrzését és pallérozását, úgy, hogy segíti erőfeszítéseiket a liberális alkotmány szerint kormányzott társadalomba történő integrálódásukban. Meg kell adni az esélyt arra, hogy – ha akarnak – németekké váljanak, de lehetőséget kell teremteni nekik ahhoz is, hogy ha ezt választják, például török (etnikai) kultúrával rendelkező, ilyen identitású német állampolgárok legyenek (idem, 52. o.). Ez utóbbi változat a multikulturális, az egyedüli következetesen demokratikus megoldás. Hozzá kell tenni, hogy a vázlatosan bemutatott két álláspont egymásnak ellentmondó két áramlatot képvisel, mindkettő erőteljesen jelen van napjaink német közéletében, a problémát még távolról sem oldották meg, zárták le. Ez azonban egyáltalán nem csökkenti a demokratikus és humanista, ugyanakkor politikailag realista multikulturalista álláspont jogosultságát.

A középkelet-, kelet- és dél-európai országokban a többség és kisebbség egymáshoz való viszonyának a kérdése rendszerint ettől valamennyire különböző módón merül fel, azon egyszerű és jól ismert oknál fogva, hogy itt a kisebbségek nem mostanság és szabad választásuk szerint ide bevándorolt személyekből áll, hanem népcsoportokból, amelyek sok nemzedéken át együtt éltek egyazon területen a többségi lakossággal. Ezek rendszerint kompakt tömbben élnek szülőföldjükön, gyakran egész térségben, ahol többséget alkotnak. Ők nem „vendégek", hanem „otthon" vannak azon a területen, amelyhez hosszú ideje kialakult szerves hagyományaik kötik – beleértve az anyagi és szellemi kultúra tárgyi emlékeit is – hagyományok, amelyeket nem most kell kialakítani, hanem csak szabadon megőrizni, folytatni kell. A multikulturalitás ezen a területen történelmi tény, nem most kell megalapozni. Viszont megfelelő intézményi struktúrával el kell ismerni és meg kell erősíteni.

Claude Karnoouh a most vizsgált problémának szentelt, fentebb már idézett munkájában megjegyzéseket fogalmaz meg a multikulturalitás fogalmával kapcsolatban. Főleg az észak-amerikai tapasztalatokat elemzi, kiemeli az itt még meglévő egyenlőtlenségeket, annak ellenére, hogy hivatalosan egyenlőnek nyilvánították a fehér és néger (afro-amerikai), az angolul és a spanyolul beszélő stb., eredetű állampolgárokat. *„Amit nem nevez meg ez a diskurzus, az mutatja meg, hogy a monokulturalizmus mindenható erejéről van szó"*: ilyen körülmények között *„kétségtelenül a multikulturalizmus a szimbolikus garancia látszatát ajánlja fel mindazoknak, akik elszenvedik a súlyos következményeket..."*; *„ki ne venné észre, hogy a multikulturalizmus melletti érvelés egy monokulturalizmus leplezett változata"* (1997, 188–189.o.). Claude Karnoouh megállapításai biztosan igazak az amerikai „melting-pot" felfogás

hiányosságaira vonatkozóan s arra nézve, hogy az amerikai társadalomban távolról sem haladták túl az etnikai csoportok közötti tényleges egyenlőtlenséget. Hasonlóképpen igaz az is, hogy a multikulturalista *jelszó* önmagában nem oldja fel a tényleges egyenlőtlenséget, nem érvényteleníti a hosszú ideig gyakorolt monokulturalizmus következményeit. De ez nem jelenti, *ipso facto*, hogy a multikulturalizmus eszméje és követelménye elvileg helytelen volna, hogy ne lehetne az alapja az asszimiláló, a monokulturális tendenciákkal szembeni olyan akcióprogramnak, amely az „all different, all equal" összegező formulára épül.

Karnoouh tanulmányának utolsó részében elemzi az erdélyi magyar kisebbség helyzetét, különös súlyt helyez a december utáni periódusban olyannyira vitatott önálló magyar egyetem kérdésére. Itt a szerző megfogalmazza bizalmatlanságát a multikulturális megoldással szemben – ezen túlmenően még az egységes kolozsvári állami egyetemen a „nyelvi vonalak" tekintetében is – olyan körülmények között, amikor ez a megoldás elkendőzi és egyben igazolja a többségi kultúra uralkodó jellegét, ugyanakkor a kisebbség (kisebbségek) kultúrájának alárendelt szerepét az említett egyetemen és magában az egész országban. Ez a bizalmatlanság megegyezik a romániai magyar értelmiségiek többségének – ha csak nem egészének – bizalmatlanságával, akik az intézményi autonómiában látják a román többség kultúrájával a tényleges, nem deklaratív egyenlőség zálogát. (A multikulturális egyetem problémáját külön, részletesen tárgyalom egy e fejezethez tartozó esettanulmányban.)

Ezúttal ismét kiemelem, hogy a deklarált multikulturalizmus, amely mögött az etnokratikus beállítottságú többség határozathozatali elsősége áll (erről már részletesen írtam más fejezetekben), amikor is minden állami intézményben a vezető pozíciók feltétlenül a többség képviselőit illetik meg, s a kisebbségi ember hivatalból legfeljebb a „második ember", a helyettes lehet, nos akkor ez nem a kisebbségek kulturális azonosságának fenntartását, hanem a – mégoly lassú – asszimilálását segíti elő. A tényleges multikulturalizmus lemondás az asszimiláló tendenciáról, azt jelenti, hogy elfogadják és ösztönzik a kisebbségek kulturális identitástudatának védelmét és művelését, ezt a kultúrát nem tartják másodrangúnak. Egy ilyen multikulturalizmus ennek fejében csak a demokratikus állam iránti állampolgári lojalitást várja el, nem pedig a kulturális azonosulást a többségi művelődés képviselőivel, sem pedig a kisebbség/kisebbségek kultúrája alacsonyabb-rendűségének elfogadását a többségi kultúrával szemben.

Egy ilyen multikulturalitás megköveteli a türelmet a másság iránt, de nem egyszerűsödik le a különböző kultúrák kölcsönös toleranciájára, felöleli az értékminőségek kölcsönös elismerését is. A kultúrák sokféleségének mindig pozitív következményei vannak, amennyiben a különbségeket kölcsönösen elismerik, és tiszteletben tartják. A kultúra szférájában a változatosság

önmagában érték. A multikulturalitás – akárcsak az interkulturalitás, mint láttuk – gazdagítja, nem pedig szegényíti az országot, nemcsak a kisebbségeknek, hanem a többségnek is előnyös, természetesen azzal a feltétellel, hogy ez utóbbiak is hajlandók legyenek elfogadni és értékelni. Az így értelmezett és elfogadott multikulturalitás felöleli az interkulturalitás elemeit, azt, hogy kölcsönösen gazdagít, s a többség nem egyoldalúan, asszimilálóan befolyásolja a kisebbséget.

Az identitást olyan értékként kell elfogadnunk, amely révén minden etnikum saját, egyedüli és megismételhetetlen hangjával hozzájárul az egyetemes értékek koncertjéhez, el kell különíteni az etnocentrista és etnokratikus mentalitástól, amely feltételezi a saját kulturális-nemzeti azonosságnak különleges felsőbbrendűségét vagy egyenesen szupremáciáját a „másokéval" szemben. A saját kiválóságra való hivatkozás, a felsőbbrendűség vagy szupremácia soha nem vétlen. Ez nem csupán a sajátunk iránti jogos szeretetet jelenti, hanem *volens-nolens* magába foglalja azt a gondolatot is, hogy a „mások" identitása alacsonyabbrendű, mint miénk. Márpedig egy ilyen gondolat aláaknázza a multikulturalizmust, igazolja a diszkriminációt. Emlékeztetek itt Max Weber figyelmeztetésére, amelyet a társadalomtudomány axiológiai semlegességéről szóló elméletének kidolgozásakor tett: soha ne feledjük el, hogy mások számára a saját értékeik ugyanolyan fontosak, ugyanannyira érinthetetlenek, mint a mieink a mi számunkra. Következésképpen a multikulturalizmus arra a felismerésre épül, hogy „mások" identitása is jogosult az egyenlő elismerésre, hogy minden nemzeti kultúra *potenciálisan* egyenlő értékű.

A művelődési értékek skáláján sok fokozat van. A kulturális térben a demokráciának *sui generis* arculata van, az érdemeket elismeri s kizárja az értékbeli nivellálást, „homogenizálást". Ebben az értelemben szólok itt a potenciális értékegyenlőségről és arról az elvről, mely szerint valamennyi nemzeti kultúra egyenlő mértékben jogosult arra, hogy belső lehetőségeinek maximális szintjén termelje meg a maga gyümölcseit. Amikor konkrét kulturális termékekről – versekről vagy szobrokról, tudományos elméletekről vagy filozófiai építményekről – van szó, akkor ezeket lehet értékelni és összehasonlítani, fel lehet állítani köztük értékrendet. Problematikusak viszont az értékelés *kritériumai*. Az etnocentrista mentalitás a valamelyik etnikumhoz való tartozás szerint tart értékesnek bizonyos kulturális terméket, a multikulturalista szellem viszont elvárja valamennyi etnikum művelődési alkotásai – ismétlem – potenciális értékbeli egyenlőségének elismerését. Egyes konkrét művekre vonatkozó helyes értékítéletek megalkotásakor valamennyi alkotási terület *autonómiájából* kell kiindulni. A tudományban vagy az irodalomban az értékrend ismérveire csakis az illető terület belső normái nyomhatják rá bélyegüket. Utalhatok itt Pierre Bourdieu *Apologeții universalului* című (1996/1997) újabb keletű tanulmányára, amelyben a neves francia szociológus kifejti azt a gondolatot, mely szerint a mai világban az értelmiségiek szellemi alkotói minőségükben akkor

tesznek eleget a társadalom iránti kötelességüknek, ha feltétel nélkül tiszteletben tartják minden alkotási terület autonómiáját, „az illető terület sajátos szabályait", s visszautasítják bármilyen külső tekintély beavatkozását. A külső tekintély nemcsak valamilyen intézmény, hatalmi struktúra, hanem a közvélemény, valamilyen általános mentalitás, előítélet is lehet. A most tárgyalt problémában az etnikai előítélet visszautasítása, a kulturális alkotás autonómiájának tiszteletben tartása, valamely műnek „az illető terület sajátos szabályai" alapján, nem pedig az alkotó származása vagy etnikai hovatartozása szerinti megítélése a legjobb út, amelyen haladva egyaránt szolgálni lehet mind a saját kultúrát, mind pedig multikulturalizmust.

Az így értelmezett multikulturalizmus sem Romániában, sem a középkelet- és kelet-európai térség országaiban, kétségtelenül, még nem valóság. Azonban demokratikus törekvés és megvalósítható. Azzal a természetes és szükséges feltétellel, hogy minden megkötés nélkül létrehozzák a pluralista politikai demokratizmust. Csak ilyen rendszerben virágozhat akadálytalanul valamennyi etnikum kultúrája, a művelődés minden irányzata, a kultúra valamennyi alrendszere és szintje. De még egy ilyen rendszer sem zárja ki önműködően a szélsőséges megnyilvánulásokat, a multikulturalizmussal szembeni ellenséges tendenciákat és akciókat. Aki olvassa a nyugati kiadványokat, tudja, hogy a nyugat-európai fejlett és demokratikus országokban ma is vannak ellenségei a multikulturalizmusnak. Ott azonban az számít, hogy milyen a hatóságok, az uralkodó közvélemény, a civil társadalom, a hangadó értelmiségiek viszonyulása ehhez: mindezek a tényezők együtt intézményi és nem intézményi biztosítékot nyújtanak a multikulturalitás szabad és egyre szélesebb körű érvényesülésére, minden létező s valószínűleg a jövőben is megmutatkozó ellenállás dacára.

Végül még egy megjegyzés: jelenleg a román társadalom nagy többsége – mondhatjuk: nemzetiségre vagy társadalmi helyzetre való tekintet nélkül – arra törekszik, hogy az ország beépüljön az euró-atlanti sturktúrákba, alapjában véve arra, hogy közeledjünk Nyugat-Európához egészen az integrálódásig. Az egységes Európában minden ország társadalma, egyenként, különálló kisebbséget fog jelenteni az integrált többségben. Nem hiszem, hogy egyenlőségi alapon helyet lehet foglalni az európai összhangban, hogy a román identitást elfogadnák a földrészméretű multikulturalizmusban, ha az országban nem bontakozik ki megkötések nélkül a belső multikulturalizmus. S anélkül, hogy elfogadnák és művelnék az európai interkulturalitást. A multi- és interkulturalitás kölcsönösen feltételezi és kiegészíti egymást. A kettős logika terméketlen. Az európai jó logika csakis egy lehet. És következetes.

(1998)

Esettanulmány: Bánság – interkulturalitás és / vagy etnikai polarizáció?

Itt van előttem két nemrég megjelent munka a mostani és a távolabbi múlt etnikumközi viszonyairól a Bánságban: Victor Neumann* kétnyelvű, kis terjedelmű könyve és Liviu Chelcea** terjedelmes tanulmánya. Majdnem egyidejű megjelenésük és a választott azonos téma – gondolom – igazolja azt, hogy együtt ismertessem őket, s így próbáljam meg dekódolni üzenetüket. Victor Neumann történész, Liviu Chelcea szociológus. Az előbbi a Bánság mai állapotát mutatja be s a 18. századtól kezdődően történelmi rendben keresi ennek gyökereit; a második a két világháború közötti állapotokat vizsgálja, hivatkozik a megelőző, az osztrák–magyar monarchiabeli helyzetre s annak kihatásaival napjainkig. Már az elején kijelenthetem, hogy meggyőződésem szerint mindkét írás feltárja a kutatott tartomány interetnikus viszonyainak valóságos aspektusait, de a hangsúlyt máshova, éppenséggel egymásnak ellentmondó helyre teszi. A tegnapi és mai Bánság bizonyos multikulturalitása tagadhatatlan valóság, mint ahogyan bizonyos interetnikus „konkurencia" és „polarizálás" is biztosan megnyilvánult, mind a két világháború között – ezt elemzi a második szerző –, mind az előtt mind az azt követő periódusban. A kérdés csak az, hogy jelenleg és a jövőben az etnikumközi viszonyokban melyik a *kívánatos* út e tartományban – s végeredményben – az egész országban?

Victor Neumann úgy látja Bánságot, mint az interetnikus együttélés és az interkulturalitás modell-tartományát, az interkulturalitást demokratikus gyakorlatnak és a modern, demokratikus Európába történő integrálódás egyik tényezőjének tartja. A Bánságban együtt éltek és élnek románok, németek (svábok), magyarok, zsidók, szerbek, bolgárok és szlovákok; ortodoxok, katolikusok, lutheránusok, reformátusok, Mózes-hitűek; különböző nyelveket és dialektusokat beszélő emberek. A munka statisztikai mellékletéből adatokat ismerünk meg a Bánság etnikai és vallási összetételének alakulásáról a 18. századtól kezdve egészen napjainkig. A statisztikákból és a szövegből megtudjuk, hogy a német és a zsidó lakosság lélekszáma drasztikusan csökkent az utóbbi évtizedek, de főleg az utóbbi évek során, ma már mindkét közösség főleg idős személyekből áll; az emigrálás következtében a magyar lakosság száma is csökkent. A Bánság demográfiai összetétele a második világháború utáni évtizedekben megváltozott azáltal, hogy ebben a tartományban az elnéptelenedett sváb lakosságú falvakba és az ipari munkásság sorainak feltöltése

* Victor Neumann: *Identități multiple în Europa regiunilor. Interculturalitatea Banatului (Identités multiples dans l'Europe des régions. L'interculturalité du Banat)*, Editura Hestia, Temesvár, 1997.

** Liviu Chelcea: *Naționalism și regionalism în Banat în perioada interbelică: competiție pentru resurse, elite și discursuri culturale*, In: *Revista de cercetări sociale*, 1997. 2. sz.

érdekében románokat telepítettek be az ország más zónáiból, tehát olyan lakosságot, amelynek nem voltak történelmi tapasztalatai az interkulturalitásra vonatkozóan (V.N.36, 38, 44.o.).

A szerző elemzéséből megértjük, hogy az interkulturalitás többet jelent a különböző etnikumok közötti egyszerű – akár békés – együttélésnél. Ez a kölcsönhatások sokrétű összefonódását jelenti: a többnyelvűséget (a más etnikumú állampolgárok nyelvének ismeretét és használatát legalább a mindennapi kommunikációban, valamint sok jelentős értelmiségi esetében a magas fokú kulturális alkotás és közlés szintjén is); a civilizáció és az anyagi kultúra közös elemeit, a kölcsönös egymásra hatást a magatartásban, viseletben, a mindennapi tevékenységben, beleértve nem utolsósorban az étkezési szokásokat, a szakácsművészetet is. A bánsági építészeti örökségben – ezt a könyv ikonográfiája meggyőzően igazolja – megtaláljuk a változatos európai stílusokban épült templomokat, közigazgatási és kulturális épületeket. A két- és háromnyelvű múzeumi gyűjteményekben, könyvtárakban változatos történelmi, dokumentum-értékű publikációkat találunk azokon a nyelveken, amelyeket e tartományban használtak, ezek a zóna soketnikumú lakosságának közös kincsestárát alkotják (V. N. 25.o.). Az első világháború előtt a két- és háromnyelvűséget a tartomány számos kulturális személyisége birtokolta, beleértve a románokat is, ez az út vezetett a „világba", biztosította a bekapcsolódást az európai vérkeringésbe (V. N. 7. o.). A Bánságban – a román iskolák mellett – ma is működnek német, magyar, szerb nyelvű elemi és középiskolák; a szerző számos konkrét adatot közöl erre vonatkozóan. Nem érdektelen ebben a vonatkozásban a szerző megállapítása, mely szerint *„a német és a zsidó lakosság tömeges emigrálása folytán a német tannyelvű elemi iskolákba és liceumokba többségben, 80 százalékban olyan gyerekek járnak, akiknek az anyanyelve román"* (V. N. 33. o.). Az interkulturalitásnak egyáltalán nem elhanyagolható vonatkozása a vegyes házasságok jelensége: a szerző szerint (V. N. 43–44. o.) több tízezer létezik, de sajnos nem ad pontos eligazítást erre nézve.

S ami még fontosabb: a bánsági interkulturalitás folyamatszerű kibontakozása a 18. századtól kezdve napjainkig elszakíthatatlanul kapcsolódott az életmód modernizálásának folyamatához, a gazdasági fejlődés és a modernitás sajátos infrastruktúrájának meghonosításához e zónában: Temesvár az első európai városok között volt, ahol megjelent a villamos, mint közlekedési eszköz; hosszú időn keresztül Románia legtöbb városánál magasabb szintű ipari és kereskedelmi központ volt. Az interkulturalitást a bánsági lakosság legnagyobb része úgy érzékelte – s valóban így is volt – mint a modernizálásnak kedvező tényezőt, mutat rá a szerző; az interkulturalitás a múltban is, most is csatlakozást jelentett/jelent az életmód és a társadalmi felépítés modernitásához, a további modernizálásához. És mindehhez következtetésként: *„a helyi lakosság*

felvállalta a sokrétű identitást, amely a valóságban a saját alapvető azonossága" (V. N. 45. o.). Ezáltal a Bánság, Románia marginális területe, egyszerre és ugyanazon időben az ország *„legeurópaibb térsége"*, amely jelentős szerepet játszhat az ország európai integrálódásában (V. N. 45. o.). Íme, a tanulmány magva.

Meg kell jegyeznem, hogy Victor Neumann nem idealizálja a bánsági interetnikus viszonyokat, sajnálattal elismeri bizonyos nacionalista orientációk meglétét e tartományban, mind a múltban, mind a jelenben.

A bánsági etnikumközi relációknak ezt a feszültséggel teli, „konkurenciális" arculatát elemzi Liviu Chelcea. Mint az elején mondottam, ez az arculat is kétségtelenül valóságos. Meg vagyok győződve a szerző által bemutatott valamennyi statisztikai adat valódiságáról, arról, hogy hivatkozásai a korabeli forrásokra hitelesek. Csupán a vizsgálódásának nézőpontja, egyes magatartások – helyeslő van helytelenítő – értékelése problematikus számomra. Liviu Chelcea számára a „multikulturalitás" „eléggé üres fogalom" (L. Ch., 30. o.), egész okfejtésében és főleg a következtetésekben szembehelyezi vele a nacionalista látásmódot, főleg a tartomány „románosításának" lehető legkövetkezetesebb követelményét, ami közvetve egyenlő a multikulturalitás kiiktatásával. (L. Ch., 30. o.). (Zárójelben megjegyzem: az *interkulturalitás* kifejezés, amelyet az előző szerző használ, itt sokkal pontosabb és helyénvalóbb, mint a *multikulturalitás*, amellyel a második szerző él. S hozzáteszem: az intekulturalitás távolról sem „üres" fogalom, mint ahogyan nem az a multikulturalitás sem, ezeket folyamatosan használja a mai nyugati irodalom az interetnikus viszonyokra vonatkoztatva, sem többé, sem kévésé pontos értelemben és meghatározva, mint a társadalomtudományok fogalmainak többségét.)

Liviu Chelcea először is terjedelmesen, statisztikai adatokkal alátámasztva igazolja a bánsági román lakosság gyengén-reprezentáltságát (vagyis százalékarányban alacsonyabb szintű jelenlétét, mint amekkora a súlya a lakosság egészében volt) az osztrák–magyar uralom idején a városi környezetben, az állami adminisztrációban és főleg annak magasabb szintjein, továbbá az iparosok, kereskedők és szabadfoglalkozásúak között (L. Ch., 38–41. o.). A bánsági románok többsége földművelő és falusi volt, kevés köztük a városi, iparos, kereskedő, értelmiségi és állami tisztviselő. Ezt az alacsonyabb százalékarányt a nacionalista mozgalmak képviselői történelmi igazságtalanságként élték meg, s valóban az is volt. E helyzetnek azonban történelmi okai voltak, nem következik belőle szükségképpen a többi etnikum rosszindulatú viszonyulása a román lakossághoz. A magyar közigazgatás nacionalizmusát a múlt század utolsó és századunk első évtizedeiben sok szempontból el lehet marasztalni asszimiláló, antidemokratikus törekvései miatt. Csakhogy Liviu Chelcea a két világháború közötti román nacionalista ideológiát és az államhatalom románosító politikáját

úgy mutatja be, mint ennek teljes egészében jogos ellensúlyozását, figyelmen kívül hagyva, hogy – bár más előjellel – ugyanazon asszimiláló, antidemokratikus magatartásról és gyakorlatról van szó: a románosítás azt jelentette, hogy az „idegeneket" (a kisebbségi, de e tartományban született román állampolgárokat) *„el kellett mozdítani hagyományos lakhelyükről, szakmájukból, a városokból és falvakból"*. Világos, hogy egy ilyen politika csakis a konfliktushelyeztek tartósításához, újabb „polarizálódáshoz" vezethetett. Victor Neumann megjegyzi, hogy ez esetben az előző magyarosító politikával „kváziazonos" politikáról van szó, amely semmit sem oldott meg, hanem újabb konfliktus-gerjesztő potenciállal terhelte meg az etnikumközi viszonyokat (V. N., 32. o.).

Liviu Chelcea levezetésének egyes szegmentumaiban (valószínűleg akaratlanul) érveket szolgáltat az említett „kváziazonosság" mellett. Így például beszél arról az ismét csak kétségbevonhatatlan tényről, hogy a románok beiskolázása az állami (magyar tannyelvű) oktatási rendszerben 1867 után *„lehetővé tette a román tanulók bizonyos részének társadalmi felemelkedését"*, csakhogy *„ugyanakkor értelemszerűen az asszimilálását is"*: *„ezeknek az iskoláknak a román végzettjei posztokat kaptak az adminisztrációban. Az ugyancsak magyar tannyelvű szakiskolák szintén kitermelték a szakképzett munkások vagy kisiparosok rétegét"*. De *„együtt jártak bizonyos asszimilálással is"* (L. Ch., 36. o.); *„...a nevelés, valamint a magyar közigazgatásban megvalósuló társadalmi mobilitás létrehozta az 1918 után megbélyegzett és kizárt kategóriát, a «renegátokét», a magyar kultúrába asszimiláltakét"* (L. Ch., 37. o.). Kétségtelenül így van. De a két világháború között, a háború után és ma a kisebbségek anyanyelvű iskoláztatásának korlátozása és elutasítása ugyanúgy asszimiláló, antidemokratikus jellegű, összeegyeztethetetlen e kisebbségek arra irányuló törekvésével, hogy tartósítsák saját identitásukat.

Liviu Chelcea tanulmányában hosszan foglalkozik a „bánsági regionalizmussal" mint a román nacionalizmus sui generis változatával a vizsgált periódusban. Ez a „regionalizmus" a legkevésbé sem volt engedékeny a kisebbségekkel szemben, harcolt e tartomány „románosításáért", ugyanakkor szembefordult azzal, hogy az állam központilag túlzottan beavatkozzék a helyi ügyekbe, fellépett az ellen, hogy a Bánságot lealacsonyítsák az Ókirályság művelődési szintjére, továbbá a „balkanizmus" ellen és – ebből következően – a Bánság fejlettebb társadalmi-gazdasági és kulturális modernitásának megőrzéséért (L. Ch., 49–52. o.). A szerző azon érvek között, amelyekre hivatkozni lehet e regionalizmus kapcsán, egy helyen megemlíti, hogy itt nagyobb volt azoknak a románoknak száma, akik tudtak (megtanultak 1918 előtt) írni és olvasni, mint az Ókirályságban, s általában a szélesebb paraszti rétegek nyitottak

voltak a kultúra felé, hajlandók lévén elsajátítani azt és kapcsolatokat teremteni az értelmiségiekkel (L.Ch., 50. o.). Tanulmánya végén Liviu Chelcea megemlíti, hogy a román kommunista rendszer utolsó éveiben és a totalitarizmus utáni periódusban bizonyos változás tapasztalható a bánsági románság regionalizmusának betájolásában, *„ez a forma ez alkalommal nagyobb mértékben hajlandó együttműködni a kisebbségekkel", „kozmopolitább és (közép)-európaibb"* (L. Ch., 53 és 54. o.). A „kozmopolitizmus" itt mintha pejoratív, „nemzetellenes" árnyalatot kapott volna. Igazából demokratikus irányulásról van szó, amely egyszerre szervesen kapcsolódik a tartomány és az ország európai integrációjához és a modernizáláshoz.

Befejezésképpen engedtessék meg egy vallomás: a fenti sorokat olyan személy írta, aki Temesváron született, kisebbségi, magyar anyanyelvű zsidó, aki tanulmányait teljes egészében román iskolákban végezte.

(1997)

Esettanulmány: multikulturális egyetem

A magyar tannyelvű felsőfokú állami oktatás kérdése a december utáni Romániában a köz- és politikai életben, az értelmiségiek körében az egyik hevesen vitatott téma. Nyolc év után sem találták meg a valamennyi érdekelt fél által elfogadható megoldást. S véleményem szerint nem is találják meg mindaddig, amíg a vita a nacionalista paradigma keretei között folyik, amely elkerülhetetlen ellentmondások felé sodor minden érvelést és ellenérvelést. A „szimbólum kontra szimbólum" jellegű disputa, vélekedik – szerintem helyesen – Andrei Cornea (1998, 3. o.), megakadályozza olyan józan megoldások kidolgozását, amelyek eleget tennének egy népes nemzeti kisebbség reális szükségleteinek s ugyanakkor figyelembe vennék a konkrét, sok vonatkozásban korlátolt gazdasági, kulturális-tudományos lehetőségeket arra, hogy egyetlen döntéssel teljes egészében kielégítsék az állam, a társadalom és az érintett kisebbség elvárásait.

Victor Neumann az Egyesült Államokban nemrég angolul közölt egyik tanulmányában bebizonyította, hogy az egész egyetem előtti és egyetemi román közoktatási rendszer monokulturális beállítottságú, az inter- és multikulturalitás iránti korlátolt befogadó készség jellemzi. A történelemoktatás a románok, nem pedig Románia történelmére koncentrál; a sokféle kisebbség nyelve, irodalma, folklórja, vallása, művelődési hagyománya az iskolán kívül marad, a távolabbi vagy közelebbi múlt sokrétű és jelentős művelődési interferenciáját megkerülik vagy minimalizálják. A román állami oktatásban ezt a felfogást – amelynek eredete a 19. század nacionalista mentalitásában keresendő – nem haladták túl az utóbbi években sem (1998). Magától értetődő – teszem hozzá –, hogy a nacionalista paradigma szerinti gondolkodásban az oktatás megszervezésében egyedül a többségi monokulturalizmus fogadható el, az egyetemi interkulturalitás és multikulturalitás gondolata a „normálistól" való eltérésként jelenik meg.

A román nacionalizmus szemszögéből egy magyar tannyelvű állami egyetem a „szeparatizmus" tendenciájának megtestesülését szimbolizálja, egy ilyen tervnek a hallatán rendszerint „az ország testéből kiszakított Erdély" rémképe jelenik meg, bár ezt a következtetést semmiféle racionális érvelés nem támasztja alá. Egy olyan felsőfokú oktatási intézmény, amelyben nem a többség nyelvén folyna az oktatás, semmiképpen sem veszélyeztetheti az állam egységét és területi épségét. Erdélyben kétségtelenül döntő többségben van a román lakosság, e többségnek a jogát az önrendelkezésre ténylegesen egyetlen komoly politikai erő sem vonhatja kétségbe, annál kevésbé a nemzetközi közösség, amely ismételten és határozottan kiállt az állami-területi *status quo* fenntartása mellett egész Európában. Semmi sem indokolja azt, hogy egy kisebbség jogaira vonatkozó belső politikai problémát szimbolikus kritérium alapján kiterjesszenek Románia állami sorsának szférájára. Az 1996 őszén hatalomra jutott erők sok

képviselőjének megnyilvánulása e kérdésben – a nacionalista baloldallal összhangban – sajnálatosan azt jelzi, hogy az ország majdnem egész politikai elitje túlsúlyban a nacionalista paradigma keretein belül mozog. Igaza van Doina Cornea asszonynak, amikor a vizsgált kérdéssel kapcsolatban ezt írja: *„ha valamit is elfogadunk a politikai ellenfelek (NRP, RNEP, RTDP) demagóg motivációjából, ítélkezésének kritériumaiból, akkor eljutunk saját politikai és erkölcsi elveink elvesztéséhez, a választókat nagy zűrzavarba taszítjuk"* (1998, 14. o.).

Ugyancsak a szimbólumok szférájából valók azok a történelmi érvek is, amelyekre mindkét fél hivatkozik. Az állami magyar egyetem – egyedüliként Kolozsváron – az első világháború végéig működött, amikor helyét ugyancsak egyedüliként a román egyetem vette át. Az egy meghatározott történelmi szakaszban érvényesült intézményi szupremácia, véleményem szerint, nem komoly érv egyik fél részéről sem valamilyen – bármilyen – megoldás kidolgozására a jelen problémáira. A második világháború után létrehozták Kolozsváron a Bolyai Egyetemet, ez a Babeş Egyetemmel párhuzamosan működött másfél évtizeden keresztül. *„A kommunisták hozták létre"* – állítják joggal a román nacionalizmus képviselői, anélkül, hogy megmagyaráznák, vajon milyen kárt okozott a magyar egyetem létezése a román érdekeknek, amikor a román állami oktatás ez idő alatt zavartalanul működött teljes intézményi formában és semmi sem fenyegette, legkevésbé sértette az egységes román államiságot. *„A kommunisták számolták fel"* – érvelnek ennek ellenkezőjével a magyar kisebbség képviselői, ami szintén igaz, de nem elegendő mértékben igazolja egy ilyen, negyvenöt éve nem létező intézmény szükségességét és *tale quale* visszaállítását.

Következésképpen véleményem szerint ahhoz, hogy esélye legyen egy méltányos, kiegyensúlyozott és reális megoldásnak, a vitát a szimbólumok területéről reális (technikai) alapra kell áthelyezni. Két kérdést kell megvilágítani: 1. a magyar tannyelvű felsőfokú oktatás társadalmi szükségletét és 2. a jelenlegi konkrét módozatokat, valóságos lehetőségeket arra nézve, hogy állami döntéssel eleget tegyenek ennek a szükségletnek. A továbbiakban megpróbálom felsorakoztatni gondolataimat mindkét kérdésre vonatkozóan.

1. Miért van szüksége a magyar kisebbségnek az anyanyelvű felsőfokú oktatásra? Azért, hogy megtarthassa és fejleszthesse a maga (irodalmi, tudományos, technikai, művészeti és így tovább) kultúráját a jelenkor megkövetelte magas fokú teljesítmény szintjén; azért, hogy *itt* termelje újra és fejlessze a saját értelmiségét, hogy megállítsa fiataljainak – a legértékesebbeknek – az intellektuális érvényesülési lehetőségek keresése céljából folyó emigrálási tendenciáját. E nélkül nem tudja megőrizni azonosságát, szükségképpen a többségi nemzetbe történő asszimilálás („homogenizálás") útjára kényszerül, miként azt Ceauşescu „nemzeti

kommunizmusa" szerette volna és mindig is akarta/akarja a román nacionalizmus. A kölcsönösség történelmi érve, amelyre a nacionalista paradigma képviselői hivatkoznak, roskatag. Való igaz, hogy 1918 előtt a magyar állam nem szervezte meg Erdélyben az autonóm román tannyelvű felsőfokú oktatást, s asszimiláló politikát folytatott; most azonban ne kompenzálásról, ne a múlt megbosszulásáról legyen szó, hanem arról, hogy végre találják meg a probléma demokratikus megoldását, amely megfelel e századvég követelményeinek és mentalitásának s nem eleveníti fel a 19. század nacionalizmusának elavult modelljét.

Ugyanakkor szó van a nemzetközi szerződéseknek, egyezményeknek és ajánlásoknak megfelelő megoldás kidolgozásáról, ezek a múltban nem léteztek, de ma működnek, Románia is csatlakozott hozzájuk törvényes képviselőinek kézjegyével; ezek előírják a nemzeti kisebbségek jogát arra, hogy az iskolai oktatásban anyanyelvükön tanuljanak minden szinten, beleértve a felsőfokot is. Gondolom, nem szükséges itt belemennem a nemzetközi jogrendszer részleteibe, ezt a kérdést általában ismerik. Csak egy, az ENSZ-ben 1966-ban elfogadott és Románia által 1974-ben ratifikált *A polgári és politikai jogokra vonatkozó nemzetközi egyezmény* 27. cikkelyére hivatkozok; továbbá a *Hágai ajánlások a nemzeti kisebbségek oktatására vonatkozó jogokra nézve* című dokumentumra, amelyet a nemzeti kisebbségek EBESZ Főbiztosa mellett működő, az interetnikus viszonyokkal foglalkozó alapítvány égisze alatt dolgoztak ki 1996-ban, valamint a Európa Tanács Ajánlásaira, amelyet a Parlamenti Ülésen fogadtak el 1998. január 27-én (G. Andreescu után, 1998, 7. o.). Az a tény, hogy ezek a nemzetközi dokumentumok nem tartalmaznak konkrét utasításokat a probléma megoldási módjára vonatkozóan minden egyes ország minden kisebbségére nézve – hiszen a helyzet rendkívül különbözik országokként és nemzeti kisebbségekként –, nem lehet elfogadható ok arra, hogy mindezeket figyelmen kívül hagyják.

A romániai magyar kisebbség helyzete nem hasonlítható össze az Egyesült Államok kisebbségeivel, vagy a franciaországi arabokéval, a németországi törökökével. Mint már többször kifejtettem, ezek esetében egyéni, önkéntes bevándorlókról van szó. Aki Amerikába vándorol ki, tudja, hogy asszimilálódnia kell és amerikaivá is akar válni; másként otthon maradt volna. Az arabok illetve a törökök egyéni bevándorlókként, önként mentek Franciaországba illetve Németországba. A magyarok – akárcsak a többi romániai nemzeti kisebbség – nem bevándorlók, itt élnek kiformált közösségben, szülőföldjükön, sok nemzedék óta, akárcsak a többség. Egyenlő jogú állampolgárok (akarnak lenni), akik itt születtek, itt éltek közösségi életet, építették ki anyagi kultúrájukat – ennek nyomai ma is láthatók a városokban és falvakban – itt alakították ki szellemi kultúrájukat, joguk van, hogy megőrizzék és fejlesszék azt. A demokráciában a kisebbségi létfeltételek nem jelenthetik a másodrangú állampolgár státusát.

A magyarok a legnagyobb számú kisebbség Romániában. Az 1992-es népszámlálás szerint az ország összlakosságának 7,1 százalékát teszik ki. Abszolút számban ez az arány, mint jól tudjuk, 1 624 959 személyt jelent. (El kell fogadnunk ezt a számot és százalékot, ezek a népszámlálás eredményei. Azok a kijelentések, amelyek kétmillió romániai magyart említenek, illetve amelyek a megjelöltnél néhány százezerrel kevesebbet, egyszerűen ellenőrizhetetlen spekulációk.) A számításba vehető adatok azonban jelentős nagyságú kisebbséget jelölnek, elegendőt ahhoz, hogy etnikai entitásként megnyilvánuljon a közélet minden területén, a kultúrával bezárólag. A többi romániai kisebbség számaránya – a romák kivételével – meg sem közelíti ezt a nagyságrendet. A németek lélekszáma ma körülbelül egy tizede a háború előtti nyolcszázezernek, a zsidóké megközelítően egy százalék az említett periódushoz viszonyítva. Románia minden más kisebbsége számbelileg legfeljebb tízezrekre tehető. Ezek nincs miért és nincs hogyan elvárják a teljes felsőfokú anyanyelvű oktatást, hiszen hiányoznak a fiataljaiknak azok az évjáratai, akik benépesíthetnék a nekik felajánlható ilyen intézményeket. Csak a magyaroknak lehetnek ilyen elvárásaik, nem azért, mert „lázadóbbak", „zajosabbak", mint mások, hanem mert lélekszámuk révén csak nekik van szükségük az ilyen oktatásra, csak ők képesek megbirkózni vele. Az említett kivétel – a romák esete – külön sajátos vizsgálódást követel (lásd erről e könyv 11. fejezetét), náluk az etnikai kisebbségi helyzet összefonódik a társadalmi és kulturális marginalizálódás állapotával.

A romániai magyarok tehát az összlakosság 7,1 százalékát teszik ki, ez lesz a viszonyszám ebben az elemzésben. Ilyen arányban vesznek részt a nemzeti jövedelem előállításában, tehát a demokratikus elveknek megfelelően oktatásuk és kultúrájuk életben tartására joguk van ilyen arányú támogatást kapni. Az adatok azonban azt mutatják, hogy távolról sem ez a helyzet. A mi kérdéskörünkben a *normális*, egyáltalán nem túlzott igény az, hogy a romániai felsőfokú oktatás valamennyi szakán, országosan (és természetesen a diákok összlétszámának vonatkozásában), 7,1 százalékban biztosítsák a diákoknak a magyar nyelvű képzésben való részvételét. Mivel a magyarok anyanyelvű oktatását nem biztosíthatják Románia valamennyi egyetemén, főiskoláján, magától értetődik, hogy ezt a százalékarányt, minden szakot beleértve, összpontosítani kell olyan egyetemen vagy intézményben (esetleg intézményekben), ahol az illető szakterületen megszervezik magyar nyelven a tanítást. Demagógia összehasonlítani a százalékokat egyetlen intézményben; egyedül az érvényes, ha összevetjük egyfelől azt, hány diák tanul az illető szakon magyarul abban az egyetlen intézményben, ahol ilyen oktatás folyik, másfelől azt, hogy országos szinten összesen hányan részesülnek ugyanilyen képzésben. Tudomásom szerint Romániában, a különböző központokban összesen 53 állami

egyetem működik, ahol semmit nem tanítanak magyarul (egyetlen kivétel a Bukaresti Egyetem Bölcsészkara, ahol a magyar nyelvre és irodalomra szakosított képzés is folyik, s ahol magyarul *is* oktatnak).

A kolozsvári Babeş–Bolyai Egyetemen az 1997/1998-as tanévben, magának az egyetemnek hivatalosan közzétett adatai szerint, a helyzet a következő: az oktatási formák egészét tekintve 76 szakoktatás román nyelven folyik, 27 magyarul, 8 németül, 3 más világnyelven (–nyelveken) (UBB – INFO után, 1997, 29. o.). A összes 16 684 román állampolgárságú diák közül, hasonlóképpen az oktatási formák összességében, 13 578 tanul románul, 3005 magyar nyelven, 74 németül, 27 más nyelven (nyelveken) (ibidem). Ha csak a nappali tagozatok hallgatóit vizsgáljuk, az összes 14 768 román állampolgárságú diák a következőképpen oszlik meg: román nemzetiségű 11 840, ezek közül 11 806 tanul románul; a 2827 magyar közül 1975 magyarul; a 74 német közül 31 német nyelven; ezen kívül van 23 roma, egy-egy ukrán, olasz, török és szlovén (idem, 45–46. o.). Ugyanebben az évben az egyetem utáni oktatásban összesen 646 diák részesült, 506 román, 135 magyar és 5 német; ilyen oktatási formát 69 szakterületen szerveztek meg, ebből magyar nyelven kettőt (nyolc-nyolc diákkal, valamennyi magyar), németül egyet sem (idem 52–55. o.). Ezekből az adatokból könnyen ki lehet olvasni a nagyságrendi különbséget a magyar, illetve a német diákok tekintetében. A magyar nemzetiségű diákok és a magyarul tanuló egyetemisták száma közötti különbség egészen nyilvánvalóan abból adódik, hogy nem minden szakon folyik anyanyelven képzés. A magyarul tanuló diákok száma, az egyetem viszonylatában, nyilván jóval nagyobb a 7,1 százaléknál, de ugyanakkor ennél a százaléknál sokkal kisebb országos méretekben, a valamennyi ilyen profilú állami egyetemen tanuló diák összlétszámához viszonyítva.

Példaképpen bemutatom a Babeş–Bolyai Egyetem Biológia-földrajz Karán tanuló diákok nemzetiségi megoszlását az 1997–1998-as tanévben. A biológia szakon első éven 50 román és 10 magyar tanult; ez utóbbiak tehát 20 százalékot tettek ki, de országos viszonylatban az erre szakosított egyetemistáknak mindössze 1,5 százalékát. A biológia-kémia szakon, ugyanabban a tanévben, 25 román és 10 magyar volt, ez 40 százalék, ugyanakkor 2 százalék országos méretekben. Az ökológia és környezetvédelem szakon 25 román és 10 magyar tanult, csakhogy országos szinten ez a magyarokra nézve 1 százalékot jelent. A geológia és ásványtan szakon 20–20 román és egyetlen magyar sem; a geológia-földrajzon ugyancsak 25 román és 10 magyar; országos méretekben tehát, az összes geológiai szakokon a magyarok összlétszáma a diákság összesen 0,5 százalékot teszi ki. (Az adatok Mészáros Miklós cikkéből valók, aki ezen a karon professzor, 1998, 3. o.)

A következő statisztikai adatok igen sokatmondónak tűnnek: az 1992-ben tartott népszámlálás szerint az ország 12 éven felüli egész populációjából 5,1

százalék rendelkezett egyetemi diplomával. Az (összlakosság 89,5 százalékát kitevő) román többségből 5,3 százalék felsőfokú végzettségű, tehát az országos átlagnál valamivel *több*, míg a magyar kisebbség esetében ez az arány 3,6 százalék, tehát jelentősen *alulmarad* az átlagon. Minden ezer román közül 44-nek van egyetemi diplomája; minden ezer magyar közül 30,5-nek. Az egyenlőtlenség nyilvánvaló. Nem ismerek adatokat arra nézve, hogy az 1992-es népszámlálás óta eltelt időben ezek a számértékek megváltoztak volna, az imént bemutatott adatok azonban azt sugallják, hogy a különbség inkább nőtt, semmint hogy csökkent volna. A magyar tannyelvű felsőfokú oktatás komoly fellendítésére vonatkozó követelések, a hivatalos statisztikai adatokkal hitelesített ilyen helyzetből kifolyólag, indokoltak; ha ezeknek nem tesznek eleget, akkor a magyar értelmiségiek számának további abszolút és relatív csökkenése elkerülhetetlen, e közösségnek Románia területén történő újratermelési folyamatára illetve asszimilálására kiható minden következményével együtt.

A kommunista rendszer propagandája állandóan azt hirdette, hogy egymagában a kolozsvári Babeş–Bolyai Egyetem létezése teljes egészében biztosította a magyarok jogát a felsőfokú anyanyelvű oktatáshoz. Anélkül, hogy belemennék a történelmi részletekbe (ezeket bármikor gazdagon dokumentálni lehet), hangsúlyozni kell, hogy a két egyetem 1959-ben történt egyesítésétől egészen 1989-ig azoknak a szakembereknek a száma, akik magyarul adtak elő, a magyar oktatók és a magyar diákok száma évről évre csökkent a hatalom bizonyos megszorító intézkedéseinek, rendszerint belső, nem nyilvános előírásainak a következtében. Hasonlóképpen fokozatosan csökkent a magyar tanszemélyzet és a magyar diákok képviselete a vezető szervekben és a vezető funkciókban (egyre kevesebb volt a tanszékvezető, dékán, dékán-helyettes, kari tanácstag és egyetemi szenátusi tag). A Ceauşescu-rendszer idején ugyanígy fokozatosan csökkentek a belső intézményi arányok a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészti Egyetemen is: a kezdeti magyar túlsúlytól eljutottak a román túlsúlyhoz, de mégiscsak ez maradt országos méretekben az egyedüli intézmény, ahol magyar nyelven is folyik orvosképzés. Mindez állandóan összefonódott azokkal a hivatalos propagandisztikus kijelentésekkel, melyek szerint „optimálisan" megoldották a magyar kisebbség felsőfokú oktatásának problémáját.

Nem lehet tagadni, hogy 1989 után a kolozsvári Babeş–Bolyai Egyetemen a magyar tannyelvű oktatás helyzete javult a régi rendszerbelihez viszonyítva. Nőtt a magyarul tanuló diákok, a magyar oktatók és a szakembereknek a száma, akiknél magyarul lehet tanulni. Kijelenthetjük, hogy ma az egyetemen magyarul tanuló diákok létszáma sokkal magasabb, mint ennek az intézménynek negyvenéves fennállása óta bármikor (annak következtében is, hogy maga az intézmény fejlődött, nőtt a karok, szekciók és a felkínált szakosítások száma). Gondolom, el kell ismerni az egyetem vezetőségének ilyen természetű

hajlandóságát és erőfeszítéseit, annál inkább, mert ezeket olyan körülmények között tette, amikor a román nacionalizmus mind az egyetemen belül, de még inkább azon kívül – így a „nacionalista" baloldal pártjai részéről, amelyek minden pozitív és ésszerű intézkedés ellen felléptek – állandóan tüzeltek rá. Nem kevésbé igaz és fontos az is, hogy a kisebbségek valamilyen demokratikus joga nem függhet egyes személyek ésszerűségétől és jóindulatától, bárkik legyenek is azok, hanem szükség van az intézményi keretekre és garanciákra. Egyébként a Ceauşescu-rendszerben végbement visszafejlődés bármikor megismétlődhet.

2. Ezzel eljutottam a második kérdéshez, a lehetséges és óhajtott megoldáshoz – vagy megoldásokhoz.

Jelenleg három ilyent vitatnak, ezeket a különböző érdekelt felek javasolják. Magyar oldalról, elsődlegesen, teljes és végleges megoldásnak egy autonóm magyar tannyelvű egyetem megteremtését tartják, amely felölelné a felsőfokú szakoktatás valamennyi pászmáját (vagyis egy egyetemet és más felsőfokú oktatási intézményeket annak érdekében, hogy ezek kiegészítően lefedezzék az egyetembe be nem foglalt szakoktatási területeket). A román hatóságok lényegében amellett állnak ki, hogy végleges megoldásként tartsák meg a *multikulturális* egyetemet, a kolozsvári Babeş–Bolyai Egyetem jelenlegi modellje szerint. Időközben megjelent kompromisszumos megoldásként egy újabb autonóm magyar–német – „Petőfi–Schiller"-nek nevezett – egyetem képlete, ezt létre lehetne hozni s működtetni lehetne az említett kolozsvári egyetem mellett és attól függetlenül. A továbbiakban megvizsgálom mindhárom változatot.

Először is valamit erről az utóbbiról, amelynek az életképessége leginkább kétségesnek tűnik, amelyet ugyanakkor több oldalról kifogásolnak. Nem fogadja kedvezően sem a Közoktatási Minisztérium, sem a román felsőfokú oktatás élenjáró személyiségeinek nagy része; de a magyar közvélemény jelentős hányada sem, amely ezt egyszerű diverziónak tartja. Ami pedig az érdekelt harmadik felet, mégpedig a német kisebbség meghatalmazott képviselőit illeti, ők nyilvánosan kijelentették: nem kérték egy ilyen intézmény létrehozását és nem tartják szükségesnek azt, úgy vélik, hogy a Babeş–Bolyai – csakhogy *háromnyelvű* – modellje megfelel elvárásaiknak (például Paul Philippi, 1998, 14.o.). A lehető legvilágosabb és egyértelműbb, hogy a német kisebbségnek, már amennyi belőle Romániában maradt, nincs szüksége magyar–német autonóm egyetemre. Ezt a kisebbséget nem lehet számbelileg a magyar kisebbséggel paritásos alapon kezelni; hiányoznak nála a megfelelő létszámú fiatal évjáratok, amelyek benépesíthetnének egy ilyen egyetemet, annak minden szakát. Egy német nyelvű tanulmányi vonal kialakításának a képlete (a különböző szakokon egyes diákcsoportok létezése, fokozatosan talán több mint ahány most van) a

meglevő Babeş–Bolyai intézményi keretei között kielégíti érdekeiket. A nagyságrendbeli különbségek kiemelése céljából itt említem meg a diákok egyetemen belüli nemzetiség szerinti megoszlására vonatkozó, előzőleg már jelzett adatokat az 1997/1998–as tanévre nézve: az intézményben tanuló összesen 16 686 diák közül 3005 magyar, ezzel szemben csak 74 német. Saját professzori tapasztalatomból, aki szociológiát adok elő németül *is* egy ilyen csoportnak, hozzátehetem ehhez, hogy e csoport tagjainak többsége nem német etnikumú (nem német nevű). Egyszerűen nincs elég német fiatal Romániában egy magyar–német egyetem számára. S mi több, *ha* a Petőfi–Schiller egyetemet úgy terveznék meg, hogy a Babeş–Bolyai Egyetemmel egy időben működjék, akkor minden bizonnyal nem lennének elegendő számban oda felvételiző magyar diákok s ez az intézmény egészen biztosan nem rendelkezne az egyetem minden szakát lefedező, megfelelően képzett, megfelelő számú magyar tanszemélyzettel, a Babeş–Bolyai Egyetem jelenlegi felépítésével párhuzamosan. Gondolom, nem lenne értelme annak sem, hogy a Babeş–Bolyai egyetem tanárait áthelyezzék a tervezett Petőfi–Schiller egyetemre, sem annak, hogy ugyanazon személyek másodállásban párhuzamosan tevékenykedjenek mindkét egyetemen. Következésképpen: egy magyar–német önálló egyetem megteremtése, mint megvalósítandó kompromisszum, nem jelent sem megvalósítható, sem elfogadható megoldást, nem elégíti ki egyik felet sem.

A magyar kisebbség szempontjából az optimális megoldás, elvileg, egy autonóm magyar állami egyetem megteremtése. E mellett elegendő elméleti észérvet szolgáltatnak az imént felsorakoztatott adatok és bizonyítékok. Bizonyos gyakorlati meggondolásokból azonban jelenleg kételkedem ennek kivitelezhetőségében és hasznosságában. Íme, milyen érvekre támaszkodom.

Egy autonóm magyar tannyelvű egyetem létrehozása Kolozsváron elkerülhetetlenül egyet jelentene a Babeş–Bolyai Egyetem mostani szerkezetének megbontásával, a „Babeş" és a „Bolyai" elkülönítésével. Elkerülhetetlenül, mondom én, mivel a magyar kisebbség nem rendelkezik *két* párhuzamos egyetemi struktúra számára sem elegendő felvételiző diákkal, sem megfelelő számú, hozzáértő, magas képzettségű tanszemélyzettel. Ez utóbbi vonatkozásban figyelembe kell venni, hogy – miként előbb jeleztem – az utóbbi negyven évben állandóan szűkült a magyar nyelvű felsőfokú oktatás, a magas fokon képzett személyek jó része elhunyt vagy nyugdíjba vonult, anélkül, hogy biztosíthatták volna a normális utánpótlást. Egy komoly, versenyképes egyetem nem működhet csak kezdőkkel, bármennyire lelkesek, tehetségesek és törekvők legyenek is, sem pedig középfokú káderekkel; akár csak az akkreditálás érdekében is szükség van felsőfokú, megfelelő végzettséggel rendelkező, elegendő számú szakemberre minden szakterületen. A magyar egyetemi káderekнek *két* ilyen sora biztosan

nem létezik jelenleg. Ezen felül, a Babeş–Bolyai Egyetem mostani felépítésének szétdarabolása megvalósíthatatlannak és nem kívánatosnak tűnik egy másik gyakorlati szempontból is: ez a most meglevő, még egyetlen egyetem számára is alig elegendő infrastruktúra megosztását jelentené. Az épületeket, előadótermeket és irodákat, könyvtárakat, laboratóriumokat, számítógépeket, valamennyi műszert és felszerelést, amelyeket 1959-ben egyesítettek és – akárhogy is – máig gyarapítottak, most nem lehetne kínos és végelláthatatlan konfliktusok nélkül (újra)elosztani, egy ilyen próbálkozás mindkét külön intézményt működésképtelen állapotba hozná. S nem látom, hogy a román állam a mostani gazdasági-pénzügyi helyzetében új beruházásokkal miként tudná biztosítani mindkét intézmény anyagi bázisának felszínen tartását. A magyar egyetem áthelyezése Kolozsvárról egy másik városba nem oldana meg semmit. Kolozsvár a romániai magyarok művelődési központja, nem csupán a hagyományok miatt, hanem azért is, mert ide tömörül ma a magas képzettségű magyar értelmiségiek többsége. Más lehetséges központokban biztosan sokkal kisebb az esélye annak, hogy megfelelő számban találni lehessen hozzáértő, hiteles (nem önmagát hitelesítő) egyetemi szakembert. Ami pedig a megfelelő anyagi alap megteremtését illeti, a nehézségek ugyanazok, ha nem jóval nagyobbak lennének.

Következésképpen most és a közeljövőben – a távolabbi jövőben az egész témát újra kell tárgyalni – a megvalósítható megoldás a jelenlegi kolozsvári állami egyetemen belül keresendő. De nem a mostani szerkezeti-funkcionális formulán belül. Ezt megmagyarázom.

Az, amit az utóbbi években a Babeş–Bolyai Egyetemen kiépítettek, elméletileg a *multikulturalitás* elvére alapozott. Úgy vélem, hogy ez a princípium, amelyet a nyugati demokráciákban dolgoztak ki és alkalmaztak, helyes és használható. Nem *ad hoc* a kolozsvári egyetemen találták ki, hanem átvették az európai mentalitásból és gyakorlatból. Nyugaton *ma,* a *tegnaptól–tegnapelőttől* eltérően, egyre inkább teret hódít a felsőfokú oktatás nyitásának az eszméje minél több nyelv és kultúra felé, nemcsak azért, hogy elébe menjenek a kisebbségeknek (de ez okból is), hanem hogy eleget tegyenek a mondializálásnak, a gazdasági és kulturális-informacionális globalizálásnak. Íme példaként egy, e témában kompetens német szerző: a *Deutsche Akademische Austauschdienst (DADD)* főtitkára az „internacionalitás" szükségességéről írt a németországi felsőfokú oktatásban, ami abban nyilvánul meg, hogy a didaktikai tevékenység egyre növekvő részét más nyelven szervezik meg, mint az állam hivatalos nyelve (Christian Bode, 1998, 3. o.). Az a kijelentés, amelyet nálunk gyakran hallunk és olvasunk a mass médiában, miszerint a nyugati országokban az egyetemi oktatás kizárólag a hivatalos államnyelven folyna (s ez nem más,

mint az adott állam többségi nemzetének nyelve), egyszerűen nem felel meg a valóságnak: Finnországban teljes és autonóm svéd nyelvű felsőfokú oktatás van egy olyan kisebbség számára, amely százalékarányban a romániai magyarokénál valamivel kisebb; Spanyolországban katalán nyelvű felsőfokú oktatás létezik; a louvain-i (Belgium) híres és hagyományos katolikus, frankofón egyetemen megduplázták a felsőfokú egyetemi oktatás struktúráját, hogy párhuzamosan és önállóan biztosítsák a flamand nyelven folyó tanítást is. Svájcban, Friburgban francia és német kétnyelvű egyetem működik. Ez a város Svájc francia zónájában van, ahol azonban bizonyos német kisebbség is él. Az egész didaktikai szerkezetet megkettőzték, ezek a teljes egyenlőség körülményei között működnek, mind a diákok, mind pedig a professzorok tanulhatnak/előadhatnak mindkét nyelven. Egyébként a svájci német többségű kantonok (ezekből van a legtöbb!) többségében számos német nyelvű felsőfokú oktatási intézmény működik, Friburg és a német központok közötti távolság csekély, ennek ellenére szükségesnek tartják e szilárd kétnyelvű oktatási szerkezet megőrzését.

Az egyetemi multikulturalitásra vonatkozó elv helyességének elismerése azonban nem jelenti azt, hogy ennek a kolozsvári egyetemen ez idáig megvalósított *módozata* és *foka* kielégítő volna. Az igazi multikulturalitás ez esetben – az én értelmezésemben – a különböző oktatási vonalak együttlétét és együttműködését jelenti a minden vonatkozásban teljes egyenjogúság *demokratikus* elve alapján, nem pedig az *etnokratikus* szupremációt, a többségi nemzet uralmát a kisebbségek felett.

Itt konkrétan – a két- vagy háromnyelvű intézmény keretei között – az ilyen tanulmányi vonalak illetve azok képviselői közötti *de iure* és *de facto* egyenlőség, illetve egyenlőtlenség alapvető kérdéséről van szó. Ez utóbbi vonatkozást, amelyet a vitában résztvevők közül legtöbben elhallgatnak, néhány román közíró érzékelte. Miként Mihai Şora megjegyezte: az egyetembe beépülő alegységek, az autonóm intézmény működési szabályzata szerint, az egyetemi szenátustól függnek; márpedig ebben a szervben döntő többségben románok vannak, akik *bármit* elhatározhatnak, beleértve a kisebbségi szerkezetek létrehozását/felszámolását is (1998, 6. o.). Az egyetemi szenátusban a román többség döntéshozó monopóliumát kritikailag jelezte Gabriel Andreescu is (1998, 7. o.). Végül Cristian Preda hasonlóképpen megállapítja, hogy az egyetemi két- vagy háromnyelvűség jelenlegi formulája fenntartja *„a román etnikum teljes intézményi ellenőrzését bármilyen oktatási szerkezet felett"* (1998, 7. o.). S valóban így van: ilyen vagy olyan csoport léte vagy nem léte, a szakosodás lehetősége valamilyen területen, a felvételi vizsga nyelve, a didaktikai állások betöltésére kiírt versenyvizsgák sorsa és így tovább jelenleg ettől a román

többségtől függ, a kisebbségnek nincs semmiféle autonóm intézményi döntéshozó eszköze. A helyzet azonos a kari tanácsokban, sőt még a tanszékeken is, mivel a tanszékvezetők túlnyomó többsége román.

A nyugati modellben a kulturális pluralizmus elismerése ellenpontja az asszimilálás eszményének, elismeri a *különbséget,* a *másságot,* mint értéket, amelyet meg kell őrizni, és fel kell karolni. A multikulturalizmus szembehelyezkedik a többség kulturális uralmával, nem ennek a dominanciának az elkendőzését szolgálja, hanem ösztönzi az illető kisebbség/kisebbségek kulturális identitásának védelmét. A tényleges és nem látszólagos multikulturalizmus egy felsőfokú oktatási intézményben a felvállalt és használt nyelvek és kultúrák közötti *paritás* megvalósítását jelenti.

A reális multikulturalizmus tehát a kolozsvári egyetem esetében – az én elképzelésem szerint – konkrétan a következőket jelentené:

a. annak elfogadása, hogy a magyar (és német) nyelvet egyenlő mértékben használni lehessen az intézményben köz- és hivatalos nyelvként, hogy ily módon az egyetem ténylegesen, ne csak neve szerint legyen kétnyelvű (háromnyelvű);

b. a kisebbségeknek intézményesen biztosítsák a jogot ahhoz, hogy választással és időnkénti váltással bármilyen vezető posztot elfoglalhassanak, ne csak valamelyik többségi személy helyettesének a funkcióját;

c. valamennyi szakon, ahol magyar nyelven is tanítanak, hozzanak létre párhuzamos tanszékeket (szekciókat, karokat) a belső ügyekben autonóm döntési joggal, biztosítsák a képviseletet a szenátusban oly módon, hogy e reprezentáció működése és fejlesztése ne legyen kitéve a nemzeti többség kénye-kedvének.

Mihelyt a fent jelzett feltételeket megvalósítják, biztosítani lehet valamennyi tanszemélyzeti tagnak a jogot arra, hogy – ha képes rá, akarja és szükség van rá – bárhol, az intézmény akármelyik nyelvi vonalán taníthasson, ugyanakkor minden diáknak szavatolni lehet azt a lehetőséget, hogy tanulmányi és szakosodási érdekei szerint bármelyik nyelvi vonalon bármilyen előadásokat látogasson. Ekképpen megvalósul a különböző nyelvi vonalak tényleges együttműködése és egyenlőségi alapon az integrálódása, az oktatás anyagi bázisának elkülönítése (osztozkodás) nélkül. A magyar diákok, saját elhatározásukból s attól függően, hogy az illető tanszemélyzeti tagoknak milyen minőségű felajánlásaik vannak, román nyelvű előadásokat hallgathatnak, tökéletesíthetik román nyelvi ismereteiket is. A román és magyar egyetemisták opcionálisan német nyelvű (vagy valamelyik világnyelven tartott) kurzusokat is látogathatnak.

Ismét csak: az az ellenvélemény, amelyet gyakran megfogalmaznak és biztosan felmelegítenek e javaslattal szemben, miszerint a multikulturalitás ilyen koncepciója ellentmondana a román állam egységes-nemzeti jellegének s elvezetne a „föderalizáláshoz", az ország „megcsonkításához" és így tovább,

egyszerűen érvénytelen. Hiszen senki sem kéri az *egész* román felsőfokú oktatásnak, hanem csak az országban működő 54 egyetem közül egynek ilyen multikulturalizálását. A többi 53 egyetem elégséges és az is marad ahhoz, hogy biztosítsa a többség, a többségi nyelv és kultúra kétségtelen túlsúlyát. Egyébként szerintem természetes, ha más egyetemeken szintén napirendre kerül a világnyelveken tartandó kurzusok bevezetése, de ez nem változtat az ilyen intézmények román jellegén.

Röviden meg kell említenem még egy gyakran használt érvet a magyar tannyelvű felsőfokú oktatással szemben. Azt mondják, hogy a kisebbségi fiataloknak, a különböző területek eljövendő szakembereinek tökéletesen ismerniük kell a román nyelvet, mert csak így dolgozhatnak egyenlő eséllyel a többségiekkel, nehogy a közönség, amellyel kapcsolatba kerülnek (ügyfeleik, klienseik) kizárólag a saját nemzetiségűekből álljon. Vitán felüli, hogy minden román állampolgárnak el kell sajátítania a román nyelvet. Ez nem csak jog, hanem minden állampolgár kötelessége. Csakhogy az a feladat, hogy minden fiatalnak megtanítsák a román nyelvet, nem a felsőfokú oktatásra, hanem az elemi és középiskolákra hárul. Felsőfokon – annál is inkább, mivel nagykorú állampolgárokról van szó – kell hagyni, hogy mindenki zavartalanul maga döntse el, mi a saját nyilvánvaló érdeke; egy demokratikus rendszerben egyetlen állampolgárt sem lehet erőszakkal boldogítani. Valamennyi tudományág szakszókészletét bárki, akinek magas fokú végzettsége van – s ha ennek szükségét érzi – bármilyen nyelven viszonylag könnyen elsajátíthatja, miként azt annyi román fiatal példája is igazolja, aki külföldön tanult, majd itthon gyakorolta mesterségét, vagy aki Romániában kapott képesítést, majd emigrált s a befogadó országban végzi szakmunkáját. Egyébként a multikulturális egyetem, mint megoldás, azzal, hogy a különböző tanulmányi vonalak paritásos alapon nyitnak egymás felé, kedvez a diákok (s nem kevésbé a tanárok) nyelvi pluralizmusának.

A Babeş–Bolyai Egyetem magyar tanszemélyzeti tagjainak, valamint az egész romániai magyar kisebbségnek az elvárását, miszerint állítsák vissza a magyar tannyelvű Bolyai Egyetemet – gondolom – úgy kell értelmezni, mint a hatalmon levő politikai erők iránti bizalmatlanságot a tekintetben, hogy azok hajlandók-e a kolozsvári egyetemet valódi, a fenti értelemben vett multikulturális egyetemmé átalakítani, biztosítani a magyar tannyelvű felsőfokú oktatás autonóm és állandó, intézményileg megalapozott és garantált működését, ez ugyanis elkerülhetetlenül szükséges e kisebbség kulturális identitásának megőrzéséhez. Mihelyt ezt a bizalmatlanságot szertefoszlatják, a multikulturális megoldás bebizonyíthatja életképességét.

(1998)

KÖNYVÉSZET

ANDREESCU, Gabriel (1995): *Învăţământul în limba minorităţilor: o criză globală*, In: *„22"* augusztus 16–23, 6

ANDREESCU, Gabriel (1998): *Universitatea în limba maghiară sau „principala grijă a românului"* In: *„22"* augusztus 25–31

BABEŢI, Adrian – UNGUREANU, Cornel (1997): *Europa centrală. Nevroze, dileme, utopii,* Polirom, Iaşi

Balcanismul, (1997): *Secolul 20*, 7–9. sz.

BODE, Christian (1998): *Internationalität ist Trumpf: die deutschen Hochschulen im Umbruch,* In: *Deutschland,* október 5

BOURDIEU, Pierre (1996): *Apologeţii universalului. Rolul intelectualului în lumea modernă,* In: *Lettre internationale*, tél, 20 sz.

CORNEA, Andrei (1998): *Simbol contra simbol*, In: *„22"* október 27 – november 2.

CORNEA, Doina (1998): *De ce universitate în limba maghiară?* In: *„22"* szeptember 15–21.

EIBL-EIBELSFELDT, Irinäus – GEISSLER, Heiner (1998): *Einwanderung und multikulturelle Gesellschaft,* In: *Der Spiegel,* 14. sz.

FUKUYAMA, Francis (1994): *Sfîrşitul istoriei*? Editura Vremea S.C. Bukarest

KARNOOUH, Claude (1997): *Un logos fără ethos. Interculturalism şi multiculturalism în Transilvania,* In: *Altera,* 6. sz.

KITROMILIDES, Paschalis (1997): *„Mentalitatea balcanică" – istorie, legendă, imaginaţie,* In: *Secolul 20* , 7–9. sz.

MARINO, Adrian (1995): *Pentru Europa. Integrarea României. Aspecte ideologice şi culturale,* Polirom, Iaşi

MARINO, Adrian (1997): *O carte în dezbatere. Filosofia unificării europene,* In: *Apostrof,* 9. sz.

MARSHALL, Gordon (1994): *Oxford Concise Dictionary of Sociology,* Oxford, University Press, Oxford/New York

MÉSZÁROS, Miklós (1998): *Multikulturális egyetem*, In: *Igazság*, augusztus 5.

MIHU, Achim (1989): *Un scenariu mitopoetic: Europa Centrală*, In: *Tribuna*, április 6, 4. sz.

MODOOD, Tariq – WERBNER, Pnina (1997): *The Politics of Multiculturalism in the New Europe. Racism. Identity and Community,* Zed Books Ltd. London/New York

NEUMANN, Victor (1997): *Semmnificații ale gîndirii politice în Europa Centrală,* In*: Sfera politicii,* 47, 48, 49 sz.

NEUMANN, Victor (1998): *Intercultural Pedagogy as an Alternative to a Monoculturaly Oriented Education: The Case of Romania*, In: Kenneth Cushner, Ed*: International Perspectives on Intercultural Education,* Lawerence Erlbaum Associates, Inc. Mhwah, New York

PHILIPPI, Paul (1998): *Despre „universalitatea multiculturală"* In*: „22"* november 3– 9.

POP, Doru (1998): Obsesii sociale, Institutul european, Iaşi

POPPER, Karl R. (1998): *În căutarea unei lumi bune*, Humanitas, Bukarest

PREDA, Cristian (1998): *Variante româneşti de inadecvare*, In: *Dilema*, november 13–19.

ŞORA, Mihai (1998): *Din punctul de vedere al unui român ardelean...* In*: „22"* szeptember 1–7.

UBB–INFO (1997): *Buletin statistic,* 5. sz.

XI. EGY MARGINÁLIS KISEBBSÉG: A ROMÁNIAI ROMÁK

Lehetetlen, hogy a romániai etnikumközi viszonyokról szóló könyv ne foglalkozzék külön fejezetben a romákkal. Ennek az etnikumnak a problémái, mint látni fogjuk, részben hasonlítanak, részben eltérnek a többi kisebbségi etnikumétól.

A roma kisebbség, akárcsak a többi etnikai kisebbség, szembesül a többségi etnokratizmussal, de ezen túlmenően a *társadalmi* marginalitás állapotában van, ami nem jellemzi a többi kisebbséget. Társadalmi *marginalitásukról* mint objektív állapotról, a hosszú társadalomtörténet során kialakult következményről beszélek. Társadalmi *marginalizálásuk* szándékos, nacionalista (főleg rasszista) előítéletektől ihletett. E fenti két fogalom tartalma különbözik egymástól. Az elsőt relevánsabbnak tartom a roma etnikum helyzetének leírására. A romák társadalmi marginalitása következtében a velük szembeni ellenségeskedés, bár mindig jelen volt a román nacionalista diskurzusban, a múltban nem képezett fő témát ezen belül (mint az antiszemitizmus vagy a magyarellenesség). Ma azonban ez a probléma igen fontossá lett a nacionalista eszmecserében, akárcsak a közgondolkodásban. Most, amikor felmerült a romák társadalmi beilleszkedésnek egyelőre még csak halvány esélye, megmutatkozik – mint a tanulmányom végén bemutatom – heves marginalizálásuk tendenciája.

A romák Romániában – akárcsak a környező országokban – egyetlen periódusban sem éltek jól, nem kaptak erkölcsi elismerést, nem ismertek kultúrális felvirágzást: sok évszázados történelmük a marginalitás és a szakadatlan diszkrimináció története, ennek következtében sajátos visszavonultságban éltek, elszigetelték magukat marginális kultúrájukba. A két világháború közötti szakasz egyes kivételeitől eltekintve – ezekre a továbbiakban kitérek – a romák csak az utóbbi, az 1989 utáni években alakították meg szervezeteiket, lett saját politikai

képviseletük és a soraikból kikerült néhány értelmiségi révén kezdtek megnyilvánulni a saját helyzetükre vonatkozó elméleti és publicisztikai reflexiók szintjén.

A romániai romák egy olyan etnikumnak a tagjai, amely (majdnem az egész) európai kontinensen s még annak határain is túl szétszóródtak. Miként Nicolae Gheorghe és Andrzej Mirga írja, a romák „állam nélküli nemzet", „nem területhez kötött" nép, vagy „nem területhez kapcsolódó kisebbség" (1997, 12, 13. o.). Így van: s mégis, ez a kisebbség évszázadokon keresztül tartósan együtt élt a stabil többségi etnikummal, több állam területén. Ez a hosszú együttélés minden országban sajátos társadalmi-történelmi környezetet alakított ki, amelyet ilyenként tudomásul kell venni. A romániai helyzetüknek is megvan a sajátossága, ezt igyekszem megragadni a továbbiakban, ami nem zárja ki a szomszédos országokéhoz hasonló szituációjukat sem. Nem létezik csak Romániára vonatkozó, teljesen különleges roma kérdés, de azonosság sincs a más országokban felmerülő problémáikkal. Való igaz, hogy a magyaroktól, németektől, zsidóktól, ukránoktól, szerbektől, törököktől és így tovább, eltérően a romáknak sehol nincs saját államuk, amely valamilyen módón védelmezné őket, vagy legalább érdeklődne a különböző országokba szétszóródott nemzettársak sorsa iránt.

Még egy előzetes megjegyzést kell tennem, az etnikum megnevezésére vonatkozóan. A köznyelvben, akárcsak az irodalmi és tudományos nyelvben hosszú ideig a *cigány* elnevezést használták. Ez a kifejezés, kétségtelenül, pejoratív tartalmakkal telítődött, ezért ajánlatos elkerülése az irodalmi-tudományos nyelvhasználatban, még ha a köznyelvből nem is könnyű eltávolítani. Meglepő – vagy talán nem is az? –, hogy a román külügyminisztérium 1995-ben (a H03/169 számú jegyzékében) azt ajánlotta, hogy a *rom* elnevezés helyett hivatalosan a *cigány* terminust használják. A szóban forgó etnikum képviselői inkább az előbbi kifejezést részesítik előnyben s joguk van arra, hogy mindenki úgy nevezze őket, ahogyan ők maguk jónak látják, annál is inkább, mert a *rom (roma)* terminus ma Európa-szerte forgalomban van, a kontinens valamennyi országában ugyanez a neve ennek a populációnak. A román publicisztikában a *rom* szó használatát visszatetszéssel fogadták, mivel hangzás szerint hasonlít a *románhoz*, s főleg külföldön a kettőt össze lehet téveszteni. A román nemzeti tudatra nézve sértőnek tartott ilyen helyzet elkerülése végett ahhoz a fortélyos kibúvóhoz folyamodtak, hogy e szó leírásakor két *rr*-t használnak: *rrom*. Csakhogy a kettős mássalhangzó idegen mind a román írott, mind a beszélt nyelv szellemétől, ekképpen a *rrom* köznév egyre inkább ugyanolyan pejoratív felhangot kapott, mint amilyen a *cigány* kifejezéshez társult, így – legalábbis a sajtó egy részében – a csúfolódó nyelvi diszkrimináció szerepét tölti be. Érdekes, hogy a roma etnikum szervezetei által megjelentetett egyes publikációkban, valamint a roma etnikumhoz tartozó értelmiségiek egyes írásaiban használják a két *rr*-es írásmódot, másokban nem.

Dan Oprescuval együtt úgy vélem, hogy *„semmilyen történelmi, etimológiai vagy fonetikai igazolás nincs a két «r» használatára."* (1998, 12. o.). Ebben a munkámban ennek megfelelően járok el (kivéve az idézeteket, ahol tiszteletben tartom az eredeti írásmódot). Egyébként egyetlen európai nyelvben sem írják, nem is ejtik két „r"-rel a *roma* szót.

1.Hány roma él Romániában?

Egy etnikum lélekszámát és annak az ország népességéhez viszonyított jelentőségét nem mindig egyszerű megállapítani, a népszámlálási és a szokványos statisztikai adatok nem nyújtják a szükséges egyértelmű tájékoztatást. A romák esetében különösképpen jellemző ez a helyzet: e kisebbség jelenlegi problémáinak vizsgálatában az elméleti-módszertani nehézségek az ide tartozó személyek lélekszámának megállapításánál kezdődnek. A tudományos és publicisztikai írásokban a lélekszámukat illetően egymástól jelentősen eltérő becslések vannak forgalomban. Az én értelmezésemben e kérdés vizsgálatakor nemcsak az a cél, hogy a romániai roma lakosság lélekszámát a valóságot legjobban megközelítve állapítsuk meg, hanem az is, hogy szociológiailag értelmezzük a vizsgálódások különböző változataiban terjesztett számadatok közötti különbségeket is.

Először is a számok. Az 1992-es népszámlálás hivatalosan 409 723 romát regisztrált, ez Románia összlakosságának 1,8 százaléka. Hasonlítsuk össze ezt a számot először a megelőző hivatalos adatokkal. A régi kommunista rendszerben az ezt megelőző 1977-es népszámlálás hivatalos adatai szerint 227 398-an voltak, amiből az következik, hogy 15 év alatt a roma populáció Romániában 80 százalékkal gyarapodott, míg az egész lakosság ez alatt az idő alatt csak 5,6 százalékkal növekedett. Nagyon valószínűtlen! A távolabbi múltból feljegyezhetjük, hogy az 1956-os népszámláláskor 104 216 romát tartottak nyilván, így 1956 és 1977 között ez a lakosság több mint száz százalékkal növekedett volna. Más összefüggésben már jelezetem, hogy a népszámlálás hivatalos adatai egyik vagy másik etnikai kisebbség lélekszámára vonatkozóan eléggé problematikusak; de egyetlen más etnikum esetében sem ennyire meghökkentők a meg nem felelések, bizonytalanságok. Ez az eset azonban nem egyedülálló: Magyarországon 1971-ben hivatalosan 320 000 romát tartottak nyilván, míg 1993–1994-ben ez a szám 500 000-re emelkedett egy összesen 10 milliós lakosság estében (Csepeli–Örkény, 1996, 109. o.). Következésképpen az előbb említetthez hasonlóan meglepő a növekedés.

A négyszázezres hivatalos adatot a roma szervezetek képviselői kétségbe vonják. Ők azonban nem rendelkeznek ellenőrizhető és lemérhető adatokkal, csak becslésekkel, ezek 2 millió és 3,5 millió között mozognak. *„Mi közel hárommilliónyian vagyunk, ez kitűnik azokból az adatokból, amelyek rendelkezésünkre állnak és amelyek a belügyminisztérium birtokában vannak"*

– nyilatkozta Mădălin Voicu (1997, IV. o.). Úgy tűnik, hogy ilyen adatok, ilyen statisztika nem létezik, egyébként konkrétan hivatkoztak volna rájuk. A belügymisztériumnak csakis olyan adatok állhatnak rendelkezésére, amelyeket az Országos Statisztika Bizottság szolgáltat. Ha pedig a fentiek csak becslések, akkor a tudományos értékük kétes. Véleményem szerint az ilyen megközelítő számításokra vonatkozó nyilatkozatok nagy adag szubjektivitást tartalmaznak. Egyébként a hivatalos számok és a becslések vagy önbecslések közötti eltérések nem a mostani évek sajátossága. Románia statisztikai évkönyve 1930-ban 249 656 romát jegyezett fel, míg 1933-ban a Romániai Romák Országos Szövetsége kijelentette, hogy 800 000 tagja van (Mihai Merfea után, 1994, 162. o.). A külföldi sajtóforrások, így például a német *Der Spiegel* és mások, gyakran említenek 2,5 millió romániai romát.

Világos, hogy a felbecsülés szintjén a kérdést nem lehet eldönteni, mivel nincsenek megfelelő bizonyítékok az egyik vagy másik kijelentés mellett. Érthető, hogy ami ennek az etnikumnak a képviselőit illeti, nekik érdekük olyan számok mellett érvelni, amelyek hangsúlyozzák a romák problémájának társadalmi jelentőségét a román társadalomban, miként a román nacionalizmus arra törekszik, hogy minél kisebb számot fogadtassanak el, s így ezt a problémát kisebb jelentőségűnek mutassák be. Bizonyos mértékben azonos módon folyik a romániai magyarok lélekszáma körüli vita is: ennek az etnikumnak a képviselői kétmillió magyarról beszélnek (anélkül, hogy valamilyen tudományos kutatás eredményeire hivatkoznának), a népszámláláskor viszont egy millió hatszázezer magyart tartottak nyilván, míg a román szerzők úgy vélik, hogy ezt a számot önkényesen felduzzasztották azáltal, hogy egyes nem magyarokat – *horribile dictu* magyar anyanyelvű romákat is – magyaroknak nyilvánítottak.

Egy román kutató, a romák kérdéséről írt könyv (1991) szerzője nemrég megjelent tanulmányában, saját kutatásaira alapozva, javasolja az 1 180 093 szám elfogadását, ami 1992 januárjában az ország 5,1 százalékát tette ki (Mihai Merfea, 1994, 163. o.). Közel áll ehhez az a szám, amelyet Elena és Cătălin Zamfir tesz közzé egy széles körű empirikus vizsgálódás nyomán, ezt az egész ország területén végezték a kutatott populációból pontosan kiválasztott minta alapján. Az eredményük: 1 010 000 roma, ami az összlakosság 4,6 százaléka (Elena Zamfir – Cătălin Zamfir, coord. 1993, 206. o.). Anélkül, hogy teljesen biztos lennék ennek a kijelentésnek az igazságában, úgy vélem, hogy valószínűleg mégis ez utóbbi adat áll legközelebb a valósághoz.

Miből ered a romák lélekszámára vonatkozó, a különböző forrásokból eredő és terjesztett számok közötti nagy eltérés?

A hivatalos népszámláláskor a bejegyzést, elvileg, minden megkérdezett saját nyilatkozata alapján végzik. A kommunista rendszer által szervezett népszámlálás esetében nem zárhatjuk ki azt, hogy a nyilvántartó központok irányítottak, abban az értelemben, hogy a romák számát csökkentsék, hiszen ez a rezsim igyekezett

alábecsülni, illetve megkerülni a roma-kérdést, mint Románia társadalmi problémáját. Hasonlóképpen nem zárhatjuk ki azt a feltevést sem, mely szerint a romák jelentős része elkerülte, hogy ilyennek jelentse be magát s így elébe ment a hatóságoknak, az asszimilált magatartás ugyanis akkor „hasznosabbnak" tűnt. Innen származhat az a gyanúsan kis szám, a 227 000 ezer 1977-ben.

De az 1992-es népszámláláskor? A szám növekedése 1977-hez viszonyítva minden valószínűség szerint az állampolgárok szabad önbesorolásából fakad. Ez azonban, szintén valószínűleg, még mindig a tényleges alatt maradt. Anélkül, hogy ez alkalommal feltételeznők a romák számának csökkentését célzó központi irányítást a regisztráláskor vagy a számoláskor, nem tartjuk kizártnak, hogy egyes adatfelvevők a terepen leegyszerűsítették munkájukat, a nyilatkozót csak az anyanyelve vagy családnevének hangzása szerint vették nyilvántartásba. Annak a lehetőségét sem lehet teljes egészében kizárni, hogy a népszámláláskor a roma lakosság egy részét nem tudták számba venni, mivel a népszámlálás időpontjában nem volt állandó lakhelyük vagy nem tartózkodtak otthon.

A most tárgyalt probléma tisztázása kapcsán, úgy tűnik, hogy az egyes személyek etnikai hovatartozásakor fontos különbséget tenni az önbesorolás és a mások által történő besorolás között. Ehhez kapcsolódnak a különbségek egyfelől az etnikai identitásra vonatkozó formális, hivatalos (ez történik a népszámláláskor vagy bármilyen állami hatóság előtti megjelenéskor), másfelől a nem formális önbesorolás között a mindennapi kapcsolatokban. Egy demokratikus rendszerben minden egyénnek szuverén joga meghatározni saját etnikai identitását. Olyan társadalomban, ahol hosszú ideje együtt élnek különböző etnikumok, az etnikumok osztályozásának rendszere mindig szubjektív, nincs feltétlen, objektív kritériuma, mutat rá Ladányi János és Szelényi Iván a magyarországi romákról szóló egyik tanulmányban (1997, 3–6. o.). Csak a fasiszta rendszerek, a rasszista törvénykezés határozta meg rendeletileg, hogy a származás (a „vér") az egyedüli és abszolút kritérium. Anélkül, hogy kizárnók az eredetet az etnikai hovatartozás kritériumai közül, el kell ismernünk ennek viszonylagos voltát, azt, hogy egyesek kikerülhetnek abból az etnikumból, amelybe beleszülettek, más etnikum asszimilálhatja őket, el kell fogadnunk az akulturalizációt, az azonosság megváltozását egy más etnikum kultúrájának elsajátításával (a szó legtágabb értelmében, beleértve a kultúrába a nyelvet, a viselkedési normákat, a köznapi életet vezérlő értékeket). Gondolom, feltétel nélkül el kell fogadnunk azt az elvet, mely szerint *„ha valamilyen állami intézmény egyes személyeknek és a személyekből álló közösségeknek bizonyos elnevezést, «meghatározást» és etnikai hovatartozást jelöl meg azok beleegyezése nélkül, akkor ez diszkrimináló aktus, a kifejezésnek a faji diszkrimináció minden formája elleni fellépésre vonatkozó nemzetközi egyezmény által használt értelemében"* (*Romii: o minoritate a României*, 1996, 6. o.).

Egy újabb keletű kutatás szerzői „a lakosságnak a romákról alkotott felfogását és velük szembeni magatartását" tették vizsgálatuk tárgyává. Eugen Băican és Augustin Pervain Kolozs megyében városra és falura, hat funkcionális társadalmi-földrajzi zónára osztott reprezentatív mintát konstruáltak. Ez felölelt 1118 alanyt, ezek közül csak 1,1 százalék jelentette ki, hogy a roma etnikumhoz tartozik, holott az 1992-es népszámlálás adatai szerint a romák aránya a megyében 2,2 százalék volt. Ugyanakkor a mintába bevontak 5,1 százaléka nyilatkozta azt, hogy vannak roma rokonai; a származás, a „vér" kritériuma szerint mindezeket valószínűleg a roma etnikumba kellett volna sorolni s így a vizsgált zóna teljes populációjában a százalékarányuk túlhaladta volna a Zamfir házaspár által országos szinten kiszámított 4,6 százalékot (Băican – Parvain, 1997, 16–17. o.). Kiderül, hogy a roma lakosság tekintélyes része egy nem hivatalos kutatás körülményei között nem vallja magát románnak, de nem tagadja le rokonságát ezzel az etnikummal.

Más szóval a romák lélekszámára és a román társadalomban (akárcsak földrészünk keleti részének minden zónájában) a helyzetükre vonatkozó minden komoly vita vagy kutatás alkalmával szükségképpen figyelembe kell venni asszimilálásuk jelenségét. Biztosnak tűnik, hogy a roma etnikum egy része (az eddigi kutatások ennek a résznek a nagyságát nem határozták meg kellőképpen) elindult az asszimilálás útján, felvállalt egy más, vagy éppen a kettős identitást. A beolvadás egy és ugyanazon időben objektív és szubjektív folyamat, az asszimiláció vágya nem mindig azonos a valósággal, a saját asszimiláltság tudatának foka többé vagy kevésbé fedheti az egyed objektív helyzetét.

Elena és Cătălin Zamfir, szerintem, figyelemre méltó, lényegre tapintó megkülönböztetéssel operál: a romániai roma lakosságon belül megkülönböztet hat „etnikai réteget", ennek a rétegződésnek a kritériuma éppenséggel az, hogy az egyedek az asszimiláció folyamatának melyik fokán találhatók. Íme e rétegek: a. romák, akik megőrzik hagyományos etnikai jellegüket, azonosulnak önmagukkal, mind a formális, mind a nem formális kontextusban; b. romák, akik megtartják hagyományos etnikai karakterüket, de formálisan nem azonosulnak ezzel; c. a „modernizált" romák, akik nem tartósítják ugyan tradicionális etnikai jellegüket, de mégis a roma etnikumhoz tartozóknak nyilvánítják magukat (ebbe az egyébként szűk kategóriába egyfelől egyes értelmiségiek, másfelől néhány üzletember tartozik); d. a „modernizált" asszimilált romák, akik már nem nevezik magukat így, bár sem ők, sem a környezetükben élők legtöbbje nem felejtette el etnikai eredetük „nyomait"; végül e. a „modernizált" és integrált romák, akik elvesztették etnikai eredetük nyomait, sem ők maguk, sem a környezetük nem tartja őket románnak (E. Zamfir – C. Zamfir, 1993, 56–58. o.). Egyetlen megjegyzés kívánkozik ide: véleményem szerint az utolsó kategóriába tartozók csak voltak romák, de ma már egyetlen demokratikus és ésszerű kritérium szerint sem azok.

Érthető, hogy a dolgok természete szerint csak az első és a negyedik kategóriába soroltak – tehát akik hajlanók romaként azonosítani önmagukat a formális kontextusokban – foglalhatók bele pontosan valamely, az etnikai önbesorolás kritériuma szerint készített hivatalos statisztikába. A második, a harmadik és az ötödik kategóriába tartozókat az önbesorolás és a mások általi besorolás egybevetése révén lehet azonosítani, de ez a művelet a kategóriák emelkedő sorrendjében egyre nehezebben végezhető el. Az utolsó csoportba tartozók esetében pedig ez gyakorlatilag lehetetlen. A probléma bonyolultabb lesz, amint fent említettem, amiatt, hogy Erdélyben a romák asszimilálása végbement a magyarság irányába is: vannak magyar anyanyelvű romák, akik önmagukat – természetesen különböző fokon – a magyarok közé sorolják. Az önazonosítás és a kívülről jövő azonosítás ebben az esetben sem esik egybe: egyeseket már elfogadnak magyarnak, másokat nem. Ugyanígy Dobrudzsában számos roma asszimilációja az itt élő törökök vagy tatárok felé irányult. A románokhoz asszimilált romák rendszerint ortodoxok. A magyarokhoz beolvadtak katolikusok vagy reformátusok; a törökök és tatárok esetében mohamedánok. Az erőteljesen asszimiláltakat pontosan nyilvántartani lehetetlen.

Az önbesorolás és a másoktól jövő azonosítás közötti különbség más és más módon működik különböző léthelyzetekben. A Zamfir házaspár az általuk vezetett felmérés alapján kiszámította, hogy 536 ezer roma vallotta magát románnak, ez 127 ezerrel több, mint amennyit a népszámlálás feltüntetett. A másoktól besorolt romák minimális száma a szerzők szerint 819 446, tehát az ország lakosságának 3,6 százaléka. Csakhogy a minta, amelyet felvettek a „kívülről leginkább látható" roma populáció szegmentuma volt, így ez utóbbi számot pontosítani kell, mégpedig fel kell kerekíteni, eljutva az egymillió romához, s ennek megfelelően az összlakosság 4,3 százalékához. Az e. kategóriába sorolt romák nem kerültek be a számításba (1993, 59–60. o.). Ezt az utolsó becslést megerősíti az a megállapítás, mely szerint a népszámlálásban szereplő adatok és a számos helységre (községre és kisvárosra) vonatkozó, külső besorolás szerinti számadatok között jelentős eltérés van: a másoktól jövő azonosítások száma minden esetben sokkal nagyobb, néha kétszer, egyes esetekben egyenesen ötször akkora, mint a népszámlálásban szereplő adat (1993, 61. o.). Bukarestre vonatkozóan a népszámlálás 25 107 romát vett nyilvántartásba, a végzett felmérés becslése szerint viszont ez a szám kilencszer nagyobb, körülbelül 225 ezer (1993, 61–62. o.). Egy másik kutató nemrég úgy vélekedett, hogy Bukarestben 350 ezer roma él (Vasile Burtea, 1997, 35. o.), tehát sokkal több, mint az előbbi becslés szerint. A Zamfir házaspár úgy véli, hogy a nagy városokban a romák számaránya háromszor akkora, mint amennyit a népszámlálás mutat (1993, 61–62. o.).

E százalékarányok alapján, gondolom, megállapíthatjuk, hogy a romániai romák számának pontos megállapításakor (egyébként ugyanígy más országokban is) nemcsak módszertani nehézségekről van szó, hanem egy ilyen vállalkozásnak elvi

korlátjai is vannak. Véleményem szerint, a roma etnikumhoz a *születés* révén kapcsolódók maximális, *teljes* lélekszámának a mindenáron való pontos megállapítása nemcsak lehetetlen, de nem is kívánatos. Romának besorozni azokat, akik az asszimiláció révén eltávolodtak eredeti etnikumuktól, azt jelentené, hogy mesterséges gátakat emelünk asszimilációjuk elé, megkérdőjelezzük ennek a folyamatnak az eddigi eredményeit. Ugyanakkor otrombán figyelmen kívül hagynók az egyén azon jogát, hogy maga határozza meg etnikai hovatartozását, ez feleleventené a származás, a „vér" szerinti meghatározás rasszista kritériumát.

Visszatérve a Zamfir házaspár javasolta osztályozásra, úgy vélem, hasznos volna a szerzők által ismérvként használt „modernizálás" fogalma mellé felvenni az *emancipáció* fogalmát is. Valóban, a romák esetében az asszimilálás folyamatának iránya és célja, úgy tűnik, az, hogy kikerüljenek a társadalmi marginalitás helyzetéből, integrálódjanak a társadalomba, elérjék – ez alkalommal nem etnikai értelemben vett – a többséghez hasonló vagy ezzel azonos életmódot, olyan létfeltételeket, életszínvonalat teremtsenek, amely összevethető a többségével. Ebben a gondolatsorban, bár bizonyos pontosításokra szükség van, számomra úgy tűnik, találó a szerzők egyik elvi megállapítása, mégpedig az, hogy a romák nem a különleges kultúrájuk miatt, hanem külön („cigány") életmódjuk révén határolódnak el a lakosság többi részétől. Mind az önbesorolás, mind pedig a kívülről jövő értékelés *a hagyományos „cigány" életmód* ismérvére épül; márpedig ez azt jelenti, hogy a társadalom peremén élnek, stabil munkahely nélkül, a modern civilizáció minimális szintjét el nem érő lakhelyeken, anyagi nyomorban, a mindennapi túlélés szükségletének uralma alatt álló mentalitással, az élet hosszú távú stratégiájának hiányában és így tovább.

Ez az életmód természetesen magában foglal bizonyos sajátos kultúrát (a kifejezésnek tág, kulturális-antropológiai értelmében), vagyis valamilyen sajátos viselkedési normákat és értékeket. Ugyanakkor felöleli a saját nyelvet, folklórt, a specifikus szokásokat és rítusokat. Ami a saját nyelvet illeti, még ez sem működik elégséges ismérvként valamennyi romániai romának a roma etnikumba történő besorolásakor: az említett 1992-es népszámlálás kimutatása szerint a magukat romáknak vallóknak csak 40 százaléka, 163 897 személy jelölte meg ezt a nyelvet anyanyelvének, a többiek román (54,3 százalék), magyar (4,7 százalék) vagy más anyanyelvűeknek tartották magukat. Úgy tűnik, hogy a romániai romák többségénél kétnyelvűséggel van dolgunk, felváltva használják – de esetről esetre különböző arányban – a roma illetve a román, a magyar vagy más nyelvet. A román többségtől – nem kevésbé a többi romániai etnikai kisebbségtől – eltérően a romáknak csak népi, nem pedig művelt (magas) etnikai kultúrájuk van: nincs saját írott irodalmuk, sem írott filozófiai, művészeti, tudományos alkotásaik, még zeneiek sem. A magaskultúrájuk hiányához kapcsolódik az is, hogy ennek az etnikumnak nincs saját ill. sajátos vallása sem. *„A rroma etnikum keretén belül egészen mozaikszerű*

vallásossággal találkozunk" – írja Vasile Burtea. *„...a rromák, legtöbb esetben, «csatlakoztak» az adott zónában uralkodó valláshoz, vagy egyszerűen nem vették tudomásul az illető kultikus normákat és gyakorlatot"*, elfogadták az ortodoxizmust a Román Fejedelemségekben, a katolicizmust vagy protestantizmust Erdélyben és Bánságban, a mohamedanizmust Dobrudzsában; következésképpen *„a rroma nyelvet nem használják a vallásgyakorlásban, márpedig ez valamely kisebbségi nyelv fenntartásának egyik fontos forrása"* (1996, 114 –115. o.). A többi kisebbségtől eltérően a romáknál a vallási élet nem az identitástudat megerősítésének-tartósításának tényezője.

Ez a helyzet a maga egészében a roma etnikum társadalmi marginalitása feltételeihez kapcsolódik. Az etnikai identitástudatuk nem támaszkodhat egy saját művelt kultúra hagyományaira. Kulturális színvonaluk emelése, ennek az etnikumnak a felemelkedése a folklorisztikus kultúrától a magas fokú művelődés szintjére mindenekelőtt az írás-olvasás megtanulását jelenti, majd az általános műveltség elemeinek elsajátítását valamilyen más nyelven mint a roma nyelv, az országos vagy helyi többség sajátos kultúrájával való megismerkedést, szakmai képesítés elnyerését, ami aztán lehetővé teszi valamely társadalmilag elismert tevékenységbe való beépülésüket, egyszóval *az asszimiláció révén megvalósuló emancipációt.*

Abból a meggondolásból, hogy a hagyományos „cigány" életmód a kritériuma a roma etnikumhoz való tartozásnak, következik, hogy életmódjuk modernizálása – mint a társadalmi emancipáció egyedüli útja, amelybe beletartozik a környezetük viselkedési és gondolkodási modelljeinek asszimilálása – elkerülhetetlenül elvezet a romák számának csökkenéséhez a román társadalomban. A kettős identitás természetesen továbbra is megmarad lehetőségként az emancipált és asszimilált romák számára, akik nem tagadják meg, vagy nem felejtik el származásukat. Egyre nagyobb számú emancipált és asszimilált roma fogja elveszíteni roma identitását. Változatlanul megtartják ellenben azok, akik továbbra is a társadalom perifériáján fognak élni, akiknek nem sikerült vagy nem sikerül az emancipációra irányuló próbálkozásuk, akiket a társadalom nem akar vagy nem képes támogatni ebben a törekvésükben. Mint ahogyan természetesen megőrzik identitásukat azok – kevesen, többségükben értelmiségiek –, akik tudatosan vállalják etnikai származásukat, s ezzel kívánnak hozzájárulni népük felemelkedéséhez.

A romániai roma lakosság lélekszámára és súlyára vonatkozó e rövidre fogott észrevételek végén megemlítek egy, a probléma lehetséges/valószínű alakulására vonatkozó, jövőbe vetítő kutatást. Vasile Ghețău közölte ilyen jellegű vizsgálódásainak eredményeit az 1992 – 2025-ös periódusra nézve (1996, 77–105. o.). A Románia „főbb nemzetiségeire" vonatkozó adataiból és következtetéseiből természetesen csak e témát érintőkre hivatkozok. V. Ghețău – gondolom, teljesen indokoltan – abból a meggondolásból indul ki, hogy az 1992-es népszámlálás adatai nem tükrözik

a romák tényeleges számát és súlyát Románia lakosságának egészén belül. A szerző első viszonyszámként az előzőekben részletesen bemutatott kutatásban jelzett 1992-es adatot, az egymillió romát veszi alapul. Ugyanakkor azonban figyelembe veszi annak a lehetőségét is, hogy még ez a szám is alatta maradt a ténylegesnek, bevezet egy másik viszonyítási változatot: egymillió ötszázezer roma 1992-ben. Kibontja a két változat előre vetített számításait, beleveszi a képletbe a demográfiai mozgás minden elemét (születések, termékenység, elhalálozás, várható élettartam). Az eredmény: országos szinten a lakosság átlagban két milliós (12 százalékos) csökkenésének körülményei között, az első variáns esetében, a romák lélekszámának a növekedése egy millióról (a lakosság egészének 4,4 százaléka) 1 564,6 ezerre (7,7 százalék) 2025-ben; a második változat esetén az egy és fél millióról (az összlakosság 6,6 százaléka) 2.346,8 ezerre (az összlakosság 11,4 százaléka) ugyanabban az évben. (V. Gheţău, 1996, 103). Mindkét esetben a növekedés, mint látjuk, jelentős. Természetesen itt a valószínűség jegyében készült, olyan munkahipotézisre épülő előrejelzésről van szó, amelyet a jövőnek kell igazolnia.

Nincs okom kételkedni azoknak a számításoknak a helyességében, amelyekre ez az extrapoláció támaszkodik. Egy lényeges vonatkozást azonban jelezni kell: a szerző a számításaiban – s ez így természetes – csak a demográfiai mozgás belső tényezőit veszi figyelembe. A szociológiai meggondolásokat nem lehet beépíteni az ilyen előrevetítésbe. De ezek alapvetően megváltoztathatják a probléma adatait. Gondolok itt az emancipáció és asszimiláció jelenségeire, amelyekről az előzőekben szóltam. Vasile Gheţău két jelzett variánsa csak akkor érvényesülhet, *ha* a „cigány-életmód" modernizációja nem következik be, *ha* a romák emancipációja és asszimilációja a többségi társadalomba nem tesz nagy lépéseket előre. Ha azonban *igen*, akkor a romák száma nem fog növekedni, még az első változatban megjelölt arányban sem, mivel megváltozik demográfiai viselkedésük, csökkeni fog a termékenységük és a születések aránya. És – főleg – növekedni fog azoknak a száma, akik már nem vallják magukat románnak. Az egész probléma azonban – azon túlmenően, hogy egy ilyen előrevetítő számítás mennyire tudja átfogni ezt a jelenséget – függ a román társadalom általános fejlődésétől, a modern gazdasági és intézményi építkezés sikereitől. *Ha* az átmenet sikeresen és kellő időben lezárul, akkor a romák emancipációja és asszimilációja előre halad, helyzetük problematikus jellege csökken, társadalmi marginalitásuk hasonlóképpen. Ha *nem*, akkor a román társadalomban elfoglalt helyzetükből származó feszültség még növekedni fog.

3. A diszkrimináció rövid története

A roma etnikum sok száz éve jelen van a mostani Románia területén. Természetesen történelmének még csak a felvázolásával sem próbálkozom. Rendelkezésünkre áll e tekintetben egy jól dokumentált munka, Viorel Achim *Ţiganii în istoria*

României (1998) című könyve, a továbbiakban erre hivatkozom. Nem tudom azonban teljesen megkerülni a probléma történelmi vizsgálatát, hiszen a ma társadalmi kérdéseit nem lehet megragadni ezek múltba nyúló gyökereinek ismerete nélkül.

2. 1. A romákat – akárcsak más országok esetében – a történelem szélviharai sodorták Románia területére. Egyetlen nép sem migrál azért, mert jól él, és semmiképpen sem azzal az előre megfontolt szándékkal, hogy ártson egy másik népnek, hanem azért akar valamely országban letelepedni, hogy túlélési/megélhetési lehetőséget keressen. Éppen ezért a jelenkori realitások szemszögéből teljesen fölösleges azon vitatkozni, „miért jöttek ide a cigányok". *Nem* a ma Romániában élő romák jöttek ide, hanem távoli elődeik, akiket már nem lehet faggatni. A mostaniak itt születtek, akárcsak a többségiek vagy a többi kisebbségi. Szüleiket, nagyszüleiket és dédszüleiket ebbe a földbe temették, akárcsak másokét. Jelenlétük egyszerűen adottság, nem igényel kommentárt vagy igazolást, viszont együtt jár (pontosabban együtt kellene járnia) a legteljesebb állampolgári jogokkal, normális társadalmi beépülésükkel.

A valóságban azonban a romák ezen a vidéken, egész múltjuk során s még most is, nemcsak etnikai kisebbségként, hanem marginális társadalmi kategóriaként élnek. E helyzethez kapcsolódó első tény az, hogy a romák mintegy ötszáz éven át a lakosság társadalmi szerkezetének perifériáján helyezkedtek el, *rabszolga* státusuk volt. *„Gondolom, el kellene ismernünk, hogy a románoknak 500 éven át rabszolgáik voltak"* (Dan Oprescu, 1998, 12. o.). Viorel Achim alaposan dokumentáltan, terjedelmesen bemutatja, hogy a romáknak Moldvában és Havasalföldön a *rabságban élők* („robi") státusa jutott, mégpedig az uralkodónak, a kolostoroknak és a bojároknak voltak a rabszolgái: testükkel és lelkükkel a földbirtokhoz, illetve annak törvényes tulajdonosaihoz voltak kötve. A jobbágyságnál szigorúbb személyi függés volt ez: rabszolgaság a szó legteljesebb értelmében. A rab romák kívül álltak a tulajdonképpeni feudális szerkezeteken, társadalmi helyzetük alacsonyabbrendű volt, mint a jobbágyparasztoké. Amolyan *páriák* voltak, mindenféle jog nélkül, ugyanakkor általános megvetésnek kitéve. A román társadalom szerkezetének premodern jellege lehetővé tette, hogy a rabszolgaság mint szélsőséges etnikai és ugyanakkor társadalmi diszkrimináció fennmaradjon egészen a 19. század második feléig. Furcsa módon a rabszolga létkörülmények nem akadályozták meg azt, hogy ennek az etnikumnak jelentős része nomád életmódot folytasson: vándorolhattak vagy éppen vándorolniuk kellett annak érdekében, hogy űzni tudják hagyományos mesterségeiket – ebből tartották fenn magukat –, viszont kötelesek voltak időnként visszatérni arra a birtokra, amelyhez kötve voltak, hogy megfizessék az „adót" és/vagy eleget tegyenek a kötelező szolgálatoknak. Ez „korlátolt és ellenőrzött" nomádság volt (V. Achim, 19989, 54. o.). A 19. században a nomád élet főleg a fejedelmi rabszolgák sajátos életvitele volt; a kolostorok és a

bojárok rabjait nagyobb mértékben kötelezték mezőgazdasági munkára. A rabszolga romák valamilyen módon, perem-helyzetük ellenére, beépültek a gazdasági életbe, mivel olyan mesterségeket űztek, amelyeket más társadalmi kategóriák nem folytattak, de amelyekre a társadalomnak szüksége volt. Részvételük egy ilyen rendszerben, az uralkodó, a monostorok és földbirtokos bojárok tekintélye révén, ugyanakkor biztosította számukra a minimális társadalmi védelmet. Jogi emancipációjuk, a rabszolgaság intézményének a megszüntetése az 1843-ban kezdődő folyamattal indult – ekkor hozták az első törvényt Havasalföldön a cigányok egyes kategóriáinak felszabadítására –, s 1855-ben fejeződött be Moldvában, 1856-ban Havasalföldön, amikor a negyvennyolcas ideológia erőteljes hatására felszabadítottak minden rabot s megszüntették a rabszolgaságot, mint intézményt is. A romák felszabadítása a teljes személyi függés rendszeréből nem jelentette azonban társadalmi emancipációjukat, mivel nagy részük nem jutott földhöz, tehát nem kötődött valamilyen mezőgazdasági munkához, megmaradt a hagyományos mesterségek folytatásánál, s egyik napról a másikra élt. Nem nyújtottak nekik semmiféle beilleszkedési lehetőséget a társadalomba, továbbra is annak a szélén maradtak. S folytatták a maguk marginális *pária* életét, alacsonyabb szinten, mint amilyenek a földhözkötött autochton parasztok létfeltételei voltak.

1864-ben a földreform alkalmával kis számú roma, a volt kolostori falvakban, mégis földhöz jutott. Ezáltal a mezőgazdasági tevékenységhez kötődtek, s *„elvesztették cigány identitásukat, etnikailag asszimilálódtak a többségi lakosságba"* (V. Achim, 1998, 12. o.); ez a folyamat három-négy nemzedéken keresztül tartott és visszafordíthatatlanná vált (idem, 104. o.).

A roma etnikum mai alacsony szintű társadalmi helyzetének a gyökerei a hagyományos, túl nem haladott marginalitásukban keresendő. Hosszú ideig – egészen napjainkig – tartósították a tradicionális társadalmi szerkezeteiket, *nemzetségekre* tagolódtak a vér szerinti kapcsolatok, a leszármazás, a rokonság kritériuma szerint. A nemzetségek – klánok, törzsek – ugyanakkor nemzedékről nemzedékre átörökített „szakmai", mesterségbeli vagy foglakozás szerinti csoportokat is jelentenek, valamiféle „természetes céheket" (V. Achim, 1998, 48. o.). Vasile Burtea (1994) szerint a második világháborúig 20 ilyen roma nemzetség létezett Romániában: üstkészítők, medvetáncoltatók, ezüstművesek (gyűrűkészítők), teknővájók (fürdősök), kovácsok, cinezők, csizmadiák, meszelők, rostacsinálók, lócsiszárok, kemencések, virágkertészek, selyemszövők, muzsikusok és más, az előzőekből levált foglalkozásokat űzők. Miként a szerző hangsúlyozza, a nemzetségek nemcsak a rokonsági kapcsolatokra épültek, hanem arra is, hogy tagjaiknak milyen volt a generációról generációra áthagyományozott foglalkozása (mestersége, szakmája). Észre kell venni, hogy a mesterségek, tevékenységek és a nemzetség közötti kapcsolat sajátosan premodern. Az ilyen funkcionális csoportokban erőteljes volt a

belső összetartó erő, létezett bennük az önmaguk által kiépített vezetés és bíráskodás, ezt rajtuk kívül is ismerték, de a hivatalos jogi-politikai rendszer nem ismerte el. Több család egy törzset (klánt) alkotott, ennek élén a főnök (bíró, cigányvajda, „bulibaşa") állt. Ezek a közösségek a csoport túlélését szolgálták a társadalom perifériáján, ugyanakkor gátat emeltek a kitörési próbálkozásoknak, annak, hogy egyesek megkíséreljenek integrálódni a társadalomba, megváltoztatva mesterségüket, alkalmazkodva a modern társadalom változatos és mozgékony szükségleteihez és lehetőségeihez. Ezeket a mesterségeket a többség kezdte „cigány" tevékenységeknek tartani s mint ilyeneket lebecsülni, még akkor is, ha tényleges társadalmi szükségletet elégítettek ki, még ha személy szerint azokat, akik űzték – például a muzsikosokat – mesterségbeli tudásukért meg is becsülték. Nemzetségekre tagolódásuk egyik következménye az volt, hogy főleg ezen belül érvényesült a szolidaritás s kevésbé a nemzetségek között, ennek pedig negatív kihatása volt egészen napjainkig, arra nézve, hogy ez az etnikum társadalmi szinten egységesen nyilvánulhasson meg. A legtöbb kutató megállapításainak megfelelően ehhez hozzá kell tenni, hogy a hagyományos nemzetségek felbomlása tulajdonképpen a kommunista rendszer körülményei között történt meg, amikor erőszakkal helyhez kötötték és integrálták a romákat, így a régi tagolódásuknak ma már csak a nyomait őrzik.

A romák ilyen társadalmi szervezettségben, ilyen tevékenységet folytatva éltek a felszabadulásuktól egészen a kommunizmusig, a legtöbbször nyomorban és promiszkuitásban, sokan közülük nomádként, nem látták – néha nem akarták meglátni – a végleges letelepedés célszerűségét. Sokan közülük régen is, most is félig-analfabéták vagy egyáltalán nem tudnak írni-olvasni; nem lett belőlük földműves, kevés köztük a munkás, szinte egyáltalán nem épültek be a társadalom középrétegeibe, s egyáltalán nem a felsőbbekbe. Ne csodálkozzunk, ha egy ilyen populációban a társadalomellenes cselekedetek, főleg a lopás, sokkal nagyobb számban fordulnak elő, mint a többségi vagy az adott társadalmi struktúrákba beleépült többi etnikai kisebbség soraiban. A romák ekképpen száz éve a marginalitás *circulus vitiosus*ában élnek: periférikus helyzetük rendellenes és deviáns viselkedést gerjesztett, egy ilyen magatartás a maga során bebetonozta szélre sodort helyzetüket, ismételten táplálta a többségnek, nem kevésbé a többi nemzeti kisebbségnek velük szemben tanúsított negatív viszonyulását, de ugyanakkor az önelszigetelődésüknek valamilyen rebellis tudatát is. A társadalmi marginalitásnak mindig megvolt a helyrajzi megfelelője: a romák az egyes a helységekben, azokban a falvakban, ahol megtűrték őket, hagyományosan a *periférián* laktak; továbbá a városok külvárosaiban, egymás szomszédságában, kevésbé a többségi vagy más etnikummal együtt. S mi több, ez a marginalitás még haláluk után sem szűnt meg, őket tradicionálisan a többség temetőinek a szélén hantolták el. (V. Achim, 1998, 104. o.).

A két világháború közötti időben, főleg a harmincas években, mégiscsak megmutatkoztak a modernizálás folyamatának csírái. Megjelent néhány – kevés – roma értelmiségi, megalakították a saját etnikumuk egyes társadalmi-szakmai, később szélesebb körű társadalmi profilú szervezeteit, mint az „Asociația Generală a Țiganilor din România" és az „Uniunea Generală a Romilor din România" elnevezésűt, mindkettőt 1933-ban. A két szervezet között ádáz konkurencia volt, vezetőik kölcsönösen vádolták egymást; egyikük sem érte el, hogy hivatalos státust kapjanak (Viorel Achim, 1998, 128–129. o.). A második említett szervezet elnöke ugyanakkor a „romániai cigányok nagy-vajdájának" címezte magát. A következő évben megjelent az „olténiai cigányok nagy-vajdája" is. Az illető vezetők felfogásában a felvett „nagy-vajda" cím a helyi cigányvajdák, „bulibașák" feletti autoritást kívánta jelezni. A valóságban ez a fennhatóság minimális volt, akárcsak az általuk vezetett szervezetek társadalmi hatékonysága, az ilyen szervezkedések nem tudtak elszakadni a premodern hagyományos „cigány életmódtól". *„A cigányszervezetek egész tevékenysége jelzi a modernitás és a tradicionalizmus keverékét, tulajdonképpen a cigány lakosság helyzetét tükrözi ebben a periódusban"* (Viorel Achim, 1998, 131. o.).

Ki kell emelnem, hogy a két világháború között a többségi nacionalizmus – a többi nemzeti kisebbség felé mutató ellenséges érzületétől és előítéleteitől eltérően – cigányokkal szembeni negatív magatartása nem ideológiai vagy konkurenciális jellegű volt, hanem a romák mélységes társadalmi lenézéséből eredt: minden nem roma feljogosultnak érezte magát arra, hogy társadalmilag a romáknál magasabb rendűnek tartsa magát. Ennek a magatartásnak a megideologizálása abból a kvázi-általános meggondolásból fakadt, hogy maguk a romák, született, „örökletes" tulajdonságaik révén, hibásak azért a helyzetért, amelybe tulajdonképpen a társadalom taszította és tartotta őket. Ismét csak ne csodálkozzunk, ha egy szélre sodort etnikum, amely nem találja meg a társadalomba történő integrálódás útját, önmagába zárkózik, műveli és tartósítja a többség nézőpontjából rendellenes specifikumát – hiszen másként nem élhetne meg –, s ezzel szakadatlanul újra feltölti a többségnek vele szembeni előítéleteit.

2. 2. A romániai romák történelmében külön fejezetet jelent sorsuk a második világháború idején. Valamennyi államban, ahol bevezették a fasiszta rendszert, vagy az ország a fasiszta megszállás alá került, a romák erőteljes hátrányos megkülönböztetéseket, üldöztetéseket szenvedtek; a rasszista ideológia szellemében, sőt – országokként kisebb vagy nagyobb mértékben – megsemmisítő akciókat hajtottak végre ellenük. Romániára vonatkozóan néha megközelítően „több tízezer" legyilkolt romáról, a transznisztriai deportálások áldozatairól beszélnek. Közvetlenül a második világháború után, még a hivatalos dokumentumokban is, 36 000 roma

etnikumú halottról esett szó. Ezt az adatot vette át egy nemrég megjelent közlemény is, anélkül, hogy a forrást megjelölte volna (Alain Reyniers, 1997, 16. o.). A továbbiakban itt azokra a levéltári kutatásokra épülő, nagy gonddal összegyűjtött adatokra hivatkozok, amelyeket Viorel Achim mutatott be többször említett könyvében (1998, 136–152. o.). Antonescu marsall diktatúrája idején a roma etnikumot nem vonta be a rasszista törvénykezés rendszerébe, nem vonta meg tagjaitól állampolgári jogaikat, nem kobozta el javaikat, nem zárta ki őket a katonai szolgálatból. De a német fajelmélet ideológiájának hatására és a hitleri rendszerben érvényesített faji üldözés politikájával összhangban kétségtelenül megtervezte Románia „etnikai megtisztítását". Első intézkedésként 1942 nyarán-őszén Antonescu személyesen adta ki a parancsot a hazára nézve „társadalmi veszélyt" jelentő mintegy 25000 roma Transznisztriába történő deportálására. Ezek közé tartoztak mindenekelőtt a nomádok, továbbá a bűntetett elöéletűek s más kategóriák. Nemcsak a „veszélyesnek" tartott személyeket, hanem egész családokat, nőket, öregeket, gyermekeket is deportáltak. A listákat a helyi hatóságok állították össze többékevésbé szubjektív kritériumok alapján vagy véletlenszerűen. A deportáltaknak körülbelül a fele a deportálás helyén elpusztult; nem végezték ki őket előre megfontolt szándékkal, az éhezés, a hideg, a betegségek végeztek velük. Ezeknek az embereknek a halála, még ha közvetlenül nem is ölték meg őket, egyenes következménye volt a deportálásuknak és az ottani embertelen életkörülményeknek, tehát belefoglalható a kiirtás fogalmába. A deportálás első hullámát, az eredeti tervnek megfelelően, követniük kellett volna a következőknek, de ez ténylegesen nem történt meg. 1942 októberének kezdetén a deportálások folytatását elhalasztották a következő év nyarára, hogy aztán végképp lemondjanak róla. Mi több, 1943 tavaszán-nyarán a túlélőket kezdték visszafogadni-visszahozni az országba (részben a hadsereg szállítóeszközeivel). Hozzáteszem, valami – *mutatis mutandis* – hasonló változás állt be az Antonescu-rendszer magatartásában a zsidókkal szemben is: a háború kimenetelének megváltozása maga után vonta a megsemmisítő buzgalom időleges visszafogását, ez vezetett a szóban forgó etnikum nagy részének megmeneküléséhez. A 12 500 halott azonban halott maradt, deportálásuk és elpusztulásuk a genocídium bűntettének elkövetését jelenti. Ekképpen a romániai romák, akárcsak az itteni zsidók, elszenvedték a holocaustot; azzal a különbséggel, hogy tömeges – való igaz: valamivel kisebb méretű – megsemmisítésükről később sokkal kevesebbet beszéltek az országban és a határokon túl. A kommunizmus idején a romák ellen elkövetett holocaustról, akárcsak a zsidók esetében, hallgatni kellett, s ezt szigorúan betartották *„A román hivatalosságok mindmáig nem vállalták nyilvánosan a felelőséget (...) egész roma közösségek deportálásáért. Még csak próbálkozásaik sincsenek arra nézve, hogy erkölcsi vagy anyagi kártérítést adjanak a túlélőknek, a deportáltak és meggyilkoltak családjainak"* (Dan Oprescu, 1998,

12. o.). Még a probléma megtárgyalása is ellenállásba ütközik a román nacionalizmus szóvivői részéről, akik vagy tagadják a nyilvánvaló tényt, vagy a marsall érdemének tudják be.

2. 3. A kommunista rendszer bizonyos változást hozott a roma lakosság életkörülményeiben, de egyáltalán nem oldotta meg emancipálásukat és társadalmi integrálásukat. S ezt nem is tehette meg, mivel nem valósította meg a társadalom tényleges modernizálását, mint ahogyan ígérte és igényelte, csak a modernizálás bizonyos elemeit foglalta bele egy általános *álmodernizálásba*. Az állampolgári egyenlőség hivatalos ideológiája inkább arra szolgált, hogy elhallgassák, homályban hagyják ennek az etnikumnak sajátos állapotát; nem „illett" nyíltan beszélni a marginalitásukról, a többséghez és a többi etnikumhoz viszonyított előnytelen helyzetükről. Ez a politika és ideológia nyíltan asszimiláló jellegű volt, a hivatalos statisztikákban minimalizálni akarta a romák számát, erről az előző részben szóltam. A hivatalos beszédmódban a romák soha nem szerepeltek a „számba vett" olyan etnikumok (kisebbségek) között, mint a magyarok, németek, amelyeknek, legalábbis formálisan, bizonyos képviseletet biztosítottak a párt és az állam politikai-társadalmi szerveiben; őket (a zsidók mellett) mindig a „mások" kategóriájába sorolták, anélkül, hogy (kötelezően) meghatározták volna képviselőik számát.

Az utóbbi években, főleg a nacionalista publikációkban, elég sokat írtak arról a körülményről, hogy a kommunista rendszer első éveiben, elsősorban falun, számos roma lett alapszervezeti párttitkár, polgármester vagy a mezőgazdasági szövetkezet elnöke. Ezeknek az eseteknek a számbeli arányát rendszerint eltúlozzák. Elhallgatnak viszont egy fontos vonatkozást: e romáknak a jelenléte a kommunista rendszer új politikai és gazdasági struktúráinak „megbízható" funkcióiban nem valamely, arra irányuló tudatos politikának volt a következménye, hogy előnyben részesítsék ezt az etnikumot, hanem egyszerűen az „osztály-kritériumnak". A falvak lakói közül a szó szoros értelmében a *legszegényebbekhez* fordultak, azokhoz, akik valóban semmiképpen sem kapcsolódtak a régi tulajdon-szerkezetekhez. Később, a teljes kollektivizálás során, a kezdetben vezető funkcióba jutott romákat lecserélték, hiszen nem feleltek meg a felkészültség és hozzáértés minimális követelményeinek sem, ők aztán visszatértek a hatalmi hierarchia számukra hagyományosan fenntarttott, periferikus helyeire.

Az asszimiláció és társadalmi integráció folyamata azonban mégis csak előre haladt. A kommunista rendszerben alkalmazott erőszakos és extenzív iparosításnak szüksége volt képesítetlen vagy alacsony képesítésű munkaerőre. Számos romát alkalmaztak ilyen munkára az új gyárakban és főleg a nagy ipari építkezéseknél, később a városi lakásépítésben. Megmaradtak szakképzetlen vagy elemi szinten képzett munkásoknak, de ugyanakkor sokan közülük mégis stabil munkahelyhez és minimális, de biztos fizetéshez jutottak. Időközben az ilyen körülmények között

munkásokká váltak közül voltak, akik (nem meghatározható számban) lakást kaptak, rendszerint a legnyomorúságosabbakat a városok új negyedeinek tömbházaiban. Ekképpen helyhez kötöttek lettek, s elindultak a többségbe történő asszimiláció emelkedőjén. Egyébként a letelepedésük a hatvanas években jórészt adminisztratív intézkedésekkel valósult meg (V. Burtea, 1996, 110. o.). A városokban az új lakótelepek építése és a városrendezési terv együtt járt a város egészségtelen zónáinak, a „cigánynegyedeknek" a lebontásával és az itt lakók szétszórásával, ami a romák szomszédi közösségeinek felbomlását vonta maga után. Falun a romák egy része munkás lett az állami mezőgazdasági vállalatokban vagy egyenesen mezőgazdasági szövetkezeti tag, ezek a gazdasági egységek ugyanis – az iparosítás és a parasztságnak az iparba, a városokba történő beáramlása nyomán – egyre inkább munkaerő-hiányban szenvedtek. Vasile Burtea (1997, 37. o.) szerint az aktív roma munkaerő 49 százalékát a mezőgazdaságban foglalkoztatták (a többi tehát megmaradt az ipar, az építkezés stb. számára). A romák e kategóriája a „termelésbe bevonva" továbbra is megmaradt a társadalmi hierarchia legalacsonyabb fokán, de mégis csak helyet kapott ebben a rangsorban, megtette az első lépést a társadalmi integrálódás felé. A gyermekeiket pedig – még ha nem is mindeniket, mégis sokkal többet közülük, mint a két világháború között – iskolába küldték-vették fel, ezek megtanultak írni-olvasni, egyesek még a középiskolát is elvégezték, s néhány, igaz kevés, eljutott a felsőfokú végzettségig.

Ha ma, az 1989 utáni szakaszban a romániai romáknak bizonyos számú saját értelmiségijük van – közöttük néhány szociológus is, akinek az utóbbi években neve lett –, úgy ezek a kommunista rendszerben lettek azzá, akik most, felhasználva ennek a rendszernek az oktatásban nyújtott lehetőségeit. Ugyanez történt a volt kommunista tömb többi országában is. *„A rromák jelenleg Európában tevékenykedő törékeny értelmiségi rétege az oktatásra vonatkozó, ötvenes évekbeli kényszerítő intézkedések következtében jelent meg, amelyeket főleg a kommunista államokban hoztak* – írja Nicolae Gheorghe és Andrzej Mirga (1997, 9. o.). Nem kevésbé igaz viszont az is, hogy a roma fiataloknak ezt a lehetőséget a lakosság etnikai homogenizálására, egyenesen a többségbe való asszimilálására irányuló politika keretei között biztosították. A kommunizmus alatt értelmiségivé vált romák román család- és személynevet viseltek (viselnek most is), elfogadták a többség életmódját. Közülük legtöbben csak a rendszerváltás után fejezték ki nyilvánosan roma azonosságukat és kezdtek hozzájárulni etnikumuk identitásának védelméhez és társadalmi emancipálásához. A kommunista rezsim idején az ilyen megnyilvánulás semmilyen formában nem volt lehetséges.

A kommunista rendszer hosszú időn keresztül nem foglalkozott különösképpen a romák helyzetével a román társadalomban. A kommunista párt vezetősége későn, 1977-ben, készített soha nyilvánosságra nem hozott programot a roma etnikum

tagjainak társadalmi integrálásáról. 1983-ban a KB propagandaosztálya elemző jelentést készített e program alkalmazásának eredményeiről. Megállapították, hogy a személyi igazolvánnyal nem rendelkező romákat az anyakönyvi hivatalok nyilvántartásba vették, bevezették a házasságok kötelező hatósági bejelentését, kötelezték őket, hogy gyermekeiket beírassák az iskolába, s a fiatal romák eleget tegyenek a katonai szolgálatnak. Ugyanakkor megjegyezték, hogy a romák gazdasági helyzete nem javult, ellenkezőleg: nemhogy csökkent volna, hanem nőtt azoknak a romáknak a száma, akik nincsenek a „munka mezején" (V. Achim, 1998, 159. o.), minden valószínűség szerint a gazdaság általános stagnálása következtében.

A kezdeti modernizálási folyamat, amelynek a roma etnikum a kommunista rendszer idején részese volt, a hetvenes években elakadt, majd a nyolcvanas években teljesen leállt a rendszer mély válságának körülményei között, amikor az extenzív iparosítást és urbanizálást már nem lehetett folytatni. Ettől kezdve nemcsak, hogy nem mutatkozott meg a romák életmódjában a modernizálás további előrehaladása, hanem ellenkezőleg, a „modernizáltak" közül sokuk számára elkezdődött a visszatérés tendenciája a hagyományos életmódhoz (V. Achim, 1998, 167. o.). Ceauşescu népességszaporító politikája elmélyítette a „cigány" életmód nehézségeit, hiszen a gyermekek száma leginkább a roma családokban növekedett s ezzel együtt egyre inkább leszűkült annak a lehetősége, hogy ezekben a családokban biztosíthassák a létfenntartást az államtól folyamatosan javadalmazott állások elfoglalásával. Ugyanakkor a gyermekek után járó juttatás hozzásegítette a sokgyermekes családokat ahhoz, hogy megéljenek – természetesen minimális szinten – *anélkül*, hogy a felnőttek valamiféle munkát vállaltak volna.

Ugyanakkor sok roma család tipikusan marginális kereskedelmi tevékenységet folytatott, például újrafelhasználható anyagokat (üvegeket, papírt, ócskavasat), vagy tollat, pihét gyűjtött. Egyesek, engedéllyel vagy engedély nélkül, házaló kereskedelemmel foglalkoztak, a törvényesség határán vagy azon túl. A kommunista rendszer utolsó évtizedében, a fogyasztási cikkek általános hiányának elmélyülésével, a hivatalos kereskedelem kiegészítéseként „feketepiac" működött, ezt a hatóságok nem engedélyezték, de elnézték, ez is a maga módján hozzájárult e populáció megélhetéséhez. Ebből a piacból élt, ugyancsak az életben maradás szintjén, számos roma család. Ezek közül azonban egyesek – nem lehet tudni, *hányan* – jelentős pénzösszegre tettek szert. Ez utóbbiakból rekrutálódtak 1989 után az első roma vállalkozók, akik később gyorsan meggazdagodtak, felhasználva a kialakulóban levő piacgazdaság nyújtotta lehetőségeket. Következésképpen még a kommunizmus utolsó éveiben elkezdődött a polarizálódás a roma etnikumon belül, az általános nyomorból kivált a meggazdagodott családok rétege, ez ma széles körű féllegális vagy legális gazdasági hálózattal rendelkezik és leleményesen kereskedik.

3. A romák a jelenben

3. 1. A romák helyzete Romániában a kommunizmus után mélyen ellentmondásos. Az ország elhúzódó átmenetben van a kommunizmusról a kapitalizmusra, a diktatúráról a demokráciára, a premodern struktúrákról a modernitásra (vagy a kései, posztmodernitásra), ilyen körülmények között a valamikor teljes egészében marginális etnikum a minden eddigi periódusban észleltnél gyorsabb emancipálás és asszimilálás, nem kevésbé a határozottabb differenciálódás vagy éppen polarizálás útján halad.

Ennek az etnikumnak a problémái hirtelen nyilvánosak lettek: sokkal többet írnak és beszélnek róla, mint bármikor a múltban. Gondolom, nem tévedek, ha kijelentem: az utóbbi hét-nyolc évben több könyv, tanulmány, cikk jelent meg, több nyilvános vita folyt a romák helyzetéről, mint a román társadalom egész megelőző történelmében. A problémák társadalmi tudatosítása kétségtelenül első lépés azok megoldása felé. Másrészt azonban a kérdések gyakorlati megoldása késik, az átmenet meghatározatlan mértékben meghosszabbodik a romák, akárcsak az egész román társadalom vonatkozásában. A demokrácia, legalábbis amennyit megvalósítottak belőle, nagyobb esélyt biztosít e kérdések feloldására, mint azok a rendszerek, amelyek intézményesítették ennek az etnikumnak a társadalmi marginalitását. Ám a társadalmunkban végbement szerkezeti változások csak a roma etnikum vékony rétege számára biztosították a társadalmi körülmények tényleges javulásának lehetőségét. Ennek az etnikumnak jelentős része a rendszerváltozás és az átmenet vesztesei között van. Gondolom, ki lehet jelenteni, miszerint a roma etnikum egész problematikájának akuttá válása az utóbbi években annak az ellentmondásnak a következménye, amely az emancipációra irányuló növekvő törekvésük és a roma etnikum többsége számára e szándék alacsony megvalósulási lehetősége között létezik.

Az áttérés a piacgazdaságra magával hozta egy gazdag és nagyon gazdag szűk réteg megjelenését, az átmenet vámszedőit, akik csempészéssel, spekulációval vagy a legalitás határán folytatott üzleteléssel szedték meg magukat. Ez a réteg nagyon szembetűnő, könnyen azonosíthatók életmódjának külső jelei – luxusépületeik, villáik, palotáik, megszerzett márkás gépkocsijuk – révén. A másik póluson azonban ott van a romák nagy tömege, ők továbbra is a társadalom perifériáján élnek, a legsötétebb nyomorban. A két pólus között pedig megtalálhatók a közbeeső kategóriák a maguk hullámzó meghatározóival, ezek saját életmódjuk modernizálásával megpróbálnak, sokszor nem kielégítő sikerrel, beleépülni az új társadalmi-gazdasági rendszerbe.

Az átmenet vesztesei közé tartoznak mindenekelőtt azok a romák, akik a régi rendszerben a mezőgazdaságban jutottak munkahelyhez. A volt mezőgazdasági termelőszövetkezetek felbomlásával ők voltak az elsők, akik megélhetési lehetőség

nélkül maradtak: nekik nem adhattak vissza földeket ahhoz, hogy (újra)elkezdhessék a független földművelő életet, hiszen azelőtt (amint az előbbiekben láttuk) nem rendelkeztek semmiféle földtulajdonnal. A volt állami mezőgazdasági vállalatokban dolgozó roma munkások többsége szakképzetlen volt. A személyi állomány elkerülhetetlen leépítése következtében elsőknek őket bocsátották el. Ugyanez történt a nagy számú szakképzetlen roma munkással az építkezésben is: felszámolták az építőtelepeket, s útra tették őket, akárcsak azokból az állami ipari vállalatokból, ahol lassan csökkentették, majd megszüntették a tevékenységet. Ekképpen a roma lakosságon belül nőtt a munkanélküliség, sokkal nagyobb arányban, mint a többség vagy más etnikai kisebbségek soraiban.

A roma lakosság társadalmi helyzetére vonatkozóan sokatmondó adatok derülnek ki abból a kutatásból, amelyet Elena és Cătălin Zamfir végzett és könyv formájában ismertetett. Így 1992-ben a megvizsgált mintában a 16 éven felüliek 45,2 százaléka nem dolgozott; 22,1 százalék az alkalmazott (míg ugyanabban az időben az országos átlagban ez 58,6 százalékot tett ki), saját számlájára dolgozott 16,9 százalék, 0,8 százalék munkáltató, 5,1 százalék nyugdíjas, 0,4 százalék tanuló volt, 1,2 százalék pedig börtönben ült (Zamfir – Zamfir, 1993, 107. o.). Ugyanakkor a felvett mintában a felnőtt lakosság 79,4 százalékának nem volt semmiféle szakmai képzettsége, 3,9 százalék a hagyományos szakmákhoz értett és csak 16,1 százalék rendelkezett képesítéssel valamilyen modern foglalkozási ágban (Zamfir – Zamfir, 1993, 102. o.). A romák iskolai végzettsége hasonlóképpen messze az országos átlag alatt maradt: a felnőtt lakosság 22 százaléka nem járt iskolába, 5,3 százalék nem fejezte be az elemi iskolát, 25,2 százalék befejezte, 8,5 százalék nem fejezte be a gimnáziumot, 33,7 százalék befejezte, líceumot csak 3,9 százalék végzett, a líceum utáni képzésben 0,7 százalék részesült (Zamfir – Zamfir, 1933, 92. o.). Valamennyi fent említett esetben a nők helyzete érezhetően rosszabb, mint a férfiaké. A felnőtt roma lakosságnak – saját nyilatkozatuk szerint – valamivel kevesebb, mint a fele tud olvasni (a férfiak 56, a nők 41 százaléka); a másik fele vagy egyáltalán nem tud olvasni, vagy csak nehezen, tehát gyakorlatilag analfabéta (Zamfir – Zamfir, 1993, 93. o.). Márpedig az írástudatlanság nyilván nagy hátrányt jelent abban, hogy a korszerű foglalkozásokban szakképesítést szerezzenek, beépüljenek a társadalmilag hasznos munkába, elnyerjék a fizetett alkalmazotti státust stb. Hozzáteszem: az 1992-es népszámlálás adatai szerint a romáknak csak 0,1 százaléka rendelkezett felsőfokú végzettséggel, míg országos átlagban ez az arány 5,1 százalék volt.

A romák bizonytalan társadalmi helyzete tisztán tükröződik e populáció demográfiai jellegzetességeire vonatkozó adatokban. A házasságkötéskor az átlagéletkor 17 év a lányoknál és 18 a fiúknál, az összlakosság viszonylatában viszont ez 21,3 illetve 22,8 év; a roma nők egyötöde 16 éven alul szül, 50 százalékuk pedig 18 éves koruk előtt; a születési arányszám így alakul: 5,10 gyermek/nő, míg

ugyanez az arány országos méretekben 1,9 gyermek/nő (Zamfir – Zamfir, 1993, 66–92. o.). Érthető, hogy az ilyen demográfiai viselkedés a premodern életmód következménye, ugyanakkor akadály is a modern életvitel felé vezető úton. Az, hogy a nők életkora alacsony a házasságkötéskor, rendszerint kapcsolódik az alacsony szintű iskolai végzettséghez, mindkét tényező kedvezően hat ki a sokgyermekes családok alapítására. Ugyanakkor ezek a faktorok általában összefüggnek a nők szakmai képzettségének teljes hiányával vagy alacsony fokával, azzal, hogy nagyon kis százalékban vagy egyáltalán nem kapcsolódnak be a társadalmi munkamegosztásba (Tuca Maria Ionescu, 1995, 12. o.). S ami még szembetűnőbb és előnytelen létfeltételeiknek sűrített következménye: a romák várható élettartama mind a férfiaknál, mind a nőknél 5 évvel alacsonyabb, mint az országos átlag (V. Gheţău 1996, 82. o.).

Szemléltetőek és meggyőzőek lehetnek, gondolom, egy nemrégi regionális szinten végzett kutatás eredményei a roma lakosság jelenlegi helyzetéről. A Sorin Calce vezette felmérés – címe *Copiii romi din România* – tíz kompakt közösséget fog át s jól dokumentálja e közösségekben élő gyerekek iskoláztatásának a lehető legkedvezőtlenebb helyzetét: a családok nyomorúságos körülmények között laknak (néha 15 személy 2–3 szobában, vagy éppen három nemzedék egyetlen szobában), hiányos étkezés, leromlott egészségi állapot, rövid gyermekkor, a gyerekek korai munkába állása – esetenként még elemista korukban hozzá kell járulniuk a család fenntartásához – nos mindezek közrejátszanak a roma lakosság gyenge iskolai eredményeiben, hozzájárulnak ahhoz, hogy jelenleg az oktatás – ahelyett, hogy segítené a roma kisebbséget az induláskor őt jellemző hátrány ledolgozásában – tartósítja és elmélyíti az egyenlőtlenség állapotát a roma és a többségi lakosság között (Sorin Calce, 1998, 5, 7, 11, 12–13, 15–21. o.). Ezen kívül a szerző feltárja a megvizsgált lakosságnál a „szegénység kultúráját", amely a régi „cigány mentalitáshoz" kapcsolódik, s amelyet a szerző a *pillanatnak élés*-nek nevez: a család minden erejét egyszerűen a mindennapi túlélésre összpontosítja, nem rendelkezik semmiféle hosszabb távú stratégiával általában a család, azon belül a gyerekek jövőjére nézve (idem, 9. o.).

A *Médicins sans frontieres* szervezet (1997) jelentést készített *Asistenţa celor mai defavorizate comunităţi de romi din Transilvania, România* (szerző nélkül) címmel, ebben bemutatja 14, falusi környezetben élő roma közösség helyzetét azelőtt és az után, hogy ez a szervezet foglalkozott velük. A jelentés nem valamilyen kutatásnak, hanem egy olyan humanitárius beavatkozási terv alkalmazásának eredményeit állapítja meg és értékeli, amely, a lehetőségek határain belül, az illető közösségek helyzetének tényleges javítását célozta. De ez a jelentés mégis számos adatot és szociológiailag értékelhető észrevételt is tartalmaz, ezek közül néhányat megemlítek. Ugyanakkor meggyőzően illusztrálja annak a lehetőségét, hogy kitartó akciókkal el lehet érni e közösségek helyzetének tényleges megjavítását. A

tervezetben kiválasztott mind a 14 közösség a szó szoros értelmében marginális – a helységek perifériáján él – és ugyanakkor ingatag létfeltételei, az őket jellemző pauperizmus miatt a társadalmi rendszer szélén van. E roma közösségek gyermekeinek kevés esélyük van arra, hogy a többségével összehasonlítható oktatási ciklusban vegyenek részt: a program beindítása előtt a roma gyerekeknél az iskolát sikeresen befejezők aránya 55 százalék volt, míg a gyerekek összességében 87 százalék, a különbség tehát 32 százalék a romák hátrányára; a közbelépés következtében ez az eltérés 12 százalékra csökkent (1997, 42–43. o.). A közbeavatkozás sokrétű volt, abban állt, hogy a roma gyerekek ingyen kaptak lábbelit, ruhát és iskolai felszerelést; igyekeztek a roma családokat meggyőzni, a szülőket felvilágosítani arról, milyen jelentősége van a gyermekek jövője szempontjából az iskola látogatásának; a tanítókban, tanárokban és iskolaigazgatókban tudatosították, mennyire rendkívül kedvezőtlen körülmények között élnek és tanulnak a roma tanulók, tehát különleges figyelmet kell fordítani rájuk. E közösség higiéniai állapota teljesen elégtelen: *„néha nagyon nehezen jutnak hozzá az ivóvízhez, ez a helyzet esetenként katasztrofális"*; a fűtőanyag, a váltóruha és a tisztálkodási eszközök, illetve a pénz hiánya mindezek beszerzésére, a lakások túlzsúfoltsága, a nem létező infrastruktúra, amely lehetővé tenné a hulladékok összegyűjtését és elszállítását, mind kizárja a normális testi higiénia biztosítását; ehhez hozzáadódik természetesen a nevelésnek – más szóval az egészségi szabályok szerinti életmódra irányuló törekvésnek – a hiánya. A higiénia nélküli ilyen állapot komolyan kihat a roma lakosság egészségére, de ugyanakkor táplálja a többségi lakosságban az ellenséges indulatot velük szemben, ez is egy tényező a sok közül, amely megnehezíti társadalmi beilleszkedésüket. Miként azonban a jelentés szerzői megállapítják, a többség kollektív gondolkodásában a helyzetnek ezt a szubjektív vonatkozását abszolutizálják, mintha minden *csak* a romák viselkedésén múlna, figyelmen kívül hagyják az objektív, egzisztenciális tényezők sokaságát, amelyek belesüllyesztik őket az adott állapotba (1997, 65. o.). Kutak kiépítése és felszerelése az adott közösség számára, a víz tisztítása, illemhelyek létesítése és felszerelése, a testi tisztaságot szolgáló anyagok ingyenes kiosztása bizonyos mértékben javított a helyzeten, de nem gyökeresen (1997, 66–67. o.). Végül az orvosi ellátás: az illető közösség lakosai gyakran nehezen jutnak el a beteggondozóba, mivel az igen távol van és nincsenek közlekedési eszközök, továbbá mert hiányoznak a különböző irataik (személyazonossági igazolvány, egészségügyi könyv, születési bizonyítvány); egészségi állapotukat negatívan befolyásolják a táplálkozási körülmények, főleg az újszülöttek és a gyermekek esetében, a nyomorúságos higiéniai állapotok és a családok pénzügyi helyzete, ami nem teszi lehetővé gyógyszerek vásárlását; s végül e lakosság egészségügyi nevelésének a hiánya (1997, 47–48. o.), ez utóbbi újból csak oka is, meg elkerülhetetlen következménye is nyomorúságos élethelyzetüknek. Ami pedig

a közbelépést illeti: a gyógykezelés és egyes alapgyógyszerek szétosztása, az oltások, a csecsemők higiéniai állapotának és élelmezésének megjavítására hozott intézkedések, a krónikus betegségek és a leggyakoribb kóros állapotok feltárása, a családtervezési tanácsok (1997, 47–48. o.) bizonyos javulást hoztak, de nem oldották meg a problémákat.

Mindebből, gondolom, kiderül, hogy a közvetlen megérzés szintjén megjelenő és az egyes publikációkban terjesztett kép a romák „tömeges" meggazdagodásáról a kommunizmus utáni szakaszban ellentmond a realitásnak. A valóságban csak igen kevés roma család gazdagodott meg, főleg törvénytelen vagy a törvényesség határán folytatott kereskedelmi tevékenység révén, ezek valamilyen módon felkészültek egy ilyen munkálkodásra még a kommunista rendszer létezésének utolsó periódusában. Tulajdonképpen, mint rámutattam, a roma etnikum polarizálódott: egy szűk réteg meggazdagodott, a többség azonban továbbra is marginális életet él, rendszerint nehezebb körülmények között, mint azelőtt. Romániában a roma lakosság jelentős részének életfeltételei a legtávolabb állnak a modern civilizáció alapkövetelményeitől.

Az *„átmenetben vesztes"* romák kategóriája számára – mutat rá Elena és Cătălin Zamfir – *„elakadt a modernizálás folyamata, visszatérés következett be a hagyományos életstratégiákhoz"* (1993, 11. o.). A tradicionális életmódra való visszatérés maga után vonja e lakosság marginalitásának újratermelődését, ez ugyanakkor ellentmond a társadalom általános korszerűsödésének, a többségnek és ugyanakkor a romák arra irányuló elvárásának, hogy korszerűbb életmódot folytathassanak. A mai körülmények között a hagyományos életmód-stratégiák bukásra vannak ítélve, s ez a kudarc rendellenes állapotot teremt. *„A hagyományos élet-stratégiák csődje olyan körülmények között, amikor sokak számára a modern társadalom standard-stratégiái nem elérhetők, mélységes és állandósuló szegénységet fog eredményezni, valamint a kétségbeesés, az erőszak meghonosodását és a bűnözés felé történő orientálódást"* (idem). Gondolom, az idézetben használt jövő időt helyettesíthetjük jelen idővel.

3. 2. Van egy olyan kérdés, amelyet az utóbbi években gyakran vitatnak nyilvánosan: a mai Romániában a romák között a bűnözők arányszáma sokkal nagyobb, mint más etnikumok körében. Dr. Tudor Amza román rendőrtiszt könyvet szentelt e kérdés tárgyalására. A szerző szerint (jelesül a rendőrség statisztikájában) 1994-ben, Romániában a bűntények összességének 8 százalékát a romák követték el; mivel az 1992-es népszámlálás adatai szerint a romák az összlakosság 2 százalékát tették ki, ez azt jelenti, hogy a bűnözés a romák között négyszer akkora volt, mint az egész lakosság esetében (1996, 323. o.). Ez a gondolatmenet két hibát tartalmaz. Egyrészt, mint e fejezet első részében láttuk, az 1992-es népszámlálás szolgáltatta

adat a roma népességre vonatkozóan minden valószínűség szerint pontatlan. Valószínűbb, hogy a romák az ország egész lakosságának legkevesebb 4, talán 5, talán még több százalékát teszik ki. Ha pedig így van, akkor a romák és a lakosság többi részének bűnözési hányadosa közötti különbség távolról sem ilyen nagy. Egy pontos viszonyszám hiánya nagyon megnehezíti, ha csak nem megakadályozza a megbízható százalékos összehasonlítást. Másrészt, miként Mircea Kivu szociológus rámutatott az említett könyvről írt recenziójában, a bűntetteket elkövetők etnikai hovatartozását a rendőrség „állapította" meg, a kivizsgálást végző személy megítélése szerint (*„vajon a bőrszíntől függően?"*) (1997, 59. o.), márpedig, miként fentebb határozottan hangsúlyoztam, az egyetlen demokratikus eljárás, amelyet figyelembe lehet venni, az az illető személy önbesorolása. A romák magas bűnözési aránya inkább a közvetlen tapasztalati érzékelés eredménye, ezt táplálják a tömegkommunikáció hírei, ezekből rendszerint nem felejtik ki a bűnt elkövetők etnikai hovatartozására történő utalást, *ha* – és csak akkor – ha az illető roma. Ugyancsak a köztudati tapasztalatokra mint érvekre támaszkodik egy másik szerző, dr. M. Băcanu könyve is, amely már a címében sugallja, hogy a romák teszik ki Romániában a bűnözők többségét. A szerző a sajtóban keringő, hangzatos nevű, romának „ismert" törvényszegőket említi példának. Ezek között szerepelnek „Ion Stoica cigányai", ez a személy a Caritas elnevezésű csalásnak hírhedt tulajdonosa; csakhogy Stoicát a dicsőséges napjaiban senki nem tartotta „cigánynak", ellenkezőleg, ő „jó román" volt, az RNEP nacionalista románjainak házaiban járatos barátnak és szövetségesnek tartották.

Mindenesetre azonban tény, hogy a roma lakosság körében a bűnözés aránya – még ha nem is az említett mértékben – nagyobb, de ez nem a roma etnikum „természetes", bio-pszichikai, tartós jellegzetességeiből fakadó fatalitás, hanem a társadalmi marginalitás helyzetéből következik, abból, hogy sokan közülük képtelenek ténylegesen és hatékonyan integrálódni a társadalomba. Mind egyes romák látványos meggazdagodása, mind pedig a gyakran provokáló – a kétségbeeséstől és a perspektíva nélküliségtől sugallt – bűnöző tevékenységük táplálja ellenük az ellenséges érzületet, feléleszti a többségi lakosságban a régi előítéleteket, ez a maga során még inkább marginalizálja a roma etnikumot, megnehezíti életmódjuk modernizálását, integrálódásukat a többségi társadalomba. *„A roma lakosságban és a lakosság többi részében folyamatosan felgyűl a kölcsönös elégedetlenség, növekszik közöttük a feszültség (...) Az egyre reménytelenebb, de egyben terjedő szegénység és kriminalitás fészkeivel kell majd szembenéznünk"* (1993, 171. o.).

Röviden: a marginalitás, a marginalizálás és az önmarginalizálódás, szabadjára engedve, spontán folyamatként egyre szorosabban záruló kört képez. Egy ilyen abroncs-körbe került etnikumnak nincs lehetősége arra, hogy saját erejéből kikerüljön belőle. Természetesen saját magának is erőfeszítéseket kell tennie, segítenie kell

önmagán ahhoz, hogy mások segíthessék. A lényeg azonban az, hogy ezt a kört csak kívülről lehet feltörni: a többségnek, jelesül fő képviselőjének, az államnak, s e mellett a civil társadalomnak kell megtennie a döntő lépést munkahelyeket teremtő konkrét programokkal, iskoláztatási könnyítésekkel, a lakáslehetőségek, az egészségügyi helyzet megjavításával stb. Egyes szövetségek és alapítványok részleges akcióinak hatékony eredményeiről tudunk, mint az előbbiekből is kitűnt. Sajnos azonban az állam és a román civil szervezetek összehangolt, átfogó közbelépése még várat magára; az erre irányuló akcióterveknek vagy azok előkészítésének még a jeleit sem látjuk.

3. 3 Mindezen felül a fent vázolt viszonyokból fakadó általános feszültségekhez társult a többségi etnicista nacionalista hullám, amely nyíltan hirdeti a romák elleni lebecsülést és gyűlöletet. Ami pedig az állami hatóságokat illeti – mind 1996 előtt, mind pedig utána – mintha ugyanazon a hullámon úsznának, ahelyett, hogy megfontoltan és következetesen ellenállnának neki. Hogyan másként lehetne értelmezni a rendőrség sztereotip közleményeit, amelyek – bármikor alkalom adódjék erre – sosem mulasztják el a közbűntényesek esetében utalni cigány mivoltukra, de nem teszik meg ugyanezt akkor, amikor többségi bűnelkövetőkről van szó? A The European Roma Rights Center közleményt adott ki *Sudden Rage at Down Violence against Roma in Romania* címmel, ebben elemzi, hogy sok esetben mennyire diszkriminatív magatartást tanúsít a román rendőrség a letartóztatott, kihallgatott, brutalizált és inzultált roma közösségekkel és családokkal szemben, nyilvánvalóan nem tartja tiszteletben az illető személyek állampolgári jogait (1996). Továbbá nem ugyanígy lehet-e értelmezni azt is, hogy a rendőrség nem lép közbe – vagy csak késve teszi ezt – a véres interetnikus konfliktusok esetében, amikor a többség illetéktelenül előjogának tartja, hogy egymaga erőszakkal tegyen igazságot, nem az elkövetőket bünteti meg, hanem az egész roma közösséget, amelyhez a feltételezett tettesek tartoznak? Vagy a törvényszék lassú és késedelmes közbelépését ilyen esetekben? 1995 novemberéig 37-re emelkedett a roma közösségek elleni kollektív támadások száma, anélkül, hogy az ilyen megnyilvánulások azóta végleg megszűntek volna (V. Burtea, 1997, 37. o.). Egyes eseteket élénken mediatizáltak, így a Bolintin Deal (Giurgiu megye), Mihail Kogălniceanu (Konstanca megye), Hadrév (Hădăreni, Maros megye) falvakban történteket. Ez utóbbiról egy alapos esettanulmány áll rendelkezésünkre (Haller István, 1998). Mindezek az esetek falusi helységekben történtek, ott, ahol jelentős számú roma él. A *Romii: o minoritate a României* című tanulmány leírja egy ilyen támadás mindenkori forgatókönyvét: az incidenset rendszerint megelőzi a romák által elkövetett valamilyen bűncselekmény (a törvénysértés maga – mint rámutattam – általában a marginalitás, a nyomor „terméke"), ezután tucatnyi vagy több száz személy megtámadja a romák házait,

lerombolja, felgyújtja azokat, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy lakóit a helység elhagyására kényszerítse. Azokat a romákat, akik az eseményeket kirobbantó bűncselekményt (verekedés, gyilkosság, erőszak) elkövették, gyorsan azonosítják, kihallgatják, elítélik és elzárják. Azoknak az azonosítása, elítélése és megbüntetése viszont, akik a kollektív atrocitásokat elkövették a roma közösségek ellen – késik, vagy egyáltalán nem történik meg. Ugyanakkor a romák nem kapnak kárpótlást a házaik, javaik elpusztítása után. Számos esetben különböző publikációk kétségbe vonják a fentebb leírt akciók pogrom jellegét, a többségi támadók és gyújtogatók szándékáról azt állítják, hogy nem legyilkolni, nem kiirtani, hanem *csak* elűzni akarták a falukbeli romákat. Csakhogy ezeknek az embereknek nem volt hova elmenniük. Házaik (kunyhóik) megsemmisítése, a létfenntartásukhoz szükséges minimális forrásoktól való megfosztásuk egyet jelent a megsemmisítésükre irányuló kísérlettel.

A jelenlegi román társadalomban a romák ellentmondásos helyzetének megvan a megfelelője a politikai képviseletük szférájában is. A romák Romániában, történelmükben először, 1989 után jutottak el oda, hogy létrehozhatták a saját különböző, legális szervezeteiket, beleértve a politikaiakat is. A *Partida Romilor*-nak képviselete van a parlamentben, ez a részvétel természetesen sokkal inkább dekoratív, mint tényleges. A romák e párt mellett létrehoznak (vagy egy időben létrehoztak) számos, egymással versengő politikai egyesületet és szövetséget *Uniunea Democratică a Romilor, Uniunea Generală a Romilor, Asociația Genarală a Romilor, Consiliul Național al Romilor* stb. elnevezéssel. Létezik továbbá számos kulturális és humanitárius szövetségük és szervezetük, mint a *Centrul Romilor pentru Intervenție Socială și Studii (Romani CRISS), Fundația Aven Amentza, Asociația Tânăra Generație a Romilor, Fundația Phoenix, Asociația Studenților Romi* és így tovább. Egy időben több mint hatvan roma szervezetről beszéltek (Vasile Ionescu, 1996, 8. o.). Ezek sokasága, valamint a „legitimitásra irányuló igényükben a versengés" (N. Gheorghe – A. Mirga, 1997, 9. o.) mindeddig megakadályozta az egységes és hatékony politikai akcióikat a roma etnikum lélekszámának és társadalmi jelentőségének, valamint a társadalmi problémáik súlyosságának szintjén. A szervezeteik és szövetségeik – s főleg azok irányítói – közötti ismételt konfliktusok azt a benyomást keltik, hogy ezek az alakulatok sokkal inkább vezetőiknek, semmint ennek az etnikumnak az érdekeit szolgálják.

Úgy tűnik, hogy ez az etnikum általában érdektelen a politikai élet iránt, szavazataikat nem összpontosítják saját és őket összetartó politikai képviselőik felé. Úgy látszik, e helyzetnek az alapja ugyanaz a társadalmi marginalitás, ugyanaz a hagyományos társadalmi szervezési mód (a nemzetség szerinti megoszlás továbbélése) és ugyanaz a premodern életmód, amelyről az előzőekben szóltam. Ugyanez a premodernitás termelte ki az utóbbi években a roma etnikum szervezeteinek és vezetésének azokat a karikatúraszerű formáit, amelyek hasonlóak

a már említett harmincas évekbeliekhez: ennek az etnikumnak a kebeléből kiemelkedik egy „király" meg egy „császár", ők aztán kölcsönösen versengenek egymással, mindkettőnek megvan a maga „udvara", léteznek „alattvalóik", megtalálhatók a szuverenitásnak a szimbólumai – így az arany korona – de mindkettőnél hiányzik a hatalomnak valamennyire is hatékony intézményi rendszere, a legkevésbé sem fejtenek ki komoly tevékenységet „alattvalóik" érdekében. A törzsek hagyományos vezetői, a „bulibaşák" továbbra is gyakorolják hatalmukat, versengenek a politikai szervezetek és civil szövetségek modern vezetőivel. Egyes helyeken újjáéledtek a hagyományos roma törvényszékek, „kris"-nek nevezik ezeket (V. Achim, 1998, 177. o.), tevékenységük kiváltképpen informális és marginális a társadalom jogi intézményeihez viszonyítva, inkább az ellen-modernizálásnak, mint az emancipációnak és a modern társadalomba történő beépülésnek a tendenciáját fejezik ki.

3. 4. Külön probléma az, milyen a többségi lakosság és a többi kisebbség magatartása a romák iránt. Mindenekelőtt meg lehet állapítani – miként jeleztem – hogy bizonyos mértékben erőteljesebb lett a nyilvános vita a roma etnikum helyzetére, sorsára és tagjainak viselkedésére vonatkozóan. Íme tehát van egy társadalmi kérdés, amelyet a kommunista rendszerben semmibe vettek, jobban mondva tudatosan elhallgattak, az utóbbi években viszont intenzíven és ellentmondásosan mediatizáltak: ma már sokasodtak az olyan cikkek, tanulmányok és könyvek, amelyek leírják ennek az etnikumnak a helyzetét, jelzik életkörülményeik sokrétű jellemzőit, alapjában véve a megjavításuk mellett szólnak. De egyre több és élesebb az epés, lebecsülő, az ellenséges nyilvános támadás is a romákkal szemben. Gondolom, nem tévedek, ha kijelentem: a legtöbb napilap a nacionalista magatartást kultiválja, a többség felsőbbrendűségének érzését terjeszti a roma kisebbséggel szemben. Rendelkezésünkre áll egy alapos tanulmány Marcel Tolcea és Călin Rus tollából, címe *Presa şi toleranţa*, a temesvári Interkulturális Intézet adta ki (1998), ez hat nagyvárosban (Bukarest, Konstanca, Kolozsvár, Iaşi, Marosvásárhely, Temesvár) megjelenő 16 újság romákról írt vagy rájuk vonatkozó cikkeinek tartalom-elemzését végzi el 1996. május 1. és 1997. április 30. között. Ez a vizsgálódás felszínre hozza az e témában közölt cikkek többségében az objektivitás egyértelmű hiányát, az anti-rom parti-pris-ét, számos negatív konnotáció szokásszerű hozzákapcsolását a „rom", „rrom" vagy „cigány" közfőnévhez, továbbá egyes hírek tendenciózus-eltorzított bemutatásának különböző eljárásait (botrány-címek, a hír tartalmával meg nem egyező címek, a tények bemutatásakor a logikai sorrend megfordítása, megalapozatlan általánosítások, az adott premisszákra nem alapozó következtetések stb.). A szerzők helyesen jegyzik meg, hogy egymagában az, ha feltüntetik valamely személy etnikai eredetét akkor, amikor ez az adott összefüggésben nem releváns, kedvez az előítéleteknek, és serkenti a szóban forgó etnikummal szembeni negatív

magatartást (1998, 39. o.). Ugyanakkor a szerzők bevezetik a szociológiai megkülönböztetést a „gyűjtő-csoport" („grup agregat") (az *uralt* etnikum) és „a kollekció-csoport" („grup de colecție") (az *uralkodó* etnikum) között: az első esetben az embereket a csoport valóságos vagy feltételezett *közös* jegyei szerint érzékelik és mutatják be, nem pedig mint egyéni emberi vonásokkal rendelkező személyeket; a második esetben az embereket individualizálják, személyes vonásaik alapján írják le, nem pedig annak az etnikumnak a tulajdonságai szerint, amelyhez tartoznak (1998, 28. o.). A romákat az elemzett valamennyi újságokban legtöbbször a „gyűjtő-csoportba" tartozókként vizsgálják, mindenekelőtt különböző típusú törvénysértésekkel (lopás, rablás, erőszak, verekedés, maffia, kéregetés, törvénytelen kereskedelem stb.) jellemzik: aki a roma etnikumnak a tagja, az törvénytelen viselkedésben *feltételezetten bűnös*, mintha ez a magatartás az egész etnikumhoz születésétől fogva belsőleg hozzátartozna; a törvénytelenségek társadalmi okait ily módon rendszerint megkerülik.

Számos román nacionalista publikációban, mint amilyen például a *România Mare*, ha egy személyt „cigánynak" vagy „rromnak" – vagy „zsidónak" – titulálnak, akkor ezt azzal a nyilvánvaló szándékkal teszik, hogy az illető személyt diszkvalifikálják, kizárják a közéletből. A hevesen nacionalista *Atac la persoană* című botránylap alattomos cím alatt – *Lista țiganilor care umblă cu cioara vopsită* (1998. márciusi szám) – a politika és a művelődés számos személyiségének nevét tartalmazó listát közölt azokról, akik feltételezetten vagy tényleg „cigány" eredetűek (miként ugyanezt tették ismételten zsidó származású személyekkel is). Ha valamelyik politikai ellenfélről feltárják – vagy ráfogják – cigány (vagy zsidó) eredetét, akkor ezt hatékony oknak tartják arra, hogy nyilvánosan diszkreditálják. Ezzel szemben valamennyi nacionalista publikációban a nemzetközileg elismert roma származású (de román nevű) labdarúgókat mindig úgy kezelik, mint román futballistákat, ugyanígy egy magyar ökölvívót, a sokszoros nemzetközi bajnokot vagy egy híres magyar atlétanőt szakadatlanul román sportolónak neveznek, aki hozzájárul a romániai sport dicsőségéhez. Ion Voicut, a nagy hegedűművészt fenntartás nélkül a román előadóművészet hiteles képviselőjének tartják, soha nem emlegetik másként, mint román művészt. Ion Voicu román nőt vett feleségül, asszimilálódott, mint ilyent befogadták, mivel ez esetben az elfogadás kedvezett a román nacionalizmusnak.*

A roma (vagy magyar, zsidó) származású hivatalos személyek etnikai hovatartozását csak negatív összefüggésben emlegetik.

---

* Fia, Mădălin Voicu, aki ma a roma etnikumúak politikai képviselője, leírja apja szorongó félelmét, amikor tapasztalta, hogy leszármazottja saját etnikumáért tevékenykedik: *„Hogy van ez te, én ötven évig azért harcoltam, hogy kikerüljek a cigányságból, s te most fejjel előre belemész?"* (1996, 16. o.).

3. 5. A kutatások kimutatják, hogy a közvéleményben a romákkal szembeni, túlsúlyban negatív viszonyulás nemcsak a román többség, hanem a többi kisebbség részéről is megnyilvánul. Szóltam (az antiszemitizmusról szóló fejezetben) az etnikumok közötti *társadalmi távolságról,* vagyis arról, hogy egyes személyek a mindennapi tevékenységben, különböző helyzetekben milyen mértékben hajlandók együttműködni, egymás mellett lakni, összeházasodni stb. más etnikumbeliekkel. E tekintetben a romáknak a legkisebb társadalmi elfogadottsággal kell megküzdeniük, s ez világosan és egyértelműen jelzi marginális társadalmi helyzetüket. A többségi románok és a kisebbségi magyarok között az etnikumközi feszültség a legvirulensebb, a mindennapi életben azonban sokkal kisebb köztük a társadalmi távolság, mint a másik két etnikumhoz, a zsidókhoz és cigányokhoz való viszonyukban, ez utóbbiak társadalmi mássága sokkal erőteljesebb. Az utóbbi években az országos mintákon végzett valamennyi kutatás egyértelműen kimutatta, hogy a társadalmi elfogadottság tekintetében a romákkal szemben tartják a legnagyobb társadalmi távolságot, a lakosság összes többi kategóriájához viszonyítva (M. Kivu, 1994, 12. o.; *Relaţiile interetnice în România*, 1996, 25. o.). Ugyanilyen helyzetet konstatáltak az erdélyi reprezentatív mintákon végzett kutatások is, ahol a románok és magyarok között – politikai szempontból – a legnagyobb a feszültség, de megfigyelhető, hogy a romák el nem fogadása és a társadalmi távolság tőlük, mind a románok, mind a magyarok esetében, nagyobb, mint e két etnikum egymás közötti viszonyában (I. Culic, stb. 1998, 21–24. o.).

Eugen Băicannak és Augustin Pervainak egy újabb keletű, Kolozs megyében végzett vizsgálódása arra nézve, ki miként érzékeli és miként viszonyul a roma etnikumhoz – az országosan végzett kutatásokkal összhangban – hasonlóképpen megállapítja, hogy a roma népességgel szemben a lakosság többi részének társadalmi távolságtartása sokkal nagyobb, mint bármelyik más etnikummal szemben. Ez az el nem fogadás legvilágosabban abban mutatkozik meg, hogy határozottan elutasítják a vállalkozásokban az együttműködést és a roma etnikumú személyekkel kötendő házasság révén a rokonságot (Băican – Pervain, 1997, 63. o.); a roma népességgel kialakított közvetlen és szervezett kapcsolat igen kis felületű, legtöbben igyekeznek elkerülni az ilyen kontaktusokat, a negatív magatartások és képek rögzülnek (idem, 65. o.). A többségiekben a kollektív jogok elutasítása sokkal hangsúlyozottabb a roma etnikum, mint a magyarok vagy németek vonatkozásában (idem, 63. o.). A szerzők hasonlóképpen megállapítják, hogy 1989 után a roma lakossággal szembeni negatív szemlélet és magatartás töltete növekedett, az átmenet csak rontotta a többségiek és a többi kisebbségi által róluk kialakított képet (idem, 61 és 62. o.); a mass media hozzájárult a lakosság romákon kívüli részében megalkotott negatív roma-kép terjesztéséhez és megszilárdításához, hiszen leginkább a romák társadalmi viselkedésének negatív eseteit népszerűsíti. (62–63. o.). Érdekesnek

tűnik számomra az a megállapítás, mely szerint a nem-roma lakosságnak a romákkal szembeni viselkedésében a távolságtartás, az elkerülés uralkodik, de a kizárás vagy a negatív reakció nincs e magatartás előterében. Ehhez kapcsolódik az a meglátás, mely szerint a távoltartó és elkerülő viszonyulás inkább társadalmi-kulturális, nem pedig etnikai-faji indoklású (leggyakrabban a romák viselkedésére és életmódjára hivatkoznak, nem pedig született jellegzetességeikre) (idem, 61. o.). Következésképpen, írják a szerzők, „a népesség azt várja el a cigányoktól, hogy beilleszkedjenek, hogy átvegyék a többség életmódját, de nem gyakorol asszimilációs nyomást" (idem, 64 –65. o.). A túlsúlyban negatív kép és viselkedés ellenére kitűnik valamiféle népi tolerancia, a *heveny* ellenségeskedés hiánya a romákkal szemben

Sajnos az általános negatív hozzáállás alapján, a romák negatív képének a mass médiában történő terjesztése és ennek megerősödése révén ez a viszonyulás könnyen elmélyülhet. Íme, az utóbbi időben megjelentek az országban a nyíltan agresszív, rasszista, nyilvános, kollektív romaellenes megnyilvánulások is. Ekképpen 1998 tavaszán a Román Labdarúgó Kupa elődöntőjén a Dinamo labdarúgócsapat szurkolótábora nagy plakáton ilyen feliratot tűzött ki: *„Egymilió varjú* (a romák gúnyneve, ford. megj.)*, egyetlen megoldás: Antonescu"*. Az „Antonescu-féle megoldásra" történő hivatkozás a lehető legnyilvánvalóbb: a „varjúkat" deportálni/ megsemmisíteni kell. S ez nem volt egyedüli eset. Koherens állami politika nélkül, amely a romák társadalmi problémáinak enyhítése irányába mutatna, hatékonyan felkarolná társadalmi integrálásukat, a marginalitásuk megszüntetését, az erőszakos fellobbanások bármikor lehetségesekké válhatnak.

4. Következtetésképpen

Megismétlem, amit az előzőekben többször nyomatékosítottam: a mai Romániában, a kommunizmusról a kapitalizmusra, az irányított gazdaságról a piacgazdaságra, a totalitarizmusról a modern demokráciára történő átmenet idején a roma etnikum is a marginalitásból az emancipációra és a társadalmi integrációra való átmenet szakaszában van. Ez az átmenet a romák számára szakítás a hagyományos életmóddal, a premodernitással, alkalmazkodást és beépülést jelent a modernitásba. Szubjektív síkon ez megköveteli a lemondást a tradicionális gondolkodásmódról és az ehhez kapcsolódó életvitelről, elvárja továbbá az egyik napról a másikra történő túlélés stratégiájának a közép és hosszú távú stratégiával történő felváltását, a gyermekek iskoláztatását és szakmai képzését, a végleges letelepedést és a tartós munkahelyet stb. De a romák viselkedésének és mentalitásának megváltozása lehetetlen, ha a társadalom nem segíti elő a hozzájutást a feltétlenül szükséges létfeltételekhez, ha nem dolgoznak ki átfogó társadalmi tervet és nem biztosítják ennek tényleges megvalósítását a szükséges anyagi eszközök segítségével.

A romák társadalmi integrálásának folyamata ugyanakkor megköveteli – Viorel Achim szavaival – *„az etnikai újra-meghatározás folyamatát"* (1998, 174. o.), mégpedig egy egységes nemzeti kisebbségként, amelyet – a nemzetség vagy törzs szintjén eddig működő szolidaritást *meghaladva* – az etnikai szolidaritás jellemez. Egy ilyen „etnikai újra-meghatározás" jelenti a romák számára a modern társadalomba történő, nem-asszimilacionista integrálódás útját. Ennek *sine qua non* feltétele a jogállam normális működése, a diszkriminálás minden formájának felszámolása, az egyének és etnikumok *de facto* egyenlőségének megvalósítása a törvény előtt. Szerintem ez az integráció egyik lehetséges módja. A másik mód, az asszimilációval együtt járó integráció – miként az, remélem, az eddigiekből kiderült – hasonlóképpen időszerű és életképes marad, az utóbbi másfél évszázadban kibontakozott erőteljes tendencia folytatásaként. A demokrácia lényeges követelménye az, hogy ne gördítsen akadályt e két lehetőség egyike elé sem, ellenkezőleg, teremtse meg az optimális társadalmi-politikai és mentális feltételeket az etnikum modernizációjára, etnikai identitása megőrzésére és művelésére és ugyanakkor az asszimiláció révén történő modernizálására is, attól függően, hogy minden egyes személy szabadon mit választ. A romániai romák – remélem, ez az előzőkből kiderült – egy időben marginális etnikumot és társadalmi kategóriát alkotnak, más szóval marginalitásuk egyszerre etnikai és társadalmi s ezt csak úgy lehet túlhaladni, ha egy időben mindkét irányban ellensúlyozó tevékenység folyik. Mindkét változat lényeges feltétele azonban az, hogy sikerüljön Romániában az általános átmenet a tényleges modernitásra a jelenkor magas színvonalán. Csak egy olyan országban lehet véget vetni a romák marginalitásának, amely maga egészében szakított a premodernitással, szilárd és virágzó gazdasága, működő pluralista demokráciája van, az egyéni és kollektív jogokat minden tagjának ténylegesen biztosító jogállamot valósít meg és szervesen beépül a fejlett államok közösségébe.

(1998)

KÖNYVÉSZET

ACHIM, Viorel (1998): *Ţiganii în istoria României,* Editura Enciclopedică, Bukarest

AMZA, dr. Tudor (1996): Ţiganii – necunoscuţii lîngă noi, Editura Atlas-lex, Bukarest

BĂCANU, dr. M. (1996): *Ţiganii – minoritate naţională sau majoritate infracţională?* Bravo–Press, kiadási hely nélkül

BĂICAN, Eugen – PERVAIN, Augustin (coord. 1997): *Imaginea celuilalt; percepţii şi atitudini ale populaţiei faţă de romi,* Medecins sans frontieres, Kolozsvár

BURTEA, Vasile (1994*): Neamurile de romi şi modul lor de viaţă,* In*: Sociologie românească,* 2–3 sz.

BURTEA, Vasile (1996): *Marginalizare istorică şi cooperare socială în cazul populaţiei de romi,* In*: Revista de cercetări sociale*, 3. sz.

BURTEA, Vasile (1997): *Pentru o egalizare a şanselor*, In*: Romathan,* 1. sz.

CALCE, Sorin (coord., 1998): *Copiii rromi din România. Raport de cercetare. Rezumat.* Organizţia Salvaţi Copiii, nem publikált

CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal (1996): *Aspecte schimbătoare ale naţionalismului maghiar*, In: *Revista de cercetări sociale,* 2. sz.

CULIC, I. – HORVATH, I. – LAZĂR, M. – MAGYARI, N.L. (1998): *Românii şi maghiarii în tranziţia postcomunistă. Imagini mentale şi tranziţii interetnice în Transilvania*, CCRIT, Kolozsvár

Enciclopedia României, I. köt. Imprimeria naţională, Bukarest, 1938

f.a. (1996): *Romii: o minoritate a României* (Anexa, Fundaţia Soros pentru o Societate Deschisă, 1996*)* Minority Rights Group International, 1996

f.a (1996): *Relaţii interetnice în România. Sondaje de opinie 1994–1996*, IMAS – SA

f.a. (1996*): Sudden Rage at Dawn. Violence against Roma in Romania,* European Roma Rights Center, Country Report Series No 2

f.a (1998): *Hădăreni case indictment*, Roma Rights (tavasz)

GHEORGHE, Nicolae – MIRGA, Andrzej (1997): *Romii în secolul XXI: document de lucru pentru o politică publică,* In*: Romathan,* 2. sz.

GHEŢĂU, Vasile (1996): *O proiectare condiţională a populaţiei României pe principalele naţionalităţi (1992–2025),* In*: Revista de cercetări sociale*, 1 sz.

HALLER István (1998): *Cazul Hădăreni*, In: *Altera,* 7 sz.

IONESCU, Tuca Maria (1995): *Femeia în comunităţile de romi*, In: „22" augusztus 9–15

IONESCU, Vasile (1996): *Rromii sunt abia într-un proces de etnogeneză*, In: *Dilema*, május 17–13, 8

KIVU, Mircea (1994): *O abordare empirică a relaţiei dintre români şi maghiari*, In: *Revista de cercetări sociale*, 4. sz.

KIVU, Mircea (1997): *O problemă delicată*, In: *Lettre Internationale*, 22. sz. nyár

LADÁNYI János – SZELÉNYI, Iván (1997): *Ki a cigány*? In: *Kritika*, 12. sz.

LIEGEOIS, Jean-Pierre – GHORGHE, Nicolae (1997): *Rromii – minoritate europeană*, In: *Romathan*, 1. sz.

MÉDECINS SANS FRONTIERES (1997): *Asistenţa celor mai defavorizate comunităţi de rromi din Transilvania. Raport final*, nem publikált

MERFEA, Mihai (1991): Integrarea socială a romilor, *Editura Bîrsa, Brassó*

MERFEA, Mihai (1994): *Cu privire la originea şi istoria ţiganilor/ romilor*, In: *Revista de cercetări sociale*, 4. sz.

OPRESCU, Dan (1998): *Despre romi*, In: *„22"*, 6. sz., február 10–16

REYNIERS, Alain (1997) *Rromii şi migraţia lor în OCDE*, In: *Romathan* 1sz.

TOLCEA, Marcel – RUS, Călin (1998): *Presa şi toleranţa. Rolul presei în armonizarea relaţiilor interetnice. Cazul romilor*, Institutul intercultural, Temesvár

Recensământul populaţiei şi locuinţelor din 7 ianuarie 1992, *I. köt., Comisia naţională pentru statistică, Bukarest, 1994*

VOICU, Mădălin (1996): *Imagine şi prejudecată*, In: *Dilema*, április 19 – 25

VOICU, Mădălin (1997): *„A fi ţigan nu e o ruşine"* In: *„22" plus*, október 28 – november 3

ZAMFIR, Elena – ZAMFIR Cătălin (coord. 1993): *Ţiganii între igonrare şi îngrijorare*, Editura Alternativa, Bukarest

Harmadik rész

Következmények

XII. MENNI VAGY MARADNI? EMIGRÁCIÓ ROMÁNIÁBÓL

Az emigráció Romániában, akárcsak a többi kelet-európai országban, a második világháború után vált fontos jelenséggé. A kommunista rendszer évtizedeiben nyomós politikai problémát is jelentett. A kivándorlás azonban tovább folytatódott a totalitarista rendszer bukása után is. Romániából a második világháború végétől máig – amint a továbbiakban kitűnik – összesen több mint egymillió személy távozott, ami egy 22 millió lakosú ország esetében valóban jelentős: az ilyen méretű emigráció alapvető változásokat eredményezett az ország lakosságának szerkezetében, de ezen belül főleg nemzetiségi összetételében. A határokon átvezető mobilitás persze a 20. század általános jellemzője, megfigyelhető a világon mindenütt. Itt azonban csupán egy irányba mutató, rendkívüli méretű mozgásról van szó, mégpedig belülről kifele, Keletről Nyugat felé. Márpedig az egyirányú és nagyarányú migráció mindig, mindenhol a válság vagy a problémákkal terhes társadalmi állapot szimptomatikus jelensége.

1. Bevezető megjegyzések

Romániában természetesen a két világháború közötti szakaszban is volt emigráció. Az 1918 utáni első években nagy számú erdélyi magyar telepedett át Magyarországra; az erre vonatkozó pontos adatok azonban hiányoznak A húszas évek közepétől viszonylag kevesen hagyták el az országot: 10–20 ezren 1930-ig, egy-két ezer évente, csökkenő mértékben, egészen 1937-ig, miként a következő kimutatásból kiderül:

I. *táblázat: Kivándorlás és bevándorlás 1926–1937 között (abszolút számokban)*

Év	Kivándorlók	Visszatért kivándorlók	Bevándorlók	Visszatért bevándorlók
1926	21.681	1.307	4.971	10.113
1927	8.913	3.170	7.958	14.382
1928	11.973	4.168	7.664	12.399
1929	12.803	3.064	7.987	12.981
1930	10.861	3.596	6.070	8.104
1931	2.690	2.617	5.160	8.302
1932	1.377	1.997	3.945	3.742
1933	1.179	1.448	2.431	3.771
1934	1.271	962	4.329	3.767
1935	2.423	718	4.032	7.575
1936	1.617	366	2.534	3.999
1937	1.337	630	1.790	2.294

Forrás: *Enciclopedia României*, III. köt. 78. o.

Ebből a táblázatból világosan kiderül nem csak az, hogy a kivándorlásra és bevándorlásra vonatkozó abszolút számok alacsonyak és csökkenő tendenciát mutattak az adott periódusban, hanem az is, hogy a határon keresztül vezető mobilitás, egymással összemérhető arányokban, *kétirányú* volt: számos emigráns visszatért az országba, sok bevándorló elhagyta az országot. Ekképpen a migráció nem hozott jelentős változást Románia lakosságában. Sajnos nem állnak rendelkezésünkre összehasonlító adatok a kivándorlók/bevándorlók etnikai összetételéről.

Egészen más a helyzet az utolsó ötven évben, s ezen belül is a kommunista rendszer évtizedeiben: a kivándoroltak visszatérését az országba nullával egyenlőnek tarthatjuk. 1989 után feljegyezték az emigráltak visszajövetelének bizonyos hullámát: 1990–1994 között a hivatalos adatok szerint 15 170 személy jött vissza, ezek közül 11 654 román, 1309 magyar, 684 német, 848 zsidó és 1007 roma. A második világháború utáni körülbelül egymillió emigránshoz viszonyítva a visszatértek száma elenyésző. 1995-ben hazatért még a nyugati országokból kiutasított 7677 román állampolgárságú személy, többségükben romák; ezek közül 6078 Németországból.

Az utóbbi években mégis tapasztalhatók a bevándorlásnak bizonyos jelei, mégpedig az *átmenő* (tranzit) változat, főleg Délről és Keletről, vagy egyenesen Távol-Keletről. Többségükben törvénytelen bevándorlókról van szó, emiatt pontosan nem lehet tudni a számukat. Ezek közül legtöbben nem akarnak letelepedni Romániában, végső céljuk eljutni a nyugat-európai fejlett országokba. Külön meg kell jegyezni, hogy meghatározatlan számban érkeznek ide idegen állampolgárok Törökországból,

az arab államokból stb., akik az utóbbi években, kereskedelmi érdekeiktől vezettetve, ideiglenesen Romániában laknak, román állampolgárság nélkül, nem azzal a szándékkal, hogy végleg itt maradjanak.

Mint tudjuk, az utolsó évtizedekben a Romániából emigráltak zöme az etnikai kisebbségekhez tartozott. Létezik ugyanakkor egyáltalán nem elhanyagolható kivándorlási tendencia a többségi románok körében is. A románok emigrálásával kezdem az elemzést, majd folytatom a négy kisebbség – a zsidók, németek, romák és magyarok – soraiban jelentkező kivándorlás vizsgálatával, kiemelve közöttük a hasonlóságot és ugyanakkor a különbséget is.

A nemzetközi irodalomban a kivándorlás kapcsán rendszerint különbséget tesznek a „menekülők" és a „vándorlók" között; a menekülők politikai okból hagyják el hazájukat, a vándorlók ugyanezt gazdasági meggondolásból teszik. A különbségtétel fontos, elsősorban jogi szempontból: a menekült más státust élvez a cél-országban, mint a bevándorló, aki csak anyagi helyzetét szeretné megjavítani. Szociológiai szempontból azonban – véleményem szerint – ez a megkülönböztetés viszonylagos, főleg akkor, ha tömeges jelenségről van szó, mivel a politikai és gazdasági motiváció összefonódhat és együtt hathat, miként az a Romániából kivándoroltak esetében történt; erre e fejezet utolsó részében rá fogok mutatni.

A kisebbségek esetében az emigrálás motivációjának egyik, megkerülhetetlen összetevője természetesen a nemzeti azonosság megőrzése, mivel ezt az identitást az etnokrácia és az asszimilálás veszélye fenyegeti. Az etnikai (nemzeti) identitás azonban nem az egyedüli meghatározója az emberi személy azonosságának. A kommunizmus éveiben az emberek arra irányuló vágya, hogy szakmailag megvalósítsák önmagukat, az az általános óhaj, hogy kinyilvánítsák személyi autonómiájukat, összeütközött a rendszer elnyomó jellegével. Az 1989-es változás után sem javultak meg gyökeresen az életfeltételek, s nem csak a jövedelmek szintje tekintetében; ezért általában folytatódott és jelentős méreteket öltött az emigrálás a többségi nemzet soraiban is.

A kivándorlás azonban nem nyújt egyszerű, végleges, ellentmondásmentes megoldást az emigránsok személyi azonosságának védelmére és kinyilvánítására. Minden esetben a gyökerek elvesztését jelenti, azt, hogy meg kell próbálni beépülni egy új, ismeretlen és „idegen" társadalmi környezetbe. A kivándorlás valahonnan bevándorlást jelent máshová, jelenti az új létfeltételek asszimilálását, alkalmazkodást más, az „otthonitól" különböző társadalmi elvárásokhoz, valamint a viselkedés új pszicho-szociális modelljeinek az elsajátítását. Ez a folyamat rendszerint nem könnyű és nem mindig koronázza siker. Kockázatos; ezt a legtöbb emigráns előre megfontoltan vállalja.

2. A románok kivándorlása

Az 1945–1994 közötti periódusban a Romániából kivándorolt többségieket nagy vonalakban négy kategóriába oszthatjuk, a következőképpen:

a. A háború utáni első években – körülbelül 1947-ig – politikai menekültek, a régi rendszer kimagasló képviselői, politikusai, magas rangú tisztek, újságírók, iparmágnások, bankárok valamint családtagjaik hagyták el az országot. Számukat pontosan nem tudjuk. Statisztikailag ez a szám valószínűleg nem jelentős.

b. 1948-tól kezdődően az ország határait lezárták, nagyon nehéz volt átlépi őket. Sok éven át legfeljebb illegálisan, nagy kockázatot vállalva lehetett elhagyni az országot.

A határok lezárása, a be- és kilépő személyek tüzetes ellenőrzése, a szabad határforgalom betiltása a totalitarizmus természetéhez tartozik. A totalitarista rendszer „zárt társadalmat" hozott létre, nem csupán abban az értelemben, ahogyan ezt a kifejezést Karl Popper használja, azazhogy nemcsak a politikai pluralizmus hiánya jellemzi, hanem az is, hogy megtiltja állampolgárainak a rendszerből való kilépést. Az ilyen megszorítás nélkül ez a rezsim nem lehetne *totális*: minden állampolgára totálisan ki volt téve a rendszer kényének-kedvének, mivel nem hagyhatta el az országot. Ilyen körülmények között a kivándorlás – a rendszerből való kilépés – *eo ipso* a tiltakozás végső formája volt, kifejezte az alapvető egyet nem értést a rezsimmel. Az állampolgárt, aki nem léphet ki az országból, nem védi meg semmi a totalitarista rendszerrel szemben, választhat a lázadás és az alávetettség között, de ha az előbbit választja, akkor diktatórikus eszközökkel elfojtják forrongását; persze kipróbálhatja a kompromisszumok különböző kombinációit is.

A romániai kommunista rendszer első szakaszában, Gheorghiu-Dej alatt, nem létezett jelentősebb kivándorlás. A helyzet bizonyos mértékben megváltozott azután, hogy 1965-ben Nicolae Ceauşescu lett a kommunista párt főtitkára. Maga a kommunista rendszer természetesen nem változtatta meg jellegét, nem szűnt meg valamennyi állampolgárát egy életre alattvalójának tekinteni, lassan mégis megjelentek az emigrációra nézve a kompromisszum egyes elemei.

Ceauşescu uralma első éveiben, egyes vonatkozásokban, elődjénél „liberálisabbnak" akart mutatkozni, ezért bizonyos „nyitást" rendelt el Nyugat felé. Így ő már nem tudott lezárni minden sorompót a kulturális, tudományos, sport- vagy éppen gazdasági kapcsolatok útja előtt. Ilyen körülmények között a román értelmiségiek bizonyos részében a szakadárság új megnyilvánulási formákra talált. Írók, művészek, tudósok, sportolók rendelkeztek azzal az „előjoggal", hogy külföldre utazhattak olyan összejövetelekre vagy megnyilvánulásokra, amelyekben Románia érdekelt volt. Az ilyen utazásokat

a politikai rendőrség hosszú és körültekintő ellenőrzése előzte meg, csak a „megbízhatók" kaphattak kezükbe útlevelet. S mégis, sokan azok közül, akik bizalmat élveztek, ilyen alkalmakkor nem tértek vissza. Minden ilyen disszidensből külön „kázust" csináltak s ez megnehezítette a soron következők helyzetét. De a rendszer már nem tudta totálisan körbezárni magát, mint ahogyan az előző periódusban történt, mivel ki akarta fejezni függetlenségét a szovjet szomszéddal szemben s így Ceauşescu nem utasíthatott vissza minden kapcsolatot Nyugattal. A disszidenciának e formája és útja 1972 után kiszélesedett, azután, hogy megindult a Ceauşescu kezdeményezte „kulturális forradalom", akkor ugyanis a román értelmiségiek egy részében szertefoszlott a rendszer liberalizálásának illúziója, a kultúrában újból erőteljesen megnyilvánult a rezsim durvasága és primitivizmusa.

c. Ugyanebben a periódusban, a hetvenes években, megindult és egyre inkább elmélyült elsősorban a román értelmiségiek – s nemcsak a legismertebb, első vonalbeliek – a szakmai érvényesülés, a külföldi karrier keresése révén motivált emigrálási tendenciája. Kutatók, orvosok, mérnökök, művészek, sportolók hagyták el az országot, azzal a céllal, hogy Nyugaton telepedjenek le, reménykedve abban, hogy szakmailag nagyobb karriert futnak be, mint az országban, s természetesen többet keresnek majd, mint Romániában. Ennek érdekében felhasználtak minden legális és/vagy törvénytelen lehetőséget: az engedélyezett eltávozásukból nem tértek vissza a kijelölt időn belül, „családot egyesítettek", valóságos vagy formális házasságot kötöttek idegen állampolgárral és így tovább.

A hetvenes években, de főleg a kommunista rendszer utolsó évtizedében – amikor rohamosan romlottak az életkörülmények Romániában, amikor általánossá vált a közszükségleti cikkek hiánya – fokozódott a más társadalmi kategóriákba tartozó személyek, mérnökök, szakemberek, munkások túlsúlyban gazdasági indoklású emigrációjának a tendenciája. Az eddig jelzett utak mellett – azért, hogy illegálisan „kint" maradjanak – felhasználták azt a lehetőséget is, hogy a rendszer maga munkavállalási szerződések megkötését szervezte meg külföldre. A „családegyesítés" taktikája „hólabdaszerű" modellként kezdett működni: az illető személy „kint" maradt, majd kivitte – nem kevés nehézség árán, hosszú, kínos várakozás után – a legközelebbi családtagjait; ők a maguk során igyekeztek kimenekíteni külföldre más rokonaikat is. Valamely személy külföldi kapcsolathálózata igen fontos szerepet játszott a kivándorlás megtervezésében és megvalósításában.

A román kivándorlók száma évről évre nőtt, miként az a mellékelt táblázatból kitűnik.

2. táblázat: Román kivándorlók, 1980–1989

Év:	1980	1985	1986	1987	1988	1989
szám	8.276	10.278	9.412	11.477	12.879	14.745

Forrás: Anuarul statistic al României 1994, 150–151. o.

Meg lehet állapítani a román kivándorlók számának állandó felfele ívelését. Az adatok hivatalosak, a dolgok természeténél fogva nem tartalmazzák azoknak a személyeknek a számát, akik illegálisan hagyták el az országot, vagy akik külföldön maradásuk szándékát nem adták a román hatóságok tudtára. Következésképpen a román emigránsok tényleges száma minden bizonnyal jóval nagyobb, de semmiképpen sem kisebb, mint a táblázatban közöltek.

d. Mi történt 1989 után?

Az első tény, amit könnyen észreveszünk: azok közül a románok közül, akik az előző 45 év alatt (1945–1989) kivándoroltak, kevesen tértek vissza hazájukba. Nem sokkal a változás után visszajött néhány személy a fentebb említett első kategóriából, idős emberek, az egykori politikai menekültek. A b. és c. kategóriába tartozók közül majdnem senki nem jött vissza (az egyéni kivételek szociológiailag nem jelentősek). A román írók, tudósok, művészek, sportolók, orvosok, műszakiak, akiknek az évek során sikerült külföldön letelepedniük, gyakran kinyilvánítják, milyen honvágyat éreznek, olykor meglátogatják szülőhelyüket és az országban maradt rokonaikat, hazafias nyilatkozatokat tesznek, de nem is gondolnak arra, hogy lemondjanak a Nyugaton megteremtett egzisztenciájukról s itthon kezdjenek új életet.

Ezzel szemben a románok kiáramlása külföldre 1989 után éppenséggel nagy arányokat öltött. Íme néhány adat:

3. táblázat: Román kivándorlók, 1990–1993

év	1990	1991	1992	1993
szám	23.888	19.397	18.104	8.814

Forrás: Anuarul statistic al României 1994, 151. o.

A szabadság első évében a kivándorlók száma nyilván igen magas volt, majd csökkent. 1994-ben azonban ez a szám újból megugrott, (a sajtóban megjelent és hivatalosan megerősített adatok szerint) 14 447 személyre emelkedett, s ez a növekedés 1995-ben is tartott.

Ismét meg kell jegyeznünk, hogy a tényleges emigrálás ezekben az években, minden valószínűség szerint, jóval nagyobb volt, mint ami a hivatalos számokból kiolvasható. Ma már nincs semmiféle megkötés arra nézve, hogy valaki elhagyja az országot, minden állampolgárnak joga van az útlevélhez. Sokan ideiglenesen hagyták el az országot azért, hogy munkát keressenek, tanulmányaikat folytassák és kiegészítsék, magasabb képzettséget nyerjenek, anélkül hogy bejelentették volna kitelepülési szándékukat. Közülük egyesek azonban külföldön maradnak, *ha* erre kedvező alkalom adódik, ha ott tartózkodási vagy munkavállalási engedélyt kapnak. A hivatalos adatokban őket nem tüntetik fel emigránsoknak, vagy csak későn jelennek meg a statisztikákban, feltéve és csak akkor, ha – rendszerint nagy késéssel – lemondanak román állampolgárságukról.

Az utóbbi években egyes románok élhetnek azzal a lehetőséggel, hogy – a hivatalos formalitásokat betartva – ideiglenesen munkát vállaljanak Németországban és Izraelben. Sok ezer ember felhasználta ezt az alkalmat. Ezen kívül meghatározhatatlan számban nem legális keretek között is munkára szegődnek el külföldön, főleg Izraelben; róluk hivatalos nyilvántartás nyilván nem készülhet. Annál kevésbé lehet tudni, vajon közülük végül is hányan maradnak „kint". 1993-ban Argentína felajánlotta a kivándorlás lehetőségét a román állampolgároknak; a bukaresti argentin követséget ezer és ezer ember rohamozta meg (Chatelot, 1995). Mivel a jelentkezők száma túlságosan nagy volt, az egész akcióból nem lett semmi, csak a románok kivándorlási vágya mutatkozott meg látványosan.

Végül egy napi esemény: 1996 márciusában a bukaresti metró alkalmazottai sztrájkba léptek, nagyobb munkabért és jobb munkafeltételeket követeltek. A hatóságok visszautasították kérésüket. Akkor a sztrájkolók fenyegetőztek, ha nem tesznek elegek elvárásaiknak, mindannyian beadják kivándorlási kérvényüket. Végül a sztrájk megbukott, az alkalmazottak megmaradtak munkahelyükön, sikertelennek bizonyult az a próbálkozás, hogy az emigrálás szándékával gyakoroljanak nyomást.

3. A kisebbségek kivándorlása

A két világháború között Romániában – mint e kötetben többször rámutattam – jelentős számban éltek nemzeti kisebbségek, 1930-ban az összlakosság 28,1 százalékát tették ki. Ezek közül négy kisebbség lélekszáma volt jelentős (magyarok, zsidók, németek, romák), a többi viszonylag kisebb, 15 kisebbségé tízezrekben volt mérhető. Ebben a szakaszban nem mutatkozott meg különösképpen és nagyobb mennyiségben a kisebbségek emigrálása Romániából, az *1. számú táblázatban* szereplő számok felölelik őket is.

A romániai kisebbségek kivándorlása, főleg a fent említett négy kisebbség esetében, nagyobb méreteket a második világháború után öltött, ekkor vált

társadalmi problémává. A szociológiailag jelentős négy kisebbség kivándorlásával foglakozom a következő oldalakon.

Az etnikai kisebbségek átélték a kommunista totalitarizmus minden következményét, a román többség mellett és vele együtt viselték el a diktatúrát, az állampolgári jogok hiányát, az ínséget, nyomorúságot, erkölcsi romlást. Ezeken felül azonban – a nacionál-kommunizmusnak, annak etnokratikus és asszimiláló tendenciáinak „köszönhetően" – más szenvedéseknek is ki voltak téve, amint arról e kötet előző fejezeteiben részletesen írtam. Ezek a tendenciák még a romániai kommunista rendszer „internacionalista" szakaszában, Gheorghiu-Dej uralma alatt megjelentek, majd rendkívül erőteljesekké váltak a nacionalista periódusban, Nicolae Ceauşescu alatt. 1972-ben Ceauşescu, a párt országos konferenciáján mondott beszédében, stratégiai célként jelölte meg az ország egész lakosságának *homogenizálását*, mégpedig kettős értelemben, társadalmi és nemzeti egyneműsítésként. A társadalmi homogenizálás – a kommunista ideológia szerint – egyenlő volt azzal, hogy eltűnjék minden különbség a társadalmi osztályok és rétegek között. A Ceauşescu értelmezésében ez azt jelentette – azzal ellentétben, amit Marx *expressis verbis* kimondott – hogy minden, anyagi és szellemi vonatkozásban *lefele* nivellálják valamennyi nagy társadalmi csoport létfeltételeit. A nemzeti egyneműsítés pedig a kisebbségek *asszimilálásával*, a *tiszta* román nemzeti állam etnokratikus eszményének megvalósításával volt egyenlő.

A lakosság életfeltételeinek és életmódjának lefelé-nivellálása sikeresen haladt előre egészen a rendszer végéig. A kisebbségek asszimilálása nem sikerült, de az etnikai „tisztogatás" nagy lépéseket tett előre, annak következtében, hogy két, lélekszámában jelentős kisebbség – a zsidó és a német – a tömeges kivándorlás révén szinte teljesen eltűnt.

Kétségtelen, hogy a második világháború utáni egész periódusban a Romániából emigráltak összességén belül legtöbben kisebbségiek voltak. Az utóbbi néhány évben – 1991–1994 – a többséghez tartozó kivándorlók száma, abszolút értékben, túlhaladja a kisebbségiekét. De százalékarányban a kisebbségi kivándorlók száma ezekben az években is nagyobb az összlakosságénál.

a. *A zsidók.* 1930-ban 760 000 zsidó élt Romániában, ez az ország lakosságának 4 százalékát jelentette (*Enciclopedia României*, I. köt. 148. p.). 1944 szeptemberében 272 000 zsidó maradt Romániában (*Evreii din România*, 1993, XXIV és 350. o.). Más források szerint ez utóbbi szám több mint négyszázezer lett volna. Mindenképpen drasztikusan csökkent a lélekszámuk, nagyrészt a holocaust következtében. (Ez a téma nem része a mostani tanulmányomnak, e kötet IX. fejeztében elemeztem.) Ami most érdekel az az, hogyan csökkent tovább ez a lélekszám az 1944 utáni periódusban.

A háború utáni első években indult el a zsidók kivándorlásának első, nem túl nagy hulláma Palesztinába (Izrael állam akkor még nem létezett). Majd – miként fentebb rámutattam – miután teljes egészében kiépült a kommunista rendszer, a határokat lezárták. A zsidók tömeges kivándorlása 1965-ben kezdődött, s nagy vonalakban még Ceauşescu idejében véget ért; 1989 után már csak néhány száz zsidó távozott el abból a nagyon kevésből, aki az országban maradt. A zsidók többsége Izrael felé vette útját, de nem mind, egyesek Nyugat-Európát, Észak-Amerikát vagy egyenesen más kontinenst választottak. Az 1992-es népszámlálás Romániában 8955 román állampolgárságú zsidót tartott számon, tehát az 1930-as adatokban szereplőknek alig több mint egy százalékát. A Zsidó Közösségek Szövetségének adatai szerint akkor mintegy 18 000 zsidó élt Romániában, tehát kétszer annyi, mint amennyit a népszámláskor nyilvántartottak, valamivel több mint két százaléka az 1930-as lélekszámnak. Nem vitatom itt az adatoknak ilyen meg nem egyezését, hiszen ez semmit sem változtat a probléma lényeges aspektusain. 1992 után még néhány száz zsidó emigrált. Az országban maradottak többsége idős személy, túl a hatvanon, sőt hetvenen. A népszámlálás után sokan meghaltak, s helyükbe nem került senki. Ez a kisebbség folytonosan öregszik, nem rendelkezik a regenerálódás lehetőségével. A következő években számbelileg csakis állandóan csökkenhet.

b. *A németek.* Az 1930-as népszámlálás szerint Romániában 778 000 német élt (az erdélyi szászok és a bánsági svábok), tehát az ország összlakosságának 4,1 százalékát tették ki (*Enciclopedia României,* I. köt, 1938, 148. o.).

A német emigráció első hulláma még a második világháború idején keletkezett: 1944-ben, amikor a német csapatok elhagyták Románia területét, egy részük velük együtt eltávozott. 1945 januárjában 70 000 német nemzetiségű román állampolgárt kényszermunkára vittek a Szovjetunióba. Egy részük elpusztult a deportálásban, más részük a Szovjetunióból egyenesen Németországba ment, kevesen jöttek vissza az országba 1947–1949 között. (A körülményekről, adatokról és e folyamat következményeiről lásd e kötet VI. fejezetét.)

A németek tömeges kivándorlása a kommunista Romániából lényegében a Ceauşescu-rendszerben indult el. 1977-ben még 322 296 német élt az országban, 1989 végén viszont már csak 179592. 1990-ben, a változás utáni első évben sokkal több német távozott, mint bármikor azelőtt. A következő években a németek kivándorlása folytatódott, bár lassúbb ütemben, csökkenő tendenciával.

4. táblázat: Német kivándorlók Romániából. Bevándorlók Németországba Romániából

Év	Német emigránsok Romániából	Németországba bevándorlók Romániából	Különbség a 2. kategória javára
	1	2	3
1985	12.809	15.449	+ 2.640
1986	11.034	13.804	+ 2.770
1987	11.639	13.377	+ 3.738
1988	10.738	13.943	+ 3.205
1989	14.598	17.378	+ 2.780
1990	60.072	66.121	+ 6.049
1991	15.567	20.001	+ 4.434
1992	8.852	13.813	+ 4.961
1993	5.945	6.074	+ 929
1994	4.065	6.880	+ 2.815
1985–1994	155.319	189.640	+ 34.321

Forrás: Anuarul statistic al României 1994, 150–151.o.
1994-re: Gheorghiu, 1995, 41–42. o.

Ebből a táblázatból kiolvasható elsősorban az, hogy Romániában 1985-től 1990-ig – ez volt a rekordév – a németek emigrálása felfelé ívelt, majd az 1991–1994-es periódusban csökkent az üteme. Egyes jelek arra mutatnak, hogy 1995-ben újból fokozódott ez a folyamat az ország belső helyzetének kedvezőtlen alakulása miatt (Schreiber, 1995), ezt a megállapítást azonban még igazolni kell.

Másodsorban a táblázatból kiviláglik egy, a maga módján igen érdekes jelenség, mégpedig az, hogy a Németország irányában emigrált román állampolgárok száma évről évre szakadatlanul meghaladja a Romániából kivándorolt németek számát, mégpedig az egész tíz évet felölelő szakaszban 34 321 személlyel. Minden bizonnyal elsősorban a bizonyos (meg nem határozott) számú német-román vegyes házasságban élő személyről van szó, de nem csak róluk. Másodsorban ide tartoznak azok a romániai román, magyar vagy akár zsidó etnikumúak is, akik oda mentek, ahova tudtak (ahol befogadták őket), csak azért, hogy elhagyják Romániát. Ez utóbbiak esetében tehát a kivándorlás motívuma semmiképpen nem a saját etnikai identitás megőrzésének a vágya.

Az etnikai azonosság védelme nem problémamentes még a Romániából Németországba áttelepülő németek esetében sem. Miként arra más helyen rámutattam, a romániai német kisebbség évszázadokon keresztül itt élt, két külön

nagy etnikai csoportban: a szászok Erdélyben és a svábok a Bánságban, mindkettő a maga történelmével, dialektusával, kultúrájával, életmódjával, jól tagolt és körülhatárolt helyi és zonális (regionális) közösségeket alkotva. Mindezt nem lehet *tale quale* kiszállítani és átültetni az emigránsok cél-országába, még ha ez minden németek „anyaországa" is. Ott a betelepültek nem tudják folytatni eredeti közösségi életüket a „hazai" nemzettársaik között, szétszóródnak az új, nagy országban, már nem a szüleik dialektusában fognak beszélni a szomszédaikkal és munkatársaikkal. Megkezdődik integrálódásuknak és asszimilálásuknak valamilyen *sui generis* folyamata. Egy amerikai kutatónő megfogalmazta e folyamat dilemma-jellegét: a hagyományos szász életmód Erdélyben nem tartósulhat; ez a tény a kitelepedés komoly indoka, de vajon a mai Németországban lehet-e a szász modell és a tradicionális közösségi keretek között élni? (McArthur, 1990).

Romániában, 1995-ben, a román hatóságok szerint, 85 607 német etnikumú állampolgár élt, ez az 1930-as lélekszámnak valamivel több mint 10 százaléka. Ez a szám fokozatosan tovább csökken a kivándorlás következtében, még ha ennek üteme lassú is. Az országban maradt német lakosság többsége szintén idős személyekből tevődik össze, tovább öregedik, miként a statisztikai adatok bizonyítják. Így képtelen a biológiai reprodukcióra, ekképpen a belátható jövőben lélekszáma nem maradhat a jelenlegi szinten sem.

A német és a zsidó kivándorlásról elmondottakból kiolvasható egy közös jegy: mindkét kisebbség esetében nemcsak az abszolút lélekszámuk és az ország összlakosságához mért súlyuk drasztikus csökkenéséről van szó, hanem arról is, hogy e folyamat iránya „a végső megoldás" megközelítése felé mutat, elvezet oda, hogy eltűnnek Románia etnikai és társadalmi-kulturális spektrumából.

Van még egy közös vonás a romániai zsidó és a német kivándorlás között. Mindkét etnikum esetében azért mehetett végbe a masszív és majdnem teljes emigráció, mert egy lényeges körülmény hasonló volt, jelesen az, hogy az illető cél-ország tárt karokkal várta fiait és lányait, energikusan támogatta a kivándorlásukat, illetve bevándorlásukat. Mind a Német Szövetségi Köztársaságban, mind pedig Izraelben a németnek, illetve zsidónak születetteknek az alkotmány biztosítja e nemzeti közösséghez tartozóknak azt a kétségbevonhatatlan jogát, hogy kérje és megkapja a német avagy az izraeli állampolgárságot és az illető országban telepedjen le. Mindkét állam fenntartás nélkül *elfogadta* a nemzettársak bevándorlását, de ennél még *sokkal többet* is tett: diplomáciai tevékenységével támogatta ezt a folyamatot, s még pénzügyi áldozatokat is hozott. Kertelés nélkül kimondva: a román kommunista állam „eladta" a németeket és a zsidókat, valutában állapított meg fejpénzt minden emigráns után. A német és a zsidó állam pedig megfizette az árat, „megvette"

azokat a betelepülő nemzettársakat, akik el akarták hagyni Romániát. A román kommunista államnak ebből az időnként ismételten újratárgyalt ügyletből kettős előnye származott: egyfelől közvetlen anyagi haszna, ezzel bizonyos mértékben enyhíteni tudta a valutaéhségét, elnapolta a gazdasági csődöt; másfelől stratégiai előnyt szerzett, újabb lépést tehetett az ország lakosságának etnikai homogenizálása felé. A kommunista állam ugyanakkor egész idő alatt kettős politikát folytatott: kifele a kompromisszum készségét akarta igazolni azzal, hogy a „családegyesítés" elfogadásával, a személyek kivándorlási jogának tiszteletben tartásával nyit az együttműködés felé; befele viszont végig propagandát folytatott az emigrálás ellen, az útlevél megadását megkülönböztetett előnyben részesítésnek, nem pedig állampolgári jognak tartotta. A hatóságok minden állampolgárt, aki a végleges eltávozáshoz útlevelet kért, hazaárulóként kezelt – maga Ceauşescu több alkalommal nyilvánosan kimondta ezt; az illetőket azonnal eltávolították állásukból, hónapokon, néha éveken keresztül mindenféle módon molesztálták, megfosztották az egész életük alatt összekuporgatott javaiktól. Mint a fentiekből kitűnik, sokak, nagyon sokak – több százezer személy – számára még ez sem jelentett túl nagy akadályt az előtt, hogy kitelepüljenek a kommunista Romániából.

A romániai magyarok és romák kitelepülési lehetőségei lényegesen különböztek a németekétől és a zsidókétól amiatt, hogy ők nem számíthattak az „anyanemzetükre", egy államra, amely feltétel nélkül befogadta volna őket származásuk, illetve nemzeti hovatartozásuk alapján. Megkockáztatom a következő állítást: *ha* számukra is létezett volna ilyen állam, kivándorlásuk Romániából ugyanolyan méreteket öltött volna, mint a németek vagy zsidók esetében, vagyis majdnem teljes egészében elhagyták volna az országot. Természetesen a romák és a magyarok kapcsán jelentős különbségek vannak, éppen ezért e két kisebbséget ebben az összefüggésben is külön kell vizsgálni.

c. *A romák.* Ennek a kisebbségnek a kivándorlása bizonyos sajátosságokkal bír, ezeket fogom igen röviden felvázolni.

Rámutattam (e kötet XI. fejezetében) arra, hogy a romák száma és súlya az összlakosságon belül problematikus. Az 1992-es népszámláláskor feljegyzett lélekszámuk – 400 000 – valószínűleg túl alacsony, mint ahogyan minden bizonnyal túl magas a 2 500 00 is, amelyet egyes szervezetek és újságírók terjesztenek, az igazsághoz közelebb állhat a kb. 1 000 000, ezt a számot jelölték meg C. Zamfir és munkatársai (1993). Anélkül, hogy felelevenítenem az erről szóló vitát, megjegyzem: mivel nehézségek adódnak a romák lélekszámának pontosításakor és valamely személynek ehhez az etnikumhoz való tartozásának vagy nem tartozásának megállapításakor (főleg a román család- és személynevet viselő

egyének és családok esetében!), a Romániából emigráltak összességén belül szinte lehetetlen százaléknyi pontossággal megjelölni a romák arányát. Ehhez a nehézséghez hozzáadódik még két körülmény. Először is az, hogy ez az etnikum intenzíven részt vett az illegális kivándorlásban (tiltott határátlépés útlevél nélkül), mind a kommunista rendszerben, mind pedig utána, márpedig a törvénytelen emigrálást, a dolgok természeténél fogva, nehéz számokban kifejezni. Másodszor azért, mert az ilyen etnikumú személyek közül sokan meghatározatlan időre, törvényesen vagy illegálisan – egyesek közülük egyenesen több alkalommal – elhagyták az országot, majd visszajöttek, vagy nem jöttek vissza, attól függően, mennyire találták célszerűnek *odaát* maradni.

Csakhogy kevés ilyen alkalom akadt és akad számukra. Az emigrálni szándékozott és most szándékozó romák helyzete a legnehezebb, mivel egyetlen állam sem akarta és kívánja befogadni őket. Emiatt nem létezett valamelyest is számottevő emigrálás 1990 előtt a romák körében. Csak 1990 után, amikor minden román állampolgár útlevélhez jutott, indultak el a romák is, viszonylag kis számban, Nyugat felé. Az eredmény azonban nem volt biztató: a nyugati államok nem akarták és nem tudták integrálni ezeket a hívatlan bevándoroltakat. Az első szakaszban támogatták őket anyagilag, főleg Németországban, ez a tény növelte azoknak a számát, akik ezzel próbálkoztak. Nemsokára azonban megvonták ezt a segítséget s megkezdődött e bevándorlók visszautasításának folyamata, akik a cél-országban megpróbálták tovább folytatni *marginális* életüket. Sokat közülük kiutasítottak, miként azt fentebb jeleztem. Egyesek kalandosan, többször egymásután is megpróbálták a kilépést-belépést.

Következtetésként: a kivándorlás sem a múltban, sem a jelenben jelentősen nem befolyásolja a romániai romák helyzetét.

d. *A magyarok*. A magyarok kivándorlása Romániából az egész háború utáni szakaszban attól függött és függ, hogy a magyar állam milyen magatartást tanúsít a magyar etnikum emigrálásával kapcsolatban, valamint attól, milyen Románia belső helyzete, hogyan alakulnak a román–magyar államközi viszonyok.

A második világháború utolsó éveiben (1944–1945) és két-három évvel azután tapasztalható volt a magyarok emigrálásának jelentős hulláma Romániából Magyarország felé. Szakáts Mária. (1995) 125 000 ilyen személyről ír e periódusra nézve. Tulajdonképpen megismétlődött az – mint fentebb jeleztem – ami 1918 után történt. Ezt követően – miként arról ugyancsak szóltam – hosszú évekre szinte teljes egészében megszűnt a kivándorlás lehetősége.

Mindaddig, amíg a keleti szocialista tömb monolit egységet alkotott, szóba sem jöhetett valamiféle átvándorlás Magyarországra a szomszédos államokból. Ekkor is voltak egyedi esetek, ezeket mindkét állam elfogadta: például azok a

személyek, akik a jelenlegi Magyarország területén születtek, kérhették repatriálásukat; elfogadtak egyes, ide- vagy odatelepülésre vonatkozó kérvényt házasságkötéskor vagy családegyesítés okán. A magyar állam elfogadta néhány kiemelkedő értelmiségi átköltözését. Mindezek azonban elszigetelt esetek maradtak, nem létezett a lakosság statisztikailag jelentősebb ki- és betelepedése. S nem azért, mintha a magyarok nem akartak volna eltávozni Romániából, s nem csupán azért, mert hiányzott a román állam részéről az engedékenység, hanem azért is, mert a magyar állam nem fogadta be az ott letelepedni akarókat. A kommunista magyar állam hosszú időn keresztül – több évtizedig – nem akarta olyan színben feltüntetni magát, mintha a szomszédos országok magyar kisebbségeinek védelmezője volna. S a legkevésbé sem kívánta a romániai magyar etnikumot „megvásárolni", miként azt, mint láttuk, a német és az izraeli állam tette.

E periódusban számos romániai magyar megpróbált – egyesek sikeresen, mások nem – más országokba kivándorolni: voltak, akik, különböző utakon, eljutottak Amerikába, mások Németországba, Svédországba és így tovább.

A nyolcvanas években, főleg ennek az évtizednek a végén, megváltozott a helyzet. A magyar állami vezetés – a Kádár-rezsim utolsó éveiben – hajlandóságot mutatott nagyobb számban befogadni magyarokat Romániából és más szomszédos országokból. Ugyanekkor a romániai életviszonyok leromlásával és a Ceauşescu-rendszer alatt a kisebbségek elnemzetlenítő tendenciának fokozásával Romániában a magyar kisebbség soraiban is tömegméreteket öltött a kivándorlás óhaja. Elkezdődött a tömeges eltávozás legális vagy törvénytelen úton (ez utóbbi esetben a *zöld határon* keresztül). Miután 1989 végén megbukott a Ceauşescu-rendszer, ez a folyamat nem zárult le, nem is gyöngült, ellenkezőleg. A román állam most már nem akadályozza a kivándorlást: aki akar és tud, ám elmehet. Sok magyar telepedett át véglegesen, legálisan; mások tanulni vagy munkát vállalni mentek Magyarországra bizonyos ideig, közülük egyesek visszatértek Romániába, mások nem.

S most pedig az adatok. Magyar források szerint 1988–1992 között Romániából 66 408 személy vándorolt ki Magyarországra; ezek közül 13 569-en magyar állampolgárságot kaptak (Tóth Pál Péter, 1994). A román hatóságok ugyanerre a periódusra vonatkozóan 41 280 Magyarországra emigráltról szólnak. A különbség 25 312; ez onnan ered, hogy azok közül, akik Magyarországra érkeztek munkavállalás, tanulmányaik folytatása stb. címén, egyesek csak *ott* döntöttek ottmaradásukról, így a román hatóságok nem tudhattak magyarországi letelepedésükről (vagy az illetők csak késéssel legalizálták jogi státusukat). Ez különösképpen azoknak a helyzetére vonatkozik, akik 1989 előtt hagyták el Romániát.

Van azonban a jelenségnek egy másik arculata is: akik Romániából áttelepültek Magyarországra, nem mind magyar nemzetiségűek, vannak köztük zsidók, németek vagy éppenséggel románok is (főleg akik 1989 előtt mentek oda). Ugyanígy igaz e megállapítás visszája is: nem minden Romániából eltávozott magyar telepedett le Magyarországon, egyesek – mint jeleztem – más országokba mentek.

5. táblázat: Romániából emigrált magyarok; Romániából Magyarországra emigráltak

Év	Magyar kitelepülők Romániából	Romániából Magyarországra emigráltak	Különbség az 1. kategória javára
	1	2	3
1985	2.432	761	+ 1.671
1986	4.144	1.184	+ 2.960
1987	3.845	1.262	+ 1.583
1988	11.728	10.529	+ 1.199
1989	10.999	11.163	- 1.064
1990	11.040	10.636	+ 405
1991	7.494	4.427	+ 3.067
1992	3.523	4.726	- 1.203
1993	3.206	3.674	- 468
1985- 1993	57.511	48.361	+ 9.150
1994	2.509	1.779	+ 730

Forrás: Anuarul statistic al României 1994, 150–151. o.
1994-re: Gheorghiu, 1995, 41–42. o.

E táblázatba foglalt adatok alapján megfogalmazhatjuk a következő kijelentéseket:

Először is látható, hogy a magyarok kivándorlása Romániából a megjelölt szakaszokban néhány tízezer személyt ölel fel (ezt igazolják a fentebb idézett magyarországi források számadatai is), s nem százezreket, miként az helytelenül a köztudatban él. A legnagyobb értékeket, évente több tízezer személyt 1988-ban, 1989-ben és 1990-ben jegyeztek fel: 1991-től kezdve a számok újból jelentősen csökkennek.

Másodszor: ellenkező előjellel megfigyelhető ugyanaz a jelenség, amelyre a Németország felé irányuló emigráció kapcsán utaltam. A Romániából kitelepülő magyarok száma az 1985–1994 közötti szakaszban nagyobb volt – összesen 9880-nal tíz év alatt –, mint a Romániából Magyarország felé kivándorlók száma

(annak ellenére, mint láttuk, hogy nemcsak magyarok, hanem más nemzetiségűek is ilyen irányban mozogtak), ami jelzi azt a tényt, hogy számos magyar nem az anyaország, hanem más országok felé vette útját.

Ezt az utóbbi vonatkozást egy magam végezte felmérés eredményeivel tudom illusztrálni. Ezek a romániai magyar kisebbség két rangos intézményéből, a Kolozsvári Állami Színházból és Operából kivándoroltakra vonatkoznak. Az utóbbi évtizedekben mindkét intézményből jelentős számban távoztak külföldre személyiségek, a művészi személyzet egészének egyharmada, ami kétségtelenül érzékeny veszteséget jelent. Az említett színház művészei közül 1955–1989 között 30 személy (színész, rendező, szcenográfus stb.); 1990–1994 között kettő. A 32 közül 28 Magyarországon telepedett le, és ott folytatja művészi pályáját, 2 Németországba ment, újabb 2 Izraelbe. A Kolozsvári Állami Operában a helyzet ez: ennek az intézmények a személyzetéből 42 művész emigrált 1989 előtt és 8 utána. Az összesen 50 közül csak 19 telepedett le Magyarországon s folytatta ott művészi karrierjét. A többi 31, tehát a többség távolabbi, nyugat-európai és amerikai cél-országot választott. Thália szolgái természetesen kötve vannak az anyanyelvhez; a zenészek, énekesek viszont nem, így ez utóbbiak szakmai kiteljesedésüket a nagyvilágban keresték.

4. A kivándorlás motivációja és körülményei

Miért vándorolnak ki az emberek Romániából? Erre nyilván nem lehet egyetlen, minden esetre érvényes okot megjelölni. Még az egyes esetekben is sokféle, bonyolult motiváció lehetséges. Mégsem nehéz felsorolni néhány általános okot, amelyek a legtöbb egyedi esetben működnek, még ha különböző kombinációkban is. A leggyakoribb motiváció, amelyet jelezni fogok, nemcsak a kisebbségieket érinti, hanem az ország lakosságának román többségét is. Ezt nagy vonalakban négy alapelemre lehet felbontani. A sorrend, ahogy ezeket tárgyalom nem felel meg hierarchikus, fontossági sorrendjüknek.

a. Elsőként az emigráció ideológiai-politikai meghatározottságát kell megemlíteni. A szembenállás a diktatórikus rendszerrel, vagy egyszerűbben a szubjektív azonosulás lehetetlensége ezzel, e rezsim gazdasági, társadalmi és kulturális szerkezeteinek abszurditása, a mozgásszabadság hiánya, a „lágerbe" zártság, a teljes reménytelenség arra nézve, hogy az ország helyzete megjavul – nos mindez sokakat arra kényszerített, hogy hátat fordítsanak ennek a rendszernek. Ez a motiváltság természetesen nemcsak Romániában, hanem az egész keleti kommunista tömbben működött létezésének egész ideje alatt. Az emigráció az egész keleti kommunizmusban ismételt hullámokban ment végbe, egyfelől hangsúlyozottabban valamely országban az elnyomás elmélyülésének

szakaszaiban, másfelől azokban a periódusokban, amikor a cél-országok fokozottabb mértékben fogadták be a bevándorlókat, a sajátos belső és nemzetközi konjunkturális helyzet eredményeként.

Ha elvonatkoztatunk a háború utáni első évektől, ilyen szakasz volt Romániában a Ceauşescu-féle 1972-es „kulturális forradalmat" követő időszak s főleg uralmának utolsó tíz éve. Amíg néhány szomszédos országban a civil társadalom kezdett függetlenül szerveződni, például Lengyelországban a Szolidaritás szakszervezet formájában, amíg Magyarországon a Kádár-rendszerben megindult a „puhulás" folyamata és a vezető párt kebelén belül megjelent a reformista góc, amíg Oroszországban fújni kezdett a Gorbacsov-féle „peresztrojka" szele, addig Romániában, a Szovjetunióval szembeni függetlenség spanyolfala mögött, tovább működött a legtisztább és legdurvább sztálinista rendszer és a rezsim létezésének utolsó napjáig semmi sem változott, szó sem lehetett valamiféle reményt tápláló reformról. Ilyen körülmények között a rendszerellenesség fő – de nem egyedüli – megnyilvánulása az ország elhagyása lett.

b. Másodsorban – gondolom – illendő megemlíteni a kivándorlás gazdasági motivációját is. Az egész keleti tömb fatális lemaradása Nyugathoz viszonyítva, a gazdasági összeomlás egyre világosabban látható mindennapi jelei, az általános ínség meghatározta nemcsak a lakosság kétségbeesését és apátiáját, hanem egyre több emberben az arra irányuló vágyat is, hogy kivándoroljon. Ez a gazdasági motiváció a maga lényeges elemeiben ott munkálkodott a keleti blokk egészében, Romániában azonban erőteljesebb volt, mint számos szomszédos országban.

Köztudott, hogy Románia a gazdasági eredmények tekintetében a kommunizmus szakaszának végén – és sajnos még napjainkban is – hátrányosabb helyzetben volt a keleti tömb többi országához viszonyítva. A nemzeti össztermék (PIB) *per capita* Romániában, 1989-ben 1730 USD volt, míg Magyarországon 2620, Csehszlovákiában 3450, (Nyugat)Németországban 20 450 és az Egyesült Államokban 20 850 USD (*The World Bank Atlas, 1991,* 9. o.). A fejlett nyugati országokhoz viszonyítva a különbség hatalmas, de a szomszédos országokhoz mérten is jelentős, s ez elegendő gazdasági motívum a kivándorlásra. Ezen kívül 1993-ban a különbség nőtt, mivel a PIB Romániában 1120 USD-ra csökkent, Magyarországon pedig 3300-ra emelkedett, nem is szólva a nyugati országokban tapasztalható növekedésről (*The World Bank Atlas 1995,* 18–19. o.).

Mivel a romániai kivándorlásban Magyarország jelentős cél-ország volt és most is az, hadd időzzünk egy kicsit a két ország gazdaságának összehasonlításánál. A világháború utáni első 15 évben mindkét ország lakossága ugyanazon nehézségekkel és hiányokkal küzdött, egyiknek sem volt miért irigyelnie a másik

gazdaságát. A hatvanas években, Gheorghiu-Dej uralmának utolsó éveiben és Ceauşescu hatalmának első éveiben, gazdasági szempontból észre lehetett venni Románia helyzetének javulását. Akkor a lej valamivel erősebb volt, mint a forint, a lakosság ellátása kielégítő, a főbb tömegfogyasztási cikkek hozzáférhetők voltak alacsony áron, a társadalmi szolgáltatások hálózata működőképes volt. A hetvenes évektől kezdődően hátrányosan alakult a helyzet Romániában: fokozatosan teret hódított az általános ínség, évről évre egyre nyomasztóbb, majd a nyolcvanas években egyenesen kibírhatatlan lett. A mindennapi élelem beszerzése a lakosság fő elfoglaltságává vált, a lakásokat télen nem fűtötték kellőképpen, a városokat éjszaka nem világították ki. Ugyanebben az időben Magyarországon a kommunista rendszer nyitott, jelentősen javította a lakosság életkörülményeit. Romániából nézve a szomszéd ország valósága politikailag viszonylag liberálisabbnak tűnt – egyebek mellett a külföldre utazás lehetősége szempontjából is – de gazdasági szempontból is kedvezőbbnek látszott a helyzet, a lakosság mindennapi szükségleteit magasabb szinten elégítették ki. Ezzel magyarázható, hogy Magyarország, az 1989 előtti utolsó években a romániai emigráció cél-országává vált, nemcsak a magyarok, de mások számára is, beleértve egyes románokat.

c. Harmadsorban a kivándorlás okai között meg kell említenünk a Ceauşescu-rendszer utolsó éveiben a *társadalmi mozdulatlanságot.* A gyors iparosítás és városiasodás a keleti szocialista országok mindenikében összefonódott a tömeges társadalmi mobilitással, a mezőgazdaságból az iparba, faluról a városba irányuló nagyarányú migrációval, beleértve ebbe a társadalmi felemelkedés számos lehetőségét a széles társadalmi rétegek számára. Az oktatás ingyenes volt minden szinten, lehetőség nyílt (bár korlátozottan és politikailag irányítva) magasabb társadalmi pozíciók elérésére. Kialakult az új munkásság, az értelmiségieknek új, széles rétege. Nos a romániai kommunista rendszer utolsó periódusában, amikor az extenzív gazdasági fejlődés minden lehetőségét kimerítették, lezáródott az út az egyének előtt a magasabb szintű önmegvalósítás felé. A Ceauşescu-féle vezetés egyszerűen betömte a társadalmi-szakmai felemelkedés minden csatornáját, a szakmai előrelépés minden módozatát felfüggesztette, meghonosította az általános társadalmi mozdulatlanságot, amit nehezen viselt el a lakosság legaktívabb, legfeltörekvőbb része.

Ez a körülmény ránehezedett az egész lakosságra, többlet hangsúllyal az etnikai kisebbségekre. Számukra a társadalmi-szakmai felemelkedést rendkívül megnehezítették, vagy éppenséggel lehetetlenné tették. *„A kitelepedés, mint végső megoldás nem csupán a «magyarként itt nem lehet élni» helyzetmegítélés elfogadására vezethető vissza, hanem sokkal inkább arra a tényre, hogy a magyarok számára Erdélyben nem volt biztosítva a*

társadalmi mobilitás lehetősége" – írja egy magyarországi szerző (Bárdi, 1992, 93. o.). Megállapítása ugyanúgy érvényes minden más kisebbségre is.

d. S ezzel eljutottam a motiváció negyedik eleméhez, a kisebbségi specifikumhoz. Ez az elem kapcsolódik a nacionál-kommunista rendszer etnokratikus jellegéhez, az asszimiláló tendenciához, amiről ismételten írtam az előző fejezetekben. A nacionalista retorika, amelyet valamennyi médium nap mint nap terjesztett, a kisebbségek mindennapos hátrányos helyzetbe hozása valamennyi szakmában, a kilátástalanság a tekintetben, hogy megjavulnak a körülmények – mind serkentette a kisebbségek emigrálásának folyamatát. A nemzeti azonosság megőrzésének vágya, az erre irányuló akarat lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy számos kisebbségi a kivándorlást válassza.

Bármennyire erőteljes és beszédes legyen is ez a motívum, nem lehet elszigetelni az előzőektől. A nemzeti motiváció kölcsönös kapcsolatban, együtt hatott az említettekkel. Ezt bizonyítja először is a fentebb elemzett tény, miszerint Romániából nemcsak a kisebbségiek távoztak el, hanem jelentős számban románok is; másodsorban az előzőekben ugyancsak említett körülmény, hogy nem minden magyar Magyarországra, hanem más országokba is távozott, illetve Németországot nemcsak a németek, hanem más romániai kisebbségiek is választották.

Még egy körülményt feltétlenül figyelembe kell venni. A kivándorlás itt elemzett okai, külön-külön és együtt, számos kombinációban *taszító erőként* mozgatója a kitelepülésnek. Egymagában ennek a taszító erőnek a megléte azonban nem elegendő ahhoz, hogy az emigrálás vágya a kivándorlás tényében konkretizálódjék. Szükség van az eléggé erőteljes *vonzóerőre* is a kivándorlás meghatározott célpontja részéről. A jelenkori, a kivándorlás/bevándorlásnak szentelt szociológiai és politológiai irodalomban sokszor leirt *push and pull* jelenségről van szó. E jelenség csak akkor tűnik fel, ha az eredeti ország negatív állapotai mellett közbelép a cél-ország eléggé erőteljes pozitív körülmény-rendszere s a potenciális kivándorló feltételezi, hogy ott kedvezőbb feltételekre talál nemzeti azonosságának megőrzéséhez, társadalmi-szakmai érvényesüléséhez, politikai és szellemi szabadságának biztosításához, a magasabb életszínvonal eléréséhez. Ugyanakkor a virtuális kivándorlónak ahhoz, hogy ténylegesen útra keljen, erőteljesen reménykednie kell abban, hogy a cél-országban *befogadják* őt, esélyt adnak neki az új életmódba történő beépülésre. A keleti szocializmus és a nyugati iparosított, demokratikus államok közötti versenyben a *push and pull*, a belső taszító és a külső vonzerő kölcsönösen feltételezte egymást. Emiatt lett egyirányú – Keletről Nyugat felé – a migrációs áramlás.

Itt ismét megjelenik a különbség a különböző romániai kisebbségek helyzete között. Magyarország a maga 10 milliós lakosságával nincs olyan helyzetben, hogy százezer számra befogadjon emigránsokat, annál kevésbé, mert mintegy

ötmillió magyar él határain kívül. Nem adhatja meg minden magyar etnikumúnak feltétel nélkül a letelepedés jogát, mint ahogyan Németország megteszi valamennyi német etnikumúval, Izrael a világon bárhol élő zsidóval.

Magyarországon a tízezrekre menő bevándorlás – mint látható – már most jelentős gazdasági, társadalmi és erkölcsi feszültséget teremtett, negatív magatartást provokált ki az autochton lakosság bizonyos részében. E jelenséget intenzíven tanulmányozták a szomszédos országban, máris gazdag szakirodalma van e témának. A közvélemény betájolása 1989 után megváltozott: azelőtt a Romániából jötteket általában jól fogadták; ezután gyakoribb lett a barátságtalan viszonyulás hozzájuk (Szakáts, 1995, 113. o.). Gondolom, nem tévedek, amikor feltételezem, hogy az autochton magyarországi lakosság és a Romániából bevándorolt magyarok közötti viszony hasonlít a *Wessis* és *Ossis* viszonyhoz, a nyugat-németországi és a volt NDK-s tartományok németei közötti relációhoz: kölcsönös gyanúsítgatás és bizalmatlanság, az egyik oldalon a felsőbbrendűség érzése, a másikon a kiábrándultság. Nem jó érzés megtűrtnek, „szegény rokonnak" érezni magadat a „gazdag rokon" házában, vagy hogy tudomásodra hozzák, miszerint jobb lett volna, ha otthon maradtál volna.

Felvázoltam a kérdésnek ezt az oldalát annak érdekében, hogy meg lehessen érteni, miért csökkent jelentősen, ha nem is szűnt meg a romániai magyarok kivándorlása. Ez a kisebbség *tömegesen* nem hagyhatja el Romániát, mivel nincs hova mennie. A német és zsidó emigráció is csökkent, de más, nagyon egyszerű oknál fogva: mivel befejeződött, hiszen aki menni akart, az megtehette és el is távozott.

Ettől kezdve Romániában az emigráció nem elsődlegesen kisebbségi, hanem az ország valamennyi állampolgárát érintő probléma. A kivándorlás óhaja továbbra is munkál a bizonytalan társadalmi-gazdasági életkörülmények miatt, a közélet demokratizálási folyamatának elégtelenségei miatt. Sokakat vonzanak más égtájak. Tényleges eltávozásuk azonban függ a cél-országokba való befogadásuk egyre szűkülő lehetőségeitől. Ez a megállapítás egyaránt érvényes mind a többségiekre, mind pedig a kisebbségiekre.

(1996)

KÖNYVÉSZET

(1994) *Anuarul statistic al României*, Comisia națională pentru Statistică, Bukarest

BAIER, Hannelore (Hr., 1994) *Deportarea etnicilor germani în Uniunea Sovietică,* Forumul Democratic al Germanilor din România

BÁRDI Nándor (1992): *Mi van az erdélyi hátizsákban*, In: *Valóság*, 12. sz.

CHATELOT, Cristophe (1995): *Fievre migratoire en Roumanie*, In: *Le Monde*, augusztus 30.

(1938) *Enciclopedia României*, I. és III, köt. Imprimeria Națională, Bukarest

(1993): *Evreii din România între 1940–1944*, I. köt., Editura Hasefer, Bukarest

GHEORGHIU, Dorel (1995): *Migrația internațională în România 1980–1994*, In*: Revista română de statistică*

McARTHUR, Marylin (1990): *Zum Identitätswandel der Siebenbürger Sachsen*, Böhlau Verlag, Köln Weimar Wien

(1994) *Recensământul populației și a locuințelor, 7 ianuarie 1992.*

SCHREIBER, Wilfried (1995): *Constituie emigrarea etnicilor germani un barometru de opinie publică?* In: *Dialog interetnic*, 9. sz.

SZAKÁTS Mária Erzsébet (1995): *Az Erdélyből áttelepült magyarok otthonképe. Az 1987–1992 közötti emigránsok integrációja és szociológiai jellemzői,* doktori tézis, kézirat

(1991): *The World Bank Atlas*

(1995): *The World Bank Atlas*

TÓTH Pál Péter (1994): *Magyarország új állampolgárai 1988–1992*, In: *Jönnek. Mennek. Maradnak*, Budapest

ZAMFIR, Cătălin ş. a. (1993): *Țiganii între ignorare și îngrijorare*, Editura Alternativa, Bukarest

XIII. INTEGRÁCIÓ, MODERNIZÁCIÓ, DEMOKRATIZÁCIÓ

1997 tavaszát Romániában áthatotta a lázas és erőteljes politikai és diplomáciai kampány, amely arra irányult, hogy az országot mielőbb felvegyék az euro-atlanti szervezetekbe, főleg a NATO-ba és az Európai Unióba. Sajnos azonnali siker nélkül: az országot, mint tudjuk, nem vették fel azoknak a listájára, akiket e két intézmény elsőkként felkért a társulásra. Ezt a tényt élénken kommentálták politikusok és publicisták. Az euro-atlanti integráció problémája azonban Románia jelen és jövőbeli fejlődése szempontjából kulcskérdés maradt, az elmélyült elemzésére irányuló próbálkozás változatlanul időszerű. Az alapgondolat, amelyet a továbbiakban hangsúlyozok és érvekkel támasztok alá, az – ezt egyébként a cím is jelzi – hogy Románia *integrációja* és *modernizációja* között lényegi kapcsolat van: az egyik nem létezhet a másik nélkül. Integrálódnunk kell ahhoz, hogy modernizálódhassunk, modernizálódnunk kell ahhoz, hogy integrálódhassunk a nyugati világba.

Néhány egyszerű, világosan megfogalmazható kérdésből indulok ki:

1. Miért van szüksége Romániának az euro-atlanti struktúrákba történő integrálódásra?

2. Egyoldalú-e Románia integrálódási érdeke, vagy Nyugatnak is érdeke integrálni Romániát?

3. Miért nem vették fel Romániát az első hullámban sem a NATO-ba, sem az EU-ba?

4. Melyek a közeljövő belső fejlődésének stratégiai problémái, vagy másként szólva: melyek a gazdaságban, politikában és – nem utolsósorban – a gondolkodásmódban (mentalitásban) a modernizálás elmélyítésének kérdései Romániában?

Miután röviden megválaszolom az első három kérdést, hosszabban időzök a negyediknél.

1. Az integráció szükségessége

Nos, miért szükséges mindenképpen az integráció az euro-atlanti struktúrákba?

Mindenekelőtt, mint tudjuk, ezek közül először a fő katonai szervezetről van szó. A NATO szigorúan védelmi szövetség, Romániát viszont jelenleg katonailag nem fenyegeti senki. A NATO léte döntő mértékben biztosította a békét Európában az utóbbi ötven esztendőben, miután századunk első felében földrészünkön két világháború robbant ki. A mai világméretű erőviszonyok, általában és sajátosan Európában, kizárják azt – legalábbis valamennyi tény és lehetséges racionális előrejelzés szerint –, hogy Romániát valamilyen katonai konfliktusba lehetne bevonni. Mégis – ez könnyen érthető – fő érdeke Romániának, akárcsak a volt kommunista tömb többi országának, közeledni és integrálódni abba a közösségbe, amely megnyerte a második világháborút s nem kevésbé a „hidegháborút" a háború után évtizedekben. Csakis ez a közeledés és integráció emeli ki az országot a Kelethez is, Nyugathoz is kötődésből – a „kettős hovatartozásból", miként azt Adrian Marino írta (1995) – csak így lehet véglegesen kikerülni a hatalmi és vonzási központhoz, a mai világ modernitásának centrumához viszonyított külső helyzetből. Ugyanakkor a NATO-tagság az Európai Unióhoz történő csatlakozás felé vezető lépcsőfokot jelenti, e befogadás előfeltétele, megmutatja a nyugati hatalmak bizalmát aziránt, hogy a jelölt országban stabil a demokrácia és egészséges a gazdaság, ami rendkívül fontos az illető ország politikai és gazdasági viszonyaira, valamint az idegen befektetők további bevonására nézve.

Talán azt is mondhatjuk, a felvétel az Európai Unióba még fontosabb, hiszen ez jelenti azt, hogy ténylegessé válik a csatlakozás a modernitáshoz, ami szavatolja a belső fejlődést a mai idők legfejlettebb gazdasági, politikai és kulturális rendszerének koordinátái között. A közelmúltban sok szó esett arról, hogy a román nép „kilépett" vagy „visszavonult a történelemből", s a kedvezőtlen feltételek között ez a túlélés hatékony stratégiája volt. Egy ilyen kilépésnek vagy visszavonulásnak azonban – akarva, akaratlanul – a gyengén-fejlettség, a civilizált világ perifériájára kerülés a következménye. A mai világban csakis a *belépés a jelenkorba* biztosítja a túlélést. Egy nemzet *„akkor függő, amikor más államoktól rákényszerített törvény súlyát viseli, de akkor is, ha bezárja önmagát a múltbanéző szemléletbe – vagy ami még rosszabb, a történelem hamis értelmezése felé fordított szemléletbe"* – írja Thierry de Montbrial francia történész (1996, 102. o.). Az Európai Unióba történő integrálódásnak

az a tétje, hogy belső vonatkozásban teljes egészében megvalósuljon a nyugati társadalmi modell, a nyugati életmód. Az Európai Unió – írja Christoph Bertram (1996, 85. o.) – *„egybekapcsolja a fellendülés ígéretét és a politikai integrációt; kereskedelmi piacokat és beruházásokat ajánl fel, valamint politikai identitást"*. A felkínált politikai identitás a nyugati típusú demokráciát jelenti, amely a történelemben eddig kitermelt egyedül hiteles demokrácia. *„Az Európai Unió nem áll meg a tagországok nemzeti határainál – jelentést hordoz a belső struktúrák és eljárási módok számára is, lehetővé teszi a belső nemzeti építkezést..."* (idem). A következő tény igazolja az Európai Unió arra irányuló akaratát és erejét, hogy támogassa az előzőleg Nyugat félperiféráján elhelyezkedett országok belső modernizálását: Görögország, Spanyolország, Portugália hatékony segítséget kapott az utóbbi évtizedekben annak érdekében, hogy túlhaladja a múltban létezett autoritárius rendszereinek örökségét s így eljusson a társadalmi és demokratikus stabilitáshoz. Az ilyen támogatás még inkább sürgető a közép- és kelet-európai országok számára, amelyek magukon viselik a kommunista rendszer évtizedeinek és a gazdasági gyengén-fejlettség súlyos nyomait s egymagukban képtelenek túlhaladni ezt a bizonytalan helyzetet. Természetesen elsősorban nekik maguknak kell önmagukon segíteniük, kell komolyan, gyökeresen modernizálódniuk, ez feltétele az EU-tól várt támogatásnak.

2. A Nyugat érdeke

A második kérdésre nyilván pozitív a válasz: Nyugat maga is érdekelt a volt kommunista országok integrálásában. Mit nyer Nyugat ebből az integrációból? Érdeke nyilván stratégiai, távlati. Az egységes Európa nem lehet *egész* a keleti országok nélkül. Az integrált Európa mint egész a világ egyik legnagyobb társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális hatalma lesz, versenyképes az Amerikai Egyesült Államokkal, Japánnal és távlatilag Kínával, a Távol-Kelet többi, erőteljes gazdasági növekedésben levő államával, olyan erő, amely szembe tud nézni az iszlámvilág részéről eredő 21. századi lehetséges provokációkkal.

Ez az érdek azonban, mint mondottam, stratégiai, perspektivikus jellegű. Nyugat és az európai Kelet közötti kölcsönös függés *aszimmetrikus* (Andrei Marga, 1995, 253. o.). Nyugatnak virágzó gazdasága van, ott megvalósult a demokratikus stabilitás, a civilizáció, *anélkül*, hogy magába fogta volna Kelet országait, s még hosszú ideig meglehet ezeknek az országoknak a hozzájárulása nélkül. Ez utóbbiak azonban nem zárkózhatnak fel a jelenkori modernitás követelményeihez Nyugat segítsége, a nyugati struktúrákba történő beépülés nélkül. Sokszor mondják nálunk, hogy a kapitalista Nyugatnak szüksége van a

keleti zónák nagy felvevő piacára. Valóban szüksége van erre a piacra továbbfejlődése érdekében; de egy *fizetőképtelen* piac nem valóságos piac, ez elementáris gazdasági igazság; Keleten sok ember szívesen megvásárolna nyugati márkás gépkocsikat, de nem engedheti meg magának. Ahhoz, hogy Kelet országainak a piaca fizetőképes legyen, meg kell tenniük a gazdasági konszolidálás útját, a jólét felé vezető utat. Nyugat számára a keleti országok integrálása, hosszú távon, tagadhatatlan stratégiai előnyt jelent, de rövid távon elviselendő nehézséget: gazdaságilag támogatnia kell őket.

Íme, miért nem erőlteti Nyugat a keleti országok beépítését a maga szerkezeteibe, miért nem akarja sem politikai, sem gazdasági szempontból „meghódítani" ezeket. Egyébként sem a NATO, sem az Európai Unió nem úgy jött létre s mindezidáig nem úgy bővült, hogy valakit is „meghódított" volna valamiféle erőszakos aktussal, hanem a csatlakozásról folytatott *tárgyalások* utján, ezek során a partnerek mindegyike a maga sajátos érdekeit védelmezte, majd – ésszerű kompromisszumok révén – harmonizálták azokat. Az az üres szóbeszéd, amely nálunk gyakran folyik a nyugati bankárok és nagyiparosok ravasz mesterkedéséről arra nézve, hogy „meghódítsanak", „megvásároljanak", gazdaságilag „leigázzanak" minket, keleti országokat – egyszerűen demagógia. A nagytőke szétterjedése a szélrózsa minden irányában természetesen tény; a kelet-európai országok számára a valóságos veszély viszont éppen az, hogy nem hatol be az idegen tőke a gazdaságukba.

Egyszerűen és világosan, nem Nyugat igényli az integrálásunkat, hanem mi kérjük – az érdekünk ezt kívánja – hogy bevegyenek az integrált struktúrákba. Sőt mi több, Nyugat válogat is az integrálásra igényt tartók között, bizonyos preferenciális sorrendet állít fel. Bár senkit nem utasít vissza a potenciális társak közül – hiszen stratégiai szempontból mindannyiukra szüksége van – egyesek felvételét elhalasztja. Miként az Romániával történt ez év nyarának kezdetén.

3. Halasztás – miért?

Miért halasztották el Románia befogadását mind a NATO-ba, mind az Európai Unióba, míg más közép- és kelet-európai államokat meghívtak a felvételi tárgyalásokra?

Rengetek írtak és beszéltek erről, én nem akarok belemenni a részletekbe, amelyek sokszor inkább elhomályosítják, semmint hogy megvilágítanák a problémát. Véleményem szerint nem a legutóbbi diplomáciai játékok lényegesek (ki és miért támogatott, ki és milyen oknál fogva lépett ellenünk), amelyeket nálunk oly szívesen taglalnak. Szerintem a nyugati fórumok ítéleteinek alapkritériuma az, hogy a modernizálás milyen szintjén állnak a pályázó országok

gazdasági és politikai szerkezetei: azokat részesítették előnyben, amelyeknek a struktúrája viszonylag közelebb áll a nyugati standardhoz, amelyeknek az integrálása a legrövidebb idő alatt és legkönnyebben megtörténhet.

E vélemény alátámasztására felhozhatom azt, hogy e problémára vonatkozó komoly gazdasági és szociológiai elemzésekben, évvekkel a madridi és brüsszeli határozatok előtt, ismételten azokat az országokat emlegették valószínű jelöltekként, amelyeket 1997-ben ténylegesen nevesítettek. Ekképpen a fentebb említett Christoph Bertram még 1995-ben azt írta, hogy a NATO-hoz történő csatlakozás első meghívottai Csehország, Magyarország és Lengyelország lesz (1996, 62. o.). Ugyanez a szerző megjegyzi, hogy kezdetben Szlovákiára is számítottak, de az lemaradt, mivel Nyugatnak kételyei támadtak az ország belső demokratizálási folyamatait illetően. Hasonlóképpen Zbigniev Brzezinski, az ismert amerikai tudós és politikai elemző, az Egyesült Államok elnökének volt tanácsosa biztonsági problémákban még egy sor, 1993-ban közölt tanulmányában ugyanerről a három államról írta, hogy ezek az egyedüli komoly jelöltek az euro-atlanti struktúrákba történő felvétel „első hullámában" (1995, 247, 256, 258–259. o.). Más szerzőket is meg lehetne említeni. Az előrejelzés a középkelet-európai térségben lévő országok előző fejlődésének elemzésére épült, valamint arra a megállapításra, mely szerint az említett országokban a túlcentralizáltan vezérelt gazdaság reformja, bizonyos gazdasági vagy éppen politikai liberalizálás ténylegesen elkezdődött a volt kommunista rendszer utolsó éveiben – *„a kommunizmus végső agóniája ugyanakkor (...) a posztkommunizmus megjelenése számára gazdasági és politikai vemhességi idő volt"* (1995, 247. o.) – míg Ceauşescu Romániájában, mint tudjuk, a durva és szélsőségesen korlátolt rendszer nem gyengült létezésének utolsó napjaiig. Az említett országok starthelyzete – gazdasági potenciáljuk szempontjából – ugyancsak jobb volt. (Az egy főre eső bruttó nemzeti össztermékre vonatkozó összehasonlító adatokat az előző fejezetben, a kivándorlás okainak elemzésekor adtam meg, a *World Bank Atlas, 1991, 6–8. o és a World Bank Atlas, 1996, 18–19. o.* nyomán.)

Ezenkívül még három nemrégi összehasonlító adatsort említhetek. Először is *az átlag havibér a gazdaságban:* ez 1997-ben, Romániában 106 USD volt, míg ugyanebben az évben Magyarországon 319, Csehországban és Lengyelországban egyaránt 347, tehát e három ország mindenikében több mint háromszor akkora, mint nálunk. A 12 kelet-európai állam között Románia, a fenti mutatók szerint, a tizenegyedik helyet foglalta el (Bulgária előtt, Albániát nem vették tekintetbe) (*Adevărul*, 1997. szeptember 27–28. száma, a *Business Center Europe* után). Másodsorban itt vannak a *Humán Fejlődés Mutatói,* ezeket olyan képlet szerint számítják ki, amely – a GDP/lakos mellett – felöleli a születéskor várható élettartamot és a lakosság iskolai képzettségének fokát.

Románia ennek az összegező mutatónak a szempontjából a tizenegyedik helyen van Közép- és Kelet-Európában és a hetvenkilencediken a világ 175 állama között. Végül, harmadsorban a különböző országok gazdaságába bevont *közvetlen külső beruházásokra* vonatkozó számadatok: 1996-ban Lengyelország magához vonzott 5,6 milliárd USD-t, Magyarország 3 milliárdot, Csehország 1,3 milliárdot, míg Románia körülbelül 500 milliót. Az 1990-től napjainkig terjedő periódusban a kívülről jövő beruházások összege tekintetében Románia ugyancsak jelentősen lemaradt az említett államok mögött. Márpedig a külső befektetők – ezt bárki megértheti – nem ideológiai meggondolások, rokonszenv vagy ellenszenv, hanem szigorú gazdasági kritériumok szerint tevékenykednek.

Brzezinski a *A nagy átalakulás* című, 1993-as tanulmányában úgy értékelt, hogy a közép-európai országoknak legkevesebb tíz évre van szükségük az átmenetre, s valószínűleg kétszer ennyi időre a volt keleti tömb többi országának. Ő az átmenetnek három egymást követő, elkerülhetetlen szakaszát különbözteti meg, s kiemeli, hogy nem mindenik ország teszi meg ezeket ugyanolyan ütemben. Az első periódus magában foglalja a politikai struktúrák felső szintjeinek átalakítását, valamint a gazdaság stabilizálását, felöleli továbbá a kollektivizált termelés felszámolását, a spontán privatizáló kezdeményezést. A második szakaszban bevezetik a decentralizált helyi közigazgatást, kialakítanak egy új politikai elitet, intézményesítenek egy működő demokráciát, felszámolják a monopóliumokat a gazdaságban, megtörténik a kis és közepes magánosítás. Végül a harmadik fázist az jellemzi, hogy tartósan működnek a demokratikus intézmények s a privatizációs kezdeményezés kibontakozásának következtében megkezdődik a gyors ütemű gazdasági fejlődés. Ebben a szakaszban történik meg széles körben a magánosítás, jön létre a vállalkozók új osztálya, nagyarányúak a külföldi befektetések, az országot felveszik a NATO-ba és az EU-ba (1995, 245–247. o.). Úgy tűnik, hogy Csehország, Lengyelország és Magyarország már eljutott ehhez a harmadik szakaszhoz, míg Románia, sajnos, még csak a második periódusnál tart; sok időt vesztett, mivel késleltette az első és a második fázist, csak 1996-ban kerülhetett hatalomra az új politikai elit, a nagy privatizálás hosszú éveket késett, a vállalkozók új osztálya csak most van kialakulóban. Brzezinski más helyen négy alaptípust különböztetett meg a szóban forgó országok átalakulásának gyorsaságát befolyásoló pozitívumok és/vagy negatívumok felhalmozódásában; 1993-ban, amikor a szerző elkészítette tanulmányát – véleménye szerint – Lengyelország és Magyarország az első típusba épült be, Románia pedig a negyedikbe (1995, 269. o.).

Ugyanezt más szavakkal is el lehet mondani. Valamely ország Európai Unióba történő befogadásának feltételeit (kritériumait) világosan és tisztán többször megjelölték; négy ilyen van, ezek a következők:

a. a jogállam, a demokrácia megléte, az emberi jogok, a kisebbségi jogok tiszteletben tartása;

b. életképes piacgazdaság, amely megállja a helyét a közösség piacgazdaságában létező konkurenciában;

c. a közösségi *acquis*, vagyis az EU-ban létező jogrend egészének elfogadása és alkalmazása;

d. a külpolitikában és a közös biztonság tekintetében minden tagra háruló felelősség vállalása (Cristoph Bertram után 1996, 86. o.).

Mindenki egyetért azzal, hogy a b. feltételt illetően – legyen életképes piacgazdaság, amely megállja a helyét a közösség konkurenciájában – Románia még nem készült fel az Európai Unióhoz történő csatlakozáshoz. Ez vitathatatlan. Ami a negyedik kritériumot illeti, a kérdés itt is világos, Románia ismételten kifejezte, hogy hajlandó vállalni kifelé az EU megkövetelte felelősséget. Vitatható marad még az a. és a c. kritérium, ezek a NATO-ba való felvétel vonatkozásában is fontosak. Az államhatalom demokratikus jellege kitűnik az 1996-os választásokból, e tekintetben nincs semmi kétely, abban a vonatkozásban sem, hogy a román állam hajlandó belső jogrendjét az EU normáihoz igazítani. Az amerikai hivatalosságok a madridi döntés megindoklásának motiválásakor ismételten hangsúlyozták, hogy az 1996 novemberében bekövetkezett hatalomváltozás után lerövidül az idő. Ezek azonban udvariassági formulák. A tényleges kérdés az, van-e politikai akarat annak biztosítására, hogy valóban életre kelnek a jogállam jellegzetességei, nemcsak meghirdetik, hanem tiszteletben is tartják az emberi és kisebbségi jogokat, gyakorlatilag *megvalósítják-e* ezeket. Ugyanakkor az EU-jogrendet nemcsak elfogadni, hanem – mint mondottam – *alkalmazni* is kell.*

Túl rövid volt az idő ahhoz, hogy – a szándéknyilatkozatokon túl – ezeknek az elvárásoknak a megvalósítása és alkalmazása észlelhető legyen.

---

* Az „Agenda 2000"-ben, az Európa Tanács közreadott dokumentumában, amely megindokolja az Európai Unióba történő meghívás kiválasztásának motívumait, ezt olvashatjuk: „ *Annak ellenére, hogy Románia fejlődött, nem ültette át és vállalta fel az acquis lényeges elemeit, főleg a belső piac vonatkozásában. Ezért nem biztos, hogy Románia fel tudja vállalni középtávon a tagság kötelezettségeit. Ezenkívül szüksége van jelentős erőfeszítésre a környezet, a szállítás, a társadalmi problémák és a munkaerő, az igazságszolgáltatás, a belügy, valamint a mezőgazdaság területén. Általánosabban szólva, szükség van lényeges közigazgatási reformra, ha Románia azt akarja, hogy rendelkezzék olyan struktúrával, amelyben a gyakorlatban ténylegesen alkalmazzák az acquis-t*". Ehhez a szöveghez nem kell kommentárt fűzni.

Íme, tehát, miért nem fogadták el Románia csatlakozását az „eső hullámban" a NATO-hoz és az Európai Unióhoz.

4. A fejlődés stratégiája: modernizálás, demokratizáció

Eljutottam tehát az elején feltett negyedik kérdéshez, Románia belső fejlődésének stratégiájához a közeljövőre nézve, társadalmunk modernizálásának bonyolult problémájához. Ezt valamivel tüzetesebben kell megvizsgálni.

A román művelődésben, jelesül a román irodalomban és filozófiában, a múlt század végétől napjainkig – mindenki tanulhatott erről az iskolában – sokat vitatták a „tartalom nélküli forma" kérdéskörét. Ezt Titu Maiorescu – nem minden előzmény nélkül – 1868-ban fogalmazta meg, kezdetben a „negyvennyolcasok" („paşoptişti") ellen, majd az egész „junimista" iskola széles körben tárgyalta s számos formában feleleventették napjainkig. Ez az elmélet *„nem más, mint annak a kritikának a kvintesszenciája, amely az ellen irányul, hogy a modern, nyugati polgári civilizáció «formáit» nagyon gyorsan hozzáidomítsák a saját, nemzeti, megkésett feudális struktúra «tartalmához». Ez a teória kifejez bizonyos elkerülhetetlen ideológiai és gyakorlati ellenállást a nyugati intézmények, erkölcsök, kultúra és eszmék gépszerű, nem megszűrt utánzásával szemben"* (Adrian Marino, 1995, 191. o.). Más szóval a „junimisták" bírálták a nyugat-európai modell elhamarkodott átplántálását Romániába, állították, hogy ez (még) nem felel meg a román valóságnak. Századunk negyedik évtizedében Nae Ionescu, Nichifor Crainic és tanítványai azt hirdették, hogy a román szellemiség elvileg összeegyeztethetetlen a nyugati civilizáció modelljével, el kell határolnia, kategorikusan el kell szigetelnie magát tőle.

Jogosnak tarthatjuk a nyugati civilizáció és kultúra egyes formáinak *felületes* átvételét ért bírálatot. Világosnak tűnik azonban, hogy ez csak a probléma egyik oldala. A súlyosabb és komolyabb, szociológiailag valóban releváns oldala: csak bizonyos „formák" átvétele és a „tartalom" változatlanul hagyása avagy csak lassú, következetlen és nem teljes megváltoztatása. Szókimondóan: az ország gazdasági és társadalmi vagy egyenesen politikai szerkezeteiben a nem-modernizálás, vagy a csak igen lassú, megkésett, következetlen és nem teljes korszerűsítés, holott e nélkül a modern szellemi struktúrákat nem lehet biztos alapokra helyezni.

A modernitás minden meghatározó eleme – az iparosítás, a (kapitalista) piacgazdaság, a jogállam és az ezeknek megfelelő mentalitás – Romániában, Nyugathoz viszonyítva, jelentős késéssel jelent meg és még ma sem teljesült ki. Századunk első évtizedéig a választás cenzusos rendszerű volt, a lakosság döntő többségét – a parasztságot – kizárták a tevékeny politikai életből. Az általános

választói jogot Romániában csak az 1923-as alkotmány biztosította, évtizedekkel a nyugati államok után. A két világháború közötti politikai rezsim demokratikus, többpárti jellegű, de ugyanakkor törékeny, bizonytalan volt: 1938-ban a királydiktatúra bevezetésével felszámolták. Románia a második világháborúig túlsúlyban agrár, falusi ország volt; a lakosság egyharmada mezőgazdasággal foglalkozott és falun élt; a mezőgazdasági munka túlnyomórészt premodern volt, csak a napi megélhetést biztosította; a paraszti gazdaságok többsége távol állt attól, hogy nyugati típusú modern farmnak lehetett volna nevezni őket. Az ipar sokat fejlődött Romániában a két világháború között, de Nyugathoz mérten kezdetleges állapotban maradt. A lakosság egészségi állapota (társadalmi betegségek), az iskoláztatás általános szintje (az írástudatlanok nagy száma), az alacsony átlagélettartam – mindez együtt – kifejezte a Nyugathoz viszonyított lemaradást az életszínvonal és életmód tekintetében. A második világháború után létrehozott kommunista rezsim antidemokratikus, diktatórikus rendszert, fentről irányított gazdaságot teremtett meg, aláásta a gazdasági tevékenység hatékonyságának kritériumát, tehát felszámolta a társadalmi modernitás alapvető elemeit. A kommunizmus az iparosítással és az urbanizálással próbált modernizálni, de egy túlhaladott és nem hatékony iparosítási modellt érvényesített, amely – a kezdeti látszólagos sikeres periódus után – végül csődöt mondott, összeomlott. Az 1989-es nagy változások idején, írja Brzezinski, a Nyugat a maga társadalmi-gazdasági fejlődésében most már új, *posztindusztriális technotronikus szakaszába* lépett, *„olyan korszakba, amely nemcsak a gazdasági mutatók tekintetében, hanem az életstílusban, az életminőségben is alapvetően különbözik a ipari korszaktól"*, míg a keleti országokban alighogy megindult *„egy sikertelenül végződött iparosítás"* (1995, 60. o.), ez itt a nem megvalósított, hibásan orientált indusztrializmus stádiuma.

Valamely országnak másokkal szembeni lemaradását vagy előnyét nehéz globálisan felbecsülni évekre lebontva. Azt azonban tudhatjuk például, hogy a nyugati országokban a ma oly sűrű autópálya-hálózatot – ez kétségtelenül a modernitás egyik mutatója – kb. hetven évvel ezelőtt kezdték el kiépíteni, viszont Romániában még ma is teljes egészében hiányzik (hiszen a Bukarest–Piteşti közötti „falusi autosztráda" – miként azt az egyik újságíró írta – nem nevezhető autópályának). A számítógépek a román gazdaságban mintegy 30 éves késéssel jelentek meg. A telefonhálózat ezer lakosra számítva megfelel a nyugati országok körülbelül negyven évvel ezelőtti állapotának. Az ilyen összehasonlításokat folytatni lehetne, mindenesetre világosan kiderül, mennyire le van maradva Románia infrastruktúrájának modernizálása.

Egyszóval: a „forma tartalom nélkül" képlet a megkésett, részleges, következetlen s bizonyos vonatkozásban hamis társadalmi modernizálás

folyamatát rejti magában, minek következtében a Nyugathoz viszonyított lemaradás nem hogy csökkent volna, hanem nőtt. Ez a helyzet nagy vonalakban azonos a volt keleti kommunista blokk országaiban; közöttük azonban, mint már mondottam, fokozatbeli különbségek vannak, nem Románia javára. A kérdés most így tevődik fel: az ország belső és nemzetközi helyzete biztosítja számára – nem formálisan, hanem tartalmilag – a történelmi esélyt a valóságos modernizálásra, a korszerűsödés révén a tényleges, nem csak deklaratív integrálódást az európai struktúrákba, a társadalmi fejlődés új korszakába.

A továbbiakban felvázolom a kívánt és szükséges modernizáció-integráció céljából megvalósítandó változások néhány prioritását.

4. 1. Kezdem azzal, ami – úgy vélem – itt és most lényeges: a mentalitás megváltoztatásával. *„Az igazság az* – írja egy román újságíró –, *hogy Románia nincs felkészülve (gazdaságilag, katonailag és nem utolsósorban a mentalitás színvonala tekintetében) a valódi integrálódásra az euro-atlanti struktúrákba, s ezért a helyzetért a fő bűnösök mindenekelőtt a volt posztceausiszta kormányzatok, de az egész román politkai osztály is"* (Dan Oprescu, 1997, 2. o., kiemelés tőlem R.E.).

Itt elsősorban arról a gondolkodásmódról és gyakorlatról van szó, amely a látszatok megmentéséért, *„ezek legsikeresebb színreviteléért"* munkálkodik Az Európához való csatlakozás színlelése, a modernizálásra vonatkozó intézkedések mímelése, annak a jelszónak a követése, mely szerint *„mondjuk, ahogyan kívánják, tesszük a magunk módján"* – miként Adrian Marino írja (1955, 19–20. o.) – kettős értelemben is terméketlen: Nyugat nem hagyja magát becsapni – a tetteink, nem pedig szavaink szerint ítél meg minket – s az ország belső helyzete nem javul. Szükség van végre arra, hogy „úgy csináljuk, ahogyan ők", valóságosan modernizáljunk, beleértve a mentalitást is. Egy kiegészítés ide kívánkozik. Nem sokkal az után, hogy a demokratikus koalíció hatalomra jutott, s Emil Constantinescu lett az államelnök, 1977 első felében megindult a diplomáciai csata annak érdekében, hogy azonnal csatlakozzunk az észak-atlanti és európai struktúrákhoz. Ma már tudjuk – a sajtó ismételten jelezte ezt a tényt –, hogy az új hatalom szándékosan halogatta a gazdaság átépítését szolgáló intézkedések meghozatalát, nehogy ezek ellenállást, esetleg társadalmi megmozdulásokat váltsanak ki, amelyek beárnyékolhatták volna külföldön az ország képét s ezzel kedvezőtlenül hatottak volna az integrálást megcélzó kampány sikerére. Ez az 1998-ban is folytatott taktika azonban terméketlennek, sőt károsnak bizonyult. Mivel Románia nem valósította meg a reformokat s nem hozott gyökeres intézkedéseket, végső fokon leszakadt a nyugati szerkezetekbe befogadott országok csoportjáról. Az „imázsra", nem pedig a „tárgyra" irányuló munkálkodás a nem-modern, nem-európai stílusnak felel meg.

Andrei Marga az európai egyesítés elméleti problémáinak szentelt könyvében (a szerző szerint az egyesülés az integrálódás magasabb foka, ez olyan vonatkozás, amelyre itt nem térek ki) kifejti azt a gondolatot, hogy e folyamat tanulmányozása megköveteli a túlhaladott *nemzeti paradigma* feladását, és az *európai paradigmával* történő helyettesítését: *„így gondolkodni azt jelenti, hogy transzcendáljuk az Európa kebelén belül történelmileg kiformálódott partikularizmusokat s bemérési pontként felvesszük azt, ami a különböző nemzeti és állami entitásokban közös, amitől alapjában véve minden függ"* (1995, 157. o.). Én úgy vélem, hogy az egyik legfőbb akadálya ennek a folyamatnak a *nacionalista paradigma.* Nacionalista *paradigmáról* (az I. fejezetben megfogalmazott értelemben) mint kvázi-általános konszenzussal kialakított mentalitásról beszélek, amelyet egyedül normálisnak tartanak, amely betájolja az ország és a lakosság problémáinak megfogalmazását, vizsgálatát és megoldását. Ez a gondolkodásmód sajátja a legtöbb, különböző színezetű és politikai hovatartozású politikusnak és közírónak, ezt karolja fel az iskolai nevelés, a főbb művelődési (irodalmi, történelmi, filozófiai) termékek, így – következésképpen – mélyen behatolt a társadalom valamennyi rétegének gondolkodásmódjába, ez képezi a professzionisták ideológiájának és a köztudatnak a közös nevezőjét, állandóan „igazolva", megerősítve önmagát. *Nacionalista* paradigmáról szólók, értve a nacionalizmuson, *nem* a nemzeti identitástudatot, nem ennek a megvédésére és művelésére irányuló óhajt és akaratot, hanem (a III. fejezetben kifejtettek értelmében) az etnocentrizmust, xenofóbiát és etnokratizmust.

A nacionalista paradigma kettős értelemben akadály az európai integráció előtt: a. bizalmatlanságot és ellenségeskedést táplál mindazzal szemben, ami „kívülről" jön, ami a saját nemzettől „idegen" és b. belső vonatkozásban az ellen működik, hogy teljes egészében demokratikusan megoldják a többségi nemzet és a nemzeti kisebbség közötti viszonyt. *„A xenofóbia, az antiszemitizmus, a sajátosan agresszív nyugatellenesség és a «keletről jön a fény» mítosza gyökeresen szembehelyezkedik a tényleges és mély európai integrációval"* (Adrian Marino,1996, 340. o.). Szólok röviden mindkét vonatkozásról.

a. A nacionalista paradigma szempontjából a nemzeti állam szuverenitása a nemzeti önrendelkezés eszméjére támaszkodik, nem szenvedhet el semmiféle csorbítást. Márpedig az európai integrálás kimondottan elvárja a szuverenitás bizonyos fokú korlátozását, például abban a tekintetben, hogy a nemzetközi közösség jogi normáinak prioritásuk van a nemzeti állam belső törvényeivel szemben. Itt a fennebb említett *acquis*-ről van szó, arról, hogy szükség van hozzáigazodni az európai közösség jogrendjéhez, miként azt ennek az írásnak a 3. pontjában jeleztem: *„az európai szabályozás, amely valamely*

egyezményből vagy ebből következő jogból fakad, mindig magasabb rendű, mint a belső jogszabályok" (Christian Han – Jacques Leonard, 1992, 37–38. o.); *„az elsődlegesség maga után vonja azt, hogy a római* egyezménynek prioritása van minden azt megelőző szabályozáshoz viszonyítva és azoknak, amelyek ezzel ellentétes előírásokat tartalmaznak, el kell tűnniük" (idem, 38. o.); „a közvetlen alkalmazhatóság hasonlóképpen a jogi egység egyik tényezője, ez azt jelenti, hogy minden helybéli lakos saját nemzeti bíráskodási fórumán hivatkozhat a közösségi normákra"* (idem, 40. o.). Meg kell ismételnem itt: senki nem erőszakolja rá egyetlen államra sem, hogy az belépjen az Európai Unióba. A csatlakozás minden állam saját, szabad és független opciója. De mihelyt a csatlakozási egyezményt aláírták, azt tiszteletben kell tartani, minden következményével együtt; utólag nem lehet mentegetőzésként a szuverenitás, az önrendelkezés elvére hivatkozni akkor, ha nem tartják be a közös megegyezéssel hozott előírásokat. Maga a csatlakozás nem csorbítja, hanem szolgálja a nemzeti érdekeket. Minden utólagos hivatkozás a „nemzeti sajátosságokra" és a szuverenitás megsértésére érvénytelen.

Az integrált Európa – az európai közösség – perspektívájából a jól működő demokratikus intézmények kialakítása és megszilárdítása nemcsak minden tagállam joga, hanem ugyanakkor a belépéskor vállalt kötelessége is, ez a biztosíték az antidemokratikus restauráció ellen. *„A nemzeti önrendelkezés eszméje csábító azok számára, akik úgy érzik, elvesztek a modern világban"* – írja Ralf Dahrendorf (1993, 128. o.); csakhogy *„mihelyt hagyják, hogy az úgynevezett önrendelkezési jog az egyének alapvető jogai fölé kerekedjék, az eredmény valószínűleg a szabadság nélküli nemzeti állam lesz (...) ezen túlmenően a következmény a többség erőszakos érvényesülése egyes védtelen kisebbségekkel szemben"* (idem), 129. o.); az ilyen alapokra épülő állam képes *„az idegen kormányzást a hazai zsarnoksággal"* helyettesíteni (idem, 129–130. o.). Az európai intézmények az egyének demokratikus jogaira, az emberek – beleértve a kisebbségeket is – általános jogaira összpontosítanak. Az európai integráció a modernitásba történő integrálódást jelenti – elsősorban annak intézményi-demokratikus vonatkozásában – nem pedig azt, hogy a népek a jelenkor magas fokú modernitásában elvesztenék önmagukat.

Az integrációnak ugyanakkor elsőrendű gazdasági következményei vannak. Ebben a vonatkozásban a „gazdasági nacionalizmus", amely a „nem adjuk el az országot" jelszóban és más demagóg szövegekben konkretizálódik, teljes egészében terméketlen. Az integráció azt jelenti, hogy kinyílnak a határok, az

* Az Európai Gazdasági Közösségre vonatkozó 1957-es egyezményből, R.E.

emberek, az információk, a tőke, az áruk szabadon mozognak, megismétlem: közös és minden ország által szabadon elfogadott megegyezés alapján, nem pedig erőszakosan kikényszerítve. Ha már egyszer beleegyeztek ezekbe a feltételekbe (senki nem fogadta volna el azokat, ha valamelyik tagországra nézve előnytelenek lettek volna!), akkor be is kell tartani őket, ez minden szabad piac – beleértve az integrált államok közös piacát is – működésének egyik *sine qua non* feltétele. Az euro-atlanti közösség szakosított szervezetei, bizonyos körülmények között, a közösségbe jelölt illetve oda felvett új tagállamainak segítséget nyújtanak stabilizálásuk, gazdasági fejlődésük céljából. Ezek azonban nem jótékonysági egyesületek, pontosan meghatározott gazdasági elvek szerint működnek. Arról szólni – mint ahogyan nálunk majdnem minden napilapban teszik –, hogy a Világbank vagy a Nemzetközi Valutaalap „diktatúrát" gyakorol, a nemzetközi tőke megpróbálja „leigázni" a román gazdaságot – felelőtlen beszéd.*

Akik ehhez a demagógiához folyamodnak, teszik magukat, hogy nem tudják: e szervezetek *nem kényszerítik* ránk a kölcsönöket, hanem *mi kérjük azokat.* Magától értetődő, hogy a kölcsönt bizonyos *feltételekkel* adják; a piacgazdaságban minden bankkölcsön feltételhez kötött, a kölcsönt nyújtó intézménynek biztosítania kell magát, hogy a kölcsönző arra használja fel az összeget, amire kérte, ennek pozitív eredménye lesz, s képes majd visszafizetni a kijelölt határidőn belül. Z. Brzezinski az idegen tőkének a keleti országok felé történő áramlása kapcsán kiemelte, hogy *„kötelező leszögezni e tőke felhasználásának világos előfeltételeit és szigorú ellenőrzését* (1995, 254. o.). Kívülről senki sem erőlteti ránk olyan feltételek elfogadását, amelyek nem felelnek meg nekünk, de ha egyszer elfogadtuk őket, akkor a megkötött szerződést kötelezően tiszteletben kell tartanunk. Egyébként az Európai Unió abban érdekelt, hogy megszilárdítsa, nem hogy gyengítse jövendő partnereinek gazdaságát s jól tudjuk, csak olyan országokat fogad be tagnak, amelyeknek a gazdasága szilárd, képes a fejlődésre, helyt tud állni a közös piac konkurenciájának körülményei között.

b. Az euro-atlanti struktúrákba történő befogadás feltételei között – mint már mondtam –szerepel a személyek, a kisebbségek demokratikus jogainak legteljesebb tiszteletben tartása a jelölt országokban. A nemzetállam ideológiája felöleli a nacionalista paradigma közhasználatban levő eszméjét, az *etnokráciát*, vagyis a többségi nemzet *uralmát*. Más szóval – miként más alkalommal

* Egy ismert román újságíró megengedte magának, hogy Paul Thomsont, aki a Világbank részéről tárgyalt Romániával, Andrei Visinszkijhez hasonlítsa, aki 1945-ben ráerőszakolta a román államra a szovjetizálást, megjegyezve: ez utóbbi legalább magas rangú személyiség volt, nem úgy, mint Thomson, aki „amolyan tisztviselő" (National, 1997. augusztus 9–10. o.).

rámutattam – a nacionalista-etnokrata koncepció az államot a többségi nemzet *tulajdonának* tartja, a gyakran ismételt jelszó szerint: *„mi vagyunk az országunk gazdája"*. Ha egyes állampolgárok a „gazdák", akkor a többiek, a kisebbségiek nem gazdák, alárendeltek, másodrendű állampolgárok. Az etnokratikus látásmód eleve antidemokratikus, mivel az állampolgári jogok teljes birtoklását az emberek etnikai származásától, a többséghez tartozásától teszi függővé. A nacionalizmus magva az, hogy *„az etnikai hovatartozást átalakítja az emberek teljesítményét mérlegelő kritériummá"* – írja Andrei Marga (1995, 217. o.). Valóban így van, sőt mi több: a nacionalizmus feltételül szabja bizonyos társadalmi funkciók eléréséhez az államvezetésben és a szakmai hierarchiákban a pozíciók elnyeréséhez az uralkodó többséghez való tartozást. *„...a nacionalista állam az emberi jogoknak ellentmondó doktrínára támaszkodik. Az állami létezésnek két filozófiája van. Az egyik az emberi jogok tiszteletben tartására épül, a másik az etnikai tisztaság eszméjére"* – írja Adam Michnik (1997, 256–257. o.). A nacionalista-etnokratikus állam eszményképe az etnikailag homogén, az allogén, „idegen és ellenséges" elemektől mentes állam. *„A nemzeti állam mindenütt asszimilálónak bizonyult (...) A román határokon belül ez a szabály a románok előnyére, e határokon kívül, ugyanennek a logikának alapján, ellenük működött"* – írja Lucian Boia (1997, 217. o.). Az etnokratizmus szemszögéből a kisebbségek minden arra irányuló próbálkozása, hogy megvédjék azonosságukat, ellenálljanak az asszimiláló törekvéseknek – merényletet jelent a többség állami egysége, zavartalan uralma ellen. Az etnokratizmus ma – deklaratíve – hajlandó egyéni jogokat nyújtani a kisebbségieknek, viszont visszautasítja minden elvárásukat a kollektív jogokra nézve, márpedig az identitás megtartása, akárhogy nevezzék is, kollektív jog. Ugyanakkor, a nacionalista paradigma megszokott kettős logikája szerint, elismerik a többségi nemzet ugyancsak kollektív jogát az ország „birtoklására".

Az utóbbi időben a kormány sürgősségi rendeletei a helyi közigazgatási törvény és a tanügyi törvény bizonyos előírásainak módosítására vonatkozóan – ezek a változtatások eleget tettek a magyar kisebbség egyes kéréseinek arra nézve, hogy használhassák anyanyelvüket a közigazgatásban (kétnyelvű feliratok) és az állami oktatás minden szintjén – élénk tiltakozást váltottak ki nemcsak a baloldali nacionalista ellenzéki pártok részéről, hanem a kormányon levők egyes képviselőinek körében is, a központi és helyi hatóságokban e koalíciót képviselő erők részéről, úgyszintén jó néhány olyan újságírónál is, akik egyébként a kormányon levőket támogatják. A nacionalista paradigma a maga teljességében hat, közös nevezőre hoz olyan pártokat és embereket, amelyek/akik egyébként a barikád különböző oldalain találhatók. S mi több, mindezek együtt lépnek fel

az ellen, hogy átültessék a valóságba azokat az intézkedéseket, amelyeket előzőleg elvileg elfogadtak s a román állam hivatalos képviselői által aláírt nemzetközi dokumentumok tartalmaznak: ilyenek az Európai Unió dokumentumai, a Magyarországgal kötött egyezmény, ezeket éppenséggel a volt államelnök, Iliescu védnöksége alatt parafálták. Ez esetben is a fentebb említett ártalmas mentalitásról van szó, a kettősségről („mondjuk, de nem tesszük"), ami eleve ellentmond a jogállam és a nemzetközi viszonyok elemi szabályának: *pacta sunt servanda*, az egyezményeket és szerződéseket tiszteletben kell tartani. Az ilyen gyakorlat csakis megerősítheti a nyugati politikusok szemében döntésüknek helyességét arra nézve, hogy elhalasztják Románia befogadását az euro-atlanti struktúrákba. A kisebbségek belső kezelésének demokratizálását nem szabad úgy tekinteni, mintha ez csak valamilyen konjunkturális akció volna, amelyről azonnal le lehet mondani, mihelyt a várt eredmény bekövetkezett.

Itt az ideje, hogy pontosítsak egy előző megállapítást. Szóltam fentebb a nacionalista paradigmáról, mint a politikusok, ideológusok, újságírók tudatában és a köztudatban élő mentalitásról. Az igazság iránti tisztelet arra kötelez, hogy ehhez hozzátegyem: az utóbbi időben megfigyelhetők bizonyos rések ezen a mentalitáson, észrevehetők annak komoly jelei, hogy a román politikusok, ideológusok és újságírók egy csoportja valamint az állampolgárok jelentős része eltávolodik a nacionalista paradigmától. Első nagy jelentőségű jel az 1996. tavaszi választások eredménye, ez igazolta, hogy a választópolgárok eltávolodtak a nacionalista retorikától, e választások révén kizárták a hatalomból a fő nacionalista politikai erőket s létrehoztak egy olyan koalíciót, amely kiáll az integrálódás és demokratizálódás elvei mellett. Egy másik jelzést tetten lehet érni magában a fentebb említettek szövevényében: szándékosan idéztem több román szerző olyan szövegét, amely megbélyegzi a nacionalista paradigmát, mivel az antidemokratikus és Európa-ellenes, határozottan, tisztánlátón szembehelyezkedik vele. Sokan mások is, akiket nem idézhettem, kifejezik valóban demokratikus és Európa melletti meggyőződésüket.

A mentalitás megváltoztatása, miként rámutattam, szükséges és elkerülhetetlen. Ezt azonban csakis az ország tényleges modernizálását szolgáló gazdasági, társadalmi és intézményi átalakítással egy időben kell véghezvinni. Erre emlékeztetek írásom utolsó részében. Általánosan ismert kérdésről van szó, ezért rövidem elemzem.

4. 2 Tudjuk, hogy a román gazdaság szerkezeti reformja lemaradt. Napjainkig a román ipar legnagyobb része állami tulajdonban van, túl sok a nem hatékony, vagy egyenesen profit helyett veszteséget termelő ipari vállalat. A mostani kormány 1997 nyarán, végre, elkezdte az ilyen vállaltok felszámolását,

de ez a folyamat – mivel fájdalmas társadalmi jelenségekkel jár, köztük nem utolsósorban a munkanélküliség jelentős emelkedésével – messze van a beteljesüléstől. De a probléma ettől még nem oldódik meg. Vasile Pilat az ipari termelés átszervezésében megkülönbözteti a *szanálás* folyamatát (egyes, a piacgazdaságra nyitó feltételek között életképtelen egységek felszámolását) és a *konstruktív* folyamatot, az új, a technotronika, az általános automatizálás és informatizálás korszakának szintjén álló korszerű műszaki ellátottságú szerkezetek létrehozását. (1996, 51. o.) Ha az első folyamat el is indult, még ha nem is ért véget, a második el sem kezdődött. Márpedig, miként ugyanaz a szerző hangsúlyozza, *„azért, hogy a román gazdaság és társadalom visszafejlődése következtében elkerüljük az amputálás veszélyét, a szanálással folytatott átépítéssel egy időben szükség van az építő restrukturálásra is, ennek az üteme nagyobb vagy legalább akkora kell, hogy legyen, mint a szanálásé”*, egyébként a lemaradás az Európai Unióval szemben a közeljövőben nő, ahelyett, hogy csökkenne (idem, 55. o.). Az ipar új technológiával történő ellátása tőkét követel, amivel Románia nem rendelkezik. A tőkefelhalmozás kizárólag belső erőkkel elvileg lehetetlen – a nyugati országok a maguk idejében, több évtizeddel ezelőtt tették meg ezt az utat – ez hosszú időt, több évtizedet követel, s ezt nem tudjuk kivárni. Következésképpen az építő rekonstrukció, a gyors modernizálás, a román gazdaság minőségi növekedése számára az egyedüli esély a nagyarányú tőkebeáramlás, a közvetlen idegen befektetések (Vasile Pilat, 1996, 35–57. o.). Az idézett szerző kiszámította, mennyi külföldi beruházás szükséges ahhoz, hogy Románia húsz év alatt elérje a GDP/lakos általános színvonalát. Az EU részéről a szükséges összeget 2.658,86 milliárd USD-re becsüli, ebből az országos GDP 20 százalékos befektetési rátájával 923,95-t ruháznának be belső forrásokból, külső forrásokból pedig 1.734,91 milliárd USD-t, vagy az országos GDP 25 százalékos befektetési rátájával belső erőforrásokból 1.734,91, külső forrásokból 1.502,34 milliárd USD-t tenne ki a beruházás (idem, 56. o.).

Természetesen más számítások, becslések is létezhetnek. Nem kívánok itt belemenni ezeknek az előrejelzéseknek a részletezésébe. Néhány dolog azonban biztosnak tűnik. Mindenekelőtt az, hogy alapvető külső tőkebefektetések *nélkül* csakis a szegénységet és lemaradást tudjuk újratermelni s nem leszünk képesek megvalósítani a gazdaság óhajtott és szükséges műszaki modernizálását. Gondoljuk el, hogy Németország és más nyugati államok mintegy másfél évtized alatt gyorsan felemelkedtek a második világháborúból visszamaradt gazdasági romhalmazból a híres Marshall-terv dollármilliárdjai révén. Másodsorban – miként a Marshall-terv esetében sem – nem egyszerű *segítségről*, valamilyen jótékonysági akcióról, hanem beruházásokról van szó, a gazdasági hatékonyság

szigorú feltételei között. Harmadsorban – akárcsak az összehasonlításképpen említett esetben – a külső segítséget ki kell egészítenie a belső erőfeszítésnek, az egész gazdaság korszerű átszervezésének, új kommunikációs és telekommunikációs infrastruktúra kiépítésének stb., nagyarányú belső beruházásoknak (mint a fent idézett előrejelzések számításaiból látható).

Az európai integráció opciója a nyugati (európai és észak-amerikai) piacgazdaság modelljének a választását jelenti s ez különbözik a dél-amerikaitól. Miben áll a különbség a két modell között? Latin-Amerikában a piacgazdaság a társadalmi polarizáció keretén belül működik, ennek eredményeként mesés vagyon halmozódott fel az egyik oldalon, a társadalom másik pólusán pedig a szegénység kritikus tömege. E modellben a középrétegeknek kis súlyuk van a gazdaságban és a társadalomban. Ugyanakkor – s részben legalábbis e helyzet következményeként – több latin-amerikai országban a demokrácia stabilitása kétséges, lehetőség nyílik az autoritárius rendszerek túlélésére vagy újraalakítására. A nyugati piacgazdaság az, ami jól kiegyensúlyozott, stabil demokrácia, ahol a középrétegeknek is megszilárdult gazdasági és társadalmi pozíciójuk van, ahol – bár nem hiányoznak a marginalizált kategóriák sem, s ez társadalmi problémák forrása – a lakosság döntő többsége gazdasági biztonságban, vagy egyenesen bőségben él. Miként Adam Przeworski lengyel szerző hangsúlyozta: a kelet-európai országok számára az egyetlen ésszerű választás a nyugati modell, amely egybeolvasztja a piacgazdaságot, a jólétet és a demokráciát. *„Az új demokráciák tartóssága (...) nemcsak intézményi struktúráiktól és a jelentős politikai erőik ideológiájától függ, hanem nagymértékben gazdasági teljesítményüktől is"* (1996, 204. o.), hiszen egy gazdasági összeomlás esetén társadalmi zavargások következnének be, megjelenne egy autoritárius „megoldás" lehetősége, márpedig az ilyen „megoldás" megszüntetné az illető ország vagy országok európai integrációs esélyeit (idem, 205. o.).

Ami a román társadalomban a középrétegek kialakulásának és megszilárdulásának szükségességét illeti, ennek kapcsán röviden csak két kérdést érintek: a mezőgazdaság bizonytalan helyzetét és a városi „középosztály" nehézségeit. A mezőgazdaságban az utóbbi 6–7 évben nem következett be semmilyen lényeges változás: a parasztgazdaságok földterülete átlagban 2 hektár alatt maradt, a műszaki ellátottságuk több mint kétes, ilyen körülmények között csakis a túlélést biztosító mezőgazdasági munkát lehet folytatni. A mezőgazdaság modernizálása a kapitalizáláson keresztül halad, oly módon, hogy farmokat hoznak létre, amelyek modern felszereléssel és közepes nagyságú területen (20–30 hektáron) termelnek, s elsősorban a piacra, nem csupán a földművelő családok saját fogyasztására. Ami a kereskedelemben, de főleg az iparban vagy

kézművességben tevékenykedő kis és közepes nagyságú vállalkozókat illeti, ez a kategória az utóbbi években valóban fejlődött, de a nyugati piacgazdaságban tapasztalható súlyától még messze elmarad. Úgy tűnik azonban, hogy a román gazdaság jelenlegi nehézségei kedvezőtlenül hatnak ki rájuk: az állami költségvetés növelte, ahelyett, hogy csökkentette volna a rájuk nehezedő adóterhet, ily módon – egy román gazdasági elemző szerint – a kis és közepes magánvállalatok 50 százaléka a csőd szélén áll, az e szektorban foglalkoztatott kb. 600 000 embert a munkanélküliség fenyegeti (Ilie Şerbănescu, a „22" 1997. szeptember 2–8. számában). Az építő restrukturálás, amelyről fentebb szóltam, a maga ösztönző hatásával, még várat magára.

4. 3. Az utolsó kérdés ebben a gondolatmenetben az intézményi változás és modernizálás bizonyos irányára vonatkozik. A politikai és gazdasági struktúrák demokratikus átépítése egyaránt megköveteli ezek *decentralizálását*, a döntési jog átadását az alacsony és közepes szintű intézmények láncszemeinek. A modern politikai-jogi nyelvben ez a *szubszidiaritás* elvének érvényesítését jelenti, vagyis egyszerűbben arról a követelményről van szó, hogy minden kérdésben a lehető legalacsonyabb szinten döntsenek. A hatalom túlzott centralizálása az államhatalom felső szintjén a totalitarista és autoritárius rendszerek jellemzője; a decentralizálás pedig a demokratizálás követelménye. *„Romániában a múlt hagyományaként létezik az erőteljes centralizálás tendenciája, ez a modern korban mindig elvezetett a vidék elhanyagolásához a főváros javára és a politikai döntések erőteljes összpontosításához"* míg *„a decentralizálás nem más, mint a működésbeli stabilitás biztosítéka"* (Dan Suciu, 1997, 14. o.). A szubszidiaritás elve központi helyet foglal el a nyugati kereszténydemokrata doktrínában s fontos szerepet játszott számos európai ország második világháború utáni demokratikus újjáépítésében. A decentralizálás, amely magában foglalja a szubszidiaritás elvét, *„olyan mozgatóerő, amely megszabadítja a társadalmat az állam gyámkodásától"*, ezen keresztül valósul meg a *participatív* demokrácia, amely értékesíti az állampolgárok aktivizmusát (Daniel Barbu, 1996, 7–8. o.). Ez az elv helyet kapott a jelenlegi koalíciós kormány programjában, érvényesülése megkövetel eddig még csak elvárt, de meg nem hozott intézkedéseket arra nézve, hogy erősítsék a helyi és megyei szervek gazdasági, pénzügyi autonómiáját, döntéshozó önállóságát. Létezik az Európai Tanácsnak a Helyi Autonómia Európai Alapokmánya című dokumentuma, amelyhez Románia is csatlakozott, anélkül, hogy a gyakorlatban alkalmazta volna annak elvárásait. Ennek az elvnek az érvényesítése késik, egyebek között – miként mindkét idézett szerző rámutat – azért, mert a nacionalista paradigma szellemében ellenállást fejtenek ki, félnek a helyi és regionális „szeparatizmustól",

mivel abból a magyar kisebbség profitálhatna, holott a helyi autonómia és a hatalmi döntések decentralizálása, az etnikumtól függetlenül, valamennyi helyi közösségnek érdeke, nem kevésbé az egész gazdaságnak és általában a közéletnek.

Az európai integrációs elvárások, a belső demokratizálás és a modernizálás e kérdéskörben is összefonódik egymással, kölcsönösen feltételezi egymást. Ezt próbáltam igazolni az egész munkában. A labda a mi térfelünkön van. Az integráció stratégiai célkitűzés marad, az integráció kulcsa pedig a modernizálás.

(1997)

KÖNYVÉSZET

BARBU, Daniel (1996): *Democraţia creştină în politica românească. Un caz de nepotrivire?* In: *Sfera politicii* 43. sz.

BERTRAM, Christoph (1996): *Europa în balanţă*, Clavis

BOIA, Lucian (1997): *Istorie şi mit în conştiinţa românească*, Humanitas, Bukarest

BRZEZINSKI, Zbigniew (1995): *Europa Centrală şi de Est în ciclonul tranziţiei*, Editura Diogene, Bukarest

DAHRENDORF, Ralf (1993): *Reflecţii asupra revoluţiei din Europa*, Humanitas, Bukarest

HEN, Christian – LÉONARD, Jacques (1992): *Europa,* Humanitas Bukarest

MARGA, Andrei (1995): *Filosofia unificării europene*, Apostrof, Kolozsvár

MARINO; Adrian (1995): *Pentru Europa. Integrarea României. Aspecte ideologice şi culturale,* Polirom Iaşi

MARINO, Adrian (1996): *Politică şi cultură. Pentru o nouă cultură română*, Polirom, Iaşi

MICHNIK, Adam (1997): *Scrisori din închisoare şi alte eseuri*, Polirom, Iaşi

MONTBRIAL, Thierry de (1996): *Memoria timpului prezent*, Polirom, Iaşi

OPRESCU, Dan (1997): *Integrosaurus, In: Sfera politicii*, 48 sz.

PRZEZOWSKI, Adam (1996): *Democraţia şi economia de piaţă. Reformele politice şi economice în Europa şi America Latină,* Editura All, Bukarest

PILAT, Vasile (1996): *Integrarea în structurile europene: o dură provocare pentru economia şi societatea românească,* In*: Revista de cercetări sociale*, 4. sz.

SUCIU, Dan (1997): *Administraţia locală în căutarea subsidiarităţii*. In*: Sfera politicii,* 49. sz.

NATIONALISM OR DEMOCRATISM?

CONTENTS

FOREWORD 11

PART I: NATIONALISM 13

I. NATIONAL MAJORITY AND ETHNIC MINORITIES: DOMINATION OR DEMOCRACY? 15
1. The nation and the national problem in the modern society 15
2. Majority and minorities in Romania: social-demographic data and social problems 19
3. Nationalism: anti-democracy, anti-modernism, hostility towards the West 25
4. The nationalist paradigm 32
5. Nationalism and anti-democracy: left, right, left 34

II. ETHNIC PREJUDICE AND NATIONAL SPECIFIC 40
1. Roots of the ethnic prejudice 42
2. Xenophobia and domination/submission 46
3. Ethnocentrism and the national self 51
4. Romanian controversies, yesterday and today 59
5. Is there any remedy to ethnic prejudice? 70

III. A "GOOD" AND A "BAD" NATIONALISM? DEFINING TERMS AND CONCEPTS 74
1. Identity and ethnicity 74
2. The "good" nationalism and the "bad" one 77
3. Awareness of the national identity and nationalism 79
4. Nationalism — attempts toward a conceptual delimitation 81
5. Ethnocracy and the national state 82

IV. ETHNO-NATIONALISM — ROMANIAN TYPE 89
1. Introductory ideas 89
2. Burdens of the past 91
3. Ethnicity and nationalism 100
4. Carriers of contemporary nationalism 108
5. Final thoughts 111

PART II: MINORITIES 115

V. IDENTITY AND ASSIMILATION (HUNGARIANS IN ROMANIA) 117
1. Short history 117
2. Identity 119
3. Assimilation 124
4. Final considerations 131

VI. GERMAN IDENTITY, GERMAN SUFFERING, AND GERMAN NATIONALISM 135
1. Historic frame 135
2. Deportation of Saxons 137
3. Post scriptum 148
Case study: the conscience of an un-glorious past 151

VII. JEWISH EMANCIPATION, ASSIMILATION, IDENTITY 157
1. Emancipation 158
2. Assimilation 161

3. Identity 165
Case study: a family chronicle 174

VIII. Who "brought" communism in Romania? 183
1. Over-representation of Jews in different domains 184
2. Jews in the Romanian communist party 186
3. Over-representation of Jews in the party-state leadership 189
4. Motivation of the communist option by some of the Jews 195
IX. About anti-Semitism 200

1. Introductory ideas 201
2. Popular anti-Semitism 204
3. Statal anti-Semitism 208
4. Rhetorical anti-Semitism 226
5. Final considerations 237

X. Interculturalism and multiculturalism 241
1. Interculturalism 242
2. Multiculturalism 248
Case study: the Banat Region — interculturalism and/or ethnic polarization 254
Case study: the multicultural university 259

XI. A marginal minority: the Romas of Romania 273
1. How many Romas live in Romania? 275
2. Short history of the discrimination 282
3. Romas today 291
4. Conclusions 302

PART III: CONSEQUENCES 307

XII. To leave or to stay? Emigration from Romania 309
1. Introductory ideas 309
2. Emigration of Romanians 312
3. Emigration of minorities 315
4. Motivations and circumstancies of emigration 324

XIII. Integration, modernization, democratization 330
1. The need of integration 331
2. The interest of the West 332
3. Postponing — why? 333
4. The development strategy: modernization, democratization 337

Contents 350

Inhalt 352

Table des matieres 354

Cuprins 356

NATIONALISMUS ODER DEMOKRATISMUS?

INHALT

VORWORT 11

ERSTER TEIL: DER NATIONALISMUS 13

I. NATIONALE MEHRHEIT UND ETHNISCHE MINDERHEITEN: HERRSCHAFT ODER DEMOKRATIE? 15
1. Nation und nationales Problem in der modernen Gesellschaft 15
2. Mehrheit und Minderheiten in Rumänien: sozio-demographische Daten und soziale Probleme 19
3. Nationalismus: Antidemokratismus, Antimodernismus, Westfeindlichkeit 25
4. Die nationalistische Paradigma 32
5. Nationalismus und Antidemokratismus: links, rechts, links 34

II. DAS ETHNISCHE VORURTEIL UND DIE NATIONALE SPEZIFIZITÄT 40
1. Die Wurzeln des ethnischen Vorurteil es 42
2. Xenophobie und Herrschaft/Unterwerfung 46
3. Ethnozentrismus und Volkscele 51
4. Rumänische Streitigkeiten, gestern und heute 59
5. Gibt es ein Gegenmittel zum ethnischen Vorurteil? 70

III. EIN "GUTER" UND EIN "SCHLECHTER" NATIONALISMUS? TERMINOLOGISCHE UND KONZEPTUELLE ABGRENZUNGEN 74
1. Identität und Ethnizität 74
2. Der "gute" und der "schlechte" Nationalismus 77
3. Das Bewusstsein der nationalen Identität und der Nationalismus 79
4. Der Nationalismus — ein Versuch der begrifflichen Abgrenzung 81
5. Ethnokratie und Nationalstaat 82

IV. ETHNONATIONALISMUS — DIE RUMÄNISCHE FASSUNG 89
1. Vorbemerkungen 89
2. Die Bürde der Vergangenheit 91
3. Ethnizität und Nationalismus 100
4. Die Träger des gegenwärtigen Nationalismus 108
5. Schlussbemerkungen 111

ZWEITER TEIL: DIE MINDERHEITEN 115

V. IDENTITÄT UND ASSIMILATION (DIE UNGARN IN RUMÄNIEN 117
1. Kurze Geschichte 117
2. Identität 119
3. Assimilation 124
4. Schlussbemerkungen 131

VI. DEUTSCHE IDENTITÄT, DEUTSCHES LEID UND DEUTSCHER NATIONALISMUS 135
1. Der geschichtliche Rahmen 135
2. Die Deportation der Sachsen 137
3. Post scriptum 148
Eine Fallstudie: das Bewusstsein der unglorreichen Vergangenheit 151

VII. Jüdische Emanzipation, Assimilation und Identität 157
1. Emanzipation 158
2. Assimilation 161
3. Identität 165
Eine Fallstudie: eine Familienchronik 174

VIII. Wer hat den Kommunismus nach Rumänien "gebracht"? 183
1. Die Überrepräsentation der Juden in verschiedenen Bereichen 184
2. Die Juden in der kommunistischen Partei 186
3. Die Überrepräsentation der Juden in der Partei - und Staatsführung 189
4. Die Motivation der kommunistischen Optionen einiger Juden 195

IX. Vom Antisemitismus 200
1. Einleitende Bemerkungen 201
2. Völkischer Antisemitismus 204
3. Staatlicher Antisemitismus 208
4. Rethorischer Antisemitismus 226
5. Schlussbemerkungen 237

X. Interkulturalität und Multikulturalität 241
1. Interkulturalität 242
2. Multikulturalität 248
Eine Fallstudie: das Banat — Interkulturalität oder/und ethnische Polarisierung? 254
Eine Fallstudie: die multikulturelle Universität 259

XI. Eine marginale Minorität: die Roma in Rumänien 273
1. Wie viele Roma leben in Rumänien? 275
2. Kurze Gesc hichte der Diskrimination 282
3. Die Roma heute 291
4. Schlussbemerkungen 302

DRITTER TEIL: FOLGEN 307

XII. Gehen oder bleiben? Die Emigration aus Rumänien 309
1. Vorbemerkungen 309
2. Die Emigration der Rumänen 312
3. Die Emigration der Minderheiten 315
4. Die Motivationen und die Umstände der Emigration 324

XIII. Integration, Modernisierung, Demokratisierung 330
1. Die Notwendigkeit der Integration 331
2. Das Interesse des Westens 332
3. Die Vertagung — warum? 333
4. Die Strategie der Entwicklung: Modernisierung, Demokratisierung 337

Contents 350

Inhalt 352

Table des matieres 354

Curpins 356

NATIONALISME OU DÉMOCRATISME?

TABLE DES MATIERES

AVANT-PROPOS 11

PREMIERE PARTIE: LE NATIONALISME 13

I. MAJORITÉ NATIONALE ET MINORITÉS ETHNIQUES: DOMINATION OU DÉMOCRATIE? 15
1. La nation et le probleme national dans la société moderne 15
2. Majorité et minorités en Roumanie: dates socio-démographiques et problemes sociaux 19
3. Le nationalisme: antidémocratisme, antimodernisme, antioccidentalisme 25
4. Le paradigme nationaliste 32
5. Nationalisme et antidémocratisme: gauche, droit, gauche 34

II. PRÉJUGÉ ETHNIQUE ET SPÉCIFICITÉ NATIONALE 40
1. Les racines du préjugé ethnique 42
2. Xénophobie et domination/asservissement 46
3. Ethnocentrisme et psychique nationale 51
4. Controverses roumaines, hier et aujourd'hui 59
5. Il y a-t-il un antidot au préjugé ethnique? 70

III. UN NATIONALISME "BON" ET UN "MAUVAIS"? DÉLIMITATIONS TERMINOLOGIQUES ET CONCEPTUELLES 74
1. Identité et ethnicité 74
2. Le nationalisme "bon " et le "mauvais" 77
3. La conscience de l'identité nationale et le nationalisme 79
4. Le nationalisme — un essai de délimitation conceptuelle 81
5. L'ethnocratie et l'État national 82

IV. L'ETHNONATIONALISME — LA VARIANTE ROUMAINE 89
1. Idées introductrices 89
2. Le fardeau du passé 91
3. Ethnicité et nationalisme 100
4. Les porte-voix du nationalisme contemporain 108
5. Considérations finales 111

DEUXIEME PARTIE: LES MINORITÉS 115

V. IDENTITÉ ET ASSIMILATION (LES HONGROIS DE ROUMANIE) 117
1. Courte histoire 117
2. L'identité 119
3. L'assimilation 124
4. Considérations finales 131

VI. IDENTITÉ ALLEMAGNE, SOUFFRANCE ALLEMAGNE ET NATIONALISME ALLEMAGNE 135
1. Le cadre historique 135
2. La déportation des saxons 137
3. Post scriptum 148
Une étude de cas: la conscience du passé non-glorieux 151

VII. ÉMANCIPATION, ASSIMILATION, IDENTITÉ JUIVES 157
1. L'émancipation 158

2. L'assimilation 161
3. L'identité 165
Une étude de cas: une chronique de famille 174

VIII. Qui a "apporté" le communisme en Roumanie? 183
1. Le sur-pourcentage des Juifs en différents domains 184
2. Les Juifs dans le parti communiste roumain 186
3. Le sur-pourcentage des Juifs dans la direction du parti/État 189
4. La motivation de l'option communiste de quelques-uns des Juifs 195

IX. Sur l'antisemitisme 200
1. Considérations introductrices 201
2. L'antisémitisme populaire 204
3. L'antisémitisme d'État 208
4. L'antisémitisme rhétorique 226
5. Considérations finales 237

X. Interculturalité et multiculturalité 241
1. L'interculturalité 242
2. La multiculturalité 248
Une étude de cas: le Banat — interculturalité ou/et polarisation ethnique? 254
Une étude de cas: l'université multiculturelle 259

XI. Une minorité marginale: les Romes de Roumanie 273
1. Combien de Romes vivent-ils en Roumanie? 275
2. Courte histoire de la discrimination 282
3. Les Romes dans l'actualité 291
4. Comme conclusion 302

TROISIEME PARTIE: CONSÉQUENCES 307

XII. Rester ou partir? L'émigration de Roumanie 309
1. Considérations introductrices 309
2. L'émigration des Roumains 312
3. L'émigration des minorités 315
4. Les motivations et les circonstances de l'émigration 324

XIII. Intégration, modernisation, démocratisation 330
1. La nécessité de l'intégration 331
2. L'intéret de l'Ouest 332
3. L'ajournement — pourquoi? 333
4. La stratégie de l'évolution: modernisation, démocratisation 337

Contents 350

Inhalt 352

Table des matieres 354

Cuprins 356

NAȚIONALISM SAU DEMOCRATISM?

Cuprins

Cuvînt înainte 11

PARTEA ÎNTÎI: NAȚIONALISMUL 13

I. Majoritate națională și minorități etnice: dominație sau democrație 15
1. Națiunea și problema națională în societatea modernă 15
2. Majoritate și minorități în România: date socio-demografice și probleme sociale 19
3. Naționalismul: antidemocratism, antimodernism, antioccidentalism 25
4. Paradigma naționalistă 32
5. Naționalism și democratism: stîng', drept', stîngu' 34

II. Prejudecata etnică și specificul național 40
1. Rădăcinile prejudecății etnice 42
2. Xenofobie și dominare/supunere 46
3. Etnocentrismul și psihicul național 51
4. Controverse românești, ieri și azi 59
5. Există oare vreun antidot la prejudecata etnică? 70

III. Un naționalism „bun" și unul „rău"? Delimitări terminologice și conceptuale 74
1. Identitate și etnicitate 74
2. Naționalismul „bun" și cel „rău" 77
3. Conștiința identității naționale și naționalismul 79
4. Naționalismul – o încercare de delimitare conceptuală 81
5. Etnocrația și statul național 82

IV. Etno-naționalismul – varianta românească 89
1. Gînduri introductive 89
2. Povara trecutului 91
3. Etnicitate și naționalism 100
4. Purtătorii naționalismului contemporan 108
5. Considerații finale 111

PARTEA A DOUA: MINORITĂȚILE 115

V. Identitate și asimilare (maghiarii din România) 117
1. Scurtă istorie 117
2. Identitatea 119
3. Asimilarea 124
4. Considerații finale 131

VI. Identitatea germană, suferința germană și naționalismul german 135
1. Cadrul istoric 135
2. Deportarea sașilor 137
3. Post scriptum 148
Studiu de caz: conștiința trecutului glorios 151

VII. Emancipare, asimilare, identitatea evreiască 157
1. Emanciparea 158

2. Asimilarea 161
3. Identitatea 165
Studiu de caz: o cronică de familie 174

VIII. Cine a „adus" comunismul în România? 183
1. Supraprocentualitatea evreilor în diferite domenii 184
2. Evreii în partidul comunist român 186
3. Supraprocentualitatea evreilor în conducerea de partid şi de stat 189
4. Motivaţia opţiunii comuniste a unor evrei 195

IX. Despre antisemitism 200
1. Consideraţii introductive 201
2. Antisemitismul popular 204
3. Antisemitismul statal 208
4. Antisemitismul retoric 226
5. Consideraţii finale 237

X. Interculturalitate şi multiculturalitate 241
1. Interculturalitatea 242
2. Multiculturalitatea 248
Studiu de caz: Banatul – interculturalitate sau/şi polarizare etnică? 254
Studiu de caz: universitatea multiculturală 259

XI. O minoritate marginală: romii din România 273
1. Cîţi romi trăiesc în România? 275
2. Scurtă istorie a discriminărilor 282
3. Romii în actualitate 291
4. În concluzie 302

PARTEA A TREIA: CONSECINŢE **307**

XII. A pleca sau a rămîne? Emigrarea din România 309
1. Consideraţii introductive 309
2. Emigrarea românilor 312
3. Emigrarea minorităţilor 315
4. Motivaţia şi împrejurările emigrării 324

XIII. Integrarea, modernizarea, democratizarea 330
1. Nevoia de integrare 331
2. Interesul Occidentului 332
3. Amînarea – de ce? 333
4. Strategia dezvoltării: modernizare, democratizare 337

Contents 350

Inhalt 352

Table des matieres 354

Cuprins 356

A PRO EUROPA Kiadónál eddig megjelent:

Heinrich Henckel, *Sistemul elvețian*
John P. Frank, *Modele de guvernare democratică*
Ezra Solomon, *Economia într-o societate liberă*
Chester Finn, *Politica într-o societate liberă*
Chester E. Finn Jr., *A preda democrația*
Howard Cincota, *Ce este democrația?*
Binder Pál, *Az erdélyi fejedelemség román diplomatái*
Richard Coudenhove-Kalergi, *Pan-Europa*
Willy Zeller, *Breviarul economiei de piață*
Ionel Ion, Mariana Costin-Ion, *Aritmetica. Aritmétika*
Ionel Ion, Mariana Costin-Ion, *Számtan. Aritmétika*
*** *Fragmentarium. Judaica-Christiana-Islamica*
*** *România și minoritățile. Colecție de documente*
*** *Învățământul pentru minoritățile naționale în România*
*** *Drepturile persoanelor deținute și închise în Penitenciarul din Tîrgu Mureș*
*** *Respectarea drepturilor lingvistice în Tîrgu Mureș*
*** *Respectarea drepturilor copilului în școlile din Tîrgu Mureș*
*** *Educația în societățile multietnice din Europa Centrală și de Est*
*** *Administrația locală în comunitățile multietnice din Europa Centrală și de Est*
*** *Minoritățile și mass media în Europa Centrală și de Est*
*** *Administrație locală. Autoadministrare locală (vol. I-IV)*

Altera folyóirat

1. *Autonomie și autodeterminare*
2. *Drepturi individuale. Drepturi colective*
3. *Drepturi individuale. Drepturi colective*
4. *Drepturile omului și religia*
5. *Etnic. Național. Multinațional*
6. *Federalism*
7. *Federalism și reconciliere*
8. *Federalism și devoluție*
9. *Regionalism și regionalizare*
10. *Regionalism și/sau descentralizare*
11. *O Europă a regiunilor*
12. *Multiculturalism*
13. *Multiculturalism/Interculturalism*
14. *Drepturile lingvistice ale omului*

PRO EUROPA Kiadó
Igazgató: SZOKOLY Elek
Szerkesztő: KACSÓ Judit Andrea
Számítógépes tördelés: HALLER István
Korrektúra: KUTI Márta
Készült a marsovásárhelyi MEDIAPRINT Nyomdában

E századvégen azonban újból az előtt a feladat előtt állunk, hogy le kell tennünk a garast a szellemi és társadalmi-gazdasági-politikai modernitás (vagy posztmodernitás) jelenkori formája mellett. A nacionalizmus és demokratizmus összeegyeztethetetlenségének ilyen elfogadásából kiindulva, de ellentétben A. C. Popovici-csal és az általa jelképesen képviselt eszmei vonalvezetéssel, a magam opciója világos és egyértelmű: kiállás a nacionalizmus ellen, a gondolkodás következetes demokratizmusa, a közéleti demokrácia gyakorlati megvalósítása mellett. A szerző e kötetben vállalja e két fogalom antagonizmusának saját opciója szerinti elemzését, valamint ennek részletekbe menő indoklását.

Meg vagyok győződve afelől, hogy egy ilyen álláspont visszautasításra talál azok részéről, akik szerint a nacionalizmus vitathatatlan, érinthetetlen paradigmát jelent. Nem ringatom magam illúziókban a tekintetben, mintha azokat, akik nem akarnak ésszerűen gondolkodni és megszabadulni az előítéletektől, meg tudnám győzni. Azokhoz szólok, akik hajlandók a diskurzusra a tudományos racionalitás szabályainak keretein belül, ezeknek megfelelően. Az ő figyelmükbe ajánlom a tapasztalati tényeket és elméleti érveket, felkérve: mérlegeljék és ennek megfelelően ítélkezzenek.

A szerző

ISBN: 973-97231-7-9

Lei 212500
Lei 21,25